

ΕΓΝΑΤΙΑ

12

2008

UNIVERSITY STUDIO PRESS

Εικόνα εξωφύλλου: Θεσσαλονίκη. Άποψη από τη θάλασσα (καρτ ποστάλ 1825)

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΕΓΝΑΤΙΑ

12

2008

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ

ΤΕΥΧΟΣ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

UNIVERSITY STUDIO PRESS

Εκδόσεις Επιστημονικών Βιβλίων και Περιοδικών

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2008

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

ΕΛΕΝΗ ΜΑΝΑΚΙΔΟΥ, επίκουρη καθηγήτρια

ΙΑΚΩΒΟΣ ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ, επίκουρος καθηγητής

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

ΑΝΔΡΕΑΣ ΠΕΤΡΑΤΟΣ, μεταπτυχιακός αρχαιολόγος

GR ISSN 0495 - 4742

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΙΣΤΟΡΙΑ

ΣΤΡΑΤΟΣ Ν. ΔΟΡΔΑΝΑΣ, «Οι Βούλγαροι προ των πυλών»: στρατιωτικές ανακατατάξεις και πολιτικές ζυμώσεις στη γερμανοκρατούμενη Μακεδονία (Ιούλιος 1943-Φεβρουάριος 1944)	9
ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΨΑΡΑΣ, Ο Πιεμοντέζος πρόξενος Nicolò Scotto και η Θεσσαλονίκη στα 1825-1830	21

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ

ΝΙΚΟΣ ΕΥΣΤΡΑΤΙΟΥ, Η ορεινή αρχαιολογία της Πίνδου	45
ΣΤΑΜΑΤΗΣ Ι. ΧΑΤΖΗΤΟΥΛΟΥΣΗΣ, Τα υδατοκορεσμένα ξύλα από το Νεολιθικό λιμναίο οικισμό στο Δισπηλιό Καστοριάς	65
ΕΜΜΑΝΟΥΕΛΑ ΓΟΥΝΑΡΗ, Τα ψηφιδωτά της νησίδας του Ιπποδρόμου στους Φιλίππους	87
VASILEIOS EVANGELIDIS, The Architecture of the Imperial Cult in the Agoras of the Greek cities	125
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΛΑΦΤΣΙΔΗΣ, Ο κεραμικός κλίβανος Πενταβρύσου Καστοριάς	145
ΕΛΕΝΗ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, Αττικές σαρκοφάγοι στη Θεσσαλονίκη: οι πρώιμες εισαγωγές και οι επιδράσεις στην τοπική παραγωγή	179
CHRISTINA DOGARU, Μια ιδιόρρυθμη εικαστική απόδοση του 18ου οίκου του Ακαθίστου Ύμνου στις Μονές Snagon (1563) και Tismania (1564) στη νότια Ρουμανία και το πολιτικό της περιεχόμενο	195
ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΜΕΣΣΗΣ, Ο σύνθετος και ημισύνθετος σταυροειδής εγγεγραμμένος ναός κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο	203

ΧΡΟΝΙΚΑ

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΓΟΥΝΑΡΗΣ, Πανεπιστημιακή ανασκαφή Φιλίππων 2006-2007	219
ΑΘΑΝΑΣΙΑ ΚΥΡΙΑΚΟΥ – ΝΙΚΗ ΝΙΚΟΝΑΝΟΥ, Η Αρχαιολογία στην εκπαίδευση: ένα εκπαιδευτικό πρόγραμμα στη Βεργίνα δέκα χρόνια μετά	237
ΙΑΚΩΒΟΣ ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ, CLIOHnet 2: το Δίκτυο της Ιστορίας	257

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ & ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΕΣ ΔΙΑΤΡΙΒΕΣ

Περίληψεις μεταπτυχιακών εργασιών που εγκρίθηκαν από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας κατά το έτος 2008	261
Περίληψεις διδακτορικών διατριβών που εγκρίθηκαν από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας κατά το έτος 2008	271
Θέματα διδακτορικών διατριβών υπό εκπόνηση στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας	277

Ιστορία

«Οι Βούλγαροι προ των πυλών»: στρατιωτικές ανακατατάξεις και πολιτικές ζυμώσεις στη γερμανοκρατούμενη Μακεδονία (Ιούλιος 1943-Φεβρουάριος 1944)

Στράτος Ν. Δορδανάς

Ο εδαφικός διαμελισμός της Ελλάδας αμέσως μετά την ήττα της από τις δυνάμεις του Γ' Ράιχ, με τη δημιουργία τριών ζωνών Κατοχής (γερμανική, ιταλική και βουλγαρική), ικανοποιούσε μεν τις βουλγαρικές και ιταλικές εδαφικές βλέψεις στην περιοχή, αλλά πρωτίστως εξυπηρετούσε τους στρατιωτικούς στόχους της Γερμανίας, η οποία επιθυμούσε να διατηρήσει όσο το δυνατόν λιγότερα στρατεύματα στην προσφάτως καταληφθείσα χώρα. Από τον Απρίλιο του 1941 μέχρι και το καλοκαίρι του 1943 το παραπάνω μοντέλο επιβολής του στρατιωτικού ελέγχου στην Ελλάδα παρέμεινε αμετάβλητο, συναρτούμενο από την πορεία του παγκοσμίου πολέμου.

Όμως, κατά τη διάρκεια του πρώτου μισού του 1943, οι αρνητικές για τους Γερμανούς εξελίξεις στα πολεμικά μέτωπα δημιούργησαν νέα δεδομένα και στο χώρο της Νοτιοανατολικής Ευρώπης. Η ήττα της γερμανικής 6ης Στρατιάς στο Στάλινγκραντ το Φεβρουάριο, η συνθηκολόγηση της Στρατιάς του Ρόμμελ (Erwin Rommel) το Μάιο, η συμμαχική απόβαση στη Σικελία τον Ιούλιο και τα πρώτα ρήγματα που εμφανίστηκαν στο στρατόπεδο του Άξονα, με τη συνθηκολόγηση της Ιταλίας να είναι πλέον ζήτημα χρόνου, επέβαλαν τη λήψη νέων μέτρων για τη θωράκιση των Βαλκανίων και κυρίως της Ελλάδας και των δυτικών ακτών της. Ήδη από το Μάιο το γερμανικό Γενικό Επιτελείο άρχισε να επεξεργάζεται εναλλακτικά σχέδια για

την αντιμετώπιση μιας πιθανής συμμαχικής απόβασης¹.

Στις 19 Μαΐου 1943 ο Αδόλφος Χίτλερ (Adolf Hitler) εξέδωσε την Οδηγία 48 (β), με τα επικρατέστερα, μέχρι εκείνο το χρονικό σημείο, στρατιωτικά σενάρια που προέβλεπαν: α) την επέκταση του γερμανικού ελέγχου στις ιταλικές περιοχές και στα νησιά, με δεδομένη τη συνθηκολόγηση της Ιταλίας, β) την υπεράσπιση των Βαλκανίων από τη Βέρμαχτ, σχέδιο που προϋπέθετε την παραμονή της Ιταλίας στο πλευρό των Γερμανών, γ) την υπεράσπιση των Βαλκανίων σε περίπτωση κατάληψης της νότιας και της κεντρικής Ιταλίας από τους Συμμάχους. Σε κάθε περίπτωση ο Χίτλερ αποφάσισε να ενισχυθούν το συντομότερο δυνατό οι γερμανικές δυνάμεις στην περιοχή, με την έλευση στρατευμάτων από το Ανατολικό Μέτωπο. Μέχρι όμως να γίνει αυτό ζήτησε από το Στρατιωτικό Διοικητή Νοτιοανατολικής Ευρώπης (*Befehlshaber Südost*) να αναλάβει την παράκτια άμυνα των περιοχών που κινδύνευαν περισσότερο από ενδεχόμενη απόβαση καθώς και των σημαντικότερων νησιών και να κρατήσει τις θέσεις αυτές, χρησιμοποιώντας κάθε διαθέσιμη μονάδα. Παράλληλα, αναβάθμισε το ρόλο των Βουλγάρων, θεωρώντας τελικά πως το πιθανότερο ήταν, με βάση τις μέχρι τότε εξελίξεις, να αναλάβουν εξ ολοκλήρου τα γερμανικά και τα βουλγαρικά στρατεύματα τον έλεγχο στα Βαλκάνια².

1. Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg [στο εξής MA], RH 19 VII 9/1: Führungsabteilung (Arsakli), «Lagebeurteilung», 19 Ιουλίου 1943. Σύμφωνα με την ηγεσία της Ομάδας Στρατού Ε, οι γερμανικές δυνάμεις στην Ελλάδα θα έπρεπε να αξιοποιήσουν τα χρονικά περιθώρια ενόσω διαρκούσαν οι μάχες στη Σικελία, για να ενδυναμώσουν την αποτρεπτική τους δύναμη, να καλύψουν τα όποια αμυντικά κενά, αξιοποιώντας, ταυτόχρονα, τα συμπεράσματα που προέκυπταν από τη συμμαχική απόβαση στη Σικελία, καθώς και για να προετοιμαστούν καλύτερα σε περίπτωση που οι Σύμμαχοι επιχειρούσαν απόβαση στην Ελλάδα.
2. W. Hubatsch (επιμ.), *Hitler Weisungen für die Kriegführung, 1939-1945. Dokumente des Oberkommando der Wehrmacht*, Φρανκφούρτη 1962, 217-218: Der Führer und Oberste Befehlshaber der Wehrmacht, Nr. 661095/43 g. K.-Chefs. OKW/WFSt/Op., «Weisung Nr. 48 b», F. H. Qu., 19 Μαΐου 1943.

Πράγματι, η υιοθέτηση από τον Χίτλερ της παραπάνω θέσης κατέστησε για το επόμενο διάστημα απαραίτητη την προσέγγιση και τη στενότερη συνεργασία σε στρατιωτικό επίπεδο με τον έτερο των συμμάχων, τους Βουλγάρους, καθώς ήταν βέβαιη πλέον η μεταπήδηση των Ιταλών στο αντίπαλο στρατόπεδο. Επιπλέον, οι μεγάλες απώλειες των Γερμανών στο Ανατολικό Μέτωπο και η ανάγκη να εξοικονομήσουν δυνάμεις για την καταπολέμηση των παρτιζάνων στη Σερβία, λειτούργησαν ασφαλώς υπέρ της άποψης να ανατεθεί στη βουλγαρική πλευρά η κατοχή περισσότερων εδαφών στα Βαλκάνια. Σύμφωνα με πρώτους υπολογισμούς του Χίτλερ, οι Βούλγαροι ήταν σε θέση να διαθέσουν επιπλέον πέντε μεραρχίες για να θέσουν υπό τον έλεγχό τους περιοχές στη βόρεια και την ανατολική Ελλάδα και τη Σερβία, ώστε να απελευθερώσουν από το βάρος της κατοχής ανάλογες γερμανικές δυνάμεις³.

Η προοπτική της παραχώρησης στους Βουλγάρους και άλλων εδαφών της Μακεδονίας ήταν ένα διαπραγματευτικό χαρτί, το οποίο οι Γερμανοί είχαν χρησιμοποιήσει από τους πρώτους μήνες της Κατοχής. Κάθε φορά που ανέκυπτε κάποιο ζήτημα ή είχαν ενδείξεις για την εκδήλωση ανυπακοής από ελληνικής πλευράς, ανέσυραν στην επιφάνεια το χαρτί αυτό, επισύροντας τον κίνδυνο επέκτασης της βουλγαρικής Κατοχής και στην υπόλοιπη Μακεδονία. Είναι χαρακτηριστικό πως, όταν στις αρχές Ιανουαρίου 1942 το γερμανικό Περιφερειακό Φρουραρχείο Λαγκαδά (Ο.Κ. Π/717) μεταφέρθηκε στο Κιλκίς (με χώρο ευθύνης την περιοχή του Κιλκίς και της Νιγρίτας), ο εκτελών χρέη φρουράρχου Λοχαγός Χανς Γκρίζε (Hans Griese) κάλεσε στο γραφείο του το διευθυντή του τμήματος στρατιωτικών υποθέσεων του νομού Κιλκίς Ταγματάρχη Πεζικού Κωνσταντίνο Σταύρου και του ζήτησε ονομαστική κατάσταση των μονίμων αξιωματικών και υπαξιωματικών, τους οποίους σκόπευε να χρη-

σιμοποιήσει μελλοντικά για την καταδίωξη των «συμμοριών» και εναντίον της «κομμουνιστικής εξεγέρσεως». Σύμφωνα με τον Έλληνα αξιωματικό, ο Γκρίζε τον προειδοποίησε για τις φοβερές συνέπειες που θα είχε μια ενδεχόμενη εχθρική συμπεριφορά των αξιωματικών έναντι των στρατευμάτων Κατοχής, κινούμενοι από «κακόν αινωούμενον υπερεθνικισμόν»:

Μοι υπόμνησεν ότι εις το παρελθόν ευρέθη εις την ανάγκην να λάβη σκληρά μέτρα και να προβή εις ομαδικάς εκτελέσεις και ότι πρέπει να γνωρίζωμεν ότι το Εθνικόν μας συμφέρον ευρίσκεται προς την Γερμανικήν πλευράν [...] και ότι μη νομίσουν ότι δεν έχομεν αρκετήν δύναμιν εδώ δια να επιβληθώμεν, δεν θα διστάσωμεν καθόλου να καλέσωμεν εδώ τους Βούλγαρους⁴.

Αλλά και οι ελληνικές αρχές δεν παρέλειπαν να υπενθυμίζουν συχνά στις αναφορές τους την ύπαρξη του κινδύνου αυτού, ιδιαίτερα μετά από ενέργειες που στρέφονταν εναντίον της Βέρμαχτ. Μνημονεύοντας σε σημείωμά της η Γενική Διοίκηση Μακεδονίας, το Δεκέμβριο του 1942, τη δράση των ανταρτών, που συνίστατο σε επιθέσεις εναντίον σταθμών της χωροφυλακής για την αφαίρεση οπλισμού αλλά και σε δολιοφθορές, όπως ήταν η επίθεση του ΕΛΑΣ (Ελληνικός Λαϊκός Απελευθερωτικός Στρατός) εναντίον της γέφυρας της Γουμένισσας, υπογράμμισε πως παρόμοια περιστατικά «ενέβαλον εις ανησυχίαν τον πληθυσμόν της Βορείου Ελλάδος, φοβούμενον μήπως αι Αρχαί Κατοχής μεταφέρουν Βουλγαρικά στρατεύματα εις την Μακεδονίαν, ως συνέβη και εν Σερβία»⁵.

Οι σχετικές συζητήσεις μεταξύ του Χίτλερ και του βασιλιά της Βουλγαρίας Μπόρις Γ' ξεκίνησαν την άνοιξη του 1943 και αφού κάμφθηκαν οι ενδοισμοί της βουλγαρικής πλευράς για την αποδοχή της γερμανικής προσφοράς και μετά από επανειλημμένες επαφές των εκπροσώπων των Γενικών Επιτελείων, οι δύο πλευρές κατέληξαν σε μια κα-

3. Hubatsch, *ό.π.*, 217.

4. Ιστορικό Αρχείο του Υπουργείου των Εξωτερικών [στο εξής ΙΑΥΕ], 1942, Κατοχική Κυβέρνηση, φάκ. 24/1/9: [Ελληνική Πολιτεία, Γεν. Διοίκησης Μακεδονίας, Γεν. Επιθεώρησης Νομαρχιών Μακεδονίας, Διευθυνσις Ασφαλείας, Αριθ. 110, Θεσσαλονίκη, 19 Ιανουαρίου 1942]. Ο Διευθυντής του Τμήματος Στρ. Υποθέσεων Νομού Κιλκίς Ταγ/ρχης Πεζικού Σταύρου Κων. προς τον Γενικόν Επιθεωρητήν Νομαρχιών Γ. Δ. Μακεδονίας, «Περί συναντήσεώς μου μετά του Γερμανού Φρουράρχου Λοχαγού Γκρίτσερ», Κιλκίς, 13 Ιανουαρίου 1942.

5. ΙΑΥΕ, 1943-1944, Κατοχική Κυβέρνηση, φάκ. 2, 4ος υποφάκ.: «Σημείωμα περί της εν Μακεδονία καταστάσεως», 10 Δεκεμβρίου 1942.

ταρχήν συμφωνία⁶. Με τη συγκατάθεση του Χίτλερ αποφασίστηκε να εισέλθουν στην Κεντρική Μακεδονία, μεταξύ των ποταμών Στρυμόνα και Αξιού, βουλγαρικά τμήματα της 7ης Μεραρχίας Πεζικού, η οποία μέχρι τότε στάθμευε στις περιοχές της Ανατολικής Μακεδονίας. Επιμέρους ζητήματα, όπως η ικανοποίηση των βουλγαρικών αιτημάτων αναφορικά με τη διατήρηση του γερμανικού ελέγχου στην πόλη της Θεσσαλονίκης και την ανάληψη της πολιτικής διοίκησης από τις γερμανικές στρατιωτικές αρχές, αφέθηκαν να συζητηθούν μεταξύ του Γερμανού διοικητή Νοτιοανατολικής Ευρώπης και του βουλγαρικού Γενικού Επιτελείου σε επόμενο κύκλο διαπραγματεύσεων περί τα τέλη Ιουνίου⁷.

Στην Αθήνα, ο Πληρεξούσιος του Ράιχ Γκύντερ Άλτενμπουργκ (Günther Altenburg), ανέλαβε να ενημερώσει για τις τελευταίες εξελίξεις την ελληνική κυβέρνηση. Στην επιστολή του προς τον Πρωθυπουργό Ιωάννη Ράλλη, ο Γερμανός διπλωμάτης, αιτιολογώντας την απόφαση να εισέλθει μια βουλγαρική μεραρχία στην Κεντρική Μακεδονία, ανέφερε τα ακόλουθα:

Κύριε πρωθυπουργέ, αναφερόμενος εις την χθεσινήν συνομιλίαν με την Υμετέραν Εξοχότητα παρουσία του Αρχηγού της Επιμελητείας του Στρατιωτικού Διοικητού Νοτιοανατολής συνταγματάρχου Παρίζιους περί της αναγκαίας ενισχύσεως του Γερμανικού στρατού εν Ελλάδι, έχω την τιμήν να βεβαιώσω δια της παρούσης εν συνεννοήσει μετά του Ανωτάτου Στρατιωτικού Διοικητού Νοτιοανατολής, την υμετέρα Εξοχότητα ότι προφορικώς εξέθεσα σχετικώς με την χρησιμοποίηση μιας βουλγαρικής Μεραρχίας εις την περιφέρεια Θεσσαλονίκης ότι δηλαδή τα μέτρα τούτα δεν ελήφθησαν ουδαμώς δια πολιτικούς λόγους αλλά μόνον εκ καθαρών στρατιωτικών απόψεων της λελογισμένης χρησιμοποίησης των Γερμανικών δυνάμεων ούτως ώστε ο διακανονισμός ούτος δεν αποσκοπεί να θίξη την ελληνικήν κυριαρχίαν

εις Μακεδονία⁸.

Αποδεχόμενος τις γερμανικές διαβεβαιώσεις, ο Ράλλης απέστειλε στη συνέχεια τηλεγράφημα στις αρχές των νομών και των περιφερειών της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας, όπου τις επόμενες ημέρες θα εισερχόταν ο βουλγαρικός στρατός, για να επιβεβαιώσει το γεγονός και ταυτόχρονα να επαναλάβει τις διαβεβαιώσεις που και ο ίδιος είχε λάβει. Στο τηλεγράφημά του, που μεταξύ των άλλων νομών έφτασε και στις υπηρεσίες του Κιλκίς, τόνιζε:

Με Εθνικήν υπερηφάνειαν διαπιστώνω την εθνοπρεπή και ανδρικήν στάσιν ην επέδειξεν και εξακολουθεί επιδεικνύων σύμπας ο λαός, οι δημόσιοι υπάλληλοι, οι δημοτικοί και Κοινοτικοί άρχοντες και υπάλληλοι των περιφερειών υμών εις τας οποίας ατυχώς λόγω ενδεχομένως στρατιωτικών σκοπών πρόκειται να εισέλθη βουλγαρικός στρατός. Κατά τας παρασχεθείσας μοι επισήμους και κατηγορηματικές διαβεβαιώσεις ουδόλως εκ του θλιβερού τούτου γεγονότος θέλει θιγή η Ελληνική κυριαρχία επί των ιερών τούτων εδαφών μας. Πέπεισμαι ότι οι κάτοικοι πάντες ως και οι Έλληνες υπάλληλοι από του ανωτάτου εν τη ιεραρχία μέχρι του κατωτάτου πιστοί εις τον προς την φιλάτην πατρίδα ιερών όρκον των θέλουσι παραμείνη εις ην έκαστος ετάχθη θέσιν υπερήφανοι και ακλόνητοι [...]⁹.

Στη Θεσσαλονίκη οι εκπρόσωποι της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας πληροφορήθηκαν τα γερμανικά σχέδια δια στόματος του Πολιτικού και Οικονομικού Συμβούλου της Στρατιωτικής Διοίκησης Μαξ Μέρτεν (Max Merten). Τις τελευταίες ημέρες του Ιουνίου ο Μέρτεν μετέβη στη Σόφια, συνοδευόμενος από το Βούλγαρο αξιωματικό σύνδεσμο Ταγματάρχη Μίτκοφ, με σκοπό να συζητήσει με τη στρατιωτική ηγεσία της χώρας τις τελευταίες λεπτομέρειες για τη μετακίνηση της βουλγαρικής μεραρχίας στην Κεντρική Μακεδονία. Ανάμεσα στα

6. H. J. Horpe, «Γερμανία, Βουλγαρία, Ελλάδα: οι σχέσεις των τριών χωρών και η πολιτική της Βουλγαρίας στην κατεχόμενη Μακεδονία», στον τόμο: Χ. Φλάισερ – Ν. Σβορώνος (επιμ.), *Η Ελλάδα 1936-44. Δικτατορία-Κατοχή-Αντίσταση*, Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Σύγχρονης Ιστορίας, Αθήνα 1990, 410.

7. MA, RH 19 VII 21/1: Warlimont, OKW/WFSt, «Ergebnis der Besprechungen mit dem Bulgarischen Oberkommando», Fernschreiben an Nachr. O. B. Südost, 22 Ιουνίου 1943.

8. Γ. Ράλλης (επιμ.), *Ο Ιωάννης Ράλλης ομιλεί εκ του τάφου*, Αθήνα 1947, 138 [Ο Πληρεξούσιος του Ράιχ δια την Ελλάδα, Αθήνα, 12 Ιουλίου 1943]. Επίσης, Α. Τούντα-Φεργάδη, «Η ελληνική άμυνα έναντι της βουλγαρικής φασιστικής προπαγάνδας στην περιοχή της Έδεσσας, 1941-1943», στον τόμο: Γ. Κιουτούτσκας (επιμ.), *Η Έδεσσα και η περιοχή της. Ιστορία και πολιτισμός*, Πρακτικά Α' Πανελληνίου Επιστημονικού Συμποσίου (Έδεσσα, 4, 5 και 6 Δεκεμβρίου 1995), Έδεσσα 1995, 379.

9. Αρχείο Κοινότητας Γαλλικού Κιλκίς [αταξινόμητο υλικό]: Γερμανική Διοικητική Περιφέρεια Μακεδονίας, Τομεύς Κιλκίς, Αριθ. 7148, «Προς απάσας τας Δημοσίας Αρχάς Δήμαρχον Κιλκίς και Προέδρους Κοινοτήτων Τομέως Κιλκίς», Κιλκίς, 15 Ιουνίου 1943 [Τηλεγραφική εγκύκλιος του κ. Προέδρου της Κυβερνήσεως, Αριθ. 239].

θέματα που έπρεπε να διευθετηθούν ήταν το μελλοντικό καθεστώς πολιτικής διοίκησης των περιοχών που θα υπάγονταν στο βουλγαρικό έλεγχο. Η γερμανική πλευρά δεν επιθυμούσε σε καμία περίπτωση τη συνύπαρξη του βουλγαρικού στρατού και της ελληνικής αστυνομίας, αναγνωρίζοντας ότι η απόφαση για την επέκταση της βουλγαρικής ζώνης Κατοχής αποτελούσε ήδη για την Ελλάδα ένα «εθνικό βάρος». Από την πλευρά της η βουλγαρική πλευρά απαίτησε την αποχώρηση από τις περιοχές της Μακεδονίας, στις οποίες θα εισερχόταν ο βουλγαρικός στρατός, των εκπροσώπων της ελληνικής διοίκησης και των αντρών της αστυνομίας. Επίσης, ήγειρε την αξίωση να τοποθετηθούν στις περιοχές όπου υπήρχε «βουλγαρική μειονότητα» Βούλγαροι δήμαρχοι¹⁰.

Στις 2 Ιουλίου επήλθε οριστική συμφωνία μεταξύ των δύο πλευρών και ο Μέρτεν επέστρεψε στη Θεσσαλονίκη. Αμέσως ενημερώθηκαν για τις λεπτομέρειες της συμφωνίας ο Στρατιωτικός Διοικητής Θεσσαλονίκης-Αιγαίου (*Befehlshaber Saloniki-Ägäis*) και στη συνέχεια το επιτελείο του Στρατιωτικού Διοικητή Νοτιοανατολικής Ευρώπης¹¹. Την ίδια ημέρα ο Στρατιωτικός Διοικητής Νοτιοανατολικής Ευρώπης έστειλε τηλεγραφικώς το κείμενο της συμφωνίας στην Ανώτατη Διοίκηση Ενόπλων Δυνάμεων, ζητώντας την άμεση συγκατάθεση του Χίτλερ, έτσι ώστε «να ενημερωθούν οι ελληνικές αρχές και να ληφθούν εγκαίρως όλα τα απαραίτητα μέτρα»¹².

Έχοντας στα χέρια τους τη συγκατάθεση της ηγεσίας, οι στρατιωτικές αρχές στη Θεσσαλονίκη εξουσιοδότησαν τον Μέρτεν να συναντηθεί και να ενημερώσει την ελληνική πλευρά. Η συνάντηση πραγματοποιήθηκε τη νύχτα της 4ης Ιουλίου στο σπίτι του Γενικού Γραμματέα της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας Χρήστου Τέντζου, ο οποίος αναπλήρωνε τον απόντα στην Αθήνα Υπουργό Βασί-

λειο Σιμωνίδη. Στη συνάντηση ήταν παρόντες, εκτός των δύο προαναφερθέντων, ο λεβαντίνος διερμηνέας Άρθουρ Κάρλ Μάισνερ (Arthur Karl Meissner) και δύο ανώτεροι υπάλληλοι της Γενικής Διοίκησης, ο Δημήτριος Πάνος και ο Μιχαήλ Αλμείδα, ενώπιον των οποίων συντάχθηκε και το πρακτικό της συνάντησης¹³.

Ο Μέρτεν ξεκίνησε την ομιλία του, ενημερώνοντας τους Έλληνες συνομιλητές του για τις μεταβολές που είχαν αποφασιστεί στον τομέα άσκησης της πολιτικής διοίκησης:

Δια λόγους στρατιωτικούς η Γερμανία απεφάσισε όπως ολόκληρος η Γερμανοκρατούμενη περιοχή της Ελλάδος, ήτοι η περιφέρεια της Γεν. Διοικήσεως Μακεδονίας μετά των νήσων του Αιγαίου και της ουδετέρας Ζώνης του Έβρου, λόγω της ιδιαζούσης στρατιωτικής αυτών θέσεως και του οικονομικού ενδιαφέροντος, όπερ αυτή έχει δια την Γερμανίαν, αποσπασθή από την λοιπήν Ελλάδα και τεθή υπό Γερμανικήν πολιτικήν Διοίκησιν (Γερμανική Διοικητική Επαρχία) και Διοικητής της περιφέρειας ταύτης διωρίσθην εγώ ο ίδιος [...] Η Γεν. Διοίκησις, αι Ελληνικά Αρχαί και Υπηρεσίαι, άπασαι μετά των υπαλλήλων των θα παραμείνουν εις τας θέσεις των εν πλήρει λειτουργία. Ο κ. Γεν. Διοικητής θα παραμείνη ως Σύμβουλος της Νέας Ημετέρας Διοικήσεως. Οι μέχρι τούδε ισχύοντες ενταύθα Ελληνικοί νόμοι και διατάξεις θα εξακολουθήσουν ισχύοντες¹⁴.

Στην παρατήρηση του Τέντζου πως στην ουσία η ελληνική πολιτική διοίκηση λειτουργούσε και προηγουμένως εντός του πλαισίου αυτού και επομένως δεν δικαιολογούταν η απόσπαση της Μακεδονίας από την υπόλοιπη Ελλάδα, ο Μέρτεν απάντησε:

Είναι αλήθεια όλα αυτά που είπατε. Αλλ' εκρίθη δια στρατιωτικούς λόγους αναγκαία και επιβεβλημένη η μεταβολή αυτή. Πάντως δεν πρόκειται να διατρέξη κανένα κίνδυνον η ακεραιότης της Ελλάδος, ως προς τας Επαρχίας ταύτας. Λόγοι συντονισμού και ενότητος της

10. MA, RH 19 VII 1/2: Heeresgruppe E, Abteilung Ia, Kriegstagebuch KTB, Nr. 48/43 g.k., «Akttenotiz über die Chefbesprechung am 23.6.43».

11. MA, RH 19 VII 21/1: Befehlshaber Saloniki-Ägäis an O.B. Südost (Okdo H.Gr.E), «Einrückten einer bulgarischen Division in den griech. Raum», H. Qu., 30 Ιουνίου 1943.

12. MA, RH 19 VII 9/1: H.Gr.E/OB Südost, Führungsabteilung (Arsakli), «Einmarsch der bulg. 16 Div. in das griech. Raum», 2 Ιουλίου 1943.

13. Το κείμενο του πρακτικού έχει δημοσιευτεί στο Ι. Κ. Βασδραβέλλης, «Τραγικά σελίδες της ιστορίας της Μακεδονίας κατά το Β' Παγκόσμιο πόλεμο. Εγκατάστασις ελέω Γερμανών βουλγαρικού στρατού εις την Κεντρικήν Μακεδονίαν», *Μακεδονικά* 13 (1973) 317-323.

14. Βασδραβέλλης, *ό.π.*, 318-319.

πολιτικής και στρατιωτικής Διοικήσεως προς ωφελιμωτέραν διεξαγωγή των στρατιωτικών πραγμάτων επέβαλον τούτο¹⁵.

Στη συνέχεια ο Μέρτεν γνωστοποίησε στους Έλληνες συνομιλητές του την απόφαση για την είσοδο και εγκατάσταση της βουλγαρικής μεραρχίας στην Κεντρική Μακεδονία:

Έχω εντολήν να σας ανακοινώσω ότι, εν συνεχεία των στρατιωτικών αναγκών και προς αντιμετώπισιν τούτων, παρέστη ανάγκη να καλέσωμεν προς τα εδώ και μίαν μεραρχίαν Βουλγαρικού Στρατού, όστις θα εγκατασταθή εις άπασαν την Ανατολικώς του Αξιού Ποταμού περιοχήν της Γερμανοκρατούμενης Μακεδονίας, ήτοι τους Νομούς Κιλκίς, Στρυμόνος και Χαλκιδικής, πλην της πόλεως Θεσσαλονίκης, με μικράν ακτίνα ενδοχώρας μη καθορισθείσαν όμως ακόμη επακριβώς¹⁶.

Στις διαμαρτυρίες του Τέντζου για την παραχώρηση και νέων ελληνικών εδαφών στους Βουλγάρους, ο Μέρτεν έσπευσε να τον καθησυχάσει, παρέχοντάς του διαβεβαιώσεις για τη διατήρηση του υφισταμένου εδαφικού καθεστώτος:

Μην ανησυχίτε, κύριοί μου. Σας εννοώ πολύ καλά, αλλά δεν πρόκειται ούτε περί νέας παραχωρήσεως προς την Βουλγαρίαν, αλλ' ούτε καν περί επεκτάσεως της Στρατιωτικής Κατοχής υπό Βουλγαρικού Στρατού. Πρόκειται απλώς περί χρησιμοποίησεως και Βουλγαρικού Στρατού δι' ενδεχομένας στρατιωτικές ανάγκας προς τας περιοχάς ταύτας. Ο Βουλγαρικός στρατός δεν θ' αναμιχθή εις τίποτε απολύτως, ούτε θα ασκήση καθήκοντα κατοχής, άτινα εδώ ανήκουν μόνον και αποκλειστικώς εις τον Γερμανικόν Στρατόν. Ο λαός και η περιοχή θα τελή υπό την προστασίαν εμού, της Γερμανικής Διοικήσεως και του Γερμανικού Στρατού. Η Ελληνική χωροφυλακή θα αποσυρθή εκ των περιοχών τούτων και θα αντικατασταθή εις τα καθήκοντά της υπό της Γερμανικής Αστυνομίας. Εγγνώμαι εγώ δι' όλα αυτά. Τα σύνορα της Βουλγαρίας-Ελλάδος παραμένουν εις τον Στρυμόνα ως και σήμερον [...] ¹⁷.

Τις επόμενες ημέρες, σημειώθηκαν αντιδράσεις από τη μεριά επισήμων φορέων και διοργανώθηκαν μαζικά συλλαλητήρια κατά της εισόδου των βουλγαρικών στρατευμάτων σε πολλές πόλεις της Μακεδονίας αλλά και στην Αθήνα. Στις διαδηλώσεις έλαβαν μέρος όχι μόνο κάτοικοι των πόλεων αλλά και των χωριών, που μετακινήθηκαν οργανωμένα προς τα αστικά κέντρα για το σκοπό αυτό. Ενδεικτική του κλίματος της παλλαϊκής αντίδρασης, που είχε προκαλέσει η επικείμενη είσοδος των Βουλγάρων αλλά και του τρόπου αντιμετώπισής της από τους Γερμανούς, ήταν η περίπτωση του Νέου Γυναϊκόκαστρου Κιλκίς. Σύμφωνα με το γερμανικό Φρουραρχείο Κιλκίς «τη 10-7-1943 πρωινήν εις την κοινότητα του Νέου Γυναϊκοκάστρου εγένετο κωδουνοκρουσία, ο δε πληθυσμός του χωριού προσεκλήθη υπό τον Αλέξανδρον Κυριακίδη, Άδαμον Τζαμπασάκην, Κωνσταντίνον Αξονίδη και Αθανάσιον Κεχραδάκην ίνα συγκεντρωμένοι κατέλθωσι εις Κιλκίς εις διαμαρτυρίαν κατά της εισόδου των βουλγαρικών στρατευμάτων εις Κιλκίς». Οι ποινές που επιβλήθηκαν από τους Γερμανούς για «την απηγορευμένην πολιτικήν διαδήλωσιν» ήταν η δήμευση της κινητής και ακίνητης περιουσίας των τεσσάρων κατοίκων, ως υποκινητών, καθώς και συλλογική χρηματική ποινή στο χωριό ύψους 20.000.000 δραχμών, πληρωτέα σε τρεις δόσεις¹⁸.

Παρά τις αντιδράσεις, η συμφωνία μεταξύ της Γερμανίας και της Βουλγαρίας τέθηκε τελικά σε εφαρμογή. Η μετακίνηση της βουλγαρικής 7ης Μεραρχίας Πεζικού¹⁹ προς τις περιοχές μεταξύ του Στρυμόνα και του Αξιού ξεκίνησε στις 8 Ιουλίου 1943 και ολοκληρώθηκε στις 21 του ίδιου μήνα. Η μεραρχία υπήχθη τακτικά και εδαφικά στο Στρατιωτικό Διοικητή Θεσσαλονίκης²⁰. Το επιτελείο της εγκαταστάθηκε στο Λαγκαδά. Για τις ανάγκες προστασίας των ακτών ένα σύνταγμα της τοποθετήθηκε στον κόλπο του Ορφανού, ένα δεύτερο κάλυ-

15. Βασδραβέλλης, *ό.π.*, 319.

16. Βασδραβέλλης, *ό.π.*, 320.

17. Βασδραβέλλης, *ό.π.*, 321.

18. ΙΑΥΕ, 1944, Κατοχική Κυβέρνηση, φάκ. 1, 3ος υποφάκ.: Γερμανικόν Φρουραρχείον Κιλκίς, «Κοινοποίησις Ποινής», 1 Αυγούστου 1943. Επίσης, Αρχείο Κοινότητας Γαλλικού Κιλκίς: Γερμανική Διοικητική Περιφέρεια Μακεδονίας, Τομεύς Κιλκίς, «Γνωστοποίησις», Κιλκίς, 2 Αυγούστου 1943. Τα δύο έγγραφα φέρουν αντίστοιχα τις υπογραφές του Γερμανού Φρούραρχου Κιλκίς Ταγματάρχη Λανκενάου και του Ανώτερου Διοικητικού Στρατιωτικού Συμβούλου Δρ. Μάρξεν.

19. Η 7η Μεραρχία Πεζικού ανήκε, μαζί με την 16η και την 28η Μεραρχία, στο 2ο Σώμα Στρατού που έδρευε στη Δράμα και διοικούταν από τον Υποστράτηγο Τριφόνοφ. Διοικητής της 7ης Μεραρχίας ήταν ο Συνταγματάρχης Ραφαέλοφ, επικεφαλής του επιτελείου ο Συνταγματάρχης Μανόφ, Ια ο Λοχαγός Ζάνκοφ και Ιε ο Λοχαγός Βολκόφ.

20. MA, RH 19 VII 9/1: Heeresgruppe E, Führungsabteilung (Arsakli), Ia/Id Nr. 1482/43 geheim, «7. bulg. Division», 9 Ιουλίου 1943.

ψε τα παράλια της Χαλκιδικής, κατά μήκος του οδικού άξονα Βασιλικά-Πολύγυρος και ένα τρίτο περιοχές του Κιλκίς²¹ και των Σερρών στα τμήματα βορείως του Λαγκαδά και της λίμνης Βόλβης, με τη διατήρηση οχυρών θέσεων στη Γερακινή, την Ολυμπιάδα και το Στρατόνι στα νότια και ανατολικά παράλια της Χαλκιδικής²². Αργότερα, η μεραρχία ανέλαβε την προστασία των σημαντικότερων συγκοινωνιακών αρτηριών, όπως ήταν η σιδηροδρομική γραμμή που συνέδεε τη Θεσσαλονίκη με το Κιλκίς και τα Πορτία²³.

Ικανοποιώντας τις βουλγαρικές απαιτήσεις, οι Γερμανοί ανέλαβαν την πολιτική διοίκηση της Κεντρικής και της Δυτικής Μακεδονίας, επικεφαλής της οποίας τοποθετήθηκε ο Μέρτεν. Οι κατά τόπους ελληνικές αρχές παρέμειναν στις θέσεις τους, έχοντας ρόλο καθαρά συμβουλευτικό και κάτω από την εποπτεία Γερμανών στρατιωτικών υπαλλήλων. Ωστόσο, μπορούσαν να υπάρξουν αλλαγές προσώπων στις θέσεις των Ελλήνων υπαλλήλων και των δημάρχων, αν οι Βούλγαροι πρόβαλαν ανάλογο αίτημα για κάποιους από αυτούς με το επιχείρημα της αναξιπιστίας²⁴. Ουσιαστικά, η Βόρεια Ελλάδα αποσπάστηκε από τον υπόλοιπο εθνικό κορμό και τέθηκε υπό καθεστώς γερμανικής πολιτικής διοίκησης ως «Γερμανική Διοικητική Περιφέρεια Μακεδονίας», στην οποία τοποθετήθηκαν Γερμανοί στρατιωτικοί σύμβουλοι²⁵.

Επίσης, αποφασίστηκε η αποχώρηση της ελληνικής χωροφυλακής και η αντικατάστασή της από τη γερμανική αστυνομία. Η παραμονή ή όχι των συνολικά χιλίων αντρών της ελληνικής χωροφυλακής που υπηρετούσαν στην περιοχή εξελίχθηκε σε ακανθώδες ζήτημα. Για τους Γερμανούς ήταν απαραίτητη η παρουσία της χωροφυλακής, σε διαφορετική περίπτωση η συμφωνία δεν μπορούσε να εφαρμοστεί. Κάθε προσπάθεια, όμως, να εξασφαλιστεί η συγκατάθεση των Βουλγάρων για την παραμονή της ελληνικής χωροφυλακής απέβη άκαρπη. Μόνη λύση, σύμφωνα με το Στρατιωτικό Διοικητή Νοτιοανατολικής Ευρώπης, ήταν να διατεθούν από γερμανικής πλευράς τουλάχιστον πεντακόσιοι άντρες της Στρατιωτικής Χωροφυλακής ή της Αστυνομίας το συντομότερο δυνατό, ακόμη και πριν την 8η Ιουλίου²⁶. Δεν είναι γνωστό από τα διαθέσιμα στοιχεία αν πράγματι διατέθηκε η παραπάνω δύναμη. Εικάζεται πως τελικά τοποθετήθηκε ένας αριθμός Γερμανών αστυνομικών, αλλά όχι αυτός που ήταν αναγκαίος για τη διασφάλιση της τάξης στην περιοχή, μετά την επιβολή του ιδιόμορφου αυτού καθεστώτος. Ίσως, γι' αυτόν το λόγο επελέγη τελικά μια συμβιβαστική λύση, η οποία ικανοποιούσε και τις δύο πλευρές. Έτσι, σύμφωνα με αναφορά του Γενικού Επιθεωρητή Νομαρχιών Μακεδονίας Αθανασίου Χρυσόχου, στις 9 Ιουλίου, δηλαδή την επομένη της εισόδου των βουλγαρικών

-
21. Με διαταγή του Στρατιωτικού Διοικητή Θεσσαλονίκης-Αιγαίου, από τις 11 Αυγούστου 1943 επιτράπηκε στα βουλγαρικά στρατεύματα να τοποθετήσουν πινακίδες στους δρόμους της περιοχής ευθύνης του γερμανικού Φρουραρχείου Κιλκίς, στα βουλγαρικά και γερμανικά. Σε περίπτωση καταστροφής τους ή αφαίρεσής τους από τον ελληνικό πληθυσμό, η γερμανική αστυνομία θα επέβαλε ανάλογες ποινές, βλ. Αρχείο Κοινότητας Γαλλικού Κιλκίς: Γερμανική Διοικητική Περιφέρεια Μακεδονίας, Τομεύς Κιλκίς, «Προς την Νομαρχία Κιλκίς», Κιλκίς, 13 Αυγούστου 1943.
22. MA, RH 19 VII 21/1: OB Südost, Oqu/Mil. Verw./Ia Nr. 1626/43 g. Kdos. v. 2.7.43, Fernschreiben an OKW/WFSt, «Einmarsch bulgarischer Division in griechischen Raum» και RH 19 VII 1/2: Abteilung Ia-Kriegstagebuch KTB Nr. 52/43 g.K., «Aktentnotiz über die Chefbesprechung am 5.7.1943».
23. MA, RH 19 VII 12/1: Tagesmeldung Okdo H.Gr.E an OB Südost (Okdo H.Gr.F) vom 7.10.1943.
24. MA, RH 19 VII 21/1: OB Südost, Oqu/Mil. Verw./Ia Nr. 1626/43 g. Kdos. v. 2.7.43, Fernschreiben an OKW/WFSt, «Einmarsch bulgarischer Division in griechischen Raum».
25. Στις 2 Ιουλίου 1943, ο Στρατιωτικός Διοικητής Νοτιοανατολικής Ευρώπης, με τηλεγράφημά του προς το Γενικό Επιτελείο των Ενόπλων Δυνάμεων ζήτησε την άμεση αποστολή στην Ελλάδα τουλάχιστον δέκα στρατιωτικών συμβούλων και τριάντα ανώτερων στρατιωτικών επιθεωρητών αλλά και απλών επιθεωρητών για την κάλυψη των πρώτων αναγκών σε στρατιωτικό διοικητικό προσωπικό, που είχαν προκύψει μετά την ανάληψη της πολιτικής διοίκησης από τους Γερμανούς. Η άφιξή τους στη Θεσσαλονίκη θα έπρεπε να είχε ολοκληρωθεί μέχρι τις 5 Ιουλίου, πριν δηλαδή την ημερομηνία εισόδου των πρώτων τμημάτων της 7ης βουλγαρικής Μεραρχίας στην Κεντρική Μακεδονία, γιατί «σε διαφορετική περίπτωση», όπως σημείωνε ο Λαιρ, «δεν θα ήταν δυνατόν να πραγματοποιηθεί η επικυρωμένη από τον Φύρερ μετακίνηση της βουλγαρικής μεραρχίας», βλ. MA, RH 19 VII 21/1: OB Südost/OQu/Mil. Verw. Ia, Nr. 1627/43 g. Kdos. v. 2.7.43, Fernschreiben an OKH/GenStdH/GenQu Abt K Verw., «Verstärkung der Militärverwaltung in Griechenland».
26. MA, RH 19 VII 21/1: OB Südost/OQu/Mil. Verw./Ia, Nr. 1628/43 g. Kdos. v. 2.7.43, Fernschreiben an OKH/GenStdH/GenQu., «Anforderung von 500 Mann Feldgendarmarie oder Polizeitruppe».

στρατευμάτων, οι Γερμανοί έδωσαν άδεια για την επανεγκατάσταση της ελληνικής χωροφυλακής στην Κεντρική Μακεδονία, οι άντρες της οποίας θα ήταν άοπλοι και θα έφεραν ένα διακριτό ειδικό περιβραχιόνιο²⁷.

Στα τέλη Ιουλίου ο Στρατιωτικός Διοικητής Θεσσαλονίκης-Αιγαίου δημοσίευσε την προκήρυξη του Βουλγάρου Στρατιωτικού Διοικητή που απευθυνόταν προς τους κατοίκους της Μακεδονίας, όπου είχαν εγκατασταθεί τα βουλγαρικά στρατεύματα. Ανάμεσα στα άλλα ο Γερμανός Διοικητής ανέφερε:

Αι Γερμανικά Αρχαί και τα Βουλγαρικά Στρατεύματα θα επιτελέσουν τα εις αυτά ανατεθέντα έργα, χάρις εις την έμφυτον εις αυτά στρατιωτικήν πειθαρχίαν και ανθρωπίνην ηθικήν, έναντι του πληθυσμού, μετά δικαιοσύνης. Είθε κάθε Έλληνα να φανή αντάξιος μιας τοιαύτης δικαίας και εντίμου συμπεριφοράς και ν' αποφεύγη δυσαρμονίας αι οποίαι θα είχαν ως επακόλουθον την λήψιν σκληρών μέτρων²⁸.

Από την πλευρά του ο διοικητής των βουλγαρικών στρατευμάτων σημείωνε στο κείμενο της «Προκήρυξης προς τον λαόν της Μακεδονίας»:

Εις εκτελέσειν μιας συμφωνίας μετά της μεγάλης μας συμμάχου Γερμανίας εισήλθον βουλγαρικά στρατεύματα υπό την Διοίκησίν μου εις τμήματα της Μακεδονίας και της Χαλκιδικής. Καθήκον μου είναι να καταστήσω τούτο γνωστόν εις τον ελληνικόν λαόν ότι οι Βούλγαροι στρατιώται δεν ήλθον εις την Ελλάδα ως κατακτηταί αλλά δια να διατηρήσουν με στείβαράν χείρα προς προστασίαν του πληθυσμού την ησυχίαν και τάξιν εις τα τμήματα αυτά. Διαβεβαιώ τον Ελληνικόν λαόν ότι τα Βουλγαρικά Στρατεύματα θα εκτελέσουν τα εις αυτά ανατεθέντα έργα χωρίς να θίξουν την τιμήν και περιουσίαν του λαού. Θα φερθούν δικαίως και αμερολήπτως έναντι του φιλησύχου λαού, σκληρώς όμως και αδυσωπήτως έναντι των Ελλήνων εκείνων οι οποίοι θα ετόλμουν να φέρουν εμπόδια εις την επίλυσιν των προβλημάτων μας. Όπως απευφευχθούν σκληρά μέτρα έναντι του λαού καλώ πάντας υμάς, άντρας και γυναίκα, γέ-

ροντας και παιδιά όπως προσέξουν τας διαταγάς των Γερμανικών και βουλγαρικών Αρχών και διευκολύνουν την εκτέλεσιν των προβλημάτων των βουλγαρικών στρατευμάτων. Όλαι αι υπό της εχθρικής προπαγάνδας διασκορπισθείσαι φήμαι ότι τα βουλγαρικά στρατεύματα έρχονται εις την Ελλάδα δια να καταπιέσουν και καταληστεύσουν τον αγαπόντα την ειρήνην λαόν είναι τελείως ανυπόστατοι και δεν επιτρέπεται εις ουδένα να τας πιστεύση. Ο Ελληνικός λαός μόνος του θα έχη την ευκαιρίαν όπως πεισθή περί του ότι το ηθικόν των βουλγαρικών στρατευμάτων είνε ανώτερον των αντιπάλων μας και ότι τα βουλγαρικά στρατεύματα γνωρίζουν πως πρέπει να φερθούν έναντι του αόπλου πληθυσμού²⁹.

Πολύτιμες πληροφορίες για την κατάσταση που επικρατούσε στις περιοχές, όπου είχε εισέλθει ο βουλγαρικός στρατός, αλλά και γενικότερα για τη δεινή θέση, στην οποία είχε περιέλθει ο ελληνικός διοικητικός μηχανισμός, μετά την ανάληψη της πολιτικής διοίκησης από τους Γερμανούς, προσφέρει το υπόμνημα του Νομάρχη Δράμας Δημητρίου Ανδρεάδη, ο οποίος το 1941 αποσπάστηκε στο Υπουργείο των Εσωτερικών. Ο Ανδρεάδης, μετά από εντολή του υπουργού, έφτασε στις 25 Αυγούστου 1943 στη Θεσσαλονίκη και, αφού περιόδευσε σε περιοχές της Χαλκιδικής, του Κιλίκι και της Πέλλας (Αξιούπολη, Γουμένισσα, Γιαννιτσά, Έδεσσα), επέστρεψε στις 11 Οκτωβρίου στην Αθήνα, καθώς δεν στάθηκε δυνατό να συνεχίσει το ταξίδι του ελλείψει μεταφορικών μέσων, αλλά κυρίως εξαιτίας της σύλληψής του στην Έδεσσα³⁰.

Στο σχετικό με τις περιοχές μεταξύ Στρυμόνα-Αξιού κεφάλαιο του υπομνήματος ο Ανδρεάδης οριοθετεί επακριβώς τη νέα βουλγαρική ζώνη Κατοχής. Η οροθετική γραμμή ξεκινούσε από την Ειδομένη και ακολουθούσε το ρου του Αξιού ποταμού, τον οδικό άξονα και τη σιδηροδρομική γραμμή, περνώντας διαδοχικά από τη γέφυρα της Αξιούπολης, από το σιδηροδρομικό σταθμό του Άσπρου και της Νέας Φιλαδελφείας, παρέκαμπτε την πόλη της Θεσσαλονίκης και ακολουθώντας την πο-

27. Α. Ι. Χρυσόχου, *Η Κατοχή εν Μακεδονία. Η δράσις της βουλγαρικής προπαγάνδας*, 2.2., Θεσσαλονίκη 1950, 122.

28. ΙΑΥΕ, 1944, Κατοχική Κυβέρνηση, φάκ. 1, 3ος υποφάκ. Το κείμενο, που φέρει την υπογραφή του Στρατιωτικού Διοικητή Θεσσαλονίκης-Αιγαίου, είναι συνημμένο στην προκήρυξη του Βουλγάρου Στρατιωτικού Διοικητή.

29. ΙΑΥΕ, 1944, Κατοχική Κυβέρνηση, φάκ. 1, 3ος υποφάκ.: Ο διοικητής των βουλγαρικών στρατευμάτων, «Προκήρυξις προς τον λαόν της Μακεδονίας». Επίσης, Χρυσόχου, *ό.π.* (σημ. 27) 131- 132.

30. ΙΑΥΕ, 1944, Κατοχική Κυβέρνηση, φάκ. 1, 3ος υποφάκ.: Υπόμνημα Δημητρίου Ανδρεάδη, Νομάρχου Δράμας, απεσπασμένου παρά τω Υπουργείω Εσωτερικών [στο εξής Υπόμνημα Ανδρεάδη] προς τον κ. Υπουργό Εσωτερικών, «Περί της καταστάσεως εν Μακεδονία», Αθήνα, 16 Οκτωβρίου 1943.

ρεία Ασβεστοχώρι-Φύλυρο-Χορτιάτης-Θέρμη κατέληγε στο ακρωτήριο της Επανομής. Εκτός της βουλγαρικής ζώνης παρέμειναν οι κοινότητες Μελανθίου και Αγιονερίου Κιλκίς, οι κοινότητες Πενταλόφου, Νεοχωρούδας, Ωραιοκάστρου, Νέας Ευκαρπίας, Ασβεστοχωρίου, Χορτιάτη, Κάτω Σχολαρίου και Επανομής Θεσσαλονίκης, η σιδηροδρομική γραμμή και ο οδικός άξονας προς την Αξιούπολη και το Πολύκαστρο και ο Αξιός ποταμός³¹.

Αναφορικά με τη συμπεριφορά που είχαν επιδείξει τα βουλγαρικά στρατεύματα έναντι του ελληνικού πληθυσμού μέχρι εκείνο το χρονικό σημείο ο Ανδρεάδης τη χαρακτήριζε καλή και την κατάσταση που επικρατούσε εντός των βουλγαροκρατούμενων περιοχών ομαλή, χάρη στην εποπτεία που ασκούσαν οι Γερμανοί. Επαφή των βουλγαρικών στρατευμάτων με τις τοπικές ελληνικές υπηρεσίες δεν υπήρχε. Για κάθε αίτημά τους οι βουλγαρικές αρχές απευθύνονταν στους Γερμανούς. Στη Νεάπολη Θεσσαλονίκης είχε στρατωνιστεί μικρή δύναμη εφοδιασμού, ενώ στην πόλη κυκλοφορούσαν ελάχιστοι Βούλγαροι στρατιώτες³². Ο ανεφοδιασμός των βουλγαρικών στρατευμάτων πραγματοποιούταν εντός των στρατοπέδων για να αποφευχθεί η μετακίνησή τους στην ύπαιθρο, που θα μπορούσε να δημιουργήσει προβλήματα. Εντούτοις, είχαν καταγραφεί σε ευρεία κλίμακα περιπτώσεις λεηλασιών³³. Για τη συντήρησή τους οι Βούλγαροι, σύμφωνα με τον Ανδρεάδη, είχαν ήδη αποσύρει από ειδικό λογαριασμό των γερμανικών αρχών στο υποκατάστημα της Τράπεζας της Ελλάδας στη Θεσσαλονίκη ποσό άνω του ενός δισεκατομμυρίου δραχμών. Όσον αφορά τις μέχρι τότε επιχειρήσεις τους, αυτές περιορίζονταν σε έρευνες για την ανακάλυψη όπλων, δρώντας ως επικουρική δύναμη του γερμανικού στρατού και χωρίς μέχρι εκείνο το χρονικό σημείο να έχουν χρησιμοποιηθεί στην

καταδίωξη των ανταρτικών τμημάτων³⁴.

Σε άλλο κεφάλαιο του υπομνήματός του ο Ανδρεάδης σκιαγραφούσε την κατάσταση που επικρατούσε στον τομέα της πολιτικής διοίκησης, μετά την ανάληψή της από τους Γερμανούς. Μετά λοιπόν τη «μεταπολίτευση» του καλοκαιριού, όπως την χαρακτήριζε, και εκτός του Μέρτεν, εγκαταστάθηκαν Γερμανοί στις θέσεις των μέχρι πρότινος Ελλήνων νομαρχών στους νομούς Έβρου, Στρυμόνα, Χαλκιδικής, Κιλκίς και Έδεσσας, Γερμανός διοικητής στο Άγιο Όρος και έπαρχοι στις επαρχίες Αρναίας, Λαγκαδά, Παιονίας αλλά και όπου ακόμα δεν είχαν αναλάβει τα καθήκοντά τους. Σύμφωνα με τον Ανδρεάδη παρέμενε σε εκκρεμότητα το θέμα των νομαρχιών Κοζάνης και Καστοριάς, για τις οποίες δεν ήταν ξεκάθαρες οι γερμανικές προθέσεις³⁵.

Χαρακτηριστικά ήταν τα όσα ανέφερε για τις αρμοδιότητες που είχαν υπό τις νέες αυτές συνθήκες οι Έλληνες κρατικοί υπάλληλοι, για τους οποίους ο ρόλος του συμβουλευτικού οργάνου σήμαινε στην ουσία την περιθωριοποίησή τους. Σημείωνε σχετικά:

Εις τους Γερμανούς Νομάρχας καταβάλλονται κατ' ανωτέραν διαταγήν ανά 1.000.000 δρχ. μηνιαίως δι' έξοδα παραστάσεως εις δε τους Επάρχους ανά 500.000. Οι Έλληνες Νομάρχαι και Έπαρχοι ουσιαστικώς έχουν εξουδετερωθεί, μη υπογράφοντες ουδέν έγγραφον, εκτελούν δε χρέη συμβούλου εάν και εφόσον κληθούν προς τούτο υπό των Γερμανών προϊσταμένων. Η συνεργασία των δηλαδή καταντά ζήτημα προσωπικών σχέσεων. Τα εσωτερικής φύσεως έγγραφα μεταξύ της Νομαρχίας και των άλλων υπηρεσιών του Νομού καταγράφονται κατά κανόνα υπό των Διευθυντών των Νομαρχιών, τα δε μεταξύ Νομαρχιών και της τέως Γενικής Διοικήσεως Μακεδονίας υπό των Γερμανών. Εξ άλλων παν έγγραφον απευθυνόμενον υπό της Γ.Δ.Μ. προς τα Υπουργεία υποβάλλεται επίσης εν Γερμανική περιλήψει ή και εν πλήρει

31. «Υπόμνημα Ανδρεάδη». Επίσης, ΜΑ, RH 19 VII 21/1: OB Südost, Oqu/Mil. Verw./Ia, Nr. 1626/ 43 g. Kdos. v. 2.7.43, Fernschreiben an OKW/WFSt, «Einmarsch bulgarischer Division in griechischen Raum».

32. Χρυσόχου, *ό.π.* (σημ. 27) 124-125. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, στις 10 Ιουλίου αφίχθη στη Θεσσαλονίκη και εγκαταστάθηκε σε επιταγμένο σχολείο στη Νεάπολη μια μικρή μονάδα αρτοποιών. Όταν το απόγευμα της 17ης Ιουλίου Βούλγαροι στρατιώτες της μονάδας αυτής εμφανίστηκαν στην πόλη, απειλήθηκαν επεισόδια, τα οποία αποφεύχθηκαν χάρη στην επέμβαση Γερμανών στρατιωτών. Σε αντίποινα για το συμβάν αυτό η γερμανική διοίκηση Θεσσαλονίκης απαγόρευσε την επομένη την κυκλοφορία των πολιτών από την έκτη απογευματινή.

33. Για ανάλογα περιστατικά, καθώς και για περιπτώσεις αυθαιρεσιών εις βάρος εκπροσώπων της ελληνικής διοίκησης και Ελλήνων πολιτών από Βούλγαρους στρατιώτες βλ. αναλυτικότερα Χρυσόχου, *ό.π.* 137-162.

34. «Υπόμνημα Ανδρεάδη».

35. Στο ίδιο.

μεταφράσει πάντα τα εξ Αθηνών αποσταλλέντα έγγραφα ή τηλεγραφήματα. Η τηλεφωνική επικοινωνία μεταξύ Γ.Δ.Μ. και Υπουργείων σιωπηρώς έχει σχεδόν καταργηθεί ή δε μεταξύ Γ.Δ.Μ. και των υπηρεσιών του εσωτερικού της Μακεδονίας εκτελείται μόνον κατόπιν αδείας των αρμοδίων Γερμανικών Αρχών [...] Πάντως η θέσις των Διοικητικών μας Αρχών εν Μακεδονία απέβη εξαιρετικώς λεπτή και δυσχερής. Οι Νομάρχαι δεν δύνανται πλέον να αναπτύξουν την εκ των πραγμάτων ενδεικνυομένην δράσιν ούτε εις τον τομέα της καθαρώς Κρατικής Διοικήσεως, ούτε εις τα Δημοτικά και Κοινοτικά ζητήματα, ου μόνον διότι μετετράπησαν εις απλούς και σκιώδεις συμβούλους (ως και ο Γενικός Διοικητής) αλλά και διότι αι ενέργειαι των κινδυνεύουν πάντοτε να παρερμηνευθούν ότε μεν υπό των Γερμανικών Αρχών, ότε δε και υπό των εκνύμων επαναστατικών οργανώσεων. Και η εσωτερική μάλιστα πειθαρχία εν τη Διοικήσει έχει κλονισθή αισθητώς διότι εξέλιπεν η επιβολή και το κύρος της Γενικής Διοικήσεως μετά την κατάργησιν του Γενικού Διοικητού³⁶.

Στη Θεσσαλονίκη, τις θέσεις του Γενικού Διοικητή Μακεδονίας και του Δημάρχου κατέλαβαν ανώτεροι στρατιωτικοί σύμβουλοι. Ειδικότερα, στη θέση του μέχρι πρότινος Γενικού Διοικητή Βασιλείου Σιμωνίδη τοποθετήθηκε ο Γερμανός φον Πέρπαν³⁷. Ομοίως, Δήμαρχος Θεσσαλονίκης ανέλαβε ο Ανώτερος Στρατιωτικός Διοικητικός Σύμβουλος Δρ. Μπλέζιγκ, αντικαθιστώντας τον Γεώργιο Σερεμέτη³⁸. Τυπικά, ο Σιμωνίδης και ο Σερεμέτης παρέμειναν στις θέσεις τους σε καθαρά συμβουλευτικό ρόλο.

Ενδιαφέροντα συμπεράσματα για τις προτεραιότητες των στρατιωτικών συμβούλων, που αντικατέστησαν τους Έλληνες δημάρχους, νομάρχες και έπαρχους στη Μακεδονία, αλλά και το βαθμό εξοικείωσής τους με ζητήματα πολιτικής διοίκησης, εξάγονται από την ανάγνωση των πρακτικών των συνεδριάσεων του δημοτικού συμβουλίου του Δή-

μου Θεσσαλονίκης. Στη συνεδρίαση της διοικούσας επιτροπής του Δήμου στις 12 Αυγούστου 1943, παρέστη για πρώτη φορά ο Μπλέζιγκ, εκτελώντας χρέη δημάρχου Θεσσαλονίκης. Στην εναρκτήρια ομιλία του τόνισε τα εξής:

Είναι καθησυχαστικόν δ' εμέ ότι τόσοσ ο κ. Δήμαρχος όσον και οι κ.κ. Σύμβουλοι παραμένουσιν εις τας θέσεις των. Οι υπάλληλοι θα εξακολουθήσουν εργαζόμενοι με τον αυτόν ζήλον και την αυτήν αφοσίωσιν ως και πρότερον. Θα καταβάλλω κάθε προσπάθειαν δια την εκπλήρωσιν της αποστολής του Δήμου έναντι των Δημοτών του. Πλην όμως είμαι υποχρεωμένος να σας είπω καθαρά, ότι η κυρία μου αποστολή εν τω Δήμω είναι λόγω των σημερινών συνθηκών και των περιστάσεων να περιφρουρήσω τα συμφέροντα του Στρατού, άτινα προέχουν πάσης ενεργείας. Είμαι τρόπον τινά Διοικητικός Ανώτερος υπάλληλος και μόνον ορισμένα πράγματα άτινα ισχύουν δια την Ελλάδα θα με απασχολήσουν. Όσον δ' αφορά δια τας κατευθύνσεις εις την εργασίαν και την εξακολούθησιν της αποστολής του Δήμου αύται θα παραμείνουσι ως έχουν και θα αναμινύεται εις αύτα ο συνεργάτης μου κ. Μοέλκε, όστις και θα ασχοληθή και θα εισηγείται επί των διαφόρων ζητημάτων άτινα ήθελον προκύψει. [...] Εις την σημερινήν σας συνεδρίασιν δεν θα παραστώ καθόσον επειγούσης φύσεως εργασία με αναγκάζει να απουσιάσω. Εκτός αυτού θα μοι ήτο και δύσκολον να παρακολουθήσω αύτην. Παρακαλώ όθεν τον κ. Δήμαρχον όπως με καταστήσει ενήμερον αύριο των ληφθησομένων εκ μέρους σας αποφάσεων. Υπό το εκτεθέν ως ανωτέρω πνεύμα σας παρακαλώ να εξακολουθήσητε εργαζόμενοι δια το καλόν της πόλεως και των Δημοτών σας³⁹.

Η ανάληψη της πολιτικής διοίκησης από τις γερμανικές αρχές επεδίωξε να περιορίσει τις τριβές που θα δημιουργούσε η παραμονή και η λειτουργία των ελληνικών διοικητικών υπηρεσιών στις περιοχές της Κεντρικής Μακεδονίας, μετά την είσοδο των

36. Στο ίδιο.

37. Στις 28 Ιουλίου, ο Βασίλειος Σιμωνίδης επισκέφτηκε το Μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Γεννάδιο και παρουσίασε τον Γερμανό αντικαταστάτη του φον Πέρπαν, βλ. *Γρηγόριος ο Παλαμάς 27* (Χρονικά Ιεράς Μητροπόλεως, 1-31 Ιουλίου 1943) 133.

38. Ο Γεώργιος Σερεμέτης γεννήθηκε το 1879 στη Λάρισα. Μέχρι τη στιγμή της ανάδειξής του στο αξίωμα του δημάρχου διετέλεσε πρόεδρος του δικηγορικού συλλόγου Θεσσαλονίκης. Στις 27 Ιανουαρίου 1943 ο Υπουργός των Εσωτερικών Αναστάσιος Ταβουλάρης απέλυσε το μέχρι εκείνη τη χρονική στιγμή δήμαρχο Κωνσταντίνο Μερκουρίου και τοποθέτησε στη θέση του τον Σερεμέτη, βλ. σχετικά, Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης [στο εξής ΚΙΘ], 1943, φάκ. 5, 13ος υποφάκ.: «Κατάστασις εμφανίονσα τα ονοματεπώνυμα, ηλικίαν και χρόνον υπηρεσίας απάντων των Δημάρχων του Δήμου Θεσ/νίκης», Θεσσαλονίκη, 20 Νοεμβρίου 1937, όπου έχουν προστεθεί βιογραφικά των δύο κατοχικών δημάρχων Θεσσαλονίκης. Στο ίδιο, Ελληνική Πολιτεία, Γενική Διοίκηση Μακεδονίας, Διεύθυνσις Εσωτερικών, Αριθ. 35246, «Προς τον Δήμον Θεσ/νίκης», Θεσσαλονίκη, 22 και 24 Φεβρουαρίου 1943.

39. Δήμος Θεσσαλονίκης, Πρακτικά Συνεδριάσεως Δημοτικού Συμβουλίου, Αριθ. 450-813 (1943), Τακτική Συνεδρίασις της Διοικούσας Επιτροπής της 12ης Αυγούστου 1943, 38-39.

βουλγαρικών στρατευμάτων, και ως ένα βαθμό το πέτυχε. Κάποιες αλλαγές που επήλθαν στη συνέχεια, με τη μετεξέλιξη της Στρατιωτικής Διοίκησης Θεσσαλονίκης-Αιγαίου σε Ανωτέρα Φέλντκομανταντούρ 395 (*Oberfeldkommandantur 395*), δεν μετέβαλαν στην πράξη το ισχύον καθεστώς πολιτικής διοίκησης⁴⁰.

Αναλυτικότερα, η μετονομασία του επιτελείου της Στρατιωτικής Διοίκησης Θεσσαλονίκης-Αιγαίου σε Ανωτέρα Φέλντκομανταντούρ οδήγησε στις αρχές Οκτωβρίου 1943 σε αλλαγές γραφειοκρατικού και μόνο χαρακτήρα όσον αφορά την πολιτική διοίκηση της Μακεδονίας, οι οποίες όμως δεν έθιξαν τις μέχρι τότε αρμοδιότητες των Γερμανών διοικητικών υπαλλήλων. Ειδικότερα, καταργήθηκε ο τίτλος της «Γερμανικής Διοικητικής Περιφέρειας Μακεδονίας» και μαζί του οι επαρχιακές διοικήσεις, οι οποίες προσαρτήθηκαν στις περιφερειακές στρατιωτικές διοικήσεις (*Kreiskommandantur*). Στη θέση του χρησιμοποιήθηκε ο όρος «Στρατιωτικός Διοικητής Θεσσαλονίκης-Αιγαίου, Ανωτέρα Φέλντκομανταντούρ [αλλιώς Ανώτερο Φρουραρχείο Εκστρατείας] 395, Τμήμα Στρατιωτικής Διοίκησης ΜV». Στο τμήμα αυτό ενσωματώθηκαν οι επιμέρους διοικητικές υπηρεσίες που σχετίζονταν με υποθέσεις: α) του γερμανικού επιτελείου, καθαρά ενδοϋπηρεσιακές, β) της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας, γ) του Δήμου Θεσσαλονίκης, δ) της Υπηρεσίας Διαχείρισης Ισραηλιτικών Περιουσιών⁴¹. Σύμφωνα με τον Ανδρεάδη, αυτή η μεταβολή οδήγησε ουσιαστικά στη στρατικοποίηση της πολιτικής διοίκησης⁴².

Το υφιστάμενο καθεστώς πολιτικής διοίκησης υπό τον απόλυτο γερμανικό έλεγχο διατηρήθηκε μέχρι το Φεβρουάριο του 1944. Στις 11 Φεβρουαρίου, δύο ανώτεροι υπάλληλοι της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας, ο διευθυντής Εσωτερικών της Γενικής Διοίκησης Ιωάννης Σεργάκης και ο κατέχων

επίσης διευθυντική θέση αποσπασμένος στην ίδια υπηρεσία Μιχαήλ Αλμείδα, κλήθηκαν στο γραφείο του Γερμανού Συμβούλου Στρατιωτικής Διοίκησης Δρ. Μπέντερ. Εκεί τους ανακοινώθηκε ότι «[...] από της σήμερα η Διοίκησης της Μακεδονίας επανέρχεται εις Ελληνικάς χείρας, όπως ακριβώς ίσχυε μέχρι του παρελθόντος Ιουλίου, αι δε Γερμανικάί Αρχαί Κατοχής θα ασκώσι μόνον δικαίωμα ελέγχου επί της Διοικήσεως, όπως ακριβώς και μέχρι τότε». Επίσης, ενημερώθηκαν ότι η σχετική διαταγή είχε δοθεί πολύ νωρίτερα, αλλά με προσωπική ευθύνη του Μέρτεν δεν είχε μέχρι τότε εκτελεστεί. Όπως συνέβη και τον Ιούλιο του 1943, την ίδια ημέρα συντάχθηκε το αντίστοιχο πρακτικό της συνάντησης, το οποίο έφερε τις υπογραφές των δύο Ελλήνων ανωτέρων υπαλλήλων⁴³.

Παρά την εκ νέου ανάληψη της διοίκησης από την ελληνική πλευρά παρέμειναν στις θέσεις τους οι Γερμανοί στρατιωτικοί σύμβουλοι σε ρόλο πλέον καθαρά συμβουλευτικό, όπως διαβεβαίωσε ο Μπέντερ τους Έλληνες συνομιλητές του. Σύμφωνα, όμως, με τον Χρυσόχοου, οι Γερμανοί διοικητικοί υπάλληλοι δεν περιορίστηκαν σε ρόλο συμβουλευτικό, αλλά με το πρόσχημα του ελέγχου των ελληνικών αρχών επενέβαιναν σε όλα τα ζητήματα διοίκησης, με αποτέλεσμα να ασκούν «[...] μάλλον διοίκησιν παρά έλεγchon, ενώ προ της μεταβολής του Ιουλίου 1943 η διοίκησις ήτο πράγματι ελληνική». Με αφορμή το ζήτημα αυτό ο Χρυσόχοου κατέληγε σε μια γενική διαπίστωση: «Όθεν από ουσιαστικής απόψεως η επάνοδος του προ των μέσων Ιουλίου 1943 καθεστώτος εν τη διοικήσει της Μακεδονίας απετέλει απλήν και μόνον μεταβίβασιν εις τον Έλληνα γενικόν διοικητήν της αδυναμίας, εις ην περιήγαγε την Μακεδονίαν η υπερεπτάμηνος άσκησις της διοικήσεως της περιοχής υπό των Γερμανών»⁴⁴.

40. Για τη μετονομασία του επιτελείου του Στρατιωτικού Διοικητή Θεσσαλονίκης-Αιγαίου βλ. ΜΑ, RH 19 VII 9/1: Heeresgruppe E, Führungsabteilung (Arsakli), «Befehlsregelung im Südostraum», 23 Ιουλίου 1943. Επίσης, Hubatsch, *ό.π.* (σημ. 2) 226.

41. Για τις αλλαγές αυτές βλ. Αρχείο Κοινότητας Γαλλικού Κιλκίς, Φρουραρχείον Κιλκίς-Πολιτική Διοίκησης-Αριθ. 9976, Προς τον κ. Έπαρχον Παιονίας, Απόσας τας Δημοσίας Αρχάς, Δήμαρχον, Προέδρους Κοινοτήτων Νομού, Πρόσωπα Δημοσίου Δικαίου, «Μεταβολήν εις τας επωνυμίας της Γερμανικής Διοικητικής Υπηρεσίας», Κιλκίς, 14 Οκτωβρίου 1943. Επίσης, ΚΙΘ, 1943, φάκ. 11, 3ος υποφάκ.: Ανωτέρα Φελτκομανταντούρ 395, Τμήμα Στρατιωτικής Διοίκησης, Μ/III, Δρ. Μπλ., «Αλλαγή τίτλου υπηρεσίας», Προς Δήμαρχον Σερεμέτη, Θεσσαλονίκη, 26 Οκτωβρίου 1943 και Αριθ. 35303, «Προς απόσας τας Υπηρεσίας, Τμήματα και Γραφεία του Δήμου», Θεσσαλονίκη, 19 Οκτωβρίου 1943.

42. «Υπόμνημα Ανδρεάδη».

43. Συλλογή εγγράφων Στράτου Δορδανά: «Πρακτικόν», Θεσσαλονίκη, 11 Φεβρουαρίου 1944.

44. Α. Ι. Χρυσόχοου, *Η Κατοχή εν Μακεδονία. Οι Γερμανοί εν Μακεδονία, 1941-1944*, 5, Θεσσαλονίκη 1962, 312-313.

Η παραπάνω άποψη του Χρυσόχου δεν απείχε από την πραγματικότητα, με δεδομένη την αδιαφορία που είχε επιδείξει η γερμανική πλευρά για την άσκηση της πολιτικής διοίκησης καθ' όλη τη διάρκεια της Κατοχής και όχι μόνο για το διάστημα κατά το οποίο αυτή είχε ανατεθεί σε στρατιωτικούς. Αυτός ήταν και ο βασικός λόγος για τον οποίο αποφασίστηκε η επιστροφή στο προ του Ιουλίου καθεστώς, με την επανεργοποίηση του ελληνικού διοικητικού μηχανισμού. Άλλωστε, στις αρχές του 1944, οι αυξημένες στρατιωτικές ανάγκες δεν επέτρεπαν οποιαδήποτε ενασχόληση με διοικητικά ζητήματα, τα οποία μέχρι τότε είχε διεκπεραιώσει με καλά αποτελέσματα η ελληνική πλευρά, κάτω πάντα από τον αυστηρό γερμανικό έλεγχο. Παράλληλα, η ανάκληση τμημάτων του βουλγαρικού στρατού στην Κεντρική Μακεδονία δεν εκπλήρωσε, από στρατιωτικής απόψεως, τους γερμανικούς στόχους, καθώς η συνθηκολόγηση της Ιταλίας είχε προκαλέσει πολλαπλά προβλήματα στρατιωτικής κατοχής αλλά και περαιτέρω διεξαγωγής του αντιστασιακού πολέμου. Ως προς το τελευ-

ταίο αυτό σημείο, η χρησιμοποίηση Βουλγάρων στρατιωτών σε εκκαθαριστικές επιχειρήσεις γρήγορα κατέδειξε και την αδυναμία τους να επιφέρουν καίρια πλήγματα στον ΕΛΑΣ.

Αναμφίβολα, η βουλγαρική παρουσία στην Κεντρική Μακεδονία αναζωπύρωσε τους ελληνικούς φόβους για επέκταση της βουλγαρικής ζώνης Κατοχής, δηλαδή για την απόσπαση και άλλων εδαφών από τον εθνικό κορμό, όπως είχε συμβεί με την Ανατολική Μακεδονία, γεγονός που προκάλεσε μαζικές διαδηλώσεις σε όλη τη χώρα, κινητοποιώντας φορείς και αντιστασιακές οργανώσεις διαφορετικών πολιτικών κατευθύνσεων. Ήταν μια από τις ελάχιστες φορές κατά τη διάρκεια της Κατοχής που ο πολιτικός κόσμος και τα κοινωνικά δυναμικά στην Ελλάδα είχαν υιοθετήσει κοινή στάση, σε μια προσπάθεια να ανασχεθεί ο βουλγαρικός κίνδυνος και να μην πραγματοποιούν τα όνειρα του «προαιώνιου εχθρού» για επέκταση της ζώνης κατοχής στο σύνολο του μακεδονικού χώρου, συμπεριλαμβανομένης της Θεσσαλονίκης.

Ο Πιεμοντέζος πρόξενος Nicolò Scotto και η Θεσσαλονίκη στα 1825-1830

Ιωάννης Δ. Ψαράς

Η επέκταση των Πιεμοντέζων στην Ανατολή είχε αρχίσει από τη μεσαιωνική περίοδο. Πλούσια, πάντως, γεωργία χαρακτήριζε την περιοχή του Πεδεμοντίου. Οι μέθοδοι καλλιέργειας ήταν εκσυγχρονισμένες σε κάθε ιστορική περίοδο. Το Πεδεμόντιο και η Λομβαρδία, οι δύο πιο παραγωγικές περιοχές της Ιταλίας, διασχίζονται από τον Πάδο ποταμό (Pò). Στις λιγότερο εύφορες λοφώδεις ζώνες, μύλοι και μικρές βιοτεχνίες παρείχαν απασχόληση κατά εποχές στην τοπική αγροτική κοινωνία και ειδικότερα στις γυναίκες της κοινωνίας αυτής. Πολλοί φιλελεύθεροι πολιτικοί, ανάμεσά τους και ο Cavour, πρέσβευαν ότι το μέλλον της Ιταλίας εξαρτιόταν από τις εξαγωγές αγροτικών προϊόντων. Με την άποψη αυτή συμφωνούσε ο Richard Cobden, ο μεγάλος βικτωριανός απόστολος της ελευθερίας του εμπορίου, λέγοντας μεταφορικά ότι «ατμός της Ιταλίας είναι ο ήλιος της». Η εκβιομηχάνιση της χώρας απασχόλησε τις κυβερνήσεις της μετά το 1870.

Στον όψιμο μεσαίωνα το φεουδαρχικό σύστημα ήταν κυρίαρχο στη Σαβοΐα και το Πεδεμόντιο. Οι ηγεμόνες της Σαβοΐας έφεραν τον τίτλο του δούκα από το 1416, ενώ στα 1530 η χώρα αναγνωρίστηκε από τον αυτοκράτορα της Γερμανίας Κάρολο Ε΄ ως κληρονομικό δουκάτο. Από το 1519 η Σαρδηνία, όπως η Νάπολη και η Σικελία, ανήκε και αυτή στον Αψβούργο Κάρολο Ε΄. Αυτές οι διευθετήσεις επιβεβαιώθηκαν με τη συνθήκη Cateau-Cambrésis στα 1559 και παρέμειναν αναλλοίωτες ως τις αναστατώσεις του 18ου αιώνα. Οι φιλόδοξοι δούκες της Σαβοΐας μπλέχτηκαν από το 1612 σε πόλεμο με την Ισπανία για τον έλεγχο του Monferrat και αρ-

γότερα της Mantua· στη σύγκρουση έδωσε τέλος η γαλλική παρέμβαση του 1628. Στο μεταξύ όμως Γαλλία, Ισπανία και Σαβοΐα έριζαν από το 1620 για την αλπική περιοχή της Valtellina. Στα 1635 ένας νέος γύρος εχθροπραξιών ξέσπασε ανάμεσα στις συμμαχούς Σαβοΐα, Γαλλία, Πάρμα και Μάντουα κατά της Ισπανίας. Στα μέσα του 17ου αιώνα το Πεδεμόντιο εισήγαγε την καλλιέργεια του ρυζιού και του καλαμποκιού ενισχύοντας την οικονομία του και, έπειτα από αγροτικές ταραχές, εισήγαγε ένα είδος αναδασμού στα διάφορα φέουδα, ο οποίος τα μετέτρεψε σε πιο βιώσιμες και παραγωγικές μονάδες. Οι δούκες της Σαβοΐας όμως συνέχιζαν να εποφθαλμιούν εδάφη άλλων. Στα 1690 ο Vittore Amadeo Β΄ υποστήριξε την Ισπανία διαμάχη της προς τη Γαλλία, ελπίζοντας να κερδίσει το Μιλάνο. Όταν απέτυχε, ειρήνευσε με τον Λουδοβίκο ΙΔ΄ και εξασφάλισε την οχυρωμένη πόλη Pinerolo. Μετά το 1707 ο δούκας της Σαβοΐας εκμεταλλεύθηκε τις συγκυρίες και την υποκατάσταση επτά χρόνια αργότερα της Ισπανίας από την Αυστρία ως κυρίαρχης δύναμης στην ιταλική χερσόνησο και κατέλαβε την Alessandria, τη Valenza, τη Lomellina και το στέμμα της Σικελίας· στα 1718 αντάλλαξε τη Σικελία με τη Σαρδηνία, αλλά κράτησε το βασιλικό τίτλο. Με τον πόλεμο της αυστριακής διαδοχής στα 1740 ο οίκος της Σαβοΐας προσέθεσε στα προηγούμενα κέρδη του νέες επαρχίες στα ανατολικά¹.

Το πρώτο ιταλικό κράτος που εισήγαγε ένα σοβαρό πρόγραμμα μεταρρυθμίσεων ήταν το Πεδεμόντιο, αρχικά με τους δούκες και έπειτα με τους βασιλείς του. Το κύριο πρόβλημα ήταν η κατοχή του ενός τρίτου των πιο εύφορων περιοχών από

1. L. Balleto, «Piemontesi del Quattrocento nel Vicino Oriente», *Biblioteca della Società di Storia, Arte e Archeologia per le Province di Alessandria e Asti* 26, Alessandria 1992, 63-80. Η ίδια, «Genovesi e Piemontesi nella Cipro dei Lusignano nel tardo medioevo», *Rivista di Storia, Arte, Archeologia per le Province di Alessandria e Asti* 103 (1994) 83-137. C. Duggan, *A Concise History of Italy*, Καίμπριτζ 1994, επανεκδ. 1998, 18, 23, 49, 62-63, 71, 73-78. Ι. Δ. Ψαράς, *Ιστορία της Νεότερης Ευρώπης 1492-1815. Από την ανακάλυψη της Αμερικής ως το συνέδριο της Βιέννης*, Θεσσαλονίκη 2003, 211-212.

τον κλήρο και τους αριστοκράτες. Για να θεραπεύσει την κατάσταση αυτή, η κυβέρνηση πήρε από το τέλος του 17ου αιώνα αυστηρά φορολογικά μέτρα. Η αντίδραση χτυπήθηκε σκληρά: 49 άνθρωποι απαγχονίστηκαν στο Monregalese για αντίσταση κατά των βασιλικών επιθεωρητών. Στα 1731 ο βασιλιάς αύξησε τα εισοδήματά του από τους φόρους και ενέταξε τα κτήματα των πρώην πλούσιων, αλλά κατόπιν πτωχευσάντων από την υψηλή φορολογία, φεουδαρχών στη βασιλική περιουσία. Έτσι, ενισχύθηκε η συγκεντρωτική εξουσία. Η νέα τάξη ευγενών εξαρτιόταν από τις υπηρεσίες της προς το στέμμα. Η μεταρρύθμιση συνεχίστηκε με άλλες μορφές κατά τις επόμενες δεκαετίες του 18ου αιώνα. Ανέχεια και φτώχεια εξοβελίστηκαν με την καθοδήγηση της ανεργίας προς παραγωγικά έργα. Μέση και ανώτερη εκπαίδευση εκσυγχρονίστηκαν για τη δημιουργία διοικητικών στελεχών. Αποτέλεσμα ήταν να αποκτήσει το Πεδεμόντιο μέσω αυτών των αλλαγών δύναμη και κύρος πρωτόγνωρο για όλη την τεμαχισμένη Ιταλία. Το κράτος του Τορίνου είχε στρατό από 24.000 άνδρες· στους 92 κατοίκους του Πεδεμοντίου ο ένας ήταν στρατιώτης. Η ευημερία ανάγκασε τον Διαφωτισμό να περάσει σε μεγάλη απόσταση από το Πεδεμόντιο. Οι βασιλείς της Σαβοΐας-Πεδεμοντίου-Σαρδηνίας αρνήθηκαν να περιορίσουν την απολυταρχία τους και γύρισαν την πλάτη στις ιδέες και στα ιδανικά του Διαφωτισμού στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα, έχοντας, ωστόσο, εφαρμόσει στην πράξη πολλά από τα κηρύγματά του. Στις επόμενες δεκαετίες το Πεδεμόντιο παρήγαγε μερικούς από τους γνωστότερους Ευρωπαίους υπερασπιστές της αντίδρασης, ανάμεσά τους το διπλωμάτη και συγγραφέα Joseph de Maistre².

Στη Θεσσαλονίκη από το 1810 περίπου και ως το 1836 υπήρχε εμπορική παρακμή. Είχαν μεσολαβήσει ρωσοτουρκικοί πόλεμοι, κρίσεις στη Σερβία, διώξεις του ελληνικού πληθυσμού στη διάρκεια της ελληνικής επανάστασης, η αιγυπτιακή κρίση, η μετατόπιση του ευρωπαϊκού ενδιαφέροντος σε άλλες

αγορές, η μείωση του αστικού πληθυσμού, η πτώση της γεωργικής παραγωγής στη μακεδονική ενδοχώρα και άλλα αίτια, που όλα μαζί συντέλεσαν στη δραστική παρακμή της Θεσσαλονίκης ως εμπορικού κέντρου. Οι πλούσιοι Έλληνες προτιμούσαν να μεταναστεύουν προς το ελεύθερο ελληνικό κράτος ή προς κέντρα της ελληνικής διασποράς σε δυτικές χώρες. Οι περισσότεροι Εβραίοι είχαν περιπέσει σε φτώχεια και αθλιότητα. Οι Τούρκοι εξακολουθούσαν τις γεωργικές κυρίως ασχολίες τους, με την εξαίρεση μερικών μόνο αξιωματούχων και γαιοκτημόνων, που κερδοσκοπούσαν ανεβάζοντας σε εξοργιστικά ύψη τις τιμές του σταριού και αποκαρδιώνοντας έτσι παραγωγούς, μεταπράτες και καταναλωτές³.

Σε περίπου πενήντα χρόνια, από το 1778 ως το 1826, η τιμή του ψωμιού στην αγορά της Θεσσαλονίκης πενταπλασιάστηκε. Μολονότι η ενδοχώρα της Μακεδονίας παρήγε άφθονα δημητριακά, διάφοροι δευτερογενείς παράγοντες επηρέαζαν δυσμενώς την τιμή του ψωμιού στη μακεδονική πρωτεύουσα: ο εφοδιασμός της Κωνσταντινούπολης, η επιμελητεία του οθωμανικού στρατού και στόλου, οι εξαγωγές στη Δύση αλλά και η ανεπάρκεια και η υποτίμηση του τουρκικού νομίσματος. Στα 1825 η τιμή του σταριού που προοριζόταν για τοπική κατανάλωση στη μακεδονική πρωτεύουσα ήταν 25 πιάστρες το κοιλό Θεσσαλονίκης. Το αλεύρι αρτοποιίας κόστιζε 60 άσπρα η οκά για την πρώτη ποιότητα και 37,5 για τη δεύτερη. Η διαφορά δηλαδή της τιμής του σταριού από το αλεύρι ήταν της τάξης του 36,49%. Την ίδια χρονιά η τιμή του ψωμιού ήταν για την πρώτη ποιότητα 4 παράδες τα 80 δράμια, ενώ για τη δεύτερη 4 παράδες τα 85 δράμια⁴.

Παρά την παρακμή της Θεσσαλονίκης στα χρόνια 1810-1836, το Πεδεμόντιο, ακολουθώντας βρετανικά πρότυπα με την πρώτη σαρδο-τουρκική συνθήκη φιλίας και εμπορίου (1823), ίδρυσε στα 1825 το προξενείο του στη μακεδονική πρωτεύουσα. Το νεαρό κράτος φιλοδοξούσε να δίνει το παρόν και στις τρεις μεγάλες σκάλες της οθωμανικής

2. Duggan, *ό.π.*, 73-78, 85.

3. Ι. Κ. Χασιώτης, «Η Θεσσαλονίκη της τουρκοκρατίας», *Νέα Εστία*, τ. 118, τεύχ. 1403 (Χριστούγεννα 1985, αφιέρωμα στη Θεσσαλονίκη), 161-171, ιδίως 167. Ι. Δ. Ψαράς, *Από τη Θεσσαλονίκη στη Βενετία. Ιστορία της οικογένειας Νιννή (17ος-20ός αι.)*. Συμβολή στη μελέτη του παροικιακού Ελληνισμού, Θεσσαλονίκη 1997, 101.

4. Ε. Θέμπορουλου, *Salonique 1800-1875: Conjoncture économique et mouvement commercial*, Παρίσι 1994, 382, 384-386. Μ. Κ. Αθνασιάδου, *Εμπορικές σχέσεις Θεσσαλονίκης-Βενετίας κατά τον 18ο αιώνα*, Θεσσαλονίκη 2000, 229-230.

επικράτειας (Κωνσταντινούπολη, Σμύρνη, Θεσσαλονίκη), ώστε να προβάλλεται το ίδιο, αλλά και να περιμένει να επωφεληθεί από ευνοϊκότερες συγκυρίες, πράγμα που πέτυχε αργότερα, στην περίοδο ανάκαμψης κατά τη δεκαετία του 1840. Από το 1839 ήδη, υπογράφηκαν νέες σαρδο-τουρκικές διομολογήσεις, με βάση, όπως και στα 1823, ανάλογες αγγλο-τουρκικές, με ευνοϊκούς και πάλι για το Πεδεμόντιο όρους⁵.

Από το Μάρτιο του 1821 είχαν εμφανιστεί στο Τορίνο απειλητικές διεργασίες. Το επαναστατικό κίνημα προσεταιρίστηκε παλιούς αξιωματικούς της ναπολεόντειας *grande armée* και ελεύθερους επαγγελματίες μαχητές. Στην αρχή το κίνημα απέβλεπε στον εκφοβισμό του μονάρχη, ώστε να παραχωρήσει αυτός Σύνταγμα. Απώτερη όμως προοπτική ήταν ένα πλατύ εθνικό ιταλικό πρόγραμμα. Ο Santorre di Santarosa, αρχηγός των επαναστατών στο Πεδεμόντιο, στόχευε στην απελευθέρωση της Λομβαρδίας και της περιοχής της Βενετίας από την αυστριακή κυριαρχία. Όλα όμως αυτά έμεναν καλές προθέσεις, που δύσκολα θα πραγματοποιούνταν. Έπειτα από έκκληση του νέου βασιλιά της Σαρδηνίας τον Απρίλιο του 1821 ο αυστριακός στρατός κατέπνιξε τη φιλελεύθερη εξέγερση των Πιεμοντέζων⁶.

Όταν ο πρόξενος του Πεδεμοντίου εγκαθίστατο το 1825 στη Θεσσαλονίκη, η ελληνική επανάσταση, που είχε εκραγεί από το 1821, βρισκόταν σε εξέλιξη. Οι θέσεις που εξέφραζαν για την επανάσταση οι πρόξενοι των μεγάλων Δυνάμεων, όπως π.χ. της Γαλλίας και της Αυστρίας, δεν ήταν δυνατό να χαρακτηριστούν φιλελληνικές, εφόσον διαταρασσόταν το *status quo*, πάνω στο οποίο οι κυβερνήσεις των Δυνάμεων κατέστρωναν τα δικά τους σχέδια για το μέλλον του μεγάλου ασθενούς. Ο πρόξενος του Πεδεμοντίου στη Θεσσαλονίκη

δεν μπορούσε να διαφοροποιηθεί στις κρίσεις του για την επανάσταση από τις θέσεις που εξέφραζαν οι πρόξενοι των μεγάλων Δυνάμεων⁷. Στη γενικότερα, ωστόσο, αυστριακή εξωτερική του πολιτική το Πεδεμόντιο υποστήριξε έμμεσα τα εθνικά αιτήματα των βαλκανικών λαών με προοπτική μια γενικότερη επαναστατική ανάφλεξη, που θα εξασθενούσε την Αυστρία.

Η πιο αντιδραστική —με τρόπο παράδοξο— από τις κυβερνήσεις της παλινόρθωσης στην Ιταλία, μετά τη ναπολεόντεια περίοδο, ήταν και η πιο ανεξάρτητη. Από τη στιγμή που ο Βίκτωρ Εμμανουήλ του Πεδεμοντίου-Σαρδηνίας ξαναγύρισε στο Τορίνο, κατέστησε σαφή την απόφασή του να επανέλθει στην προ του 1789 κατάσταση. Διέλυσε τις γαλλικές επαναστατικές επιδράσεις, επανέφερε το ρωμαϊκό δίκαιο και αποκατέστησε τα αριστοκρατικά προνόμια. Η πιεμοντέζικη αριστοκρατία στηριζόταν σε ισχυρές στρατιωτικές παραδόσεις. Πολλούς στρατιωτικούς έδωσε η αριστοκρατική πιεμοντέζικη οικογένεια των La Marmora. Από τις αρχές ήδη του 19ου αιώνα το Πεδεμόντιο, μαζί με τις περιοχές Liguria, Parma, Umbria και Lazio, είχε γίνει απλό εξάρτημα της Γαλλίας. Η Σαρδηνία είχε αποτελέσει οίκο φιλοξενίας για την εξόριστη δυναστεία της Σαβοΐας και είχε διατηρήσει την ανεξαρτησία της χάρη κυρίως στην επαγρύπνηση του αγγλικού στόλου. Ευγενείς οικογένειες του Πεδεμοντίου, όπως οι Cavour και οι Azeglio, που διακρίθηκαν αργότερα στο κίνημα για την ιταλική ενοποίηση, είχαν συμβιώσει αρμονικά με τη γαλλική κατοχή και μερικές μάλιστα είχαν πλουτίσει⁸.

Στα 1814-15 η επιτυχία των αυστριακών όπλων στην Ιταλία οδήγησε στην ανώδυνη επάνοδο των εκτοπισμένων ηγεμόνων. Έτσι, ο Βίκτωρ Εμμανουήλ Α' επέστρεψε στο Τορίνο, όπως ο Φερδινάνδος Γ' στη Φλωρεντία και ο πάπας στη Ρώμη. Η Αυστρία

5. Ι. Δ. Ψαράς, «Πληροφορίες για την τουρκοκρατούμενη Χαλκιδική του 19ου αι. από το Κρατικό Αρχείο του Τορίνου», *Πρακτικά του 4ου Πανελληνίου Συνεδρίου της Ιστορικής και Λαογραφικής Εταιρείας της Χαλκιδικής*, Θεσσαλονίκη 1998, 201-211. Ο ίδιος, «Η πειρατεία στη Θάσο κατά τις εκθέσεις των Πιεμοντέζων προξένων στη Θεσσαλονίκη (1832-1855)», *Πρακτικά του 3ου Συμποσίου Θεσσαλών Μελετών*, Καβάλα 2001, 747-755, βλ. και 13. Ο ίδιος, «Η διπλωματική εκπροσώπηση Πεδεμοντίου, Σαβοΐας και Σαρδηνίας στη Θεσσαλονίκη (1825-1862)», *Θησαυρίσματα* 34 (2004) 483-494, ιδίως 485, 488-489.

6. Ζ. Ν. Τσιρπανλής, *Η Ευρώπη και ο κόσμος (1814-1914). Τα πολιτικά, διπλωματικά, οικονομικά, κοινωνικά πλαίσια και οι διεθνείς σχέσεις*, Θεσσαλονίκη 2013, 97, 101. Για τη ναπολεόντεια *grande armée* βλ. Ψαράς, *Ιστορία της Νεότερης Ευρώπης*, ό.π., 312. Για τον Santorre di Santarosa βλ. Ι. Δ. Ψαράς, «Η διπλωματική εκπροσώπηση...», *Θησαυρίσματα* 34 (2004) 483-494, ιδίως 489.

7. M. Lascaris, «La révolution grecque vue de Salonique. Rapports des consuls de France et d'Autriche, 1821-1826», *Balkanica* 6 (Bucarest 1943) 145-168.

8. C. Duggan, *A Concise History of Italy*, Καίμπριτζ 1994, επανέκδ. 1998, 92-95, 99-100, 105.

όμως απέκτησε πλήρη σχεδόν κυριαρχία στην ιταλική χερσόνησο. Το μόνο —λίγο ή πολύ— ανεξάρτητο κράτος στην Ιταλία ήταν το Πεδεμόντιο, που η στρατηγική του σημασία μεταξύ Γαλλίας και Αυστρίας τού επέτρεψε να ανακτήσει τη Νίκαια και τη Σαβοΐα, καθώς και να προσαρτήσει τη Δημοκρατία της Γένοβας. Οι βασιλικές πιεμοντέζικες προθέσεις για επάνοδο στην προ του 1789 κατάσταση υπαινίσσονταν ακόμη και την κατεδάφιση της νεοανεγερμένης «ιακωβινικής» γέφυρας πάνω από τον ποταμό Ρò (Πάδο). Οι ιησουίτες επέστρεψαν και ανέλαβαν τομείς στην εκπαίδευση και στη λογοκρισία, ενώ οι εβραίοι υποχρεώθηκαν ξανά να μπουν σε γκέττο. Η δυναστεία της Σαβοΐας, εκτρέποντας τις σχετικές λαϊκές δυσaréσκειες, οργάνωσε δυναμικά το στρατό του Πεδεμοντίου εκφράζοντας ξεκάθαρα φιλοδοξίες για τον «ιταλικό ρόλο» της. Στο Πεδεμόντιο υπήρχε μεγάλο ενδιαφέρον για την εθνική ιταλική υπόθεση, επειδή ίσως εδώ η ανεξαρτησία λογικά σήμαινε πόλεμο κατά της Αυστρίας και επειδή υπήρχε το ελκυστικό σχέδιο της δημιουργίας ενός ισχυρού βορειοϊταλικού κράτους με την προσάρτηση της Λομβαρδίας. Οι φιλελεύθεροι όμως ήταν πιθανώς περισσότερο διαιρεμένοι στο Πεδεμόντιο παρά στον ιταλικό Νότο. Οι μετριοπαθείς, όπως ο αριστοκράτης καθολικός Cesare Balbo, έτειναν προς μεταρρυθμίσεις· αλλά δεν ήθελαν να συμφιλιωθούν με την ιδέα ότι ίσως έτσι φέρονταν παράνομα προς το θρόνο. Όταν, λοιπόν, το Μάρτιο του 1821 ένας νεαρός αξιωματικός του ιππικού, ο Santarosa, πραγματοποίησε το πατριωτικό πραξικόπημα με τη βοήθεια των δημοκρατών, οι μετριοπαθείς στο Τορίνο ταλαντεύονταν. Ο βασιλιάς παραιτήθηκε· αλλά ο διάδοχός του αρνήθηκε να παραχωρήσει Σύνταγμα και η εξέγερση, με την παρέμβαση —όπως είδαμε— του αυστριακού στρατού, έληξε άδοξα μέσα στη λαϊκή αδιαφορία.

Όπως πολλοί νεαροί Ιταλοί ευπατρίδες της γενιάς του, ο Santarosa διάλεξε την εξορία και, όπως τον Lord Byron, η αναζήτηση του πάθους οδήγησε και αυτόν αρχικά στη Βενετία και αργότερα στην Ελλάδα, όπου σκοτώθηκε πολεμώντας για την ανεξαρτησία της. Η αντίδραση θριάμβευε στο Πεδε-

μόντιο και στα παπικά κράτη. Από τους ομοϊδεάτες του Santarosa, 97 καταδικάστηκαν σε θάνατο⁹.

Στη Θεσσαλονίκη η εμπορική κίνηση του λιμανιού σημείωνε τις ακόλουθες επιδόσεις: Στα 1825 οι γενικές εισαγωγές έφτασαν σε αξία τα 2.598.925 γαλλικά φράγκα, στα 1826 τα 1.846.069, στα 1827 τα 1.324.697, ενώ δυο χρόνια αργότερα, στα 1829, μόλις έφτασαν τις 53.971. Αν υπολογίσουμε την εξέλιξη των εισαγωγών στη Θεσσαλονίκη παίρνοντας ως μέτρο το 100 για το 1845, τότε στα 1825 ο δείκτης είναι 38, στα 1826 ο δείκτης είναι 27 και στα 1827 ο δείκτης είναι 19. Την ίδια περίοδο οι γενικές εξαγωγές άγγισαν στα 1825 τα 2.038.031 γαλλικά φράγκα, στα 1826 τα 2.222.962, στα 1827 τα 1.308.462, ενώ στα 1829 μόλις τις 123.975. Αν υπολογιστεί η εξέλιξη των εξαγωγών από τη μακεδονική πρωτεύουσα με το 100 ως μέτρο για το 1845 πάλι, τότε στα 1825 ο δείκτης είναι 29, στα 1826 ο δείκτης είναι 32 και στα 1827 ο δείκτης είναι 19¹⁰.

Το σύνολο, επομένως, του γενικού εμπορίου στη Θεσσαλονίκη ήταν για το 1825 αξίας 4.636.956 γαλλικών φράγκων, για το 1826 αξίας 4.069.031, για το 1827 αξίας 2.633.159 και για το 1829 αξίας 177.946. Η Θεμοπούλου παραδίδει ελαφρώς διαφοροποιημένους αριθμούς: για το 1825 αξίας 4.637.059 γαλλικά φράγκα και για το 1827 αξίας 2.633.141¹¹. Οι μικρές διαφορές οφείλονται ίσως σε έλλειψη καταγραφής κάποιων στοιχείων ή σε λογιστικά σφάλματα των γραφείων των πηγών.

Στα 1825 εξήχθησαν από τη μακεδονική πρωτεύουσα προς τη Γαλλία 16.240 χιλιόγραμμα βαμβάκι, 34.800 χιλιόγραμμα μαλλί και 34.000 χιλιόγραμμα καπνά. Μόνο τα καπνά άξιζαν 328.928 γαλλικά φράγκα. Φαίνεται, πάντως, πως η Γαλλία έπαιρνε τη μερίδα του λέοντος από το βαμβάκι, δεδομένου ότι το σύνολο αυτού του εξαχθέντος τη χρονιά εκείνη προϊόντος έφτασε τα 16.640 χιλιόγραμμα, άρα περίσσεψαν μόνο 400 για τους άλλους, πλην των Γάλλων, εμπόρους. Στη Θεσσαλονίκη ο John Abbot, γνωστός με το παρωνύμιο Τζέκης (Djekis), ασκούσε από το 1825 εμπόριο βδελών, που η χρήση τους για αφαιμάξεις γινόταν όλο και πιο συχνή στην Ευρώπη¹².

9. Duggan, *ό.π.*, 99-100, 104-105.

10. Thémoπουλου, *ό.π.* (σημ. 4) 693, 697, 703, 705.

11. *Ό.π.*, 119.

12. *Ό.π.*, 119, 128, 130, 179-180, 444, 512-513, 542-543.

Υπήρχε οπωσδήποτε μείωση του γενικού εμπορίου, επιμερισμένη σε σταδιακή μείωση των εισαγωγών και αυξομείωση των εξαγωγών. Το εμπορικό ισοζύγιο για την πόλη ήταν αρνητικό στα 1825, θετικό στα 1826, αρνητικό στα 1827 και θετικό στα 1829. Το έτος 1828 απουσιάζει από τις σχετικές μαρτυρίες. Στα 1829 παρουσιάστηκε η μικρότερη εμπορική κίνηση.

Στα 1825, όταν ιδρύθηκε το πιεμοντέζικο προξενείο στη Θεσσαλονίκη, βασιλιάς του Πεδεμοντίου ήταν (από τις 19 Απριλίου 1821) ο Carlo Felice, γεννημένος στις 6 Απριλίου 1765, πρώην δούκας του Genevese. Υπουργός των εξωτερικών ήταν από το 1822 ο Vittorio Amedeo Sallier della Torre (ή de la Tour), μαρκήσιος του Cordon¹³.

Πρόξενος τοποθετήθηκε στις 24 Φεβρουαρίου 1825 ο Nicolò Scotto από τη Γένοβα, πρώην πλοίαρχος βατσέλου. Μαθητευόμενος πρόξενος (*allievo console*) διορίστηκε στις 27 Φεβρουαρίου ο Luigi Navone. Υποπρόξενος (*vice-console*) διορίστηκε στις 8 Μαρτίου ο Carlo Spagnolini, που υπηρετούσε ως τότε στο Λιβόρνο.

Ο Scotto έφθασε στη Θεσσαλονίκη στις 19 Δεκεμβρίου 1825. Δεν σώζεται κάποια μαρτυρία που να αιτιολογεί τη δεκάμηνη καθυστέρηση από τη στιγμή του διορισμού του. Μετά από δέκα μέρες, στις 29 Δεκεμβρίου, έγραψε ο πρόξενος την πρώτη του αναφορά δηλώνοντας ότι δεν είχε γνωρίσει ακόμη καλά τον τόπο. Επισκέφθηκε όμως τους Τούρκους προύχοντες και τους δώρισε: στον πασά (*vali*) ένα ρολόι και ένα χρυσό κουτί που, όταν ανοιγόταν, έπαιζε μουσική· στον κεχαγιά (*kâhya*) ένα ρολόι και στο μουλά (*molla*) ένα χαλί. Τα δώρα του ήταν συνολικής αξίας 6-7 χιλιάδων πιαστρών.

Ας σημειωθεί ότι με την ονομασία πιάστρες ή πιάστρα ήταν γνωστά τα ασημένια οθωμανικά γρόσ(σ)ια (*gürüs* ή *kurus*). Κάθε γρόσι είχε τρεις

παράδες (*para*) ή 120 άσπρα (ακτσέδες, *akçe*). Η διαίρεση σε 120 άσπρα διατηρήθηκε σε ολόκληρη την περίοδο από το 1326 ως το 1870. Στα 1828 το γρόσι ζύγιζε 3,20 γραμμάρια, αλλά η περιεκτικότητά του σε καθαρό άργυρο ήταν 1,47 γραμμ., στα 1829 αντίστοιχα 3,10 με 0,72, στα 1831 3,00 με 0,53, στα 1832 2,14 με 0,94, στα 1839 το ίδιο και στα 1844 1,20 με 1,00. Η ποσοστιαία δηλαδή περιεκτικότητα σε ασημί κυμαινόταν από 17,5 ως 83,3%. Στα 1850 η βρετανική στερλίνα αντιστοιχούσε σε 1,10 χρυσές οθωμανικές λίρες, το γαλλικό φράγκο σε 0,0433, το αυστριακό φλορίνι ή κορώνα σε 0,11, το ρωσικό ρούβλι σε 0,175, η αιγυπτιακή λίρα ισοδυναμούσε απόλυτα με την οθωμανική, ενώ το δολλάριο των ΗΠΑ αντιστοιχούσε σε 0,229 της οθωμανικής λίρας¹⁴.

Ο πασάς υποσχέθηκε ότι θα δώριζε στον πρόξενο ένα άλογο και μια γούνα. Την επόμενη μέρα, στις 30 Δεκεμβρίου 1825, ο Scotto έγραψε τη δεύτερη αναφορά του. Παρατήρησε ότι στη Θεσσαλονίκη υπήρχε μόνο μία καθολική εκκλησία και αυτή ανήκε στους Γάλλους. Δεν μπόρεσε να βρει κατοικία στη φραγκική συνοικία, αλλά ένα τέταρτο της ώρας δρόμο μακριά από αυτήν. Ο Scotto δεν έκρυβε τη ζήλεια του για το σπίτι του Γάλλου προξένου· το θεωρούσε ωραιότατο.

Να σημειωθεί ότι το γαλλικό προξενείο στη Θεσσαλονίκη είχε ιδρυθεί ήδη από το 1685. Ένδειξη για τη σημασία που απέδιδε στη μακεδονική πρωτεύουσα η κυβέρνηση της Γαλλίας αποτελεί το γεγονός ότι πρώτος πρόξενος είχε διοριστεί ο Jean Baptiste Colbert, μαρκήσιος του Seignelay, δηλαδή ο ομώνυμος γιος του διάσημου πολιτικού και οικονομολόγου, υπουργού του Λουδοβίκου ΙΔ', Jean Baptiste Colbert. Ο τίτλος ευγένειας του γιου (*marquis de Seignelay*) παραχωρήθηκε σ' αυτόν προφανώς προς ανταμοιβή των υπηρεσιών που είχε προ-

13. *Calendario generale pe' regii stati, anno 1825*, Torino, 2-3, 107. A. Monti, *Un drammatico decennio di storia piemontese e il maresciallo di Savoia V. A. Sallier de la Tour: 1821-1831*, Μιλάνο 1943. G. Verucci, *Francia e Piemonte tra restaurazione e rivoluzione di luglio. Corrispondenze francesi del conte Vittorio Amedeo Sallier de la Tour*, Ρώμη 1968. F. Leoni, *Storia dei partiti politici italiani*, Νάπολη³ 1975, 34. G. Candeloro, *Storia dell'Italia moderna*, τ. 2, Μιλάνο¹⁰ 1978, 52, 100, 104-105, 112-119, 121-123, 166, 168, 172, 203, 233-234, 282, 289 κ.ε., τ. 3, Μιλάνο⁸ 1979, 78, 86, 99, 130-131, τ. 4, Μιλάνο⁹ 1980, 149.

14. Για την αλληλογραφία των Πιεμοντέζων προξένων, η οποία απόκειται στο Archivio di Stato di Torino, βλ. Ψαράς, δημοσιεύματα στην υποσημ. 5. Για τις πιάστρες βλ. πρόχειρα G. Nikolaou, *Islamisations et christianisations dans le Péloponnèse (1715-ca. 1832)*, τ. 1-2, Στρασβούργο 1997, τ. 1, 210-212. Γενικά για τα οθωμανικά νομίσματα από το 14ο αιώνα ως τη λήξη του πρώτου παγκόσμιου πολέμου βλ. το βιβλίο του καθηγητή στο Πανεπιστήμιο Βοğaziçi της Κωνσταντινούπολης Ş. Pamuk, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Καίμπριτζ 2000, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία.

σφέρει στη Γαλλία ο αστός πατέρας του¹⁵.

Είναι γνωστό ότι με την επανάσταση του 1821 είχε αρχίσει μια περίοδος διώξεων και μετακινήσεων του ελληνικού πληθυσμού. Έτσι, μόλις στα 1825 επαναλειτούργησε στη Θεσσαλονίκη κεντρικό αστικό σχολείο αρρένων της ελληνορθόδοξης κοινότητας. Επρόκειτο για επανασύσταση της παλιάς «Ελληνικής Σχολής» ή «Ελληνομουσείου», που για την οικονομική του στήριξη η μητρόπολη παραχώρησε τα εισοδήματα της εκκλησίας του Αγίου Αντωνίου στη συνοικία του Ιπποδρομίου¹⁶.

Στο πρώτο τρίμηνο του 1825 κατέπλευσε στη Θεσσαλονίκη ένα ρωσικό πλοίο εισάγοντας εμπορεύματα αξίας 22.600 πιαστρών. Την ίδια περίοδο απέπλευσαν από το λιμάνι δύο ελληνικά πλοία με αυστριακή σημαία, εξάγοντας προϊόντα αξίας 89.000 πιαστρών. Στο τέταρτο τρίμηνο κατέπλευσαν στη Θεσσαλονίκη δέκα ελληνικά πλοία με βρετανική σημαία εισάγοντας εμπορεύματα αξίας 90.900 πιαστρών. Την ίδια περίοδο απέπλευσαν από τη Θεσσαλονίκη 14 ελληνικά πλοία με βρετανική σημαία εξάγοντας εμπορεύματα αξίας 442.139 πιαστρών. Στο τέταρτο πάντοτε τρίμηνο του 1825 κατέπλευσαν στη Θεσσαλονίκη τέσσερα ελληνικά πλοία με ρωσική σημαία εισάγοντας εμπορεύματα αξίας 242.500 πιαστρών¹⁷.

Μετά τη διάλυση της αγγλικής Levant Company στα 1825 ευνοήθηκαν οι οθωmano-βρετανικές σχέσεις. Η διάλυση οφειλόταν σε αρνητικούς για τους Άγγλους εμπόρους παράγοντες, όπως το να μην μπορούν να εμπορεύονται στις θάλασσες της Ανατολής παρά μόνο με πλοία που ανήκαν στην εταιρεία, καθώς και το να πληρώνουν σ' αυτήν ένα τέλος 20%. Η διάλυση της Εταιρείας της Ανατολής προκάλεσε αύξηση των εξαγωγών από τη Θεσσαλονίκη προς τη Βρετανία, όπως και αύξηση των εισαγωγών με προέλευση αυτή τη χώρα¹⁸.

Μεγάλες ποσότητες ξυλείας, προερχόμενης κυρίως από την ορεινή δυτική Θεσσαλία, μεταφέρονταν στη Θεσσαλονίκη και εξάγονταν από εκεί προς τη Βρετανία. Επειδή όμως οι ανάγκες σε ξυλεία για τα ναυπηγεία του ναυστάθμου της Κωνσταντινούπολης ήταν πιεστικές, όσο μάλιστα διαρκούσε η ελληνική επανάσταση, ένα φιρμάνι απαγόρευσε στα 1825 και για τη διάρκεια έξι μηνών τις εξαγωγές ξυλείας κατασκευών από το λιμάνι της Θεσσαλονίκης¹⁹.

Στα 1826 ο υποπρόξενος Spragnolini ανέλαβε χρέη γραμματέα του προξενείου²⁰. Ο Scotto ανέφερε στις 17 Μαρτίου στον υπουργό Sallier della Torre ότι οι σχέσεις του με τις τοπικές αρχές και με όλους τους άλλους προξένους στη Θεσσαλονίκη ήταν πολύ καλές. Εντύπωση όμως του έκανε ότι από τη μέρα που έφθασε στην πόλη (19 Δεκεμβρίου 1825), δηλαδή σε διάστημα τριών μηνών, κανένα πλοίο δεν μπήκε στο λιμάνι. Αναμένονταν βέβαια μερικά πλοία από τη Μασσαλία και από την Τεργέστη, αλλά —κατά τις εκτιμήσεις του Πιεμοντέζου προξένου— ίσως οι τρικυμίες και ο μεγάλος αριθμός των Ελλήνων πειρατών στο Θερμαϊκό κόλπο και στις κοντινές θάλασσες τα εμπόδιζαν να καταπλεύσουν. Είναι πάντως γνωστό ότι το εξωτερικό εμπόριο από όλα τα λιμάνια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στα 1825, μόνο με την Αγγλία π.χ., ανήλθε σε είδη αξίας 57.171.275 χρυσών φράγκων²¹.

Ο προηγούμενος πασάς, έγραφε ο Scotto στις 17 Μαρτίου 1826, είχε φυλακίσει πριν από δύο χρόνια τον πρόξενο της Δανίας, επειδή ο πρόξενος αυτός ήταν κάποτε ραγιάς, και τελικά τον αποκεφάλισε. Ο τωρινός κυβερνήτης οικειοποιήθηκε όλα τα περιουσιακά στοιχεία αυτού του δυστυχούς.

Για τη χρήση του όρου «ραγιάς» (τουρκ. *rağa*, πληθ. της λέξης *raiyet* = κοπάδι) αξίζει να σημειωθεί ότι ήταν τόσο χαρακτηριστικός, ώστε τον χρη-

15. Κ. Μοσκόφ, *Θεσσαλονίκη 1700-1912, τομή της μεταπρατικής πόλης*, Αθήνα 1974, 50, 52, ²1978, 78, 80. M. Mourre, *Dictionnaire Encyclopédique d' Histoire*, τ. Q-S, Παρίσι 1978, 4112. Ι. Δ. Ψαράς, *Ιστορία της Νεότερης Ευρώπης 1492-1815*, Θεσσαλονίκη 2003, 123.

16. Χ. Κ. Παπαστάθης, «Η καλλιέργεια των γραμμάτων στη Θεσσαλονίκη κατά την τουρκοκρατία», *Νέα Εστία*, τ. 118, τεύχ. 1403 (Χριστούγεννα 1985, αφιέρωμα στη Θεσσαλονίκη) 221-235, βλ. 223-224. Σ. Ζιώγου-Καρασεργίου, «Η εκπαίδευση στη Θεσσαλονίκη: η περίοδος της τουρκοκρατίας», *Τοις αγαθοίς βασιλεύουσα*, Θεσσαλονίκη, *Ιστορία και Πολιτισμός*, μονότομη έκδοση, Θεσσαλονίκη 1997, 362-378, βλ. 365, 372, 376.

17. Théodorou, *ό.π.* (σημ. 4) 757-760, 762.

18. Théodorou, *ό.π.*, 142. Βλ. και εδώ, 11.

19. Théodorou, *ό.π.*, 561-562.

20. *Calendario generale pe' regii stati, anno 1826*, Τορίνο, 30.

21. Μοσκόφ, *ό.π.* (σημ. 15) 1974, 60, ²1978, 88.

σιμοποιούσαν και οι Ευρωπαίοι. Ραγιάδες δεν ήταν μόνο οι χριστιανοί υπήκοοι του σουλτάνου αλλά και οι μουσουλμάνοι, γενικά όσοι πλήρωναν φόρους. Οι στρατιωτικοί (*askerî*), που συνήθως αναλάμβαναν και πολιτικά αξιώματα στη διοίκηση, δεν θεωρούνταν ραγιάδες, εφόσον είχαν εξαιρεθεί επίσημα από κάθε φορολογία²². Γενικά, πάντως, το νοηματικό φορτίο της λέξης έτεινε να ταυτισθεί προς αυτό του όρου «Οθωμανός υπήκοος», ενώ σε ακραίες και όψιμες ερμηνείες υποδήλωνε στην ελληνική γλώσσα τον υπόδουλο χριστιανό ή γενικά το σκλάβο, ιδίως από τον 18ο αιώνα και εξής²³.

Ο Scotto αναφερόταν βέβαια στη γνωστή υπόθεση του υποπροξένου της Δανίας Μανολάκη (ή Μανωλάκη) Κυριακού. Ο σκληρός και αργυρολόγος πασάς Mehmed Emin είχε ορεχθεί τον πλούσιο εμπορικό οίκο των αδελφών Εμμανουήλ και Γρηγορίου Κυριακού Τζάνογλου. Κάλεσε στο διοικητήριο τον Μανολάκη, όπως ήταν ευρύτερα γνωστός ο Εμμανουήλ, αλλά, μόλις αυτός παρουσιάστηκε, ο πασάς διέταξε τη σύλληψή του, επειδή είχαν δήθεν πιαστεί επιστολές του προς τους μοναχούς του Αγίου Όρους, από τις οποίες συναγόταν ότι είχε δώσει σ' αυτούς 60.000 γρόσια. Άλλη εκδοχή αναφέρει ότι ο πασάς ζήτησε από τον Κυριακού δάνειο 100.000 φράγκων, αλλά, επειδή αυτός αρνήθηκε, ο πασάς — περιφρονώντας τη διπλωματική ιδιότητα του Μανολάκη και καταπατώντας τα διεθνή νόμιμα ήθη— τον θεώρησε απλό ραγιά και τον φυλάκισε. Φαίνεται πως στο πρόσωπο του Μανολάκη οι Τούρκοι συγκέντρωναν υποψίες για συμμετοχή στην επανάσταση της Κασσάνδρας²⁴.

Ο Mehmed Emin ίσως στόχευε στην εξαγορά της ελευθερίας του Μανολάκη για δικό του οικονομικό κέρδος. Μάταια οι άλλοι Ευρωπαίοι πρόξενοι, συνάδελφοι του Μανολάκη, προσπάθησαν να

επέμβουν για τη σωτηρία του. Όλες οι ενέργειές τους τόσο στη Θεσσαλονίκη όσο και στην Κωνσταντινούπολη έμειναν ατελέσφορες. Την 21η Ιουνίου 1822 διαδόθηκε ταχύτατα στους δρόμους της μακεδονικής πρωτεύουσας η είδηση ότι ο Μανολάκης Κυριακού είχε στραγγαλιστεί μέσα στη φυλακή (κατά τον πρόξενο του Πεδεμοντίου Nicolò Scotto είχε αποκεφαλιστεί). Το ίδιο πρωί ο μολλός και ο κιαγιάμπης της πόλης με συνοδεία 30 περίπου καβάσηδων είχαν πάει στο σπίτι του Κυριακού, από όπου μόλις πρόλαβαν να φύγουν η γυναίκα του και ο αδελφός της πηδώντας από το πίσω μέρος στις γειτονικές αυλές. Οι Τούρκοι επιδρομείς έπιασαν όμως τη γριά μητέρα του Μανολάκη και λαφυραγώγησαν τα αντικείμενα του σπιτιού²⁵.

Ο Scotto αναφέρει λανθασμένα ότι η σύλληψη και θανάτωση του Κυριακού συνέβη δύο χρόνια πριν το 1826, δηλαδή στα 1824, ενώ η ορθή χρονολόγηση είναι 1822. Να σημειωθεί ότι ο γιος του Μανολάκη, ο Γεώργιος Κυριακού ή Κυριάκης, ήταν γαμβρός επί θυγατρί του Δημητρίου Μεσθενέα, του πρώτου Θεσσαλονικιού τυπογράφου (1821): δεύτερος υπήρξε στα 1850 ο Μιλτιάδης Γκαρμπολάς. Ο Γεώργιος Κυριάκης στα τέλη του 1824 κατέβηκε στο Μεσολόγγι. Εκεί βρισκόταν ήδη ο πεθερός του, που από την πρωτοχρονιά του 1824 εξέδιδε ως διευθυντής τυπογραφείου τη δισεβδομαδιαία εφημερίδα «Ελληνικά Χρονικά», με συντάκτη τον Γερμανοελβετό γιατρό, δημοσιογράφο και φιλέλληνα Johann-Jacob Meyer (1798-1826)²⁶.

Άλλη μαρτυρία για τον Μανολάκη Κυριακού παρέχει οθωμανικό έγγραφο, που παρουσίασε σε μετάφραση ο Ι. Κ. Βασδραβέλλης: «Φιρμάνιον, κατά το οποίον κατόπιν αιτήσεως του εν Κωνσταντινουπόλει πρεσβευτού της Δανίας Μπαρόν δε Χις διωρίσθη υποπρόξενος εν Θεσσαλονίκη ο Γιοχτ

22. Αθανασιάδου, *ό.π.* (σημ. 4) 84. Κ. Καμπουρίδης, *Ο καζάς Λαρίσης-Φαναρίου το β' ήμισυ του 17ου αιώνα*, Κοζάνη χ.χ. (2000), 18-19.

23. Νικολαου, *ό.π.* (σημ. 14) 101 και υποσημ. 69, 122 και υποσ. 140, 257.

24. Ν. Χριστιανόπουλος, *Δημήτριος Μεσθενεύς, ο Θεσσαλονικιός τυπογράφος του 1821 και του Σολωμού*, Αγρίνιο 2000, 10.

25. Α. Ε. Βακαλόπουλος, *Η Θεσσαλονίκη στα 1430, 1821 και 1912-1918*, Θεσσαλονίκη 1947, 54-55, 58. Ο ίδιος, *Ιστορία της Μακεδονίας 1354-1833*, Θεσσαλονίκη 1969, 578-579, 600-601. Ο ίδιος, *History of Macedonia 1354-1833*, Θεσσαλονίκη 1973, 625, 646-647.

26. Α. Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως του 1821*, Αθήναι 1971, 258. *Εγκυκλοπαίδεια Δομή*, τ. 10, 6^ο τ. 17, 215. Γ. Δ. Μπώκος, *Τα πρώτα ελληνικά τυπογραφεία στο χώρο της «καθ' ημάς Ανατολής» (1627-1827)*, Αθήνα 1997, 368. Χριστιανόπουλος, *ό.π.* (σημ. 24) 9-10. Για τον Γκαρμπολά βλ. Χ. Κ. Παπαστάθης, «Τα πρώτα ελληνικά τυπογραφεία της Θεσσαλονίκης», *Μακεδονικά* 8 (1968) 239-256, βλ. 240-243. Μοσκόφ, *ό.π.* (σημ. 15), Αθήνα 1974, 87, 197-198, ²1978, 123-124, 234-235. Έ. Χαϊδιά, «Χρονολόγιο της Θεσσαλονίκης», *Τοις αγαθοίς βασιλεύουσα, Θεσσαλονίκη, Ιστορία και Πολιτισμός*, Θεσσαλονίκη 1997, τ. 1-2, βλ. τ. 2, 450-455, ιδίως 452.

Νέστωρ Αγίων αντί του φονευθέντος Εμμανουήλ Κυριακού (Μανωλάκη Τζάνογλου). Χρονολ. 10 Ζιλ Καντέ 1244»²⁷.

Σύμφωνα με την απόδοση των αραβικών σεληνιακών μηνών του ισλαμικού ημερολογίου στους αντίστοιχους οθωμανικούς, ο Ζιλ Καντέ του φερμανίου για το διορισμό νέου υποπροξένου της Δανίας είναι ο οθωμανικός μήνας Ζιλ-qaade, δηλαδή ο αραβικός Kaada. Κατά συνέπεια η χρονολογία 10 Ζιλ-qaade 1244 αντιστοιχεί στις 14 Μαΐου 1829 κατά το χριστιανικό γρηγοριανό ημερολόγιο²⁸.

Επομένως, από το φόνο του Μανολάκη Κυριακού τον Ιούνιο του 1822 ως το διορισμό νέου υποπροξένου της Δανίας το Μάιο του 1829, δηλαδή επί επτά έτη, η θέση παρέμενε κενή, επειδή βέβαια οι συνθήκες που επέβαλλε η οθωμανική διοίκηση κάθε άλλο παρά κίνητρο αποτελούσαν για την πλήρωση της θέσης αυτής. Για να τιμηθεί η μνήμη του Μανολάκη Κυριακού Τζάνογλου, δόθηκε —μετά την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης στα 1912— το όνομά του στον διαγώνιο (ΒΔ-ΝΑ) δρόμο της πόλης που συνδέει την οδό Αγίου Δημητρίου με τη Ροτόντα. Αδιευκρίνιστο παραμένει το ζήτημα αν στο δρόμο αυτόν βρισκόταν το σπίτι του Κυριακού και αν εκεί υπήρχε μωσαϊκό (ψηφιδωτό) δάπεδο, όπως αυτά που βρέθηκαν στους αριθμούς της ίδιας οδού 5 (στη συμβολή με την οδό Ολύμπου 140), 14 ή 16²⁹.

Ο Πιεμοντέζος πρόξενος έγραφε ακόμη ότι πριν από λίγους μήνες (δηλαδή στα τέλη του 1825 ή στις αρχές του 1826) πέθανε ο πρόξενος των Κάτω Χωρών (της Ολλανδίας), ονόματι Mattalia. Ο πασάς τον κήρυξε τότε, μετά το θάνατο του Mattalia, ραγιά και θέλησε να αρπάξει τα κινητά πλούτη του· δεν βρήκε όμως τίποτε. Κατηγόρησε ότι τα έκλεψε ο Luigi Carboneri, κάτοικος Θεσσαλονίκης και γιος υπηκόου του Πεδεμοντίου. Ο Carboneri ζήτησε την προστασία του Άγγλου προξένου, που μετά το θάνατο του Mattalia είχε αναλάβει και το προξενείο των Κάτω Χωρών. Ο πασάς όμως φυλάκισε

τον Carboneri, ενέργεια που προκάλεσε τις διαμαρτυρίες όλων των προξένων. Ο Scotto αρρώστησε και παρέμεινε κλινήρης με πυρετό από δεκαπενθημέρου, δηλαδή από τις 2 Μαρτίου του 1826.

Στο δεύτερο τρίμηνο του 1826 κατέπλευσαν στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης πέντε γαλλικά πλοία με εμπορεύματα αξίας 1.140.537 πιαστρών. Την ίδια περίοδο απέπλευσαν τέσσερα γαλλικά πλοία με εμπορεύματα αξίας 639.118 πιαστρών³⁰.

Για να αντιμετωπίσει ο Οθωμανός διοικητής της Θεσσαλονίκης μιαν απόβαση πειρατών με 30 πλοία τους στην Κασσάνδρα, όπως έγραφε ο Scotto, μήκε επικεφαλής 1.200 περίπου Αλβανών και δύο λόχων γενιτσάρων. Κατόπιν πήρε τους Αλβανούς αυτούς και τους οδήγησε στο Μεσολόγγι, που το κατέλαβαν οι Τούρκοι έπειτα από μακρά πολιορκία. Όπως είναι βέβαια γνωστό, το Μεσολόγγι έπεσε μετά την ηρωική έξοδο των ελεύθερων πολιορκημένων του τη νύχτα της 10ης Απριλίου 1826. Ο πασάς αυτός της Θεσσαλονίκης, έγραφε ο Scotto, ονομαζόταν Omer.

Πρόκειται βέβαια για τον ονομαστό Τουρκαλβανό πολεμικό ηγέτη στην υπηρεσία του σουλτάνου κατά την ελληνική επανάσταση του 1821. Ο Ömer Vrioni (Ομέρ Βρυώνης) καταγόταν από τη γνωστή ελληνική οικογένεια των Βρυώνηδων, που είχαν εξισλαμιστεί μετά την κατάκτηση της Ηπείρου και της Αλβανίας από τους Τούρκους. Το όνομα του Ömer Vrioni συνδέθηκε στα χρόνια του πολέμου της ελληνικής ανεξαρτησίας με το μαρτύριο του Αθανασίου Διάκου στην Αλαμάνα, με την αντίσταση του Οδυσσέα Ανδρούτσου στο Χάνι της Γραβιάς, με τη μάχη στα Βασιλικά, με την πολιορκία του Μεσολογγίου κ.ά. Από τις 6 Νοεμβρίου 1824 ο Ömer Vrioni είχε αναδειχθεί στο αξίωμα του vali της Θεσσαλονίκης.

Στις 26 Μαΐου 1826, σε νέα επιστολή του, ο Scotto δεν έκανε καμιά αναφορά στην υγεία του, πράγμα που πρέπει να σημαίνει ότι είχε ήδη αποθεραπευθεί. Φοβόταν μόνο τις τουρκικές βιαιοπρα-

27. Ι. Κ. Βασδραβέλλης, *Ιστορικά Αρχεία Μακεδονίας, Α΄. Αρχείον Θεσσαλονίκης 1695-1912*, Θεσσαλονίκη 1952, 517, 523.

28. H. G. Cattenoz, *Tables de concordance des ères chrétienne et hégarienne*, Rabat, 3η έκδ. χ.χ., années hégarienne 1241-1245. Τη γνώση των τουρκικών ονομάτων των σεληνιακών μηνών στο ισλαμικό ημερολόγιο οφείλω στο συνάδελφο τουρκολόγο κ. Ι. Αλεξανδρόπουλο, που τον ευχαριστώ θερμά και από τη θέση αυτή. Πρβλ. Ι. Δ. Ψαράς, *Θεωρία και Μεθοδολογία της Ιστορίας*, Θεσσαλονίκη 2001, 131-132, 139.

29. Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, *Τα ψηφιδωτά δάπεδα της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1998, 243, 311.

30. Thémopoulou, *ό.π.* (σημ. 4) 751-752.

γίες, επειδή οι πρόξενοι είχαν μοναδική εγγύηση για την ασφάλειά τους στις οθωμανικές περιοχές τις διομολογήσεις. Τρεις μέρες αργότερα, στις 29 Μαΐου, φαινόταν καθησυχασμένος: Ο πασάς αναγνώρισε τα δικαιώματα των προξένων.

Σημαντική είναι η αναφορά του Scotto στον Sallier della Torre από τις 3 Ιουνίου 1826. Ο πασάς προσπαθούσε να επιβάλει τάξη και πειθαρχία στους γενιτσάρους, που καθημερινά προκαλούσαν φασαρίες. Κάλεσε ακόμη τους προξένους και τους δήλωσε ότι δεν έπρεπε να δέχονται φυγάδες στα προξενεία. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι ανάμεσα στους φυγάδες αυτούς περιλαμβάνονταν και πρόσφυγες από τις επαναστατημένες περιοχές του ελληνισμού.

Ο πρώτος πρόξενος του Πεδεμοντίου στη μακεδονική πρωτεύουσα δεν μπόρεσε να περιηγηθεί την ύπαιθρο της πόλης. Δεν αναφέρει όμως την αιτία. Υπήρχε κίνδυνος από ληστές και επαναστάτες ή οι λόγοι ήταν καθαρά υποκειμενικοί, όπως φόρτος εργασίας, προβλήματα υγείας ή άλλα συναφή κωλύματα; Στο τοπικό εμπόριο, κατά τις πληροφορίες του Scotto, υπέρισχαν η Γαλλία και η Αυστρία, που διατηρούσαν προξενικούς πράκτορες (agenti) στη Σκόπελο και στις Σέρρες.

Στις 22 Ιουνίου 1826 ο πρόξενος του Πεδεμοντίου έστειλε στο Τορίνο με δέμα την αλληλογραφία του προξενείου (ιδίως αυτήν με τον πρεσβευτή στην Κωνσταντινούπολη) που την είχε κρατήσει, καθώς και καταστάσεις των εξόδων του κατά το τελευταίο εξάμηνο. Για ομοιομορφία προς τους άλλους προξένους, προσέλαβε και δεύτερο διερμηνέα. Ο πρώτος πληρωνόταν μηνιαίο μισθό 100 πιάστρες, ο δεύτερος 60 και οι δύο γενίτσαροι φρουροί του από 40 ο καθένας. Για τα έξοδά του ο Πιεμοντέζος πρόξενος πήρε βεβαίωση από τον Charles Bienve-

nu de Clairambault, υποπρόξενος και γραμματέας του γενικού προξενείου της Γαλλίας, ο οποίος πιστοποιούσε τα ποσά για τις δαπάνες του Scotto. Υποβλήθηκαν ακόμη στο Τορίνο διάφορες αποδείξεις, όπως του πρώτου διερμηνέα Ignazio d'Andria, που το επώνυμό του δηλώνει πιθανότατα καταγωγή από την πόλη Andria στην επαρχία του Bari³¹. Τις αποδείξεις επικύρωσε ο γραμματέας του βρετανικού προξενείου Yannis Charnavò (Γιάννης Χαρναβός;).

Στο τέταρτο τρίμηνο του 1826 εισέπλευσαν στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης 13 αυστριακά πλοία εισάγοντας προϊόντα αξίας 674.150 πιαστρών. Την ίδια περίοδο απέπλευσαν 10 αυστριακά πλοία εξάγοντας προϊόντα αξίας 1.295.347 πιαστρών³².

Στα 1826 τα γενιτσαρικά σώματα διαλύθηκαν από το σουλτάνο Mahmud Β'. Η περίπτωση του Mehmed Alí της Αιγύπτου τον είχε πείσει για την υπεροχή των τακτικών ευρωπαϊκών στρατών. Οι γενίτσαροι δημιουργούσαν προβλήματα και από παλαιότερες εποχές και στη Θεσσαλονίκη, όπως π.χ. κατά τον πρώτο, επί Αικατερίνης Β', ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1768-1774, όταν η αχαλίνωτη απληστία τους είχε προκαλέσει φόνους, αρπαγές, εκβιασμούς, ακόμη και σε βάρος των μουσουλμάνων κατοίκων. Με τη διάλυση των γενιτσαρικών σωμάτων η Θεσσαλονίκη, όπως και ολόκληρη η οθωμανική επικράτεια, απαλλάχθηκε από αυτήν την πραγματική πληγή και μάλιστα του τόπου³³.

Αναταραχή, ωστόσο, δημιουργήθηκε στη μακεδονική πρωτεύουσα τον Ιούλιο του 1826. Μιαν ανάγλυφη εικόνα της αναταραχής αυτής μάς δίνει ο Γάλλος πρόξενος Bottu σε έκθεσή του γραμμένη στις 26 του ίδιου μήνα, όπου αφηγείται δύο γεγονότα, που είχαν ταραξει τους κατοίκους της πόλης. Πρώτα αναφέρει τη μεγάλη πυρκαϊά, που είχε ξε-

31. Για την Andria βλ. O. Freri και A. Malatesta, *Dizionario Storico Italiano*, Μιλάνο 1940, 27.

32. Thémopoulou, *ό.π.* (σημ. 4) 753-754.

33. Κ. Μέρτζιος, *Μνημεία Μακεδονικής Ιστορίας*, Θεσσαλονίκη 1947, 403-413. J. Delorme, *Chronologie des civilisations*, Παρίσι 1956, 292. Α. Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μακεδονίας 1354-1833*, Θεσσαλονίκη 1969, 302-307. Γ. Α. Στογιόγλου, *Η εν Θεσσαλονίκη πατριαρχική μονή των Βλατάδων*, Θεσσαλονίκη 1971, 258-259. Α. Ε. Vacalopoulos, *A History of Thessaloniki*, Θεσσαλονίκη 1972, 108. Α. Ναρ, «Κοινοτική οργάνωση και δραστηριότητα της εβραϊκής κοινότητας της Θεσσαλονίκης», *Τοις αγαθοίς βασιλεύουσα, Θεσσαλονίκη, Ιστορία και Πολιτισμός*, μονότομη έκδοση, Θεσσαλονίκη 1997, 199-219, βλ. 211. Β. Δημητριάδης, *Η Θεσσαλονίκη της παρακμής. Η ελληνική κοινότητα της Θεσσαλονίκης κατά τη δεκαετία του 1830 με βάση ένα οθωμανικό κατάστιχο απογραφής του πληθυσμού*, Ηράκλειο 1997, 4. Ζ. Σέμπη, *Το βιλαέτι Θεσσαλονίκης κατά την περίοδο των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων (Τανζιμάτ) 1839-1876*. Θεσσαλονίκη 1998, 13. D. Hatzopoulos, *La dernière guerre entre la République de Venise et l' Empire Ottoman (1714-1718)*, Μόντρεαλ 21999, 47-48 και σε ελληνική μετάφραση από τον ίδιο συγγραφέα, *Ο τελευταίος βενετο-οθωμανικός πόλεμος (1714-1718)*, Αθήνα 2002, 91-93.

σπάσει τα μεσάνυχτα της 12ης Ιουλίου και έκαψε το μεγαλοπρεπές παλάτι (διοικητήριο) του πασά και περισσότερα από 30 γειτονικά σπίτια.

Ποιο κτίριο ήταν το διοικητήριο και κατοικία του πασά που κήκε στα 1826; Ασφαλώς δεν πρόκειται για το σύγχρονο Διοικητήριο, το σημερινό Υπουργείο Μακεδονίας-Θράκης, που αποτελεί μεταγενέστερη κατασκευή (1891-1892) του Ιταλού αρχιτέκτονα Vitaliano Poselli. Πρόκειται, πιθανότατα, για το Κονάκι, το πρώτο τουρκικό διοικητήριο, που βρισκόταν στην περιοχή του Προφήτη Ηλία, εκεί όπου υπήρχαν τα παλιά βυζαντινά ανάκτορα. Το Κονάκι κατεδαφίστηκε οριστικά στα 1891, όταν άρχισε να οικοδομείται το καινούργιο Διοικητήριο, λίγο χαμηλότερα και προς τα ΝΔ³⁴.

Κατά τις παραδεκτές τότε φήμες, την πυρκαϊά την είχαν προκαλέσει οι γενίτσαροι της Θεσσαλονίκης από μίσος εναντίον του Αλβανού πασά Ömer Vrioni και των Αλβανών της ακολουθίας του. Ίσως, πάλι, να επρόκειτο για αντίδραση των γενιτσάρων κατά του σουλτάνου, για την απόφασή του να διαλύσει τα γενιτσαρικά τάγματα, και κατά του εκφραστή και εκτελεστή της απόφασης αυτής στη Θεσσαλονίκη, δηλαδή του Οθωμανού διοικητή Ömer Vrioni.

Ο Bottu εξιστορούσε ακόμη την κατάσταση πανικού, που κυριάρχησε δύο μέρες μετά την πυρκαϊά ανάμεσα στους Θεσσαλονικείς, εξαιτίας της απαίτησης του Ömer Vrioni και των αξιωματικών του να τους διατεθούν καταλύματα στα απείραχτα από τη φωτιά σπίτια των κατοίκων. Αυτοί τότε έκλεισαν αμέσως τα σπίτια και τα μαγαζιά τους. Η απαίτηση δεν έγινε τελικά αποδεκτή³⁵.

Ενεργώντας με μόνο κίνητρο το κέρδος, μερικά εμπορικά πλοία του βασιλείου Πεδεμοντίου-Σαρδηνίας συνεργάζονταν το καλοκαίρι του 1826 με τουρκικά και αυστριακά, που διενεργούσαν επι-

δρομές στα βόρεια παράλια της Πελοποννήσου και μετέφεραν, χωρίς σοβαρή ενόχληση από τους επαναστατημένους Έλληνες, εφόδια για τα τουρκικά στρατεύματα στις σκάλες των Σαλώνων (Άμφισσας), καθώς και στη Δόμβρυνα (Δόμβραινα ή Κορύννη) και την Ψάθα, μεταβάλλοντας έτσι τον Κορινθιακό κόλπο σε τουρκική λίμνη. Η κατάσταση ξεκαθάρισε στις 17 Σεπτεμβρίου, όταν ελληνικός στολίσκος προσέβαλε αιφνιδιαστικά τα τουρκικά πλοία στη βάση τους, τη σκάλα των Σαλώνων, και πέτυχε να εκκαθαρίσει τον Κορινθιακό από τα τουρκικά πλοία³⁶.

Στα 1826 έληξε στη μονή Βλατάδων η πρώτη ηγουμενία (από το 1821) του Ιγνατίου Βουτσά· η δεύτερη θα διαρκέσει από το 1831 ως το 1836. Στα 1826-1827 έχουμε τη δεύτερη ηγουμενία του Ιγνατίου Καλφατζίκη· η πρώτη καλύπτει τα χρόνια 1815-1821³⁷.

Την ίδια χρονιά (1826) Γάλλοι έμποροι στη Θεσσαλονίκη ήταν ο Alexandre Aubanel, ο César Loir, ο Antoine Parsy, ο Philibert Fouquier, ο François Masse και ο Timothée Lafont. Στα 1826 εξήχθησαν προς τη Γαλλία 19.968 χιλιόγραμμα βαμβάκι³⁸.

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1820 και στη διάρκεια της δεκαετίας του 1830 τρεις επιχειρήσεις στη Θεσσαλονίκη ανήκαν σε εβραίους. Οι αδελφοί Μοδιάνο, προστατευόμενοι της Γαλλίας, ήταν οι μεσίτες των γαλλικών επιχειρήσεων του Hippolyte Reboul και του Antoine Masse. Ο Ανανίας Αρδίτης, υπό γαλλική προστασία και αυτός, ήταν μεσίτης ενός γαλλικού εμπορικού οίκου της πόλης, αυτού που ανήκε στον Philibert Fouquier. Η τρίτη εβραϊκή επιχείρηση ανήκε στους εμπόρους Φερναντέζ και Μισραχή, που ήταν παρόντες στην αγορά της Θεσσαλονίκης από τις αρχές του 19ου αιώνα. Παρατηρείται, λοιπόν, ότι οι εβραίοι έμποροι, μεσίτες δυτικών επιχειρήσεων στις αρχές του αιώνα,

34. Μ. Χατζή Ιωάννου, *Αστυγραφία Θεσσαλονίκης, ήτοι τοπογραφική περιγραφή της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1880, ²1976, 50-51, 110. Κ. Μοσκόφ, *Θεσσαλονίκη 1700-1912, τομή της μεταπρατικής πόλης*, Αθήνα 1974, 19, 186-187, ²1978, 29, 222, 224. Β. Δημητριάδης, *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας 1430-1912*, Θεσσαλονίκη 1983, 409-413. Ι. Κ. Χασιώτης, «Η πρώτη μετά την πρώτη: αναζητώντας διαχρονικά χαρακτηριστικά και τομές στην Ιστορία της Θεσσαλονίκης», *Τοις αγαθοίς βασιλεύουσα, Θεσσαλονίκη, Ιστορία και Πολιτισμός*, τ. 1, Θεσσαλονίκη 1997, 12-58, βλ. 35.

35. Κ. Α. Βακαλόπουλος, «Πώς είδαν οι Ευρωπαίοι πρόξενοι της Θεσσαλονίκης την κατάσταση στη Μακεδονία τον περασμένο αιώνα», *Μακεδονικά* 20 (1980) 48-102, βλ. 54, 79-80. Α. Ε. Βακαλόπουλος, «Η Θεσσαλονίκη και η περιοχή Πέλλας-Γενιτσών στα 1828», *Μακεδονικά* 26 (1987-1988) 169-190, βλ. 170-172.

36. Σ. Ι. Παπαδόπουλος, *Η Επανάσταση στην Δυτική Στερεά Ελλάδα (μετά την πτώση του Μεσολογγίου ως την οριστική απελευθέρωσή της, 1826-1832)*, Θεσσαλονίκη 1962, 44.

37. Γ. Α. Στογιόγλου, *Η εν Θεσσαλονίκη πατριαρχική μονή των Βλατάδων*, Θεσσαλονίκη 1971, 8, 285-302.

38. Θέμουρουλου, *ό.π.* (σημ. 4) 86, 119, 512-513.

κατάφεραν από τα μέσα της δεκαετίας του 1820 να δημιουργήσουν δικές τους επιχειρήσεις, σημαντική ένδειξη της προοδευτικής ανάπτυξης των εμπορικών τους δραστηριοτήτων στις αρχές του 19ου αιώνα³⁹.

Την ίδια εποχή, η παραγωγή μάλλινων υφασμάτων στη Θεσσαλονίκη, εκτός από την ορισμένη ποσότητα τσόχας που προοριζόταν για τον οθωμανικό στρατό, είχε ως αντικείμενο την κατασκευή χαλιών, σκεπασμάτων (κουβερτών) και στρωμάτων. Η παραγωγή τσόχας των βιοτεχνιών μαλλιού της πόλης μειώθηκε μετά τη διάλυση του γενιτσαρικού σώματος στα 1826. Παρόλο που την ίδια χρονιά δημιουργήθηκε ένα νέο στρατιωτικό σώμα (*Asakiri Mansûre-i Muhammediyye*), οι βιοτεχνίες, που είχαν προσαρμοστεί διαφορετικά την παραγωγή τους, δεν ήταν πια σε θέση να ανταποκριθούν στις ανάγκες του στρατού για ρουχισμό. Στα 1826, ενόψει των νέων δεδομένων, οι ραββίνοι ήραν την απαγόρευση για τους εβραίους να εξάγουν μαλλί, απαγόρευση που ίσχυε από το 16ο αιώνα. Έτσι, στα 1826 εξήχθησαν 478.426 χιλιόγραμμα μαλλί, αξίας 405.977 γαλλικών φράγκων⁴⁰.

Τη χρονιά εκείνη, η τιμή του εξαγωγίμου καπνού ήταν 1,6 πιάστρες την οκά ή 0,61 γαλλικά φράγκα το χιλιόγραμμο. Εξήχθησαν τότε από τη Θεσσαλονίκη καπνά αξίας 1.500.851 γαλλικών φράγκων. Στα 1826 πάντοτε, εισήχθησαν 152.671 χιλιόγραμμα καφέ, 2.210 χιλιόγραμμα κερμεζίου (ή κρεμέζου, βαφικού κόκκου) αξίας 122.383 γαλλικών φράγκων, δηλαδή η τιμή του κερμεζίου εισαγωγής ήταν 55,30 γαλλικά φράγκα το χιλιόγραμμο, και 5.518 χιλιόγραμμα λουλάκι αξίας 183.432 γαλλικών φράγκων, δηλαδή η τιμή του λουλακίου εισαγωγής ήταν 33,20 γαλλικά φράγκα το χιλιόγραμμο⁴¹.

Μετά τη διάλυση της *Levant Company*, της αγγλικής δηλαδή Εταιρείας της Ανατολής, που ήταν υποταγμένη σε στενόχωρα πλαίσια κανονισμών για την άσκηση του εμπορίου, τα βρετανικά εμπορεύματα δεν μεταφέρονταν πια μόνο με βρετανικά

πλοία, αλλά και με ξένα. Αυτή η εξέλιξη ευνόησε τη μεταφορά των εμπορευμάτων από ελληνικά πλοία, που ζητούσαν ναύλα σχετικά χαμηλά. Στο τέλος δηλαδή της δεκαετίας του 1820, μετά τις πρώτες απόπειρες εισαγωγής βρετανικών βιομηχανικών προϊόντων στη μακεδονική πρωτεύουσα με απευθείας προέλευση από το Λονδίνο —διαδικασία που άφηνε καθαρό κέρδος της τάξης του 20% στους Έλληνες εισαγωγείς της Θεσσαλονίκης— παρατηρήθηκε κατά τη δεκαετία του 1830 μια αξιοσημείωτη αύξηση αυτών των εισαγωγών που πραγματοποιούσαν Έλληνες με ελληνικά πλοία⁴².

Στα 1826 οι ποσότητες σταριού του *iztira* (δηλαδή της υποχρεωτικής πώλησης στο κράτος δημητριακών σε τιμή σταθερή και πολύ χαμηλότερη από την τιμή της αγοράς) που αγοράστηκαν από το κράτος στους διάφορους καζάδες του εγιαλετίου (*eyalet*) της Θεσσαλονίκης ήταν 32.815 κοιλιά από τον καζά της Θεσσαλονίκης, 14.585 από τον καζά των Γενιτσών, 25.956 από τον καζά του Αβρέτ Χισάρ (περιοχή Κιλκίς), 7.000 από τον καζά της Βέροιας και 12.387 από τον καζά της Έδεσσας. Την ίδια χρονιά οι ποσότητες του κριθαριού του *iztira* που αγοράστηκαν από το κράτος ήταν 12.468 κοιλιά από τον καζά της Θεσσαλονίκης, 2.395,5 από τον καζά των Γενιτσών, 8.000 από τον καζά του Κιλκίς, 1.000 από τον καζά της Βέροιας και 3.374 από τον καζά της Έδεσσας. Στα 1826 δηλαδή στάλθηκαν συνολικά, αγορασμένα με το σύστημα του *iztira*, από το εγιαλέτι της Θεσσαλονίκης στην Κωνσταντινούπολη 92.743 κοιλιά σιτάρι και 27.238,5 κοιλιά κριθάρι. Παρ' όλα αυτά, την ίδια χρονιά οι τιμές για σιτάρι και ψωμί σημείωσαν πτώση στη Θεσσαλονίκη. Η τιμή του σταριού που προοριζόταν για τοπική κατανάλωση ήταν 20 πιάστρες το κοιλό Θεσσαλονίκης. Για το ψωμί πρώτης ποιότητας η τιμή ανέβαινε στους δύο παράδες τα 53 δράμια. Από την άλλη μεριά, η τιμή της δεύτερης ποιότητας ήταν δύο παράδες τα 80 δράμια⁴³.

Στο δεύτερο τρίμηνο του 1827 κατέπλευσαν στη Θεσσαλονίκη ένα βρετανικό πλοίο εισάγοντας

39. *Ό.π.*, 249.

40. *Ό.π.*, 423, 426, 444. Βλ. και εδώ, 9 (1829).

41. *Ό.π.*, 543, 552-553, 600, 606-607, 609-610.

42. *Ό.π.*, 294. Βλ. και πιο πάνω.

43. *Ό.π.*, 380, 382, 385, 392, 397-401. Η Θεμοπούλου στρογγυλοποιώντας γράφει 27.239 κοιλιά κριθάρι, αντί 27.238,5.

προϊόντα αξίας 340.000 πιαστρών, καθώς και ένα οθωμανικό, που εισήγαγε εμπορεύματα ισόποσης αξίας (άλλων 340.000 πιαστρών). Την ίδια περίοδο απέπλευσαν δύο ελληνικά πλοία με ρωσική σημαία εξάγοντας εμπορεύματα αξίας 20.920 πιαστρών. Στο τρίτο τρίμηνο του 1827 απέπλευσαν δύο βρετανικά πλοία εξάγοντας εμπορεύματα αξίας 115.660 πιαστρών. Συνολικά, σε ολόκληρο το έτος 1827, έφτασαν στη Θεσσαλονίκη εμπορικά πλοία από Αγγλία, Γαλλία, Ρωσία, Τσσκάνη και Πεδεμόντιο-Σαρδηνία⁴⁴.

Σύμφωνα με το γενικό κρατικό ημερολόγιο του Πεδεμοντίου για το έτος 1827, στη Θεσσαλονίκη συνέχιζαν να υπηρετούν ο Nicolò Scotto ως πρόξενος, ο Carlo Spagnolini ως υποπρόξενος και γραμματέας, ο Luigi Navone ως μαθητευόμενος πρόξενος⁴⁵. Στις 7 Μαΐου 1827 ο Scotto έγραψε στον υπουργό του των εξωτερικών ότι η γαλλική κορβέτα La Lionne είχε μεταφέρει στη Θεσσαλονίκη τον νέο πρόξενο της Γαλλίας και την οικογένειά του. Ο Γάλλος δώρισε στον πασά ένα ζεύγος πιστόλια και ένα τουφέκι, όλα χρυσοποίκιλτα, καθώς και δύο λυχνίες. Ο Scotto παρέθεσε γεύμα στον πρόξενο της Γαλλίας. Ο dottor Duvant di Villafranca αναχώρησε για τη Σμύρνη. Ο Πιεμοντέζος πρόξενος δεν είχε ειδήσεις από την Κωνσταντινούπολη. Στις 2 Ιουνίου έστειλε στο Τορίνο τρίμηνες καταστάσεις. Οι προηγούμενες χάθηκαν, επειδή το αυστριακό πλοίο, που τις μετέφερε, βούλιαξε στα νερά της Σικελίας.

Η πειρατεία βρισκόταν πάλι σε έξαρση. Το φαινόμενο απασχολούσε σοβαρά όλους τους Ευρωπαίους προξένους στη Θεσσαλονίκη. Ένα μεγάλο μέρος των γαλλικών προξενικών εκθέσεων που γράφτηκαν στα χρόνια 1823-1828, αλλά και πιεμοντέζικων που γράφτηκαν αργότερα, στα 1832-1855, έχουν ως κύριο θέμα τις επιδρομές των Ελλήνων ναυτικών στο Θερμαϊκό κόλπο και στο βόρειο Αιγαίο κατά των τουρκικών και των ευρωπαϊκών πλοίων. Χαρακτηριστική ήταν η περίπτωση της σύλληψης ενός πειρατικού караβιού το καλοκαίρι

του 1827 από τον κυβερνήτη μιας γαλλικής γολέτας. Το πειρατικό σκάφος ανήκε στον Ολύμπιο καπετάνιο Διαμαντή. Ο Γάλλος πλοίαρχος οδήγησε το ελληνικό πλοίο, στο οποίο δεν επέβαινε ο Διαμαντής, στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης. Ο Διαμαντής, μόλις πληροφορήθηκε το συμβάν, παρακάλεσε με έγγραφό του τον Γάλλο πρόξενο και τον κυβερνήτη της γολέτας να του επιστραφεί το πλοίο με το πλήρωμά του, που το απάρτιζαν 15 άνδρες. Ο ίδιος ισχυριζόταν ότι το πλοίο του είχε κατασχεθεί χωρίς καμιά εύλογη αιτιολογία. Απειλούσε μάλιστα ότι, αν δε γινόταν δεκτό το αίτημά του, τότε θα βύθιζε όλα τα ευρωπαϊκά πλοία που συναντούσαν τα καράβια του. Πράγματι, μέσα σε μικρό χρονικό διάστημα ο Διαμαντής άρχισε να συλλαμβάνει ορισμένα πλοία που μετέφεραν ξυλεία. Σε μια περίπτωση συνέλαβε και το νεαρό (16-17 ετών) γιο ενός Γάλλου εμπόρου εγκαταστημένου στη Θεσσαλονίκη, γεγονός που προκάλεσε την έντονη διαμαρτυρία του προξένου της Γαλλίας. Ο τελευταίος έσπευσε να ζητήσει τη βοήθεια του πασά. Όποια και να ήταν όμως η έκβαση του επεισοδίου αυτού, οι επιδρομές των Ελλήνων πειρατών είχαν τρομοκρατήσει τόσο πολύ τις οθωμανικές αρχές, ώστε ο Γάλλος πρόξενος φαινόταν απαισιόδοξος ως προς τη μελλοντική εξάλειψη του φαινομένου της πειρατείας, επειδή γνώριζε πολύ καλά τη μαχητικότητα των Ελλήνων πειρατών και την ικανότητά τους να αποσύρονται σε απόμερα κρησφύγετα. Τα πειρατικά πλοία είχαν πράγματι επικρατήσει στο βόρειο Αιγαίο και ήλεγχαν ουσιαστικά το θαλάσσιο δρόμο προς τη Θεσσαλονίκη και εν μέρει την είσοδο του Ελλησπόντου⁴⁶.

Τα πλεούμενα των πειρατών, σύμφωνα με όσα περιέχονται στη σχετική γαλλική προξενική έκθεση της 10ης Αυγούστου 1827, κρύβονταν σε απρόσιτα μέρη και, μόλις διέκριναν τη νύχτα ένα υποψήφιο για λεηλασία πλοίο, οργάνωναν το ρεσάλτο αναβοσβήνοντας τα φώτα τους. Τη μέρα συνεννοούνταν με πυροβολισμούς. Ο Γάλλος πρόξενος ερμήνευε ορθά το φαινόμενο: η φτώχεια και η δυστυ-

44. Κ. Α. Βακαλόπουλος, «Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης, 1796-1840 (σύμφωνα με ανέκδοτες εκθέσεις Ευρωπαίων προξένων)», *Μακεδονικά* 16 (1976) 73-173, βλ. 105-106. Θέμοπουλου, *ό.π.* (σημ. 4) 755-756, 761, 766.

45. *Calendario* 1827, 31.

46. Πρβ. Α. Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. 8, Θεσσαλονίκη 1988, 67. Ι. Δ. Ψαράς, «Η πειρατεία στη Θάσο κατά τις εκθέσεις των Πιεμοντέζων προξένων στη Θεσσαλονίκη (1832-1855)», *Πρακτικά του 3ου Συμποσίου Θασιακών Μελετών*, Καβάλα 2001, 747-755.

χία ωθούσαν τους Έλληνες στην πειρατεία⁴⁷.

Σχετικό με την ορθή ερμηνεία της πειρατείας είναι και το ακόλουθο περιστατικό. Στα 1825 είχε εμφανιστεί στις ελληνικές θάλασσες αμερικανικός στόλος υπό το ναύαρχο Rogers. Ο κατάπλους αυτός καταθρόμβησε την Οθωμανική Αυτοκρατορία και την ευρωπαϊκή διπλωματία, καθόσον, έπειτα από τη φιλελεύθερη στάση των Ηνωμένων Πολιτειών, πιθανολογείτο πρόθεση επέμβασης τους υπέρ των Ελλήνων επαναστατών. Γι' αυτό ο Γάλλος ναύαρχος της Μεσογείου De Rigny, επιθυμώντας να εξιχνιάσει το σκοπό της άφιξης του αμερικανικού στόλου, επισκέφθηκε τον Rogers, στον οποίο κατηγόρησε την ελληνική διοίκηση για τα πειρατικά κρούσματα. Πήρε όμως από τον Αμερικανό ναύαρχο την εξής απάντηση: «Η πειρατεία είναι ένα από τα μέσα που έχουν απομείνει στους Έλληνες. Η κοινή γνώμη θα τους συγχωρήσει γι' αυτό»⁴⁸.

Στις 2 Νοεμβρίου 1827 οι πρόξενοι στη Θεσσαλονίκη πληροφορήθηκαν την ολοκληρωτική καταστροφή από τους ενωμένους ευρωπαϊκούς στόλους του τουρκοαιγυπτιακού, που τον αποτελούσαν πάνω από 100 πλοία. Πρόκειται, βέβαια, για τη ναυμαχία στο Ναβαρίνο (20 Οκτωβρίου 1827), όπου ενωμένες ναυτικές μοίρες του αγγλικού, γαλλικού και ρωσικού στόλου κατέστρεψαν τον τουρκοαιγυπτιακό. Ο πασάς της Θεσσαλονίκης δεν είχε πληροφορηθεί ακόμη, ως τις 2 Νοεμβρίου, το δυσάρεστο για τους Τούρκους γεγονός. Οι πρόξενοι της Γαλλίας και της Αγγλίας φοβόντουσαν μην το μάθει και ετοιμάζονταν να φύγουν κρυφά. Ο Άγγλος πρόξενος εμπιστεύθηκε το αρχείο του στον Πιεμοντέζο και ο Γάλλος το δικό του στον Αυστριακό. Τρόμος και σύγχυση επικρατούσαν. Όλοι φοβόντουσαν την οργή του πασά, όταν θα έφθαναν και σ' αυτόν οι ειδήσεις για την ήττα του οθωμανικού στόλου και τη φυγή των προξένων. Ο Scotto έγγραφε ότι είχε πίστη στο Θεό πως θα του έδινε δύναμη.

Ως τις 15 Νοεμβρίου όλοι σχεδόν οι Γάλλοι υπήκοοι είχαν εγκαταλείψει τη Θεσσαλονίκη. Οι Άγγλοι πέρασαν στην προστασία του βασιλιά της Σαρδηνίας. Οι Τούρκοι λεηλάτησαν το αγγλικό προξενείο. Η ζωή της πόλης βρισκόταν σε μια μπερδεμένη κατάσταση, ενώ εμφανίστηκαν στους δρόμους και πολλοί Αλβανοί. Στις 15 Δεκεμβρίου ο Scotto πληροφορήθηκε ότι οι πρόξενοι Γαλλίας και Αγγλίας είχαν καταφύγει στη Σύρο. Τα πράγματα όμως άρχιζαν σιγά σιγά να ηρεμούν. Οι Οθωμανοί προέβιαν σε διοικητικές αλλαγές. Ο Ömer πασάς έφυγε και τώρα αναμενόταν νέος κυβερνήτης στη Θεσσαλονίκη.

Στα 1827 ιδρύθηκε στην Κωνσταντινούπολη Ιατρική Σχολή (=Νοσηλευτική), που στα 1832 θα αναβαθμιστεί και από το 1868 θα μετεξελιχθεί σε Ανώτατη Ιατρική Ακαδημία. Ήταν η πρώτη εμφάνιση πανεπιστημιακής εκπαίδευσης στους κύκλους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας⁴⁹.

Στην πιεμοντέζικη πρεσβεία της Κωνσταντινούπολης υπηρετούσαν στα 1827 ως *giovani di lingua* (μαθητευόμενοι διερμηνείς) ο Francesco-Giovanni Mathieu και ο Giorgio Chabert. Τα γαλλικά επώνυμά τους δείχνουν ότι κατάγονταν από τη Σαβοΐα. Αμφότεροι θα γίνουν αργότερα πρόξενοι στη Θεσσαλονίκη· ο Mathieu από το 1844 ως το 1845 και ο Chabert από το 1860 ως το 1862. Ο δεύτερος ήταν και ο τελευταίος πρόξενος του Πεδεμοντιού στη μακεδονική πρωτεύουσα⁵⁰.

Στα πλαίσια του εφοδιασμού της οθωμανικής πρωτεύουσας με δημητριακά και από τη Θεσσαλονίκη, στάλθηκαν από εδώ στα 1827 στην Κωνσταντινούπολη 91.189 κοιλά σιτάρι και 26.874 κοιλά κριθάρι. Επιπλέον, την ίδια χρονιά αγοράστηκαν από το οθωμανικό κράτος με το σύστημα *mübaya* 1.511 κοιλά γαλέτας από τη Θεσσαλονίκη και στάλθηκαν στην πρωτεύουσα. Το σύστημα *mübaya*, ανάλογο του *iztira*, επέβαλλε την αγορά επεξεργασμένων δημητριακών σε τιμή *miri*, δηλαδή κατώτερη από την τρέχουσα⁵¹.

47. Κ. Α. Βακαλόπουλος, «Πώς είδαν οι Ευρωπαίοι πρόξενοι της Θεσσαλονίκης την κατάσταση στη Μακεδονία τον περασμένο αιώνα», *Μακεδονικά* 20 (1980) 48-102, βλ. 53-54, 80-84. Στη 53 η χρονική ένδειξη «αρχές Αυγούστου 1825» πρέπει να διορθωθεί σε «αρχές Αυγούστου 1827»· βλ. 80-84 (έγγραφο υπ' αριθμ. 5, από τις 10 Αυγούστου 1827). Για την πειρατεία την εποχή αυτή στη νότια Ελλάδα βλ. Δ. Κατηφόρη, «Ο Εμμ. Αντωνιάδης και τα περί αναμειξέως του εις την πειρατείαν», *Μνήμων* 1 (1971) 107-164.

48. Σ. Φ. Αργυρός, *Η πειρατεία από το 1500 π.Χ. έως το 1860. Ιστορία και θρύλος*, Αθήνα 1956, 154.

49. Μοσκόφ, *ό.π.* (σημ. 15) 1974, 114, ²1978, 149.

50. *Calendario generale pe' regii stati*, anno 1827.

51. Θεμόπουλου, *ό.π.* (σημ. 4) 398, 400, 403-404, 406.

Από το 1827 οι εξαγωγές μαλλιού από τη Θεσσαλονίκη μειώθηκαν, εξαιτίας των αυξημένων αναγκών του οθωμανικού κράτους για την κατασκευή στολών για την καινούργια στρατιά. Την ίδια, λοιπόν, χρονιά οι Γάλλοι έμποροι υποχρεώθηκαν να αγοράσουν το μαλλί με 10% αύξηση πάνω από την κανονική τιμή. Στα 1827 το μαλλί στοίχιζε 2,5 πιάστρες η οκά. Τα καπνά, από την άλλη μεριά, που εξήχθησαν εκείνο το έτος από τη Θεσσαλονίκη, άξιζαν 686.084 γαλλικά φράγκα⁵².

Αξίζει, πάντως, να επισημανθεί ότι στα 1827 οι οθωμανικές αρχές επέβαλαν την πληρωμή ενός δασμού από 9 ως 18 παράδες στην οκά για τα καπνά, κατά την είσοδό τους στην πόλη από τους τόπους παραγωγής. Ο φόρος αυτός ονομαζόταν *bas* και πληρωνόταν πάντοτε από τον πωλητή του καπνού, αλλά αυτός μετακυλούσε το κόστος στον αγοραστή, που ήταν, λοιπόν, ο πραγματικά υποκείμενος αυτού του τέλους. Οι επιβαρύνσεις στα καπνά με τους φόρους *bas*, *bidat* και άλλους, που έφταναν σε ποσοστό 43,3% της τιμής του προϊόντος, καθιστούσαν τα καπνά ένα εμπόρευμα εξαγωγής από τα πλέον φορολογούμενα. Μετά, ωστόσο, την εμπορική συνθήκη του 1838, οι φόροι στα καπνά εξαγωγής κατά τη δεκαετία του 1840 μειώθηκαν σε ποσοστό 22%⁵³.

Μεταξύ των ετών 1825 και 1827 η εξαγωγή μεταξιού απαγορεύθηκε. Ο τελώνης όμως της Θεσσαλονίκης επέτρεπε κρυφά την εξαγωγή, αρκεί να του πλήρωνε ο έμπορος τρία πιάστρα ανά οκά. Στα 1827, στο βαθμό που καλύπτονταν οι ανάγκες του στρατού, η εξαγωγή μεταξιού επιτρεπόταν, αλλά με διπλασιασμό του νόμιμου φόρου: από 1,5 σε 3 πιάστρες την οκά⁵⁴.

Το πιεμοντέζικο προξενείο στη Θεσσαλονίκη λειτούργησε από τις αρχές του 1828 με το ίδιο προσωπικό⁵⁵. Στις 25 Ιανουαρίου ο Scotto έστειλε τις τρίμηνες καταστάσεις στον Sallier della Torre με ένα αυστριακό πλοίο, που θα κατέπλεε στη Σμύρνη

και ο καπετάνιος του θα τις παρέδιδε εκεί στον Σάρδο γενικό πρόξενο. Δεν υπήρχε μόνιμο και σταθερό διπλωματικό ταχυδρομείο. Ο Scotto έστειλε τις αναφορές του με όποιον τρόπο μπορούσε.

Στις 9 Φεβρουαρίου 1828 πέρασε από τη Θεσσαλονίκη ταξιδεύοντας για τη Σμύρνη ο νέος Σάρδος γενικός πρόξενος. Στη μακεδονική πρωτεύουσα τα πράγματα ήταν ήσυχια. Τότε, στα 1828, επαναλειτούργησε και το ελληνικό σχολείο της Θεσσαλονίκης με δασκάλους τον Νικόλαο Αγγελάκη, τον Εμμανουήλ Φωτιάδη και άλλους⁵⁶. Φαίνεται ότι η προσπάθεια του 1825 δεν είχε αποδώσει.

Η αναφορά του Πιεμοντέζου προξένου από την 1η Απριλίου 1828 είναι γραμμένη σε χαρτί με έντυπο τον επίσημο τίτλο του προξενείου: *Consolato di S(ua) M(aestà) Sarda in Salonicchio*. Στο εξής οι περισσότερες αναφορές είναι γραμμένες σε τέτοιο χαρτί.

Στη Θεσσαλονίκη, ενημέρωνε ο Πιεμοντέζος πρόξενος τον υπουργό του στο Τορίνο, έφτασε ο νέος πασάς, ονόματι *Âlî*. Προηγουμένως υπηρετούσε στα Δαρδανέλλια. Ο Scotto τον χαρακτήριζε φιλοευρωπαίο. Το προξενείο των Κάτω Χωρών μεταφέρθηκε σε άλλο οίκημα. Στις 2 Μαΐου 1828 κυκλοφόρησαν φήμες για εμφάνιση πανούκλας στην πόλη⁵⁷.

Ο Scotto ζήτησε να εξεταστεί από γιατρό. Έγραφε ακόμη ότι ο κυβερνήτης *Âlî* πασάς ήταν γέρος: έφερε μαζί του δύο χιλιάδες Αλβανούς, που έμεναν μέσα στη Θεσσαλονίκη. Οι άνθρωποι αυτοί ήταν ασύδοτοι: αγόραζαν και δεν πλήρωναν. Για να αντιμετωπίσει την άναρχη αυτή κατάσταση η Πύλη διόρισε νέο πασά, τον *Haci Mustafâ*.

Στα 1828 πέρασε από τη Θεσσαλονίκη ως περιηγητής ο Αυστριακός διπλωμάτης και ιστορικός Anton Freiherrn von Prokesch-Osten. Σύμφωνα με πληροφορίες του, ο *Haci Mustafâ* είχε εξοριστεί από την Αδριανούπολη και κατόπιν από τα Δαρδανέλλια, πήρε όμως τελικά χάρη από το σουλτά-

52. Ό.π., 434-435, 447, 543.

53. Ό.π., 628-630, 640, 642.

54. Ό.π., 649.

55. *Calendario* 1828, 31.

56. Σ. Παπαδόπουλος, *Εκπαιδευτική και κοινωνική δραστηριότητα του Ελληνισμού της Μακεδονίας κατά τον τελευταίο αιώνα της Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1970, 98. Β. Κ. Γούναρης, «Θεσσαλονίκη, 1830-1912: Ιστορία, οικονομία και κοινωνία», *Τοις αγαθοίς βασιλεύουσα, Θεσσαλονίκη, Ιστορία και Πολιτισμός*, μονότομη έκδοση, Θεσσαλονίκη 1997, 117-133, βλ. σ. 125.

57. Πρβ. Κ. Π. Κωστής, *Στον καιρό της πανώλης. Εικόνες από τις κοινωνίες της Ελληνικής Χερσονήσου, 14ος-19ος αιώνας*, Ηράκλειο 1995, 410.

νο και τοποθετήθηκε κυβερνήτης στη Θεσσαλονίκη⁵⁸.

Στις 3 Μαΐου 1828 ο γιατρός L. Allatini εξέτασε τον Scotto· δεν του βρήκε τίποτε σοβαρό. Ο Allatini πρέπει να ήταν μασόνος, δεδομένου ότι η υπογραφή του, στη βεβαίωση που εξέδωσε, είχε τα σημάδια «//». Πρόκειται, πιθανότατα, για μέλος της γνωστής, πλούσιας, μορφωμένης και δραστήριας εβραϊκής οικογένειας⁵⁹.

Την 1η Ιουλίου 1828 ο Scotto έστειλε στο Τορίνο τις τρίμηνες καταστάσεις με ένα γαλλικό πλοίο που έφευγε για τη Σμύρνη. Στις 30 Αυγούστου ο πρόξενος χαρακτήριζε καλή τη διοίκηση του πασά Hacı Mustafâ. Την 1η Σεπτεμβρίου αφίχθηκαν στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης δύο πιεμοντέζικα πλοία: το Montecuciole από την Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου και το Enrichetta από τη Σμύρνη. Έφεραν ειδήσεις για την αποχώρηση των αιγυπτιακών στρατευμάτων από την Πελοπόννησο μετά την καλή θέληση που έδειξε ο πασάς της Αιγύπτου Mehmed Âli, για την αναχώρηση του ναυάρχου Edward Codrington, για την επικείμενη ανεξαρτησία της Νότιας Ελλάδας και για την υποχώρηση των πασάδων.

Στα 1828 εκδόθηκε στο Κάιρο η *Βακά-ι-αλ-Μισρίγια*, η πρώτη εφημερίδα που τυπωνόταν εν μέρει στα τουρκικά. Περισσότερη όμως από τη μισή ύλη της ήταν στα αραβικά⁶⁰.

Στις 30 Οκτωβρίου 1828 ο Scotto παραπονέθηκε στον Sallier della Torre για έλλειψη πιστώσεων· δεν διέθετε καθόλου χρήματα. Δεν είχαν πληρωθεί ακόμη στον Scotto τα χρήματα για τα δώρα που είχε χαρίσει στους Τούρκους αξιωματούχους, όταν πρωτοήρθε στην πόλη (πριν τρία χρόνια!). Προστριβές παρατηρήθηκαν μεταξύ των Άγγλων της Θεσσαλονίκης και του προξένου τους. Ο Scotto προσέλαβε νέο διερμηνέα. Εξέφραζε την ευχή να μετατεθεί στη Σμύρνη, επειδή η Θεσσαλονίκη δεν είχε ούτε θέατρο, ενώ είχε η Βάρνα!

Πλέκοντας το εγκώμιο της Σμύρνης ο Πιεμοντέζος πρόξενος της Θεσσαλονίκης ζητούσε μετάθεση για το μικρασιατικό λιμάνι του Αιγαίου. Πρέπει, βέβαια, να τονιστεί η μεγάλη από παλαιότερες εποχές κινητικότητα του σμυρναϊκού εμπορίου⁶¹.

Ο Scotto ανέφερε ακόμη, από τις 30 Οκτωβρίου 1828, στον υπουργό του των εξωτερικών ότι τα πράγματα στο Μοριά είχαν ησυχάσει. Κυκλοφόρησε η φήμη ότι ο βεζίρης της Βάρνας πήρε την πόλη έπειτα από αιματηρό αγώνα. Ήταν ο Σλάβος αρνησίθρησκος Busic. Στην ίδια μάχη, έγραφε ο Scotto, σκοτώθηκε ο πασάς των Σερρών Yusuf και τραυματίστηκε βαριά ο πασάς Vriopî. Πρόκειται, βέβαια, για γεγονότα του ρωσοτουρκικού πολέμου 1828-29. Όσο για την τιμή του σταριού στη Θεσσαλονίκη, αυτή παρουσίασε αύξηση προς το τέλος της δεκαετίας του 1820, ειδικά στα 1828, εξαιτίας του ρωσοτουρκικού πολέμου. Στα πλαίσια του εφοδιασμού της οθωμανικής πρωτεύουσας με δημητριακά από τη Θεσσαλονίκη, στάλθηκαν από εκεί στην Κωνσταντινούπολη 89.219 κοιλά σιτάρι και 26.908 κοιλά κριθάρι⁶².

Ο πασάς των Σερρών Yusuf Mühlis (γιος του Σερραίου Ismail μπέη), πρώην διοικητής της Πάτρας, ήταν από τους μεγαλύτερους τοπάρχες της Μακεδονίας. Μετά το θάνατό του στη μάχη της Βάρνας, η περιουσία του Yusuf δημεύθηκε (τέλη 1828 – αρχές 1829). Τα ετήσια έσοδά του υπολογίζονταν σε 845.810 γρόσια. Αυτός εκμεταλλεύονταν ως τσιφλίκια τις προσόδους από Κιλκίς, Καλύβα, Καρασούλι, Αρτζάν, Καλίνοβο, Τσιφλίκ Μαχαλά και Σέχοβο. Είχε ακόμη τη διαχείριση άλλων 10 οικισμών της ίδιας περιοχής (Μπογδάντσα, Ματσικόβο, Μπογρότς, Μπαγιάλτσα, Μπαζάρ, Λάρια, Γευγελή, Σμοκοβίτσα, Σερεμετλή και Ροδοβίτσα), 11 οικισμών της Χαλκιδικής (Πολύγυρος, Νικήτη, Ορμούλια, Συκιά, Παλιοχώρι, Κλίσσαλη, Ζουμπάτες, Σουπουτνίκια, Επανομή, Πορταριά και Άγιος Μάμας), καθώς και των αλυκών Κίτρους και Μεγάλου Καραμπουρνού (Αγγελοχωρίου)⁶³.

58. Πρβ. Α. Ε. Βακαλόπουλος, «Η Θεσσαλονίκη και η περιοχή Πέλλας-Γενιτσών στα 1828», *Μακεδονικά* 26 (1987-1988) 169-190, 170-171.

59. Πρβ. Α. Ε. Vacalopoulos, *A History of Thessaloniki*, Θεσσαλονίκη 1972, 108.

60. Μοσκόφ, *ό.π.* (σημ. 15) 1974, 113, ²1978, 149.

61. Βλ. E. Frangakis-Syrett, *The Commerce of Smyrna in the Eighteenth Century (1700-1820)*, Αθήνα 1992.

62. Πρβλ. Α. Ε. Βακαλόπουλος, *Συνοπτική Ιστορία της Θεσσαλονίκης*, Αθήνα 1985, 47. Θέμπορουλου, *ό.π.* (σημ. 4) 356, 398, 400.

63. Ι. Κ. Βασδραβέλλης, *Ιστορικά Αρχεία Μακεδονίας, Α'. Αρχείον Θεσσαλονίκης 1695-1912*, Θεσσαλονίκη 1952, 513-517. Μοσκόφ, *ό.π.* (σημ. 15) 1974, 55-56, ²1978, 83-84.

Το Ανατολικό Ζήτημα βρισκόταν τότε σε κρίσιμη φάση. Ο ΠιEMONΤΈζος υπουργός εξωτερικών Torre σχεδίαζε την εξάπλωση του Πεδεμοντίου στη Λομβαρδία ως συνέπεια αντίστοιχης εξάπλωσης της Αυστρίας σε βάρος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Αυτή η ιδέα είχε ριζώσει στην πιεμοντέζικη διπλωματία και έβγαине στην επιφάνεια κάθε φορά που εκδηλώνονταν ανατολικές κρίσεις. Το ίδιο συνέβη και αργότερα, όταν υπουργός εξωτερικών του Πεδεμοντίου ήταν (1834-1847) ο Clemente Solaro della Margarita, που δεν αντιδρούσε σε μιαν ενδεχόμενη ενδυνάμωση της Αυστρίας, αρκεί αυτό να συνέβαινε έξω από την Ιταλία. Την ιδέα αυτή είχε διατυπώσει και ο λόγιος Cesare Balbo, που στο βιβλίο του *Speranze d'Italia* (Ελπίδες της Ιταλίας, 1844, 21845) πρότεινε επέκταση της Αυστρίας προς όλη την κοιλάδα του Δούναβη και προς μεγάλο μέρος της χερσονήσου του Αίμου. Μόνο έτσι η αψβουργική μοναρχία, υπέθετε ο Balbo, θα γινόταν ένα ισχυρό προτείχισμα κατά της ρωσικής εξάπλωσης, ένα οχυρό του καθολικισμού κατά της ορθοδοξίας. Ο Balbo δεν θεωρούσε πραγματοποιήσιμες, θεωρούσε μάλιστα επιβλαβείς για τα γενικά συμφέροντα της Ευρώπης τις εθνικές διεκδικήσεις των υπόδουλων στην αψβουργική μοναρχία και στην τουρκική αυτοκρατορία λαών σκεπτόταν, βέβαια, ότι αυτός ο κυριολεκτικός προσανατολισμός της Αυστρίας θα της επέτρεπε να εγκαταλείψει την κυριαρχία της πάνω στις περιοχές της Λομβαρδίας και της Βενετίας και να την εγκαταστήσει πάνω στους λαούς της Βαλκανικής. Η διεθνής όμως θέση της Αυστρίας δεν εξαρτιόταν ακόμη από παράγοντες που μπορούσαν να διαμορφώσουν ή να επηρεάσουν οι Ιταλοί⁶⁴.

Η πιθανότητα επέκτασης της Αυστρίας στις οθωμανικές επαρχίες της Βοσνίας και της Ερζεγοβίνης λειτούργησε αργότερα, στα 1861, ως παράγοντας χρονικής καθυστέρησης για την αναγνώριση του βασιλείου της Ιταλίας από την πλευρά της Πύλης. Ο πρεσβευτής όμως του Πεδεμοντίου στην Κωνσταντινούπολη, ο Durando, πίστευε τότε ότι

στην πραγματικότητα η τουρκική καθυστέρηση αποτελούσε πρόσχημα, ώστε να νομιμοποιηθεί η απόσυρση των Οθωμανών από τις επίδικες περιοχές ή, ακόμη πιο πιθανό, να περίμεναν οι Τούρκοι, ώστε κάποια άλλη Δύναμη να αναγνώριζε προηγουμένως την Ιταλία. Κατά την εκτίμηση του Durando η Οθωμανική Αυτοκρατορία περίμενε τη Γαλλία⁶⁵.

Την 1η Δεκεμβρίου 1828 αποκαλύφθηκε κατάχρηση στο προξενείο του Πεδεμοντίου στη Σμύρνη. Καταχραστής ήταν κάποιος Geronimo Detratore, που δεν ανήκε στο τακτικό προσωπικό. Γενικός πρόξενος εκεί ήταν ο Federico Montiglio di Montiglio, ιπότης και συνταγματάρχης του βασιλικού στρατού του Πεδεμοντίου (το Montiglio είναι κοινότητα στην ιταλική επαρχία της Alessandria). Το υπόλοιπο τακτικό προσωπικό του πιεμοντέζικου προξενείου στη Σμύρνη αποτελούσαν οι: Guiseppe Bondesio υποπρόξενος και γραμματέας, Francesco Bosgizvich διερμηνέας, Luigi Lenchantin νομικός σύμβουλος και μαθητευόμενος πρόξενος⁶⁶.

Η τουρκική κακοδιοίκηση συνεχιζόταν σε ολόκληρη την αυτοκρατορία. Χαρακτηριστικό δείγμα της οθωμανικής κρατικής διαφθοράς αποτέλεσε και η στάση των Τούρκων κατοίκων της Θεσσαλονίκης. Συγκεκριμένα, οι αντιπρόσωποι των Μεγάλων Δυνάμεων συνδιασκέπτονταν στον Πόρο από το Σεπτέμβριο του 1828 για την επίλυση των ποικίλων ελληνικών προβλημάτων και για τη χάραξη των συνόρων του νέου κράτους. Ο Ιωάννης Καποδίστριας είχε προτείνει ως μείζονα όρια τη γραμμή Ολύμπου-Χασιών-Μετσόβου. Ο Γάλλος όμως πρόξενος στη μακεδονική πρωτεύουσα έγραφε σε έκθεσή του την 1η Δεκεμβρίου 1828 ότι οι περισσότεροι Τούρκοι της Θεσσαλονίκης επιθυμούσαν να υπαχθεί και η περιοχή τους στο ελληνικό κράτος, εφόσον οι Δυνάμεις εφαρμόσουν και εδώ τους ίδιους νόμους, σύμφωνα με τους οποίους είχαν την ευτυχία να ζουν οι λαοί τους. Πολλοί Τούρκοι άρχοντες της πόλης δεν συμμερίζονταν εντελώς την ίδια γνώμη, πίστευαν όμως ότι τα ελληνικά σύνορα

64. Για τον Cesare Balbo βλ. E. Ricotti, *Della vita e degli scritti del Conte Cesare Balbo*, Φλωρεντία 1856. C. Balbo, *Della monarchia rappresentativa in Italia*, Φλωρεντία 1857. C. Masi, *Italia e Italiani nell' Oriente Vicino e Lontano (1800-1935)*, Μπολόνια 1936, 30-31. F. Leoni, *Storia dei partiti politici italiani*, Νάπολη 31975, 40, 78-89, 193, 425. G. Candeloro, *Storia dell' Italia moderna*, τ. 2, Μιλάνο 101978, 388-392.

65. Masi, *ό.π.*, 46-47.

66. *Calendario 1828*, 31. Για το Montiglio βλ. O. Freri και A. Malatesta, *Dizionario Storico Italiano*, Μιλάνο 1940, 238.

θα χαράσσονταν στον ποταμό Αξιό⁶⁷.

Στις 27 Ιανουαρίου 1829 ο Scotto έστειλε στον Sallier della Torre τις τρίμηνες καταστάσεις μέσω Σμύρνης με σαρδικό πλοίο. Στις 2 Μαρτίου ανέφερε για τον Ιωάννη Καποδίστρια ότι τον αντιπαθούσε και τον θεωρούσε ραδιούργο διπλωμάτη. Είναι, βέβαια, γνωστό ότι ο Καποδίστριας είχε αναδειχθεί από το 1827 πρώτος κυβερνητής της Ελλάδας και παρέμεινε τέτοιος ως τη δολοφονία του στα 1831.

Ο πρόξενος του Πεδεμοντιού έγραφε σε επόμενη έκθεσή του ότι στις 11 Απριλίου 1829 και ώρα 5.30 το πρωί σημειώθηκε στη Θεσσαλονίκη ισχυρός σεισμός, που όμως δεν κράτησε πολύ. Περισσότεροι από 20 μετασεισμοί σημειώθηκαν ως τις 5 Μαΐου, όταν έγινε πάλι ισχυρός σεισμός. Η μετασεισμική δραστηριότητα δεν είχε παύσει στις 11 Μαΐου, όταν ο Scotto συνέταξε την επόμενη αναφορά του για το υπουργείο εξωτερικών στο Τορίνο. Ο σεισμός της 11ης Απριλίου 1829 προκάλεσε πολλές ζημιές. Οι κάτοικοι εγκατέλειψαν τα σπίτια τους. Ο πρόξενος φοβόταν μεγαλύτερο σεισμό. Την 1η Ιουνίου έγραφε ότι δεν περνούσε μέρα ή νύχτα χωρίς να αισθανθεί κάποια ελαφρά δόνηση. Οι σεισμοί της 11ης Απριλίου και της 5ης Μαΐου κατέστρεψαν πολλά χωριά, ακόμη και σε απόσταση τριών ή τεσσάρων ημερών δρόμο από τη Θεσσαλονίκη. Από τους σεισμούς κατέπεσαν και καταστράφηκαν τελείως, όπως μαρτυρεί τουρκικό έγγραφο με χρονική ένδειξη 25 Σαφέρ 1245 [25 Safer (τουρκ.) ή Safar (αραβ.) 1245 = 26 Αυγούστου 1829], τα παράλια τείχη από το Λευκό Πύργο ως το φρούριο του Βαρδαρίου⁶⁸.

Η θαλάσσια αυτή οχύρωση της πόλης αποκαταστάθηκε σύντομα και ενισχύθηκε. Στα 1867 όμως κατεδαφίστηκαν οριστικά τα παραθαλάσσια τείχη. Στο χώρο τους κατασκευάστηκε η σημερινή παλιά

παράλια, κατά μήκος της οδού Νίκης, παλαιότερης λεωφόρου Βασιλέως Κωνσταντίνου. Για την κατεδάφιση των παραλιακών τειχών στα 1867 πρυτάνευσαν οι αισθητικές αντιλήψεις της εποχής περί εκσυγχρονισμού και οι απόψεις για την εξυγίανση της Θεσσαλονίκης με τη δίοδο του μπάτη, της θαλάσσιας αύρας⁶⁹.

Στο σεισμό του 1829 καταστράφηκαν ακόμη, κατά το ήμισυ σχεδόν, οι επάλξεις της πύλης των Λαδάδικων και εν μέρει τα τμήματα των τειχών από την πύλη του Βαρδαρίου ως τη Νέα πύλη (αρχή της οδού Αγίου Δημητρίου). Σύμφωνα με το τουρκικό έγγραφο που είδαμε πιο πάνω, ο vali (1828-1830) Hacı Mustafâ pasâs φρόντισε να επισκευαστούν τα καταστραφέντα τείχη και να χτιστούν νέα φυλάκια στο Λευκό Πύργο και στα Λαδάδικα.

Σύμφωνα με άλλο τουρκικό έγγραφο με χρονική ένδειξη 17 Ρεμπή ουλ Αχήρ 1245 [17 Rebi al-ahar (τουρκ.) ή Rebia II (αραβ.) 1245 = 16 Οκτωβρίου 1829]⁷⁰ για να καλυφθούν τα έξοδα επισκευής των καταστραφέντων από τους σεισμούς τειχών, επιβλήθηκαν δια κατανομής οι ακόλουθες έκτακτες φοροεισπράξεις: 4.350 γρόσια στους καζάδες Avret Hisar (Γυναικοκαστρου Κιλκίς) και Βέροιας, 2.592 γρόσια στον καζά της Έδεσσας, 3.600 γρόσια στον καζά Γενιτσών και 20.000 γρόσια στον καζά Θεσσαλονίκης.

Οι σεισμοί της άνοιξης του 1829 φαίνεται ότι προκάλεσαν ζημιές και στη Ροτόντα, τότε τέμενος Σεΐχ Χορτατζή Σουλεϊμάν εφέντη (Hortaç Efendi). Τουρκικό έγγραφο με χρονολογία 29 Ρεμπή ουλ Αχήρ 1245 [29 Rebi al-ahar (τουρκ.) ή Rebia II (αραβ.) 1245 = 28 Οκτωβρίου 1829] κάνει λόγο για τα έξοδα και τα υλικά που χρησιμοποιήθηκαν για τις επισκευές: 1.420 γρόσια για ασβέστη, 328 γρόσια για άμμο, 453 γρόσια και 24/40 (παράδες) για

67. Α. Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. 8, Θεσσαλονίκη 1988, 474-475.

68. Ι. Κ. Βασιλαβέλλης, *Ιστορικά Αρχεία Μακεδονίας, Α'. Αρχείον Θεσσαλονίκης 1695-1912*, Θεσσαλονίκη 1952, 518. Η. G. Cattenoz, *Tables de concordance des ères chrétienne et hégarienne*, Rabat, 3η έκδ. χ.χ., annés hégarienne 1241-1245. Για τους σεισμούς του 1829 βλ. Β. Δημητριάδης, *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της τουρκοκρατίας 1430-1912*, Θεσσαλονίκη 1983, 298-299. Β. και Κ. Παπαζάχου, *Οι σεισμοί της Ελλάδας*, Θεσσαλονίκη 1989, 272-273 (σε αγγλική μετάφραση: Β. and C. Parazachou, *The Earthquakes of Greece*, Θεσσαλονίκη 1997). Ι. Κ. Χασιώτης, «Η τουρκοκρατούμενη Θεσσαλονίκη: η πρώτη περίοδος (15ος αι.-1830)», *Τοις αγαθοίς βασιλεύουσα, Θεσσαλονίκη, Ιστορία και Πολιτισμός*, τ. 1, 136-155, βλ. 140. Για τα παραθαλάσσια τείχη βλ. την εργασία του Χ. Ν. Μπακιρτζή, *Η θαλάσσια οχύρωση της Θεσσαλονίκης. Παρατηρήσεις και προβλήματα*, Θεσσαλονίκη 1973, β' έκδοση: *Βυζαντινά 7* (1975) 289-341, 461-495.

69. Μοσκόφ, *ό.π.* (σημ. 15) 1974, 17, 183-184, 1978, 25, 219-220.

70. Βασιλαβέλλης, *ό.π.*, 519. Cattenoz, *ό.π.*

παλιά κεραμίδια, 106 γρόσια και 10 παράδες για 550 μεγάλα τούβλα και 1.500 μικρά, 124,5 γρόσια για χορασάνι (ασβεστοκονίαμα), 206 γρόσια και 10 παράδες για βατίστα (λεπτό, λινό ύφασμα πυκνής ύφανσης), 140 γρόσια και 20 παράδες για καρφιά, 1.277 γρόσια για ξυλεία, 2.695,5 γρόσια για τεχνίτες, 195,5 γρόσια για εργάτες, 558 γρόσια και 21 παράδες για διάφορα έξοδα και λογιστικό λογαριασμό, 195 γρόσια για βαφέα, σύνολο 7.707 γρόσια· για την επισκευή του υδραγωγού της βρύσης στη σκάλα άλλα 485 γρόσια· γενικό σύνολο 8.192 γρόσια. Τα έξοδα πληρώθηκαν από διάφορους βακουφικούς πόρους⁷¹. Η περιγραφή των υλικών της επισκευής υποδηλώνει ότι ζημιές είχαν υποστεί οι τοίχοι αλλά και η στέγη της Ροτόντας.

Ο ειδικός σεισμολόγος Β. Παπαζάχος, ομότιμος καθηγητής της Γεωφυσικής στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, γράφει ότι ο σεισμός της 11ης Απριλίου 1829 (ή, σύμφωνα με άλλες πηγές, της 13ης του μήνα) ήταν στην πραγματικότητα ένας πολύ ισχυρός προσεισμός του κύριου σεισμού της 5ης Μαΐου, που είχε επίκεντρο κοντά στη Δράμα. Ο τελευταίος αυτός σεισμός προκάλεσε βλάβες σε μια πολύ εκτεταμένη περιοχή, που περιλάμβανε την Καβάλα, τις Σέρρες, την Ξάνθη, την Αδριανούπολη, τη Βέροια και γενικά όλη τη Μακεδονία και τη Θράκη· έγινε αισθητός ως την Κωνσταντινούπολη και το Βουκουρέστι. Η Δράμα καταστράφηκε εντελώς, καθώς και πολλά χωριά της περιοχής. Στη Θεσσαλονίκη, όπως είδαμε, σπίτια, τζαμιά και μέρος από τα τείχη της πόλης γκρεμίστηκαν. Οι δονήσεις, γράφει ο Παπαζάχος, συνεχίστηκαν ως τις 10 Μαΐου. Σύμφωνα όμως με τις εκθέσεις του προξένου Scotto, οι μετασεισμοί διήρκεσαν τουλάχιστον ως την 1η Ιουνίου. Στη Βουλγαρία ο κύριος σεισμός της 5ης Μαΐου προκάλεσε μεγάλο πανικό και ανάγκασε τους κατοίκους να εγκαταλείψουν τα σπίτια τους και να περάσουν μian εβδομάδα έξω από αυτά. Σε πολλές περιοχές παλιά σπίτια, μιναρέδες και καμινάδες έπεσαν. Σε κάποια άλλα μέρη το έδαφος σχίστηκε και ανέβλυσε νερό. Το μέγεθος του προσεισμού της 11ης Απριλίου υπολογίζεται σε 6,9 βαθμούς της κλίμακας Richter,

ενώ του κύριου σεισμού της 5ης Μαΐου 1829 σε 7,3⁷².

Σύμφωνα με αναφορά του Scotto, οι γιατροί στην περιοχή της Θεσσαλονίκης ήταν λίγοι. Χωρίς να το δηλώνει, ο Πιεμοντέζος πρόξενος φαίνεται να εννοεί ότι οι τραυματίες από τους σεισμούς ήταν πολλοί. Οπωσδήποτε όμως δεν δίνει αριθμούς θυμάτων, έστω και κατά προσέγγιση.

Στις 30 Ιουνίου 1829 έφτασε στο λιμάνι ένα μπριγαντίνι γεμάτι σιτάρι από την Αλεξάνδρεια, για να το πουλήσει στην πόλη. Ο πασάς ήθελε να το αγοράσει όλο για λογαριασμό του, με σκοπό να το μεταπουλήσει μονοπωλιακά με υπέρογκο κέρδος. Ερχόταν και ένα καϊκι από τη Ζαγορά με ίδιο φορτίο, αλλά, πριν μπει στον κόλπο, ένα ελληνικό πολεμικό πλοίο το αιχμαλώτισε και το οδήγησε στην Αίγινα. Την 1η Αυγούστου ο Scotto έστειλε στο Τορίνο τρίμηνες καταστάσεις και έκανε λόγο για Έλληνες κουρσάρους, που λυμαίνονταν το Θερμαϊκό και τις κοντινές θάλασσες. Σχετικά με την πειρατεία, χαρακτηριστική είναι η στάση του κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια, που κατά την περίοδο έλλειψης δημητριακών στις επαρχίες της Πελοποννήσου (αρχές Σεπτεμβρίου 1829) και μπροστά στο φάσμα του λιμού διέταξε ελληνικά πλοία σαν κουρσάρικα να συλλαμβάνουν οποιοδήποτε πλοίο μετέφερε σιτάρι από τα παράλια της Μικράς Ασίας, από τη Θεσσαλονίκη ή από την Αλεξάνδρεια στην Κωνσταντινούπολη και να προωθούν το φορτίο του για την ικανοποίηση των αναγκών του πεινασμένου πελοποννησιακού λαού. Στα 1829 ωστόσο, στάλθηκαν, από τη Θεσσαλονίκη στην Κωνσταντινούπολη 98.465 κοιλιά σιτάρι και 29.732 κοιλιά κριθάρι⁷³.

Στις 4 Οκτωβρίου συνεχίζονταν ακόμη ανακρίσεις διάφορων Φράγκων της Θεσσαλονίκης μετά τη ναυμαχία του Ναβαρίνου. Ο Scotto συζήτησε με τον πρόξενο της Δανίας J. N. Abbott, διάδοχο — όπως φαίνεται — στο προξενείο του Γιοχτ Νέστωρ Αγίων, για τη δημόσια ηθική. Η συζήτηση συνεχίστηκε και μετά από δύο μέρες, έπειτα από αίτημα του Abbott⁷⁴.

71. Βασδραβέλλης, *ό.π.*, 519-520. Cattenoz, *ό.π.* Δημητριάδης, *ό.π.* (σημ. 68) 295-300.

72. Παπαζάχου, *ό.π.* (σημ. 68).

73. Βακαλόπουλος, *ό.π.* (σημ. 67) 217. Théodorouli, *ό.π.* (σημ. 4) 398, 400.

74. Γ. Α. Στογιόγλου, *Η εν Θεσσαλονίκη πατριαρχική μονή των Βλατάδων*, Θεσσαλονίκη 1971, 275.

Στις 6 Οκτωβρίου 1829 ο Scotto έστειλε τρίμηνες καταστάσεις με ένα αυστριακό πλοίο, που θα κατευθυνόταν στο Λιβόρνο. Ο Σάρδος πλοίαρχος Giuseppe Benetti πέθανε στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης. Την ίδια μέρα πέθανε και ένας άλλος Σάρδος υπήκοος, ο Lorenzo Badetti. Ο ίδιος ο Scotto ήταν από καιρό άρρωστος. Ο γιατρός L. Allatini βεβαίωσε γραπτώς στις 14 Οκτωβρίου 1829 ότι ο πρόξενος του Πεδεμοντίου έπασχε εδώ και ένα έτος από ρευματισμούς. Η κατάσταση του επιδεινωνόταν από την εμφάνιση στην περιοχή πυρετών, πράγμα που σημαίνει ότι ο Scotto είχε πιθανώς προσβληθεί και από ελονοσία. Ο γιατρός συνιστούσε ταχεία αλλαγή κλίματος, δηλαδή μετάθεση του προξένου. Στις αρχές, ωστόσο, του 1830 ο Nicolò Scotto υπηρετούσε ακόμη στη Θεσσαλονίκη μαζί με τον υποπρόξενο και γραμματέα Carlo Spagnolini και τον μαθητευόμενο πρόξενο Luigi Navone⁷⁵.

Σχετικά με τις επιδημίες ελονοσιακού πυρετού, ιδίως κατά τους θερινούς μήνες, αξίζει να αναφερθεί ότι προκαλούσαν πολλά θύματα μεταξύ των κατοίκων της πόλης και της περιοχής. Η αρρώστια είχε καταστεί ενδημική, δεδομένου ότι προερχόταν συνήθως από τα έλη που υπήρχαν δυτικά της πύλης του Βαρδαρίου, στην περιοχή της Μπάρας. Οι Γάλλοι όμως κάτοικοι της Θεσσαλονίκης προφυλάσσονταν από την ελονοσία με τη χρήση θειικού άλατος του κινίνου (sulfate de quinine)⁷⁶.

Η βιοτεχνία μάλλινων υφασμάτων, ιδίως τσόχας, στη Θεσσαλονίκη είχε αναπτυχθεί έντονα από το τέλος του 15ου αιώνα και εξής με την κατασκευή μεγάλων ποσοτήτων, ακόμη και για τις στολές των γενιτσάρων. Όταν το στρατιωτικό αυτό σώμα διαλύθηκε στα 1826, η ισραηλιτική κοινότητα της Θεσσαλονίκης συνέχισε να υφαινει τσόχα για τον υπόλοιπο οθωμανικό στρατό. Αυτή η μορ-

φή βιοτεχνίας είχε στηριχθεί κυρίως στους Σεφαραδίτες Ιουδαίους, έμπειρους στην επεξεργασία μαλλιού, που τους είχαν εγκαταστήσει στην πόλη οι Οθωμανοί την τελευταία δεκαετία του 15ου αιώνα. Το ύφασμα αυτό της Θεσσαλονίκης, η μάλλινη τσόχα (suha-i Selānik), εξαγόταν σε μεγάλες ποσότητες στα Βαλκάνια και σε χώρες βόρεια του Δούναβη, αλλά ένα σημαντικό μέρος πήγαινε στην Κωνσταντινούπολη για τους γενιτσάρους (ως το 1826). Η οθωμανική εξουσία ασκούσε ένα είδος επίβλεψης στη βιοτεχνία αυτή παρακολουθώντας την παραγωγή ως προς την ποσότητα και την ποιότητα. Οι εβραίοι της Θεσσαλονίκης συγκέντρωναν έτσι σημαντικά κεφάλαια από τα κέρδη τους, που τα επένδυναν ακόμη και στην ιταλική πόλη Άνcona το 16ο αιώνα, τότε που, σύμφωνα με μια μαρτυρία, αναφέρεται —μάλλον υπερβολικά— να δραστηριοποιούνται μέσα σ' αυτήν την πόλη της Αδριατικής 200 περίπου ελληνικοί εμπορικοί οίκοι. Στη Θεσσαλονίκη πλούτιζαν και οι έμποροι υφασμάτων, μάλλινων (zuhaci) και βαμβακερών (bez-zāz)⁷⁷.

Όπως συνέβαινε με την αγορά από το οθωμανικό κράτος δημητριακών σε υποχρεωτικά χαμηλές τιμές (miri) με την εφαρμογή των συστημάτων iztira και mübaya, έτσι συνέβαινε και με το μαλλί. Το κατά προτίμηση δικαίωμα αγοράς μάλλινων ειδών σε τιμές χαμηλότερες της αγοράς είχε ο beylikci. Στα 1829 όμως το δικαίωμα αυτό, μετά και την κατάργηση στα 1826 του σώματος των γενιτσάρων, εξαφανίστηκε⁷⁸.

Η ηρεμία και η ειρήνη επανήλθαν στη Θεσσαλονίκη μετά τη λήξη της ελληνικής επανάστασης (1821-1829) και του ρωσοτουρκικού πολέμου (1828-1829). Μετά τη λήξη όμως αυτού του ρωσοτουρκικού πολέμου Αλβανοί άτακτοι όρμησαν στους κα-

75. *Calendario 1830*, 36.

76. Α. Θεμοπούλου, «Οι επιδημίες στη Θεσσαλονίκη κατά το 10' αιώνα. Η πανώλης και η χολέρα», *Πρακτικά του 12' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου* (31 Μαΐου-2 Ιουνίου 1996), Θεσσαλονίκη 1997, 281-304, διορθωμένη μορφή σε ανάτυπο, βλ. 288.

77. H. İnalçik, «Bursa and the Commerce of the Levant», *Journal of Economic and Social History of the Orient*, 3, 2 (Leiden 1960) 131-147, βλ. 139. Ο ίδιος, «Capital Formation in the Ottoman Empire», *The Journal of Economic History* 19 (Νέα Υόρκη 1969) 97-140, βλ. 118, 121-122, 126. Τα δύο παραπάνω άρθρα του İnalçik ανατυπώθηκαν: Ο ίδιος, *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1978, μελέτες με αριθμούς XI και XII. Βλ. ακόμη Ι. Δ. Ψαράς, «Η οθωμανική κατάκτηση της Μακεδονίας», *Η Νεότερη και Σύγχρονη Μακεδονία, Ιστορία - Οικονομία - Κοινωνία - Πολιτισμός*, τ. 1: *Η Μακεδονία κατά την τουρκοκρατία* (επιμ. Ι. Κολιόπουλος - Ι. Χασιώτης), Αθήνα - Θεσσαλονίκη 1992, 34-43, ιδίως 41. Η μαρτυρία για την ύπαρξη στην Άνcona το 16ο αιώνα 200 περίπου ελληνικών εμπορικών οίκων βρίσκεται στην *Εγκυκλοπαίδεια Δομή*, τ. 1, 58-59 (λήμμα «Αγκών»).

78. Θεμοπούλου, *ό.π.* (σημ. 4) 413-415, 423.

ζάδες Κιλκίς, Στρώμνιτσας, Πετριτσίου και Σιδηροκάστρου λεηλατώντας και κακοποιώντας τους κατοίκους, αλλά οι τακτικές στρατιωτικές δυνάμεις τούς απώθησαν και τους ανάγκασαν να τραπούν σε φυγή προς την περιοχή της Θεσσαλονίκης. Ατιμώρητοι αυτοί πέρασαν στον καζά της μακεδονικής πρωτεύουσας, χωρίς όμως να μπουκ στην πόλη, διάβηκαν τον Αξιό ποταμό και όδευσαν προς την πατρίδα τους. Σχετικές λεπτομέρειες υπάρχουν σε έκθεση από τις 18 Δεκεμβρίου 1829 του Αυστριακού προξένου στη Θεσσαλονίκη⁷⁹.

Κατά τον πόλεμο της ελληνικής ανεξαρτησίας και, ειδικά, κατά την περίοδο 1822-1829 από τα ελληνικά πλοία που κατέπλεαν στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης άλλα έφεραν σημαία βρετανική (τα περισσότερα), άλλα ρωσική και άλλα αυστριακή. Τα πλοία αυτά είχαν Έλληνες πλοιοάρχους ή/και ήταν ελληνικής πλοιοκτησίας. Το φαινόμενο να ταξιδεύουν ελληνικά πλοία με ξένη σημαία παρατηρήθηκε και μετά τη λήξη του πολέμου της ανεξαρτησίας, αλλά τότε τα πλοία αυτά ήταν πολύ λιγότερα. Ως το 1829 τα περισσότερα ελληνικά πλοία με ξένη σημαία δεν έπλεαν από τη Θεσσαλονίκη προς οθωμανικά λιμάνια, αλλά κυρίως προς τα νησιά του επαναστατημένου Αιγαίου και ειδικά προς τη Σύρο, τη Χίο, τον Πόρο, τη Σκόπελο, τη Λέσβο και τη Σάμο. Λίγα ήταν τα ελληνικά πλοία που έρχονταν από τη Σμύρνη. Η Σύρος έγινε τότε διαμετακομιστικό κέντρο βρετανικών εμπορευμάτων. Ένα σημαντικό μέρος των εισαγωγών από τη Βρετανία έφθανε στη Θεσσαλονίκη μέσω αυτού του νησιού. Μεταξύ 1821 και 1829 τα αυστριακά πλοία κατείχαν την πρώτη θέση στην κίνηση του λιμανιού της Θεσσαλονίκης ενώ ακολουθούσαν τα γαλλικά και τα βρετανικά. Στα 1829 ο Γάλλος πρόξενος μας πληροφορεί για την κίνηση στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης ενός σημαντικού αριθμού πλοίων με ιόνια σημαία. Σύμφωνα πάλι με πληροφορίες του Βρετανού προξένου Charles Blunt, κατά το έτος 1829 προσέπλευσαν στο λιμάνι της μακεδονικής πρωτεύουσας πέντε σαρδηνιακά (πιεμοντέζικα) πλοία συνολικής χωρητικότητας 728 τόνων, ένα μόνο βρετανικό χωρητικότητας 110 τόνων, 30 ιονικά συ-

νολικής χωρητικότητας 2.532 τόνων και 25 αυστριακά συνολικής χωρητικότητας 4.586 τόνων. Τα ελληνικά πλοία που ένα έτος αργότερα, στα 1830, μπήκαν στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης αποτελούσαν το 74% του συνόλου των εισελθόντων πλοίων⁸⁰.

Από το 1829 άρχισαν οι έμμεσες αποστολές βιομηχανικών ειδών από τη Βρετανία στη Θεσσαλονίκη. Οι αποστολές αυτές πραγματοποιούνταν από Έλληνες του Λονδίνου και του Λίβερπουλ, οι οποίοι ως το τέλος του πρώτου μισού του 19ου αιώνα συνεργάζονταν με Έλληνες της Θεσσαλονίκης. Το μεγαλύτερο μέρος των Ελλήνων που ήταν εγκατεστημένοι στο Λονδίνο και στο Λίβερπουλ είχαν φθάσει εκεί από την Οθωμανική Αυτοκρατορία μετά τον πόλεμο της ελληνικής ανεξαρτησίας, στα τέλη της δεκαετίας του 1820 και στις αρχές της δεκαετίας του 1830. Αργότερα, ιδίως από τη δεκαετία του 1860, οι εισαγωγές από τη Βρετανία στη μακεδονική πρωτεύουσα πέρασαν εν μέρει στα χέρια Βρετανών εμπόρων, που έστελναν πράκτορές τους εκεί. Η υποκατάσταση αυτή των Ελλήνων εμπόρων από Βρετανούς στη διάρκεια του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα οφείλεται από τη μια μεριά στη γενικότερη βρετανική διείσδυση στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και, από την άλλη, στη μείωση των εμπορικών δραστηριοτήτων της ελληνικής διασποράς στο Λονδίνο και στο Λίβερπουλ, όσον αφορά τις απευθείας συναλλαγές της με τους Έλληνες της Θεσσαλονίκης. Οι εξαγωγές όμως προς τη Βρετανία βρίσκονταν στα χέρια εμπόρων της Θεσσαλονίκης⁸¹.

Κατά το 18ο αιώνα η αγορά της μακεδονικής πρωτεύουσας προμηθευόταν τα περίφημα φέσια (fez) από τη Βενετία, την Τύνιδα, τη Γαλλία, τη Γένοβα και την Τοσκάνη, όπου είχε δημιουργηθεί ένα είδος τοπικής βιοτεχνίας στην περιοχή του Prato έξω από τη Φλωρεντία. Τα προϊόντα αυτά της Τοσκάνης εξάγονταν από το Λιβόρνο. Οι Θεσσαλονικείς εξήγαγαν ως πρώτη ύλη για τα φέσια μετάξι, που μεταποιούμενο επανεισαγόταν, για να πουληθεί. Επειδή όμως στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα η παραγωγή φεσιών δεν ικανοποιούσε τις ανάγκες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, οι Αυστριακοί (σύμ-

79. Α. Ε. Βακαλόπουλος, *Συνοπτική Ιστορία της Θεσσαλονίκης*, Αθήνα 1985, 47. Βακαλόπουλος, *ό.π.* (σημ. 67) 478.

80. Θέμορουλου, *ό.π.* (σημ. 4) 771-773, 775, 1002-1004.

81. *Ό.π.*, 174, 295.

φωνα με πληροφορίες της 20ής Μαΐου 1829 και της 19ης Φεβρουαρίου 1830 από τη Θεσσαλονίκη) σκέπτονταν να αναπτύξουν και άλλη, μεγάλη βιοτεχνία ή βιομηχανία φεσιών στη Βενετία. Τους στόχους των Αυστριακών στη μακεδονική πρωτεύουσα θα εξυπηρετούσε ως αποδέκτης αυτών των προϊόντων η εταιρεία του Lazaro Allatini. Οι Οθωμανοί όμως αντέδρασαν: φιρμάνι από τις 16 Ιουνίου 1830 όριζε τα φέσια για το στρατό να κατασκευάζονται στη Θεσσαλονίκη, στην Αδριανούπολη, στην Προύσα και στην Κωνσταντινούπολη⁸².

Στα 1829, Έλληνες και Εβραίοι υπήρξαν οι πρώτοι που εισήγαν απευθείας βιομηχανικά είδη της Βρετανίας. Αυτές οι πρώτες εισαγωγές τούς επέτρεψαν να αποκομίσουν καθαρό κέρδος 20%. Παρ' όλα αυτά, όπως και οι Έλληνες έμποροι, μην έχοντας τα αναγκαία κεφάλαια γι' αυτές τις εισαγωγές, οι Εβραίοι έμποροι ζήτησαν από τους ανταποκριτές τους της Βιέννης —ομόθρησκούς τους— να πραγματοποιήσουν χρηματικές καταβολές στην Αγγλία για τα εμπορεύματα που στέλνονταν στη Θεσσαλονίκη. Οι έμποροι της Βιέννης συμφώνησαν να χρεώσουν τους ανταποκριτές τους της Θεσσαλονίκης με ένα επιτόκιο 6%, κατώτερο από αυτό που ίσχυε στη μακεδονική πρωτεύουσα⁸³.

Στις 5 Νοεμβρίου 1829 καταργήθηκε το μονοπωλιακό προνόμιο της ισραηλιτικής κοινότητας Θεσσαλονίκης να υφαίνει την τσόχα για τον οθωμανικό στρατό. Οι εβραίοι πρότειναν τότε να κατασκευάζουν με παραγγελία και πληρωμή· όχι, όπως φαίνεται ότι συνέβαινε ως τότε, σε αντιστάθμισμα του κεφαλικού φόρου. Επιστολή του Γάλλου προξένου Dérreaux de Sauveur από τις 26 Ιουνίου 1830 αναφέρει ότι ο σουλτάνος είχε ζητήσει να κατασκευαστούν από τους εβραίους της Θεσσαλονίκης 70.000 μάλλινα στρώματα και σκεπάσματα για τα καινούργια οθωμανικά στρατεύματα. Το μαλλί αγοράστηκε με τη μέριμνα του ζυηha agasi για λογαριασμό του κράτους προς 50 παράδες την οκά. Δεδομένου ότι η ποσότητα του μαλλιού που χρειάστηκε για την ολοκλήρωση αυτού του σκοπού εξάντλησε σχεδόν την παραγωγή που προσέφερε το πασαλίκι, δεν περίσσεψε μαλλί για εξαγωγή⁸⁴.

Στις 2 Φεβρουαρίου 1830 ο πρόξενος του Πεδεμοντίου έστειλε τρίμηνες καταστάσεις με ένα πλοίο που πήγαινε στη Σμύρνη. Τρίμηνες καταστάσεις έστειλε και την 1η Απριλίου. Ο Scotto πέτυχε τελικά τη μετάθεση που περίμενε και στις 15 Ιουνίου δήλωνε ότι έψαχνε πλοίο για την Τεργέστη. Έφυγε από τη Θεσσαλονίκη με την οικογένειά του στις 26 Ιουνίου 1830.

82. Ό.π., 427. Μ. Κ. Αθανασιάδου, *Εμπορικές σχέσεις Θεσσαλονίκης-Βενετίας κατά τον 18ο αιώνα*, Θεσσαλονίκη 2000, 228-229.

83. Θέμορουλου, ό.π. (σημ. 4), 250.

84. Βασδραβέλλης, ό.π. (σημ. 68) 520. Μοσκόφ, ό.π. (σημ. 15) 1974, 193, ²1978, 230. Ο Μοσκόφ τοποθετεί το σχετικό φιρμάνι (χρονολογία εγίρας: 8 Τζεμάζη ουλ Εβέλ 1245) στα 1830, σφάλει όμως, δεδομένου ότι η 8 Cemagi al-ennel (τουρκικά) Joumada I (αραβικά) αντιστοιχεί στις 5 Νοεμβρίου 1829. Cattenoz, ό.π. (σημ. 68) 1241-1245. Θέμορουλου, ό.π. (σημ. 4) 426.

Ο Πιεμοντέζος πρόξενος Nicolò Scotto και η Θεσσαλονίκη στα 1825-1830*Ιωάννης Δ. Ψαράς*

Οι Savoia ή Sabaudi, δούκες της Σαβοΐας, πρίγκηπες του Πεδεμοντίου και βασιλείς της Σαρδηνίας, ήταν η δυναστεία που ηγεμόνευε στο κράτος του Τορίνου κατέχοντας και δύο σπουδαία λιμάνια στην επικράτειά της, τη Γένοβα και το Κάλιαρι. Πλούσιο σε αγροτική παραγωγή το Πεδεμόντιο στράφηκε προς το ναυτικό εμπόριο διεκδικώντας τη συνέχιση της ιστορικής σχετικής κληρονομιάς της Δημοκρατίας της Γένοβας. Η ίδρυση και λειτουργία μόνιμων διπλωματικών αποστολών σε διάφορα λιμάνια της Μεσογείου, ιδίως σε αυτά της οθωμανικής επικράτειας, στόχευε στην ενδυνάμωση του ναυτικού εμπορίου και στην ανάδειξη κύρους για το Πεδεμόντιο, που αργότερα θα ηγηθεί της ιταλικής ενοποίησης. Μολονότι στη Θεσσαλονίκη από το 1810 περίπου και ως το 1836 υπήρχε εμπορική παρακμή, το Πεδεμόντιο, ακολουθώντας βρετανικά πρότυπα με την πρώτη σαρδο-τουρκική συνθήκη φιλίας και εμπορίου (1823), ίδρυσε στα 1825 το προξενείο του στη μακεδονική πρωτεύουσα. Το νεαρό κράτος φιλοδοξούσε να δίνει το παρόν και στις τρεις μεγάλες σκάλες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (Κωνσταντινούπολη, Σμύρνη, Θεσσαλονίκη), ώστε να προβάλλεται το ίδιο, αλλά και να περιμένει να επωφεληθεί από ευνοϊκότερες συγκυρίες, πράγμα που πέτυχε αργότερα, στην περίοδο ανάκαμψης κατά τη δεκαετία του 1840. Πρώτος Πιεμοντέζος πρόξενος στη Θεσσαλονίκη και για μια πενταεταία υπήρξε ο Nicolò Scotto. Το άρθρο ασχολείται με τον ίδιο και με την πόλη στα χρόνια αυτά (1825-1830) της υπηρεσίας του εκεί.

Αρχαιολογία

Η ορεινή αρχαιολογία της Πίνδου*

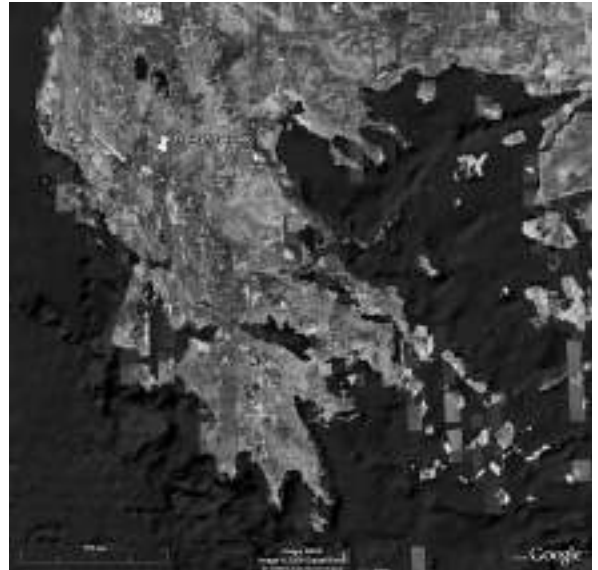
Νίκος Ευστρατίου

Εισαγωγή

Όταν ξεκινούσε το 2002 το ερευνητικό πρόγραμμα στο βορειοδυτικό ορεινό τμήμα του ν. Γρεβενών κανείς από όλους εμάς που το σχεδιάσαμε¹ και το υλοποιήσαμε στα χρόνια που ακολούθησαν μέχρι σήμερα (2008) δεν είχαμε φανταστεί τις μοναδικές εκπλήξεις που μας έκρυβε η «αρχαιολογία» της περιοχής. Οι αρχικοί στόχοι του συγκεκριμένου ερευνητικού προγράμματος ήταν ο εντοπισμός αρχαιολογικών ενδείξεων και ευρημάτων στην περιοχή που οριοθετείται από τα βλάχικα χωριά Σαμαρίνα, Σμίξη, Αβδέλλα και Περιβόλι και τα κουπατσάρικα χωριά Πολυνέρι, Φιλιππαιοί και Πανόραμα (εικ. 1).

Ο χώρος της έρευνάς μας περιελάμβανε τμήματα του Σμόλικα όπως το ύψωμα «Γκουργκούλια» και της Βασιλίτσας που ξεπερνούν σε υψόμετρο τα 2.000 μ., όπως και τις ενδιάμεσους ορεινούς όγκους που περικλείουν τα ποτάμια Σαμαρινιώτικο και Φιλιππιώτικο και οι οποίοι φτάνουν και τα 1.800 μ. υψόμετρο (εικ. 2).

Πρόκειται για μια περιοχή με τη δική της «εθνογραφία» και «ανθρωπολογία» αφού είναι γνωστό ότι είχε αποτελέσει το χώρο εντυπωσιακής για τα χρόνια της —αρχές του εικοστού αιώνα— επιτόπιας έρευνα και καταγραφής από τους Wace και Thompson². Αρκετά χρόνια αργότερα ο ιστορικός N. Hammond περιλαμβάνει την ιστορία και ανθρωπογεωγραφία της περιοχής στις γλαφυρές περιγραφές για τη δυτική Μακεδονία, με πολύτιμες

Εικ. 1. Η περιοχή της επιτόπιας έρευνας στο βορειοδυτικό ορεινό τμήμα του ν. Γρεβενών.

για κάθε ερευνητή τοπογραφικές πληροφορίες³. Αλλωστε, δεν είναι συμπτωματικό ότι το συγκεκριμένο υψίπεδο του βδ τμήματος του ν. Γρεβενών και η λεκάνη απορροής, όπου πραγματοποιείται η έρευνα, περιγράφεται από τον Hammond ως ιδιαίτερα πλούσιο σε πηγές νερού και αλπικές λίμνες κάτι που σχετίζεται και με τη μόνιμη ή εποχική (καλοκαιρινή) παρουσία Κουπατσάρων και Βλάχων κτηνοτρόφων αντίστοιχα (εικ. 3 και 4).

Κλιματολογικά η περιοχή αυτή της Πίνδου που συνιστά το νοτιότερο άκρο των Δυναρικών Άλπεων, χαρακτηρίζεται ως μεταβατική ανάμεσα στο μεσο-

* Στη μνήμη του Βαλκάνιου φίλου Ivan Stoilov.

1. Το ερευνητικό πρόγραμμα ξεκίνησε από μια πρόταση του συναδέλφου καθηγητή Μιλτιάδη Παπανικολάου που κατάγεται από την περιοχή να ερευνησουμε αρχαιολογικά το ορεινό αυτό τμήμα του ν. Γρεβενών. Η έρευνα χρηματοδοτείται από τη Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Γρεβενών, ενώ το 2004 ενισχύθηκε οικονομικά και από το Ινστιτούτο Αιγαιακών Σπουδών (INSTAP). Πολλές ευχαριστίες ανήκουν στους πρώην και νυν Νομάρχες κυρίου Δ. Ρίγγο και Δ. Κουπτσίδα αντίστοιχα για την πολύπλευρη υποστήριξή τους στο πρόγραμμα της Πίνδου, αλλά και στην Εφορεία Κοζάνης και την προϊσταμένη της Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη για την έγκριση και υποστήριξη της έρευνάς μας.
2. A. J. B. Wace and M. S. Thompson, *The Nomads of the Balkans. An account of Life and Customs among the Vlachs of the Northern Pindus*. Καίμπριτζ 1913.
3. N. G. L. Hammond, *Epirus*, Οξφόρδη 1967.

Εικ. 2. Το χωριό της Σαμαρίνας δίπλα στο ομώνυμο ποτάμι με το δασωμένο ύψωμα «Γκουργκούλια» ακριβώς πίσω της.

Εικ. 3. Το υψίπεδο της έρευνας στα βορειοανατολικά της Σαμαρίνας.

Εικ. 4. Αλπικές λίμνες στον Σμόλικα.

γειακό και ένα περισσότερο ηπειρωτικό μεσοευρωπαϊκό τύπο με μακρείς και κρύους χειμώνες, σύντομα καλοκαίρια με συχνές βροχές και ποσοστά βροχόπτωσης που κατανέμονται ισομερώς σχεδόν όλο το χρόνο⁴. Το είδος της βλάστησης, όπως αναμένεται άλλωστε, εξαρτάται κυρίως από το υψόμετρο και το ανάγλυφο της περιοχής με τα φυλλοβόλα δάση και τη βαλανιδιά να κυριαρχεί μέχρι τα 1.000-1.100 μ. και τη μαύρη πεύκη (*Pinus nigra*) να κάνει έντονη την παρουσία της πάνω από το υψόμετρο αυτό και μέχρι τα 1.800 μ. Άλλα είδη μεσογειακής πεύκης (*Pinus leucodermis*, *Pinus mugo*) είναι επίσης παρόντα με μικρότερα, ωστόσο, ποσοστά, ενώ περιστασιακά εμφανίζονται οξυές και έλατα. Αντίθετα, στις περιοχές των βουνοκορφών και πάνω από τα 2.300 μ., όπου κυριαρχούν τα αλπικά λιβάδια, δεν υπάρχει καμία δενδροκάλυψη (εικ. 5).

Βέβαια η σημερινή εικόνα της βλάστησης έχει διαφοροποιηθεί σημαντικά από τις αρχές του Ολόκαινου με κύριες αιτίες τις φυσικές καταστροφές και την ανθρώπινη παρέμβαση (εντατική κτηνοτροφία)⁵. Η ιστορία αυτής της εξέλιξης έχει ενδιαφέρον και η μελέτη της συνιστά ένα σημαντικό τμήμα της επιτόπιας αρχαιολογικής μας έρευνας στην περιοχή όπως θα γίνει σαφές πιο κάτω.

Η επιλογή του συγκεκριμένου ορεινού αυτού τμήματος του ν. Γρεβενών υπαγορεύτηκε από το γεγονός ότι είχε προηγηθεί χρονικά μια αμερικανική αρχαιολογική ερευνητική προσπάθεια με στόχο τον εντοπισμό επιφανειακών αρχαιοτήτων στις πεδινές και ημιορεινές περιοχές του νομού και σε υψόμετρα όχι μεγαλύτερα των 600 μ.⁶. Έτσι, η δική μας επιφανειακή έρευνα επέλεξε να καλύψει το ορεινό τμήμα του νομού περιλαμβάνοντας ωστόσο και τις περιοχές πάνω από τον «ορίζοντα δασικής

4. Σ. Ντάφης – Ε. Παπαστεργιάδου – Κ. Γεωργίου – Δ. Μπαπαλώνας – Θ. Γεωργιάδης – Μ. Παπαγεωργίου – Θ. Λαζαρίδου – Β. Τσιαούση. Οδηγία 92/43/ΕΟΚ. Το Έργο Οικοτόπων στην Ελλάδα: Δίκτυο ΦΥΣΗ. Συμβόλαιο αριθμός B4-3200/84/756, Γεν. Διεύθυνση Επιτροπής Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, Μουσείο Γουλανδρή Φυσικής Ιστορίας – Ελληνικό Κέντρο Βιότοπων Υγροτόπων 932, Αθήνα 1997.

5. Οι Wace και Thompson αναφέρουν την ύπαρξη 81.000 προβάτων στο τέλος του 19ου αιώνα στην περιοχή της Σαμαρίνας, ενώ επισημαίνουν επεισόδια μαζικής κοπής δένδρων για τη δημιουργία βοσκότοπων στα «Γκουργκούλια» την ίδια εποχή (1913, 159).

6. N. C. Wilkie – M. E. Savina, «The earliest farmers in Macedonia», *Antiquity* 71 (1997) 201-7.

Εικ. 5. Το «όριο της δασικής βλάστησης» (tree line) και η αλπική ζώνη της Πίνδου.

Εικ. 6. Οι βουνοκορφές της Πίνδου χωρίς βλάστηση και σε υψόμετρα πάνω από τα 1.800 μ.

βλάστησης» (tree line) και θα μπορούσαν —ίσως καταχρηστικά για τον ελληνικό χώρο— να χαρακτηριστούν αλπικές (εικ. 6).

Το ρίσκο της ερευνητικής αυτής επιλογής ήταν ότι με βάση τη μέχρι σήμερα ελληνική αρχαιολογική εμπειρία οι πιθανότητες ύπαρξης αρχαιοτήτων —κάθε εποχής— σε μεγάλα υψόμετρα δηλ. πάνω τα 1.000 μ. ήταν από ελάχιστες ως μηδενικές. Από την άλλη, πάλι, μεριά η εντυπωσιακή ανυπαρξία αρχαιολογικής αλλά και ιστορικής γνώσης για τα ελληνικά βουνά με την έννοια του χρόνου, της μορφής και των διαδικασιών, μέσω των οποίων αυ-

τά «ανθρωπογενοποιήθηκαν» (anthropization), αποτέλεσε για μας μια ιδιαίτερη και μοναδική πρόκληση. Κοιτώντας πίσω στα επτά χρόνια της έρευνάς μας στα Γρεβενά, και τα αποτελέσματά της, θα λέγαμε ανεπιφύλακτα ότι οι κύριες επιλογές μας δικαιώθηκαν απόλυτα και με εντυπωσιακό τρόπο.

Η Μεθοδολογία

Η μεθοδολογία της αναζήτησης αρχαιολογικών θέσεων στην περίπτωση της Πίνδου βασίστηκε σε ένα συγκεκριμένο «μοντέλο εντοπισμού» (site location model) που είχε σαν αφετηρία την επιλεκτική επίσκεψη χώρων ή σημείων της περιοχής, που πληρούσαν συγκεκριμένες προϋποθέσεις και οι οποίες σχετίζονταν με στοιχεία συμπεριφοράς, αλλά και επιλογές των θηρευτικών και τροφосуλλεκτικών ομάδων που αναζητούσαμε (εικ. 7).

Έχοντας αποκλείσει από την αρχή και για ενόητους λόγους⁷ την πιθανότητα εντοπισμού μόνιμων ή εποχικών εγκαταστάσεων ιστορικών και προϊστορικών χρόνων (Νεολιθικής, εποχής του Χαλκού) που θα χαρακτηρίζονταν από σταθερές αναφορές στο χώρο, όπως κατασκευές κ.λπ. σε υψόμετρα πάνω από τα 1.500 μ., στραφήκαμε στην αναζήτηση ενδείξεων που θα έπρεπε για να σχετίζονται με τέτοια ακραία περιβάλλοντα να ήταν χώροι εξει-

Εικ. 7. Αλπικοί χώροι επιλεκτικής αρχαιολογικής επίσκεψης στον Σμόλικα.

7. Είναι δύσκολο κανείς να σκεφτεί νεολιθικούς γεωργούς να αφήνουν τις εύφορες πεδινές περιοχές και να κατευθύνονται σε ορεινούς δασωμένους όγκους για αναζήτηση σταθερών διατροφικών πηγών. Αυτό βέβαια δεν αποκλείει κάποιους περιστασιακούς νεολιθικούς κυνηγούς που «ανέβαιναν» στα ψηλά προς αναζήτηση θηραμάτων, ούτε ακόμα κτηνοτρόφους της εποχής του Χαλκού να μεταφέρουν εποχιακά τα κοπάδια τους σε κάποια υψόμετρα το καλοκαίρι. Και στις δυο όμως περιπτώσεις θα πρέπει να μιλάμε για μια ιδιαίτερη αρχαιολογική παρουσία για τη μορφή των υλικών καταλοίπων, του τρόπου αναζήτησής τους, αλλά κυρίως της ερμηνείας τους.

Εικ. 8. Λεκάνες απορροής (watersheds) στις βουνοκορφές της Πίνδου.

δικευμένης «παρουσίας» και «δραστηριοποίησης». Δηλαδή ομάδων κυνηγών και τροφοσυλλεκτών που θα ανήκαν σε περιόδους, όπως η Παλαιολιθική και η Μεσολιθική. Ωστόσο και αυτή ακόμα η αρχική εκτίμηση —θεωρητική στην αφετηρία της— δεν στηριζόταν σε ήδη υπάρχοντα αρχαιολογικά δεδομένα, αφού μέχρι σήμερα τέτοια υψόμετρα δεν είχαν δώσει στον ελλαδικό χώρο καμία ένδειξη απτής «αρχαιολογίας». Αντίθετα, μια τέτοια εικόνα δεν ήταν αναντίστοιχη με τις ερευνητικές εμπειρίες περιοχών της Ιταλίας και της κεντρικής Ευρώπης, όπου η λεγόμενη αλπική αρχαιολογία⁸ είχε μακρά και πετυχημένη πορεία με την ανακάλυψη σημαντικού αριθμού πρώιμων προϊστορικών θέσεων και ανασκαφών⁹ (Μεσολιθικές). Έτσι, το συγκεκριμένο «μοντέλο εντοπισμού», που ακολουθήθηκε στην περίπτωση των Γρεβενών, είχε ήδη πίσω του μια πετυχημένη πορεία εφαρμογής σε άλλες γεωγραφικές περιοχές της Ευρώπης¹⁰.

Ωστόσο, αυτό δεν θεωρήθηκε αρκετό και έτσι η χρήση του συγκεκριμένου μοντέλου δοκιμάστηκε στο πεδίο στα αρχικά στάδια της έρευνας, με την

επιβεβαίωσή του να είναι άμεση στην πορεία της. Πιο συγκεκριμένα, στο επίπεδο της μεθοδολογίας οι όποιες ενδείξεις και η «αρχαιολογία» τους αναζητήθηκαν με βάση τη συλλογιστική που ήθελε τις ομάδες —μετακινούμενοι τροφοσυλλέκτες και κυνηγοί, ευκαιριακοί ή περιέργοι προϊστορικοί επισκέπτες— να μεθοδεύουν τις μετακινήσεις και τη διαβίωσή τους λαμβάνοντας υπόψη τους αντικειμενικά μεγέθη, όπως οι δυνατότητες φυσικής πρόσβασης στο χώρο μέσω αλπικών βουνοκορφών και ήπιων περασμάτων, η ύπαρξη μικροπεριβαλλοντικών χαρακτηριστικών που ευνοούσαν συγκεκριμένες επιλογές εγκατάστασης (στάσεις, κατασκηνώσεις), η παρουσία πρώτων υλών για την κατασκευή εργαλείων (πηγές πυριτόλιθου) και βέβαια η ύπαρξη μόνιμων (φυσικές πηγές) ή εποχικών πηγών νερού (αλπικές λίμνες) (εικ. 8 αλλά και εικ. 4).

Παράλληλα, συνεκτιμήθηκε η ήδη υπάρχουσα εμπειρία που αφορά την αποτελεσματικότητα της επιφανειακής έρευνας σε παρόμοια ιδιόμορφα ορεινά-αλπικά περιβάλλοντα σε σχέση με τη γεωμορφολογία του εδάφους, τη δυνατότητα πρόσβασης των ερευνητών σε μεγάλα υψόμετρα, αλλά και οι παράγοντες που επηρεάζουν την ορατότητα του επιφανειακού υλικού (βλάστηση, μετακίνηση ευρημάτων κ.λπ.).

Ο εντοπισμός των πρώτων μεμονωμένων λίθινων ευρημάτων ή συγκεντρώσεών τους στο χώρο το 2002 μάς οδήγησε στην επιλογή της χρήσης των όρων «θέση» (site) ή «σημείο» (spot), οι οποίοι και κλήθηκαν ουσιαστικά να ανταποκριθούν στην ανάγκη μιας πρώτης περιγραφής της παρουσίας και δραστηριοποίησης ανθρώπινων ομάδων στην περιοχή και των υλικών καταλοίπων που άφησαν (εικ. 9).

Ήταν άγνωστο εάν τα αρχικά πρώτα ευρήματα ήταν τα σημάδια μιας τυχαίας, περιστασιακής ή α-

-
8. Η συμμετοχή της ομάδας μας στο Συνέδριο στην Tarragona της Ισπανίας τον Ιούνιο του 2008 από το Institut Catala d'Arqueologia Classica (ICAC) με θέμα: *Landscape Archaeology of European Mountain areas: Current Research and Future Perspectives*, αποτόπωσε την πλούσια ευρωπαϊκή εμπειρία σε θέματα ορεινής και αλπικής αρχαιολογίας, όπως και την ανάγκη της ελληνικής αρχαιολογίας να αναπτύξει το συγκεκριμένο κλάδο επιτόπιας έρευνας και προβληματισμού
9. B. Bagolini – P. Biagi – A. Broglio – J. K. Kozłowski – S. K. Kozłowski – M. Lanzinger, (επιμ.), «Human adaptations to the mountain environment in the Upper Palaeolithic and Mesolithic», *Preistoria Alpina* 21, Trento 1992. C. Baroni – P. Biagi (eds). Excavations at the high altitude Mesolithic site of Laghetti del Crestoso (Bovegno, Brescia – Northern Italy), Ateneo di Brescia, 1997. T. Meshveliani – O. Bar-Yosef – A. Belfer-Cohen, «The Upper Palaeolithic in Western Georgia», στον τόμο: P. J. Brantingham – S. Kuhn – K. W. Kerry (επιμ.), *The Early Upper Palaeolithic beyond Western Europe*. Berkeley-Λος Άντζελες, Λονδίνο 2004.
10. P. Biagi – J. Nandris, (επιμ.), *Highland Zone Exploitation in Southern Europe*, Monografie di Natura Bresciana, 20 Brescia 1994.

Εικ. 9. Επιφάνειες με διασπορά επιφανειακών λίθινων ευρημάτων.

Εικ. 10. Λίθινα ευρήματα της Μέσης Παλαιολιθικής.

Εικ. 11. Σχηματισμοί φλύσχη στην ορεινή ζώνη της Πίνδου.

ντίθετα μιας επίμονης παρουσίας προϊστορικών ατόμων ή ομάδων στο χώρο, συνιστώντας ίσως κάτι πιο σταθερό και πιο οργανωμένο όπως μια κατασκήνωση ή ένα σταθμό (εικ. 10).

Η ανασκαφική διερεύνηση μιας σειράς τέτοιων «θέσεων» που ακολούθησε, επελέγη ως απάντηση στο ουσιαστικό αυτό ερώτημα, γεγονός που είχε δύο φαινομενικά αντιθετικά αλλά ωστόσο συναφή αποτελέσματα. Πρώτον, απέδειξε ότι παρ' όλο ότι τα επιφανειακά ευρήματα βρίσκονται σχεδόν στη θέση τους —η ελάχιστη μετακίνησή τους είναι αναμενόμενη και οφείλεται στο γεωλογικό σχηματισμό φλύσχη¹¹ που κυριαρχεί στην περιοχή (εικ. 11)— δυστυχώς αυτά δεν φαίνεται ότι συνιστούν τυπικούς αρχαιολογικούς χώρους (κατασκήνωση, σταθμός) με την έννοια μιας αδιατάρακτης επίχωσης.

Έτσι η ανασκαφή της σχετικά μικρής επίχωσης (0,60-0,70 εκ.) στις τέσσερις από τις πέντε ανασκαφικές τομές που διενεργήθηκαν σε ισάριθμες «θέσεις» της περιοχής έδωσαν ανάμικτα ευρήματα διαφορετικών εποχών, από παλαιολιθικά εργαλεία μέχρι κεραμικά της εποχής του Χαλκού, τα οποία προφανώς είχαν μετακινηθεί από πολύ κοντινά σημεία (το πολύ λίγων μέτρων). Το δεύτερο είναι ότι τόσο η παρουσία όσο και η κατανομή των «θέσεων» στον ορεινό χώρο της Πίνδου σχεδόν στο σύνολό τους υπακούουν επίμονα σε μια συγκεκριμένη αρχαιολογική συλλογιστική, η οποία επιβεβαιώνει και την αρχική υπόθεση εργασίας. Ότι δηλαδή ολιγομελείς κυνηγετικές και τροφосуλλεκτικές ομάδες από τα χρόνια της Μέσης Παλαιολιθικής και μέχρι τις αρχές του Ολόκαινου (60.000 με 10.000 χρόνια πριν από σήμερα), χρησιμοποιούσαν συστηματικά τα βουνά της Πίνδου για τις μετακινήσεις τους από και προς διαφορετικές κατευθύνσεις επιλέγοντας πάντοτε να ακολουθούν βουνοκορφές και περάσματα σε υψόμετρα πάνω από τα 1.600 μ. και κατά προτίμηση πάνω από τη «γραμμή βλάστησης» (tree-line), όπου η απουσία πυκνής βλάστησης διευκόλυνε τις κινήσεις τους (εικ. 8). Η πυκνότητα ή η διάρκεια αυτών των εποχικών μετακινήσεων, που βέβαια είναι άγνωστη, υποδηλώνει σαφέστατα ένα συγκεκριμένο μοτίβο διαβίωσης και όχι τυχαίας παρουσίας. Αντίθετα, αποδεικνύεται ότι η επιλογή

11. Τα δραστήρια γεωλογικά στρώματα φλύσχη (active layers) είναι εξαιρετικά ασταθή με αποτέλεσμα το κατά εποχές επιφανειακό υλικό, λίθινο ή μη, να μετακινείται (ερπυσμός) σταδιακά σε μικρές αποστάσεις λόγω κορεσμού μετά το λιώσιμο των πάγων.

Εικ. 12. Μια τυπική μοραίνα της περιοχής της Σαμαρίνας σε υψόμετρο 1.800 μ. με λίθινα ευρήματα της Μέσης Παλαιολιθικής στην επιφάνειά της.

των ποταμών και των φαινομενικά εύκολων προσβάσεων και μετακινήσεων που υποτίθεται ότι αυτά προσφέρουν δεν ήταν τίποτα άλλο από ερευνητικό στερεότυπο που άκριτα είχε γίνει αποδεκτό χωρίς να έχει δοκιμαστεί σε κάποια επιτόπια έρευνα.

Μια πολύ ενδιαφέρουσα πλευρά της έρευνας με τη δική της δυναμική ήταν και η προσπάθεια ανα-

σύνθεσης των κλιματολογικών παραμέτρων και των χαρακτηριστικών βλάστησης των αλπικών περιοχών του βορειοελλαδικού χώρου, όπως η Πίνδος, τα τελευταία εκατό χιλιάδες χρόνια και πως αυτά επηρέασαν διαχρονικά τις επιλογές εγκατάστασης των ανθρωπινων ομάδων¹². Η πιθανή σχέση των αρχαιολογικών ευρημάτων, προϊστορικών αλλά και ιστορικών χρόνων, με ενδείξεις στρωματογραφημένου απανθρακωμένου οργανικού υλικού, που εντοπίστηκαν σε πολλά σημεία της περιοχής, πιθανότατα ανθρωπογενούς προέλευσης, όπως φωτίες που ανήκουν σε καλύβες που δεν διασώθηκαν, ανοικτές εστίες κυνηγών ή κτηνοτρόφων κ.λπ., οδήγησε την έρευνα σε ενδιαφέροντες ατραπούς σχετικά με τη διαδικασία ανθρωπογενοποίησης (anthropization) των ελληνικών βουνών και την «αρχαιολογία» τους, ζητήματα για τα οποία οι γνώσεις μας ήταν εξαιρετικά περιορισμένες. Η ιδέα ότι η τελικά η «αρχαιολογία» των ορεινών όγκων και η πολιτισμική τους εξέλιξη μπορεί να αποκαλυφθεί μόνο μέσα από εστίες, ραδιοχρονολογήσεις, περιβαλ-

Εικ. 13. Λίθινο επιφανειακό υλικό της Μέσης Παλαιολιθικής από ντόπιο πυριτόλιθο.

12. M. Ntinou. *El paisaje en el norte de Grecia desde el Tardiglacial al Atlántico. Formaciones vegetales, recursos y usos*. BAR International Series 1038, Οξφόρδη 2002. M. Ntinou and E. Kotjabopoulou, Charcoal analysis at the Boila rockshelter: woodland expansion during the Late Glacial in Epirus, north-west Greece, στον τόμο: S. Thiébault (επιμ.), *Charcoal analysis. Methodological Approaches, Palaeoecological Results and Wood Uses*. Proceedings of the Second International Meeting of Anthracology, Παρίσι 2000. BAR International Series 1063, Οξφόρδη 2002, 79-86.

λοντικά δεδομένα και ίσως κάποια λίθινα εργαλεία ή ακόμα και χωρίς καθόλου υλικά ουσιαστικά αρχαιολογικά ευρήματα —όπως τουλάχιστον τα γνωρίζουμε από εγκαταστάσεις της πεδιάδας— ανοίγει ένα ενδιαφέρον κεφάλαιο επιτόπιας έρευνας. Μεθοδολογικά η δική μας έρευνα εξειδικεύτηκε με τη συλλογή και ανάλυση δειγμάτων απανθρακωμένων υλικών (αναγνώριση, ραδιοχρονολόγηση), που προέρχονται άλλοτε από εστίες που εντοπίστηκαν τυχαία και άλλοτε από ανασκαφικά στρώματα που αποκαλύφθηκαν στη διάρκεια των δοκιμαστικών τομών που ανοίχτηκαν σε διαφορετικά σημεία του ορεινού όγκου¹³ (βλ. πιο κάτω).

Μια άλλη ενδιαφέρουσα παράμετρος της έρευνας ήταν και ο εντοπισμός παλαιολιθικών «θέσεων» πάνω σε παγετώδεις αποθέσεις (μοραίνες)¹⁴ της Πίνδου (εικ. 12).

Η χρονολόγηση των συγκεκριμένων παγετώνων της Σαμαρίνας είναι ακόμα επισφαλής, αλλά το γεγονός της ανεύρεσης εργαλείων της Μέσης Παλαιολιθικής στην επιφάνειά τους, που τεχνολογικά και τυπολογικά δεν μπορεί να χρονολογηθούν μετά τα 60.000 χρόνια πριν από σήμερα, θέτει ένα, σχετικό βέβαιο, αλλά ωστόσο αρκετά ασφαλές *terminus ante quem* όριο για την παγετώδη φάση, στην οποία οι μοραίνες θα μπορούσαν να ανήκουν¹⁵ (εικ. 13).

Τέλος, οι μικρομορφολογικές αναλύσεις που διενεργήθηκαν στα πλαίσια της έρευνας¹⁶ σε επιλεγμένα δείγματα που προέρχονται από φυσικές παρειές ποταμών και ανασκαφικές επιχώσεις είχαν στόχο την κατανόηση των εδαφολογικών, κλιματολογικών και περιβαλλοντικών χαρακτηριστικών της περιοχής από το τέλος της Τελευταίας Παγετώδους Περιόδου, αλλά και τη διερεύνηση της πι-

Εικ. 14. Τομές για τη λήψη δειγμάτων για γεωφυσικές και παλαιοπεριβαλλοντικές μελέτες.

θανής κινητικότητας του αρχαιολογικού υλικού, επιφανειακού ή μη, με δεδομένο τον «ερπυσμό», στον οποίο προδιαθέτει η κυριαρχία του φλύσχη στην περιοχή (εικ. 14).

Η επιφανειακή έρευνα

Τα αποτελέσματα των επιφανειακών ερευνών στη διάρκεια των επτά χρόνων (2002-2008) δραστηριοποίησης της ομάδας μας στην περιοχή του βορειοδυτικού ορεινού τμήματος του ν. Γρεβενών είναι εντυπωσιακά τόσο για τον αριθμό των αρχαιολογικών «θέσεων» της Μέσης Παλαιολιθικής που εντοπίστηκαν όσο και για την εικόνα μιας νέας και άγνωστης μέχρι σήμερα ορεινής, σχεδόν αλπικής, αρχαιολογίας του ελλαδικού χώρου που αποκάλυψαν. Τί μπορούμε να πούμε ότι γνωρίζουμε για τη διαδικασία της «ανθρωπογενοποίησης» των ελληνικών βουνών, δηλαδή την αρχή της σχέσης τους με τους ανθρώπους, τις δραστηριότητές τους και τις παρεμβάσεις τους, συνειδητές ή όχι; Αλλά και γιατί αυτή δεν είχε εκδηλωθεί μέχρι σήμερα έστω και

13. Η έρευνα αυτή έγινε από την ανθρακολόγο Μ. Ντίνου του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

14. Οι «μοραίνες» (moraine) σχηματίζονται από συγκεντρώσεις γωνιωδών μειγμάτων θραυσμάτων πετρωμάτων κατά την κίνηση των παγετώνων. Η ύπαρξη τέτοιων αποθέσεων δεν είναι άγνωστη στην Πίνδο και η ηλικία τους κυμαίνεται από 450.000 μέχρι 12.000 χρόνια (OIS 12-2) με τις σχετικές μελέτες Βρετανών γεωλόγων να βρίσκονται σε εξέλιξη. P. D. Hughes – J. C. Woodward – M. G. Macklin – M. A. Gilmour – G. R. Smith, «The glacial history of the Pindus Mountains, Greece», *Journal of Geology* 114 (2006) 413-434. P. D. Hughes – J. C. Woodward, «Timing of glaciation in the Mediterranean mountains during the last cold stage», *Journal of Quaternary Science* 23 (2008) 575-588.

15. Η σχέση των «μοραίνων» της Σαμαρίνας με τα πλούσια ευρήματα της Μέσης Παλαιολιθικής που βρέθηκαν στην επιφάνειά τους είναι σύνθετη, αφού στο ερώτημα, εάν η παρουσία των κρηγών/τροφοσυλλεκτών συνδέεται με το χρόνο της δημιουργίας των «μοραίνων» (OIS 5, 4, ή 3) ή εάν αυτές θα πρέπει να θεωρούνται πολύ μεταγενέστερες, δεν υπάρχει εύκολη απάντηση. Φαίνεται, ωστόσο, μάλλον βέβαιο ότι οι παγετώδεις αποθέσεις της Σαμαρίνας «μοραίνες» είναι πολύ παλαιότερες από την Τελευταία Παγετώδη περίοδο (OIS 2), 16.000 πριν από σήμερα.

16. Η δειγματοληψία, η ανάλυση και η μελέτη έγιναν από τον Παναγιώτη Καρκάνα, γεωλόγο της Εφορείας Σπηλαιολογίας και Παλαιοανθρωπολογίας.

Εικ. 15. Ανθρωπογενείς επιφάνειες, πιθανότατα υπολείμματα εποχικών εγκαταστάσεων (ραδιοχρονολόγηση 600 μ.Χ.).

Εικ. 16. Ενδείξεις εστιών διάσπαρτων σ' όλο τον ορεινό χώρο της έρευνας.

αποσπασματικά, πολύ δε περισσότερο συστηματικά και πλουραλιστικά; Ποια θα ήταν εκείνα τα χαρακτηριστικά στο χώρο ή τα υλικά κατάλοιπα που θα μπορούσαν να πιστοποιήσουν την ανθρωπινή παρουσία και δραστηριότητα στα βουνά; Με άλλα λόγια τί είδους σημάδια θα έπρεπε να αναζητήσει ένας αρχαιολόγος στον ορεινό χώρο και πως θα μπορούσε να τα αξιοποιήσει ερευνητικά (βλ. πιο πάνω); Πόσο προσαρμοσμένη στις ιδιαιτερότητες του συγκεκριμένου πεδίου έρευνας θα έπρεπε να εί-

ναι μια επιτόπια αναζήτηση με δεδομένες τις συγκεκριμένες αποθετικές και μετα-αποθετικές συνθήκες διαμόρφωσης της αρχαιολογικής μαρτυρίας; Πώς ερμηνεύονται λ.χ. τα συμπαγή δάπεδα από πατημένο χώμα —χωρίς κανένα άλλο «αρχαιολογικό» εύρημα— που αποκαλύφθηκαν στα πλαίσια μιας δοκιμαστικής ανασκαφικής τομής λίγο έξω από το χωριό της Σαμαρίνας και τα οποία ραδιοχρονολογούνται το 600 μ.Χ.; (εικ. 15)

Ή τί θα μπορούσε να σημαίνουν λ.χ. τα υπολείμματα μιας εστίας φωτιάς σε υψόμετρο 1.800 μ. και πως θα μπορούσε να διαχωριστεί η ανθρωπογενής από τη φυσική της προέλευση (εικ. 16);

Πώς θα έπρεπε να ερμηνευτούν τα επίμονα ίχνη χώρων αναγωγής μετάλλων σε μια πλαγιά του Σμόλικα σε ύψος 2.000 μ. που δεν προσφέρουν άλλες ενδεικτικές μαρτυρίες; Ή ποιος είναι ο χρονολογικός και πολιτισμικός ορίζοντας, στον οποίο ανήκουν τα κομμάτια οψιανού που βρέθηκαν στα αλπικά υψόμετρα των 2.000 μ. στις βουνοκορφές της Σαμαρίνας; Είναι προφανές ότι μια οποιαδήποτε τέτοια αρχαιολογική έρευνα μέσα από ένα ομολογουμένως αποσπασματικό χαρακτήρα έρχεται αντιμέτωπη με ενδιαφέρουσες νέες προκλήσεις και θα πρέπει να καταφύγει σε ευρύτερες διεπιστημονικές συνθέσεις.

Κάποιες απαντήσεις στα ερωτήματα αυτά άρχισαν να διαφαίνονται με τα πρώτα ακόμα αποτελέσματα της ερευνητικής δραστηριοποίησής μας στην περιοχή αυτή των Γρεβενών. Κύριος μοχλός της έρευνάς μας ήταν κατά κύριο λόγο η επιφανειακή κάλυψη του ορεινού χώρου και κατά δεύτερο η ανασκαφική δραστηριότητα που τη συνόδευσε σχεδόν παράλληλα αλλά επιλεκτικά. Έτσι, μέχρι και το καλοκαίρι του 2008 είχαν εντοπιστεί¹⁷ από την ολιγομελή ομάδα ερευνητών 196 «θέσεις» ή «σημεία» με κύρια χαρακτηριστικά τις συγκεντρώσεις διάσπαρτου λίθινου υλικού κυρίως της Μέσης Παλαιολιθικής, η έκταση των οποίων ποικίλλει από λίγες δεκάδες μέχρι εκατοντάδες μέτρα και με πυκνότη-

17. Στα χρόνια της επιτόπιας έρευνας πήραν μέρος ειδικοί ερευνητές, Έλληνες και ξένοι, αλλά και πολλοί φοιτητές και φοιτήτριες του Πανεπιστημίου Θεσ/κης. Εκτός από όσους έχουν ήδη αναφερθεί στο κείμενο, θα ήθελα να ευχαριστήσω για τη συμμετοχή τους τη Δρ. Π. Ελεφάντη, ειδική στη μελέτη των εργαλείων, τη Δρ. Μαρία Ντίνου, παλαιοπεριβαλλοντολόγο, τον Δρ. Παναγιώτη Καρκάνα, γεωλόγο-μικρομορφολόγο της Εφορείας Σπηλαιολογίας-Παλαιοανθρωπολογίας, τη Δρ. M. Spataro από το University College London, τον Dr. Carlo Franco, τη Valentina Patrizi του Πανεπιστημίου της Βενετίας, τον Hector Horengo του Ινστιτούτου ICAC της Tarragona Ισπανίας, αλλά και τις αρχαιολόγους και φοιτήτριες Ευθυμία Άλφα, Ελένη-Άννα Πρεβεδώρου, Δήμητρα Μπακιρτζόγλου, Μυρσίνη Γκούμα, Αικατερίνη Κωστάκη, Ελένη Μλουκίε και Αλίκη Μεταλληνού.

Εικ. 17. Λίθινο επιφανειακό υλικό της Μέσης Παλαιολιθικής από «θέσεις» στην περιοχή της Σαμαρίνας.

τα ευρημάτων που διαφοροποιείται σε κάθε περίπτωση. Η συνηθέστερη εικόνα μιας «θέσης» ήταν αυτή της διασποράς επιφανειακού υλικού με πυκνότητα από ένα μέχρι πέντε εργαλεία. Τέτοιες «θέσεις» είναι οι 187 από τις συνολικά 196 που έχουν καταγραφεί μέχρι σήμερα. Η αρχική αισιοδοξία μας ότι κάποιες από αυτές τις σχετικά πυκνές συγκεντρώσεις επιφανειακού υλικού (εικ. 17) θα μπορούσαν να παραπέμπουν σε κλασικές όσο και σπάνιες για τον ελλαδικό χώρο «ανοικτές» παλαιολιθικές θέσεις¹⁸, όπου το λίθινο υλικό θα μπορούσε να βρεθεί στρωματογραφημένο στα πλαίσια μιας ανασκαφής, δυστυχώς δεν επαληθεύτηκε παρά τις επίμονες προσπάθειές μας (βλ. πιο κάτω).

Αυτό που είναι εντυπωσιακό μετά την αρχαιολογική εμπειρία πεδίου αρκετών χρόνων στην περιοχή είναι η εντυπωσιακά επίμονη επανάληψη κοινών τοπογραφικών χαρακτηριστικών όσον αφορά τις παλαιολιθικές «θέσεις» που εντοπίστηκαν. Έτσι πρώτον, το υψόμετρό τους δεν είναι ποτέ χαμηλότερο των 1.600 μ., ενώ πολλές φορές ξεπερνά και τα 2.000 μ. — η ψηλότερη που εντοπίστηκε το φθινόπωρο του 2008 άγγιξε τα 2.102 μ. — και εντοπίζονται πάνω από το «όριο της δασικής βλάστησης» συνιστώντας ουσιαστικά αλπικές θέσεις. Δεύτερον, η κατανομή τους ακολουθεί σχεδόν πάντα τον ορίζοντα των κορυφογραμμών των γύρω βουνών, ενώ γίνεται ιδιαίτερα πυκνή σε διάσελα, τα οποία λειτουργούν και ως περάσματα για ανθρώπους και

ζώα προς τις μεγάλες κοιλάδες απορροής. Αντίθετα, σε χαμηλότερα υψόμετρα (κάτω από τα 1.300 μ.), όπου συνήθως η βλάστηση είναι πυκνή, δεν εντοπίστηκαν «θέσεις». Τρίτον, όλες οι «θέσεις» είναι στην πλειοψηφία τους υπαίθριες — δεν εντοπίστηκαν ούτε σπηλιές αλλά ούτε βραχοσκεπές — και βρέθηκαν κοντά είτε σε φυσικές πηγές νερού είτε σε μικρές αλπικές λίμνες, όπου το νερό της βροχής ή του χιονιού συγκρατείται σχεδόν σ' όλη τη διάρκεια του χρόνου. Τέταρτον, πολλές από τις «θέσεις» εντοπίστηκαν κοντά σε πηγές πυριτόλιθου, όπου εφήμερα θα πρέπει να σταματούσαν οι ομάδες κυνηγών και τροφοσυλλεκτών για την κατασκευή εργαλείων όπως δείχνει και η συχνή παρουσία μεγάλων πυρήνων, τους οποίους δούλευαν επιτόπου και μετά εγκατέλειπαν. Τέλος, έχει ενδιαφέρον, όπως έχει ήδη επισημανθεί πιο πάνω, το γεγονός ότι εντοπίστηκαν αρκετές «θέσεις» με χαρακτηριστικά λίθινα εργαλεία της Μέσης Παλαιολιθικής πάνω σε παγετώδεις αποθέσεις, γνωστές ως «μοραίνες» (moraine), που χρονολογούνται τα τελευταία 100.000 χρόνια.

Οι ανασκαφές

Στη διάρκεια της επιτόπιας έρευνας (2002-2008) και σε όλη σχεδόν την έκταση της αλπικής περιοχής εκδηλώθηκαν μια σειρά από ανασκαφικές προσπάθειες με στόχο να δοθούν απαντήσεις σε ερωτήματα, που είχαν ήδη τεθεί από καιρό πειστικά σχετικά με την «αρχαιολογία» των παλαιολιθικών «θέσεων» που είχαν εντοπιστεί. Κυρίαρχο ήταν το ερώτημα για το αν οι συγκεντρώσεις λίθινου επιφανειακού υλικού σε «σημεία», όπως συχνά ονομάζονταν, συνιστούσαν κάτι παραπάνω από μια τυχαία συσσώρευση λίθινων ευρημάτων στο χώρο. Μια πραγματική δηλαδή αρχαιολογική θέση — στην περίπτωση μας μια παλαιολιθική κατασκήνωση — με σίγουρες ενδείξεις ανθρώπινης παρουσίας (επίχωση, στρωματογραφία, ευρήματα κ.λπ.). Τα γεωλογικά στοιχεία της περιοχής με κυρίαρχη την παρουσία του φλύσχη¹⁹, που ευνοεί τη μετακίνηση των επιφανειακών ευρημάτων και επομένως δημι-

18. D. Papagianni, *The Middle Palaeolithic in Greece: The Neglected Evidence from Open-Air Sites*, (αδημ. μεταπτυχ.), Department of Archaeology, Καίμπριτζ 1993.

19. Δραστήρια γεωλογικά στρώματα φλύσχη (active layers), τα οποία είναι εξαιρετικά ασταθή, με αποτέλεσμα ό,τι υπάρχει να μετακινείται (ερπυσμός) σε μικρές αποστάσεις λόγω κορεσμού μετά το λιώσιμο των πάγων.

Εικ. 18. Ανασκαφική τομή στο υψίπεδο της Σαμαρίνας και σε υψόμετρο 1.800 μ. Στο βάθος το ύψωμα «Γκουργκούλια».

Εικ. 19. Λεπτομέρεια αφαίρεσης της επίχωσης με «στρωματογραφημένο» λίθινο εργαλείο.

Εικ. 20. Συλλογή απανθρακωμένου υλικού από την ανασκαφική τομή μιας «θέσης» κατά μήκος του υψιπέδου της Σαμαρίνας.

ουργεί εσφαλμένες εντυπώσεις για τα χαρακτηριστικά μιας θέσης, ήταν μια μάλλον αρνητική αφετηρία. Παρ' όλα αυτά όμως δεν είχε αποκλειστεί από την αρχή το ενδεχόμενο της ύπαρξης κάποιας ανοικτής παλαιολιθικής θέσης, αν κρίνει κανείς από την πυκνότητα των ευρημάτων αυτής της περιόδου στην περιοχή. Από την άλλη μεριά και η γενικότερη απουσία ανοικτών παλαιολιθικών θέσεων στην Ελλάδα ήταν μια πρόκληση που έπρεπε να απαντηθεί.

Έτσι στη διάρκεια των έξι χρόνων ερευνών εκδηλώθηκαν πέντε ανασκαφικές προσπάθειες σε ισάριθμα «σημεία» (spots)- «θέσεις» (sites) στην περιοχή κάτω από συνθήκες συχνά εξαιρετικά αντίξοες κυρίως λόγω του υψομέτρου και των συνθηκών που επικρατούσαν. Τα αποτελέσματά τους έχουν προκαταρκτικά δημοσιευτεί²⁰ και εδώ γίνεται μια μόνο συνοπτική αναφορά σ' αυτά.

Πρώτον, οι τομές ήταν περιορισμένης έκτασης, συνήθως 3×2 μ., και η αφαίρεση του επιφανειακού χώματος γινόταν με τη μορφή «μπλοκ γρασιδιού», έτσι ώστε η επαναφορά στην αρχική τους θέση μετά το τέλος της ανασκαφής να αποκαθιστά το περιβάλλον απόλυτα (εικ. 18). Η αφαίρεση της επίχωσης γινόταν με τη χρήση μυστριού και η καταγραφή των ευρημάτων στο χώρο με την αποτύπωση σε κάναβο (εικ. 19).

Η συλλογή του απανθρακωμένου οργανικού υλικού (ξύλου) με τη μορφή μικρών κάρβουνων σ' όλη την επίχωση της τομής γινόταν συστηματικά και ανά στρώμα και απέβλεπε μέσω της αναγνώρισης των φυτικών ειδών στην αποκατάσταση του παλαιοπεριβάλλοντος της περιοχής, αλλά και στη διάκριση των ανθρωπογενών επιχώσεων από τις φυσικές, όπως και στη συλλογή δειγμάτων για ραδιοχρονολόγηση (εικ. 20).

Το βάθος της επίχωσης των τομών σε ελάχιστες περιπτώσεις ξεπέρασε τα 25-30 εκ. και για την επιβεβαίωση της στρωματογραφικής ακολουθίας των τομών, καθαρίστηκαν, σχεδιάστηκαν και μελετήθηκαν και οι κοντινές, ήδη ανοικτές για άλλους λό-

20. Ν. Ευστρατίου – Ρ. Biagi – Π. Ελεφάντη – Μ. Spataro, «Προϊστορικές έρευνες στην Πίνδο. Η ορεινή περιοχή των Γρεβενών. Τα πρώτα αποτελέσματα», *AEM* 17 (2003) 581-591, Ν. Ευστρατίου – Ρ. Biagi – Π. Ελεφάντη – Μ. Ντίνου, «Προϊστορικές ανασκαφικές έρευνες στην περιοχή της Σαμαρίνας στην Πίνδο του Ν. Γρεβενών», *AEM* 18 (2004) 623-631. Ν. Efstathiou – Ρ. Biagi – Ρ. Elefanti – Ρ. Karkanis – Μ. Ntinou, «Prehistoric exploitation of Grevena highland zones: hunters and herders along the Pindus chain of Western Macedonia (Greece)», *World Archaeology*, Special Issue «Archaeology at Altitude», 38/3 (2006) 415-435.

γους (δασικοί δρόμοι, φυσική διάβρωση), παρειές (εικ. 21).

Ένα άλλο στοιχείο με ευρύτερο ενδιαφέρον για την έρευνα του αλπικού χώρου στην Ελλάδα, που προέκυψε στη διάρκεια των ανασκαφών σε «θέσεις» της Πίνδου, ήταν η ανεύρεση λίθινων εργαλείων σε σχέση με «πολυγωνικές διαρρήξεις» δηλαδή ρωγμών που δημιουργούν κανονικά τρισδιάστατα γεωμετρικά σχήματα στην επιφάνεια του εδάφους και τα οποία πιστεύεται ότι έγιναν κατά τη διάρκεια βαθυπαγετωδών συνθηκών (pleniglacial) από τη συνεχή πήξη και τήξη του πάγου (εικ. 22). Η ηλικία των ρωγμών αυτών και η σχέση τους με τα μεσοπαλαιολιθικά ευρήματα είναι υπό διερεύνηση.

Δεύτερον, τα στρώματα των ανασκαφικών τομών ήταν συνήθως πλούσια σε απανθρακωμένο υλικό γεγονός που περιγράφει και τον ανθρωπογενή χαρακτήρα τους. Αντίθετα, περιορισμένη και διαταραγμένη ήταν η παρουσία των ανασκαφικών ευρημάτων, λίθινων ή μη, που βρέθηκαν στις επιχώσεις. Αυτό εξηγείται από τη δραστηριότητα των ασταθών γεωλογικών στρωμάτων φλύσχη που «μετακινούσε» και αναμόχλευε το κατά εποχές επιφανειακό υλικό λόγω κορεσμού μετά το λιώσιμο των πάγων (ερπυσμός) (εικ. 23), χωρίς αυτό βέβαια να διαφοροποιεί την αρχική διαπίστωση ότι οι εντοπισμένες στο χώρο συγκεντρώσεις αρχαιολογικού υλικού συνιστούν «σημεία» ή «σταθμούς». Απλά επιβεβαιώνει το γεγονός ότι το υλικό δεν θα πρέπει να αναμένεται να βρεθεί *in situ* δείχνοντας αντίθετα προς μια μετακίνησή του σε απόσταση λίγων μέτρων. Η διαπίστωση αυτή ενισχύθηκε από την ανομοιογένεια του ανασκαφικού υλικού που προέκυψε —ενδεικτικό είναι ότι βρέθηκαν λίθινα εργαλεία της Μέσης Παλαιολιθικής μαζί με κεραμική της εποχής του Χαλκού— που συνοδεύονταν από διαφορετικές ραδιοχρονολογήσεις.

Τρίτον, επιβεβαιώνεται ότι η διαχρονική, όπως αποδείχτηκε ίδρυση των «θέσεων» αυτών σε εντυπωσιακά υψόμετρα, θα πρέπει να συνδέεται με τις μετακινήσεις ομάδων στον ορεινό όγκο της Πίνδου, συνήθως μέσω περασμάτων και πλατωμάτων ανάμεσα σε βουνοκορφές, είτε πρόκειται για κυνηγούς και τροφосуλλέκτες της Μέσης Παλαιολιθικής και Μεσολιθικής είτε για ευκαιριακούς νεολιθικούς κυνηγούς είτε για εποχικούς κτηνοτρόφους της εποχής του Χαλκού ή ακόμα για νομάδες κτη-

Εικ. 21. Ανασκαφική τομή και μελέτη της στρωματογραφίας μιας κοντινής φυσικής παρειάς.

Εικ. 22. Αποκάλυψη «πολυγωνικών διαρρήξεων» μαζί με λίθινα ευρήματα στη διάρκεια μιας ανασκαφής.

Εικ. 23. Στρωματογραφημένο λίθινο στην παρειά μιας ανασκαφικής τομής σε υψόμετρο 1.750 μ.

νοτρόφους της πρώτης χιλιετίας μ.Χ. Άλλωστε δεν είναι τυχαίο ότι σε όλες σχεδόν τις περιπτώσεις τέτοιοι προϊστορικοί σταθμοί ή κατασκηνώσεις που τεκμηριώνουν συστηματικές και επαναλαμβανόμε-

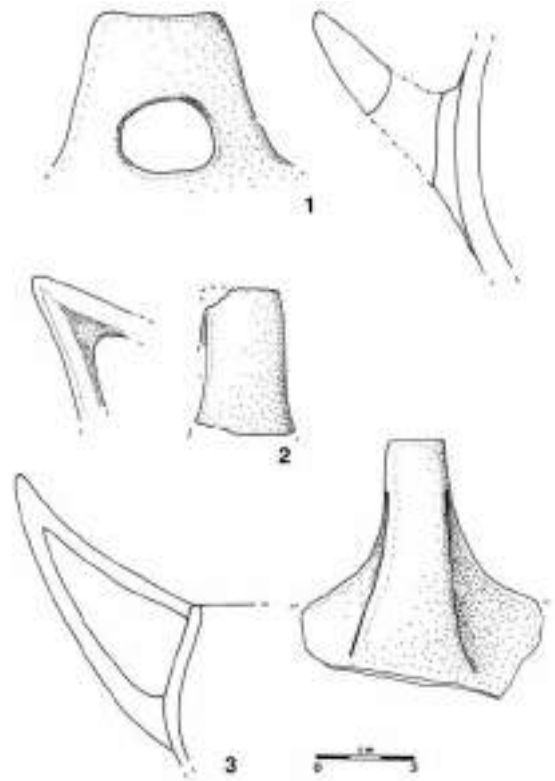
Εικ. 24. Μια χαρακτηριστική επιλογή παλαιολιθικής «κατασκήνωσης» («θέση») πάνω σε πέραςμα βουνοκορφής, κοντά σε πηγή πυριτόλιθου (έξαρμα) και δίπλα σε φυσική πηγή νερού (δεξιά).

Εικ. 25. Πηγή ντόπιου πυριτόλιθου με τη μορφή μεγάλων κομματιών (module).

Εικ. 26. Ανασκαφική τομή στη «θέση» της εποχής του Χαλκού σε υψόμετρο 1.748 μ. Διακρίνονται και εδώ οι «πολυγωνικές ρήξεις».

Εικ. 27. Κεραμική της Μέσης εποχής του Χαλκού.

νες για χιλιάδες χρόνια μετακινήσεις στο χώρο, εντοπίζονται με συγκεκριμένα και επαναλαμβανόμενα περιβαλλοντικά και γεωφυσικά χαρακτηριστικά, όπως λ.χ. η κοντινή παρουσία φυσικών πηγών νερού, αλλά και πηγών πρώτων υλών για την κατασκευή πυριτολιθικών εργαλείων (εικ. 24 και εικ. 25).

Υπάρχουν ακόμα και κάποιες ξεχωριστές και ενδιαφέρουσες περιπτώσεις ανασκαμμένων «θέσεων» που συνθέτουν την άγνωστη αρχαιολογική εικόνα της Πίνδου αλλά και του ορεινού όγκου ελλαδικού χώρου γενικότερα. Έτσι, με πολύ ενδιαφέρον διενεργήθηκε το άνοιγμα μιας ανασκαφικής τομής διαστάσεων 4 x 3 μ., και συνολικής επίχωσης 25-30 εκ. στην αρχαιολογική θέση της εποχής του Χαλκού στο ύψωμα Αννίτσα και σε υψόμετρο 1.748 μ. (θέση ΣΑΜ 29) (εικ. 26).

Η τυπολογία της κεραμικής με αρκετά διαγνωστικά κομμάτια (λαβές) παραπέμπει με βεβαιότητα στη Μέση εποχή του Χαλκού (εικ. 27).

Όσον αφορά τα λίθινα, τα οποία βρέθηκαν, αυτά επιβεβαιώνουν τη διαταραγμένη απόθεση, αφού ξεχωρίζουν δύο λιθοτεχνίες, η μία που περιλαμβάνει εργαλεία της Μέσης Παλαιολιθικής και η άλλη,

η πολυπληθέστερη, του τέλους της Παλαιολιθικής ή της αρχής του Ολόκαινου. Κάποια κομμάτια αυτής της τελευταίας κατηγορίας έχουν ίχνη επεξεργασίας (retouch) και φαίνεται να ανήκουν τυπολογικά στο τέλος της Επιγραβέτιας Εποχής ή την αρχή Μεσολιθικής. Η ανασκαφή έδωσε ικανοποιητική ποσότητα απανθρακωμένου οργανικού υλικού, αλλά αποκάλυψε για άλλη μια φορά σκληρές επιφάνειες, που περιγράφονται ως πολύγωνα πλειστοκαινικής προέλευσης και που σύμφωνα με τον γεωλόγο Δρ. Π. Καρκάνα δεν φαίνεται να είναι νεότερα του τέλους της Τελευταίας Παγετώδους Περιόδου. Βέβαια, το ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι η χρονολόγηση της θέσης στη Μέση εποχή του Χαλκού σε συνδυασμό με το μεγάλο υψόμετρο της και βέβαια ο χαρακτήρας της ως πιθανότατα κτηνοτροφικής εγκατάστασης. Αν και το τελευταίο δεν τεκμηριώνεται άμεσα από ενδεικτικές κατηγορίες ανασκαφικού υλικού όπως λ.χ. οστά ζώων, εξαιτίας κυρίως των αρνητικών συνθηκών διατήρησής τους, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι μια τέτοια εγκατάσταση της 2ης χιλιετία π.Χ. σε υψόμετρο 1.800 μ. δεν θα μπορούσε παρά να έχει μια εξειδικευμένη κτηνοτροφική χρήση, πιθανότατα μια στάνη σαν αυτές που εξακολουθούν να υπάρχουν στην περιοχή και σε τέτοια υψόμετρα (εικ. 28).

Αν πράγματι συμβαίνει αυτό τότε θα είναι η υψηλότερη θέση αυτής της περιόδου και χρήσης που έχει εντοπιστεί στον ελλαδικό χώρο ενισχύοντας την επιχειρηματολογία όσων υποστηρίζουν ότι η εποχική κτηνοτροφία ως συστηματική πρακτική αλλά και τρόπος ζωής έχει την αφετηρία της στα πρώτα χρόνια της εποχής του Χαλκού και ίσως ακόμα παλαιότερα.

Μια άλλη ενδιαφέρουσα περίπτωση αρχαιολογικής διερεύνησης του ορεινού χώρου της Πίνδου ήταν το άνοιγμα μιας ανασκαφικής τομής σε πλάτωμα βόρεια του σύγχρονου χωριού της Σαμαρίνας σε μια περιοχή όπου είχαν εντοπιστεί τα προηγούμενα χρόνια αρκετές «θέσεις» με πλούσιο επιφανειακό υλικό της Μέσης Παλαιολιθικής (εικ. 29).

Η συγκεκριμένη «θέση» (ΣΑΜ 45) αποκάλυψε σε βάθος 20-50 εκ. συμπαγείς επιφάνειες ανθρωπογενούς προέλευσης, όπου βρέθηκαν υπολείμματα τεσσάρων «κατασκευών» με τη μορφή σκούρων κοκκινωπών επιφανειών και πολλών κομματιών άνθρακα (εικ. 30).

Εικ. 28. Εποχική στάνη βλάχων κτηνοτρόφων της περιοχής.

Εικ. 29. Πλούσιες «θέσεις» της Μέσης Παλαιολιθικής κοντά στο χωριό της Σαμαρίνας και δίπλα στο ομώνυμο ποτάμι.

Εικ. 30. Υπολείμματα εστιών ή κατασκευών ανθρωπογενούς προέλευσης από την εποχική θέση ΣΑΜ 45.

Είναι άγνωστο εάν πρόκειται απλά για κάποιες εστίες ή για επιφάνειες εργασίας. Το ενδιαφέρον είναι ότι η χρονολόγηση αυτού του χώρου ανθρώπινης δραστηριότητας πολύ κοντά στο σημερινό χωριό της Σαμαρίνας (εικ. 2) —χωρίς κανένα άλλο ίχνος αρχαιολογικού ευρήματος εξαιτίας πιθανότατα του είδους της εγκατάστασης (εποχικές καλύβες, μεταφορά υπαρχόντων) ή των υλικών που χρησιμοποιήθηκαν (ξύλο, ύφασμα κ.λπ.)— τοποθετείται ραδιοχρονολογικά γύρω στο 600 μ.Χ. και ίσως συνδέεται με τις πρώτες ομάδες νομάδων στην περιοχή της κεντρικής Ελλάδας (Βλάχοι). Αυτή η χωρίς ευρήματα μορφή «αρχαιολογίας», όσο ανορθόδοξη και αν ακούγεται, φαίνεται ότι χαρακτηρίζει την αλπική αρχαιολογία, όπου το είδος των δραστηριοτήτων, αλλά και η μορφή των αρχαιολογικών μαρτυριών θέτουν τόσο τα θεωρητικά όσο και μεθοδολογικά όρια της επιτόπιας αναζήτησης υλικών καταλοίπων αλλά και της ερμηνείας τους. Περιγράφουν με αυτό τον τρόπο και τα όρια της ιστορικότητας μιας περιοχής, όπου το ιστορικό υποκείμενο μέσα από την επιμονή πρακτικών αλλά και κοινωνικοοικονομικών συνθηκών ανάμεσα στα άλλα φαίνεται ότι υπερβαίνει τα συμβατικά όρια των διαχωρισμών προϊστορίας και ιστορίας. Η αρχαιολογία καλείται να τεκμηριώσει τα υλικά κατάλοιπα αυτής της ιστορικότητας χωρίς να γνωρίζει τη μορφή, με την οποία αυτά έχουν επιβιώσει, καταφεύγοντας έτσι στην αναζήτηση κατ' αρχήν απλών ενδείξεων και στη συνέχεια συναφειών. Κοινός τόπος

και των δυο αυτών διεργασιών παραμένει η ερευνητική επιμονή και αναμονή που διανθίζονται με εκπλήξεις και ανατροπές. Ενδεικτικά θα μπορούσε να γίνει αναφορά εδώ στο εύρος της χρήσης των εστιών που εντοπίζονται ανασκαφικά στην αλπική Πίνδο δίπλα σε βράχους ή κοντά σε πέτρινες κατασκευές, άγνωστης και αυτές χρήσης και χρονολογίας (εικ. 31).

Ένα εύρος που καλύπτει χιλιετίες ενδεικτικής χρήσης του συγκεκριμένου σημείου και το οποίο σημασιοδοτείται αρχαιολογικά μόνο μέσα από τη χρονολογική τεκμηρίωση της απλής ανθρώπινης παρουσίας στο χώρο, όπως λ.χ. ραδιοχρονολογήσεις, που προκύπτουν από τα απανθρακωμένα ξύλα που χρησιμοποιήθηκαν για τις φωτιές που άναψαν για να μαγειρέψουν ή να ζεσταθούν κάποιοι. Και οι εκπλήξεις δεν σταματούν εδώ. Τα κομμάτια του οψιανού, άγνωστης ακόμα προέλευσης²¹, που συνελέγησαν το φθινόπωρο του 2008 από τα 2.100 μ. υψόμετρο, αναζητούν κατόχους. Το ίδιο και οι επίμονοι χώροι ανοικτής καμίνευσης στις πλαγιές του Σμόλικα στα ίδια υψόμετρα.

Τέταρτον, η χρονολόγηση των προϊστορικών «θέσεων» που ερευνήθηκαν ανασκαφικά συνιστά ένα πολύπλοκο ζήτημα με όχι εύκολες απαντήσεις. Ενώ η τυπολογία και τεχνολογία των λίθινων επιφανειακών ευρημάτων παραπέμπουν με ασφάλεια στη Μέση Παλαιολιθική περίοδο (εικ. 32), και μάλιστα στα τελευταία χρόνια της γύρω στα 60.000 χρόνια πριν από σήμερα, η ύπαρξη ραδιοχρονολο-

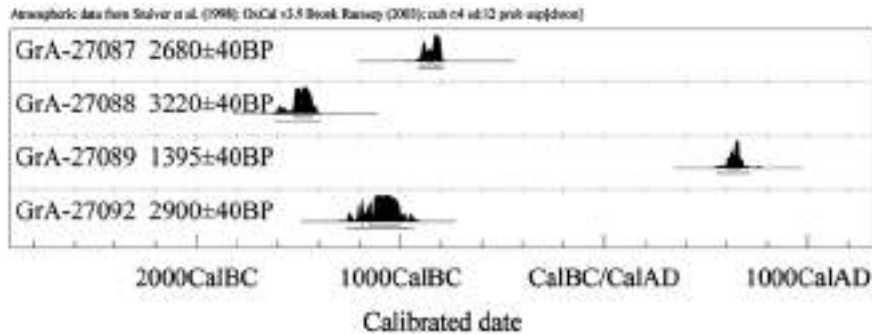

Εικ. 31. Εντοπισμός εστίας σε ανασκαφική τομή της «θέσης» ΣΑΜ 5.

Εικ. 32. Αιχμή τεχνικής «Λεβαλούα» της Μέσης Παλαιολιθικής.

21. Δείγματά τους έχουν σταλεί για εργαστηριακή ανάλυση για τον εντοπισμό της προέλευσής τους.

Εικ. 33. Ραδιοχρονολογήσεις από ανάλυση δειγμάτων απανθρακωμένων ξύλων από την επίχωση της «θέσης» ΣΑΜ 8.

γήσεων από τις ανασκαμμένες «θέσεις» που θα επέτρεπε την επιβεβαίωση του συγκεκριμένου προϊστορικού ορίζοντα δεν είναι ακόμα δυστυχώς εφικτή.

Έτσι, οι ραδιοχρονολογήσεις που είναι μέχρι σήμερα διαθέσιμες καλύπτουν ένα ευρύτατο πολιτισμικό και χρονολογικό φάσμα, επιβεβαιώνοντας για άλλη μια φορά τη διαταραγμένη επίχωση των «θέσεων» με αποτέλεσμα η μεν Παλαιολιθική περίοδος να μην αντιπροσωπεύεται από καμία τιμή, ενώ η ύστερη προϊστορία (εποχή του Χαλκού) να είναι μόνο ενδεικτικά παρούσα (εικ. 33). Είναι χαρακτηριστικό ότι οι τέσσερις ραδιοχρονολογήσεις, που προέρχονται από τα ίδια στρώματα μιας και μόνο ανασκαμμένης «θέσης» —συνήθως εστίες—, ξεκινούν από τα χρόνια της εποχής του Χαλκού και φτάνουν μέχρι τα Πρωτοβυζαντινά χρόνια. Εντυπωσιακή είναι στα δείγματα του ραδιοάνθρακα η αντιπροσώπευση των πρώιμων ιστορικών χρόνων, μια καθ' όλα ενδιαφέρουσα και απρόσμενη εξέλιξη, αφού τεκμηριώνει χρονολογικά την άγνωστη μέχρι σήμερα ιστορικότητα της ελληνικής αλπικής ζώνης, όπως επισημάνθηκε πιο πάνω²².

Τέλος, η ανασύνθεση του παλαιοπεριβάλλοντος της περιοχής μέσα από την ανθρακολογική έρευνα της Δρ. Μ. Ντίνου ανέδειξε την παρουσία ειδών όπως ελάτης (*Abies* sp.), οξυάς (*Fagus* sp.) μαύρης πεύκης (*Pinus nigra*), κέδρου (*Juniperus* sp.), φράξου (*Fraxinus* sp.), δρυός (*Quercus*) και ιτιάς (*Salix*

sp.) που χαρακτηρίζουν υψόμετρα πάνω από τα 1.000 μ. Τα δεδομένα της έρευνας επιβεβαιώνουν και πλουτίζουν την ήδη γνωστή φυτολογική εικόνα της ορεινής βορειοδυτικής Ελλάδας από το τέλος του Πλειστόκαινου²³. Είναι ενδιαφέρουσα η επισήμανση ότι από το 7.500 πριν από σήμερα και έπειτα ορεινές περιοχές, όπως η Πίνδος, χαρακτηρίζονται από δάση ελάτης και μαύρης πεύκης, ενώ μετά το 3.000 εμφανίζεται η οξυά που θεωρείται ως ένδειξη μιας αυξανόμενης εκμετάλλευσης των βουνών από ανθρώπινες ομάδες (κτηνοτροφία). Είναι δε χαρακτηριστικό ότι αυτό το τελευταίο επιβεβαιώνεται και από τις ραδιοχρονολογήσεις απανθρακωμένων δειγμάτων ελάτης και οξυάς.

Συμπεράσματα

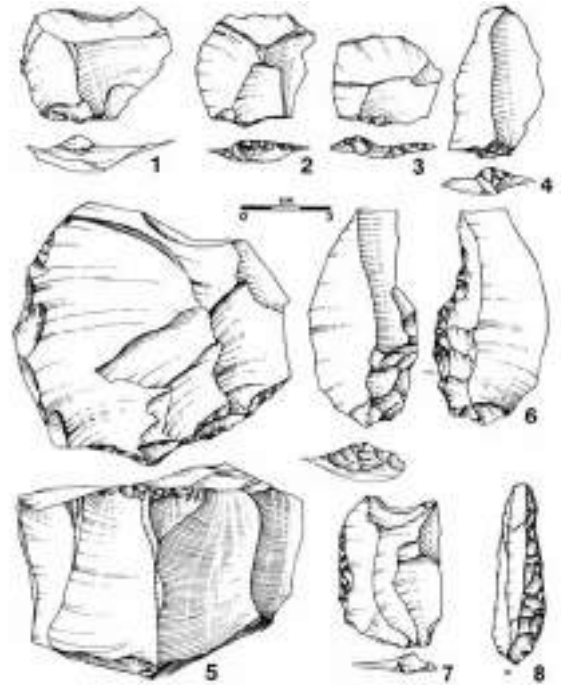
Η επιτόπια αρχαιολογική έρευνα στη βορειοδυτική ορεινή περιοχή των Γρεβενών βρίσκεται σε εξέλιξη, όπως και οι επιμέρους μελέτες (λίθινα εργαλεία, γεωφυσικές και μικρομορφολογικές μελέτες, παλαιοπεριβαλλοντικές ανασυνθέσεις και αναλύσεις γύρης). Και ενώ η επεξεργασία του λίθινου υλικού έχει σχεδόν ολοκληρωθεί —μελέτη τεχνολογίας, τυπολογίας, σχεδίαση— κάποιες άλλες μελέτες αποδεικνύονται ιδιαίτερα χρονοβόρες και απαιτούν εξειδικευμένες δειγματοληψίες και εργαστηριακές αναλύσεις. Αλλά και η ολοκληρωμένη

22. J. Cherry, «Pastoralism and the role of animals in the pre- and protohistoric economies of the Aegean», στον τόμο: C. R. Whittaker (επιμ.), *Pastoral Economies in Classical Antiquity*, Καίμπριτζ 1988, 6-35.
 23. Η συστηματική συλλογή του απανθρακωμένου υλικού από τις ανασκαφικές τομές, η αναγνώριση των φυτικών ειδών και η μελέτη τους στα πλαίσια της ήδη γνωστής ιστορίας της Ολοκαινικής βλάστησης της βορειοδυτικής Ελλάδας, S. Bottema, «Palynological investigations in Greece with special reference to pollen as an indicator of human activity», *Palaeohistoria* 24 (1982) 257-289. Ντίνου, *ό.π.* (σημ. 11). K. J. Willis, «Altitudinal variation in the late Quaternary vegetational history of northwest Greece», *Historical Biology* 9 (1994a) 103-116. K. J. Willis «The vegetational history of the Balkans», *Quaternary Science Reviews* 13 (1994b) 769-788.

σύνθεση και ερμηνεία των δεδομένων της έρευνας οδηγεί στην ανάγκη για διεύρυνση του χώρου των επιτόπιων ερευνών, όπως είναι λ.χ. ο εντοπισμός των πηγών πρώτων υλών (πυριτόλιθου, χαλαζία) που χρησιμοποιούνται από τις τροφοσυλλεκτικές ομάδες της Πίνδου στη διάρκεια της Μέσης Παλαιολιθικής για την κατασκευή εργαλείων, αλλά και των σχέσεών τους με αυτές της Ηπείρου. Έχει ήδη παρατηρηθεί ότι οι πρώτες ύλες των λιθοτεχνιών του τέλους του Πλειστόκαινου και των αρχών του Ολόκαινου (ραδιολαρίτης) είναι πολύ διαφορετικές —πιθανότατα εξωγενείς— από αυτές της προηγούμενης περιόδου. Όλα αυτά δείχνουν τις πιθανές νέες κατευθύνσεις της έρευνας για το άμεσο μέλλον.

Ωστόσο, μια πρώτη σύνθεση των μέχρι σήμερα δεδομένων θα οδηγούσε στην περιγραφή της παρακάτω εικόνας για την αρχαιολογία της περιοχής. Η αρχική υπόθεση ότι οι ψηλές βουνοκορφές και οι λεκάνες απορροής της ανατολικής Πίνδου λειτουργούσαν ως περάσματα προς τη Θεσσαλία στη διάρκεια της πρώιμης προϊστορίας επιβεβαιώνεται πλήρως.

Το συγκεκριμένο υψίπεδο του βορειοδυτικού τμήματος του ν. Γρεβενών φαίνεται ότι ήταν ιδιαίτερα σημαντικό για τους τροφοσυλλέκτες και κυνηγούς της Μέσης Παλαιολιθικής, που δραστηριοποιούνταν πιθανότατα στη διάρκεια των μεσοπαγετωδών περιόδων των τελευταίων 130.000 —ισοτοπικές φάσεις 3 ή 5 (OIS 3-OIS 5)— προσφέροντας πυκνή βλάστηση για τα θηλαστικά, που αποτελούσαν και τα θηράματα των ομάδων αυτών (Efstratiou et al 2006, 429). Αντίθετα, θεωρείται μάλλον σίγουρο ότι οι φάσεις της τελευταίας παγετώδους με τις χαμηλές θερμοκρασίες —ισοτοπικό στάδιο 2 (OIS 2)— δεν ευνοούσαν την παρουσία ομάδων στα χρόνια της Ανώτερης Παλαιολιθικής, όπως άλλωστε δείχνουν και τα σχετικά λιγοστά λίθινα αυτής της περιόδου²⁴. Σε αρνητικές κλιματολογικές και περιβαλλοντολογικές συνθήκες —με την εξάπλωση δασών που ενδεχόμενα εμπόδιζε το κυνήγι— θα πρέπει να οφείλεται και η μάλλον σποραδική παρουσία Μεσολιθικών ομάδων και των εργαλείων τους στην αρχή του

Εικ. 34. Εργαλεία της Μέσης Παλαιολιθικής.

Ολόκαινου στα υψίπεδα της Πίνδου. Ιδιαίτερα φτωχή κρίνεται επίσης και η ανθρώπινη δραστηριότητα στη διάρκεια της Νεολιθικής και μέχρι το τέλος της (4η χιλ. π.Χ.) σε αντίθεση με την εποχή του Χαλκού (2η χιλ. π.Χ.), οπότε τοποθετείται και η αρχή της συστηματικής κτηνοτροφίας που θα πρέπει να ώθησε πολλές ομάδες να εκμεταλλευτούν εποχικά τα πλούσια βοσκοτόπια της ορεινής Πίνδου, όπως δείχνει και η ανθρακολογική ανάλυση²⁵ για την εξάπλωση του δάσους της οξυάς.

Αναπόφευκτα, λοιπόν, το κύριο αρχαιολογικό ενδιαφέρον επικεντρώνεται στη Μέση Παλαιολιθική και στη μελέτη του πλούσιου λίθινου υλικού που προέρχεται από επιφανειακές «θέσεις» (κατασκευές) κοντά σε μικρές παγετώδεις κοιλάδες και αλπικές συγκεντρώσεις νερού που βρίσκονται γύρω από την Σαμαρίνα ή έχει εντοπιστεί ενδεικτικά στις διαταραγμένες επιχώσεις που ερευνήθηκαν ανασκαφικά σε επιλεγμένα «σημεία». Η κύρια τυπολογία αφορά πυρήνες, αιχμές, πλευρικά ξέστρα αλλά και φολίδες με τη μορφή λεπίδων (εικ. 34).

24. G. N. Bailey, «Klithi: a synthesis», στον τόμο: G. Bailey (επιμ.), *Klithi: Palaeolithic settlement and Quaternary landscapes in north-western Greece*. Vol. 1: 43-60, Καίμπριτζ 1997. P. Elefanti, *Hunter-gatherer specialised subsistence strategies in Greece during the Upper Palaeolithic from the perspective of lithic technology*, BAR International series 1130, Οξφόρδη 2003.

25. Η ανθρακολογική ανάλυση των δειγμάτων που συνελέγησαν παραμένουν ακόμα μόνο ενδεικτικά των αλλαγών του τέλους της Νεολιθικής, με το ενδεχόμενο η περιοχή να είχε τα χρόνια εκείνα πυκνή βλάστηση να παραμένει ακοικτό. Νέες δειγματοληψίες και ανθρακολογικές αναλύσεις έχουν ήδη ξεκινήσει.

Ο καλής ποιότητας και διατήρησης ντόπιος πυριτόλιθος με άσπρη αδιαφανή πατίνα που εντοπίστηκε ως πρώτη ύλη σε μικρά εξάρματα της περιοχής και χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή εργαλείων, κυρίως φολιδών αλλά και αιχμών με την τεχνική *Levallois*, φαίνεται ότι ανήκει σε μια εξελιγμένη Μουστέρια φάση (βλ. χαρακτηριστικά εικ. 33). Τα δύο είδη πατίνας που χαρακτηρίζουν πολλά από τα λίθινα εργαλεία αυτής της Μέσης Παλαιολιθικής είναι άγνωστο αν είναι σύγχρονες ή αν παραπέμπουν σε διαφορετικές χρονολογικές φάσεις.

Δυστυχώς, η σχετικά περιορισμένη γνώση των λιθοτεχνιών αυτής της περιόδου στην Ελλάδα²⁶ δεν επιτρέπει ακριβέστερες χρονολογικές αναφορές για το υλικό της Πίνδου, αν και μια χρονολόγηση κοντά στην αρχή της ιστοπικής φάσης 3 (OIS3) —60.000 με 50.000 χρόνια πριν από σήμερα— με βάση συγκριτικές παρατηρήσεις με το υλικό άλλων περιοχών του ελλαδικού χώρου όπως της Ηπείρου²⁷ και της Θεσσαλίας²⁸ είναι η πιο πιθανή. Το γεγονός ότι πολλές από τις «θέσεις» με επιφανειακό υλικό της Μέσης Παλαιολιθικής βρέθηκαν πάνω σε παγετώδεις αποθέσεις, γνωστές και ως «μοραίνες» (*moraine*)²⁹, έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, αφού θα μπορούσαν ενδεχόμενα να συνδεθούν με την παρουσία ομάδων των τελευταίων εκατό χιλιάδων χρόνων στο τμήμα αυτό της νότιας Βαλκανικής (εικ. 35).

Για το ποιά είναι η σχέση των «μοραίνων» της Σαμαρίνας με τα πλούσια ευρήματα της Μέσης Παλαιολιθικής (60.000) που βρέθηκαν στην επιφάνειά τους μόνο υποθέσεις ακόμα μπορούν να γίνουν. Το πιθανότερο είναι ότι οι ανθρώπινες επισκέψεις σ' αυτές θα πρέπει να θεωρούνται νεότερες του σχηματισμού τους και θα έγιναν στη διάρκεια μιας μεσοπαγετώδους, μάλλον της OIS 3. Οπότε αν δεχτούμε ότι τα ευρήματα της Μέσης Παλαιολιθικής δεν μπορεί να είναι νεότερα του 45.000 πριν από σήμερα, τότε έχουμε ένα χρονικό όριο προς τα κά-

Εικ. 35. Λίθινα επιφανειακά ευρήματα της Μέσης Παλαιολιθικής πάνω στην επιφάνεια «μοραίνας».

τω, δηλαδή οι παγετώδεις αποθέσεις της Σαμαρίνας είναι παλαιότερες από την Τελευταία Παγετώδη περίοδο (16.000/OIS 2). Είναι βέβαιο ότι ήταν ο *Homo Sapiens Neandethalensis* αυτός που βρέθηκε στην περιοχή και είναι υπεύθυνος για την παρουσία των εργαλείων τύπων της Μέσης Παλαιολιθικής στο χώρο της Σαμαρίνας.

Το τέλος του Πλειστόκαινου (Allerød-Dryas III?) που σηματοδοτεί και τις τελευταίες φάσεις της Παλαιολιθικής αντιπροσωπεύεται αρχαιολογικά από όχι ιδιαίτερα συχνούς εργαλεία τύπους από πυριτόλιθο και ίασπη που ανήκουν στον πολιτισμικό κύκλο της Τελικής Επιγραβέττιας φάσης και/ή της Μεσολιθικής (εικ. 36). Πρόκειται κυρίως για μικρούς πρισματικούς και πολυεδρικούς πυρήνες που χρησιμοποιήθηκαν για την παραγωγή λεπίδων και μικρολεπίδων, τερματικών ξέστρων και ισοσκελών τραπεζιών³⁰.

Θα πρέπει εδώ να τονιστεί ότι οι «θέσεις», απ' όπου προέρχονται οι εργαλεία αυτοί τύποι, έχουν τα ίδια περιβαλλοντικά και γεωμορφολογικά χαρακτηριστικά με αυτά της Μέσης Παλαιολιθικής. Η τρίτη και τελευταία ομάδα εργαλείων τύπων από πυριτόλιθο θα πρέπει να αποδοθεί στη Νεολιθική και κυρίως την εποχή του Χαλκού, όπως

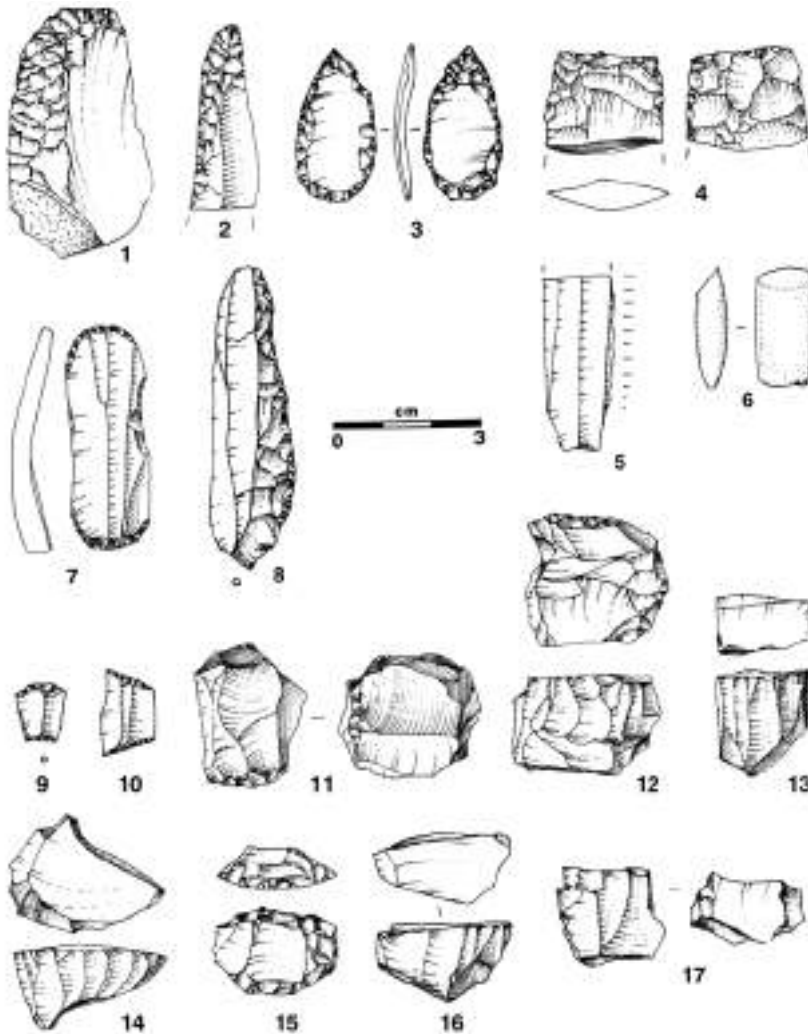
26. Βλ. σημ. 18.

27. S. Dakaris – E. S. Higgs – R. W. Hey, «The Climate, Environment, and Industries of Stone Age Greece. Part I», *Proceedings of the Prehistoric Society* 30 (1964) 199-244.

28. C. Runnels, «A Prehistoric survey of Thessaly: New light on the Greek Middle Palaeolithic», *Journal of Field Archaeology* 15 (1988) 3, 277-290. C. Runnels – Tj van Andel, «The Lower and Middle Palaeolithic of Thessaly (Greece)», *Journal of Field Archaeology* 20 (1993) 3, 699-728.

29. Βλ. σημ. 14 και 15.

30. Ίσως, ο συγκεκριμένος τύπος να ανήκει και στην αρχή της Πρώιμης Νεολιθικής. Η ύπαρξη ενός και μοναδικού εργαλείου συνήθως δεν επιτρέπει την ασφαλή ένταξη του σ' ένα συγκεκριμένο χρονοπολιτισμικό ορίζοντα.

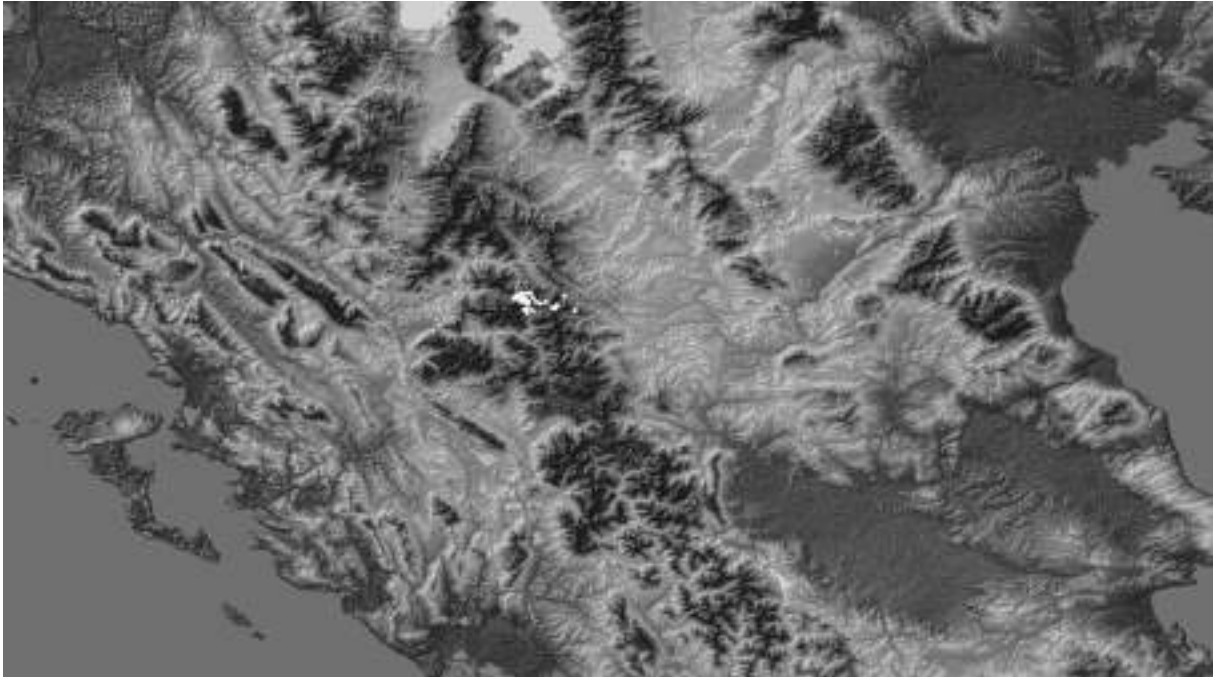

Εικ. 36. Ξέστρα (1-2), φυλλόσημη αιχμή με δευτερογενή επεξεργασία (3), αμφίπλευρο ξέστρο (4), μικρολεπίδα με ίχνη χρήσης (ίσως δρεπάνι) (5), λειασμένη σμίλη (6), διπλό τερματικό ξέστρο (7), αιχμή (8), διπλή κολόβωση (9), ισοσκελές τραπέζιο (9) και πυρήνες μικρολεπίδων (11-17).

η φυλλόσημη αιχμή βέλους από μη-ντόπιο καλής ποιότητας πυριτόλιθο (εικ. 36, 3).

Κλείνοντας, θα πρέπει να τονιστεί το ιδιαίτερο ενδιαφέρον που παρουσιάζει η έρευνα πεδίου στην ορεινή Πίνδο για μια σειρά από λόγους. Ο κυριότερος είναι ότι είναι η πρώτη φορά που ο ορεινός και αλπικός όγκος της Ελλάδας —πάνω από τα 1.600 μ. υψόμετρο— γίνεται αντικείμενο διεπιστημονικής και συστηματικής έρευνας, θέτοντας στην πράξη ζητήματα θεωρίας και μεθοδολογίας που σχετίζονται με την αναζήτηση και την ερμηνεία της προϊστορικής αλλά και ιστορικής εξέλιξης περιοχών, που μέχρι σήμερα αποτελούσαν *terra incognita* για την ελληνική αρχαιολογία. Ένας δεύτερος λόγος είναι ότι, όπως δείχνουν τα μέχρι σήμερα εντυπω-

σιακά αποτελέσματα της έρευνας, καταγράφεται μια πλούσια τροφοσυλλεκτική και κυνηγετική δραστηριότητα στη διάρκεια της Μέσης Παλαιολιθικής περιόδου στην περιοχή της Πίνδου, η οποία συνεχίζεται και στα επόμενα Νεολιθικά χρόνια και την εποχή του Χαλκού. Ένα τρίτο στοιχείο είναι ότι οδηγούμαστε στην υπέρβαση του αρχαιολογικού στερεότυπου, που ήθελε τους ορεινούς όγκους να μην καταγράφουν ενδείξεις ανθρώπινων δραστηριοτήτων στη διάρκεια της προϊστορίας, με αποτέλεσμα οι μέχρι σήμερα επιτόπιες έρευνες να αγνοούν συστηματικά σημαντικά τμήματα του ορεινού και αλπικού ηπειρωτικού ελλαδικού χώρου (εικ. 37).

Εικ. 37. Ψηφιακή καταγραφή των παλαιολιθικών «θέσεων» της περιοχής της Σαμαρίνας στην καρδιά της οροσειρά της Πίνδου.

Η νέα αρχαιολογική δυναμική που αναδεικνύεται αναμένεται να οδηγήσει σε νέα ερευνητικά προγράμματα και σε καινοτόμες διεπιστημονικές προσεγγίσεις με στόχο τις περιοχές αυτές. Τέλος, είναι προκλητική η διαπίστωση ότι πολλές από τις πρόσφατες επιλογές εγκατάστασης και μετακίνησης των νομαδικών βλάχικων αλλά και των μόνιμα ε-

γκατεστημένων κτηνοτρόφων της περιοχής (διάσελα, κορυφογραμμές, πηγές νερού, ορεινές λίμνες) ταυτίζονται με αυτές των προϊστορικών ομάδων, επισημαίνοντας κοινά και διαχρονικά μοτίβα συμπεριφοράς εκμετάλλευσης των ορεινών όγκων του ελλαδικού χώρου.

Τα υδατοκορεσμένα ξύλα από το Νεολιθικό λιμναίο οικισμό στο Δισπηλιό Καστοριάς

Σταμάτης Ι. Χατζητουλούσης

1. Η αρχαιολογική έρευνα του ξύλου στην προϊστορία

Η αρχαιολογική έρευνα έχει ασχοληθεί ελάχιστα με τη συστηματική μελέτη του ρόλου της ξυλείας ως φυσικού προϊόντος και ως πολιτισμικού αντικειμένου στην καθημερινή ζωή των νεολιθικών κοινοτήτων. Ο βασικότερος παράγοντας που επηρεάζει την έκταση της έρευνας στο συγκεκριμένο πεδίο αφορά την εξαιρετικά περιορισμένη παρουσία αυτούσιων ξύλων σε αρχαιολογικές αποθέσεις και ειδικότερα υδατοκορεσμένων¹ ή ξηρών ξύλων, τα οποία μπορεί να φέρουν στην επιφάνειά τους ευκρινή ίχνη της κατεργασίας τους. Η σπανιότητα του υδατοκορεσμένου ξύλου οφείλεται στην ευπάθειά του σε κλιματικούς, μηχανικούς και χημικούς παράγοντες και στην ευαισθησία του σε προσβολή από ποικίλους μικροοργανισμούς, που οδηγούν στην αβιοτική και βιοτική, αντιστοίχως, αλλοίωση και σταδιακή εξαφάνισή του².

Ο κύριος όγκος των γνώσεων μας για την πολυσήμαντη αξιοποίηση του υδατοκορεσμένου ξύλου στην προϊστορία προέρχεται από τις ένυδρες θέσεις ή υγροτόπους (λίμνες, εκβολές ποταμών, ελώδεις ή τυρφώδεις εκτάσεις), που εντοπίστηκαν

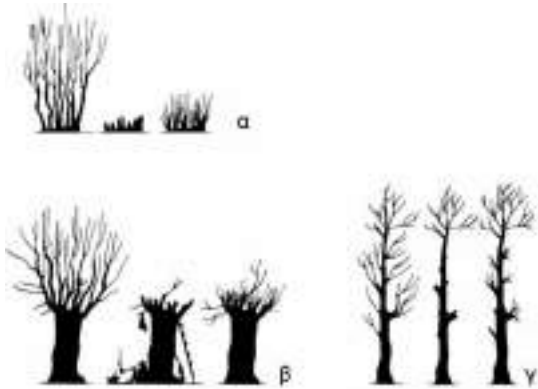
κατά κύριο λόγο σε διάφορες περιοχές ιδιαίτερα της κεντρικής και δυτικής (Μ. Βρετανία, Γαλλία, Ελβετία)³ και λιγότερο της νοτιότερης Ευρώπης (Ισπανία, Ιταλία, Ελλάδα, Αλβανία)⁴. Οι μόνιμα υγρές περιβαλλοντικές και, κατά συνέπεια, αναερόβιες συνθήκες (πολύ χαμηλή συγκέντρωση οξυγόνου) που επικρατούσαν στις αποθέσεις των θέσεων αυτών διαμόρφωσαν ένα ταφονομικό περιβάλλον κατάλληλο για τη διατήρηση των ένυδρων ξύλινων ευρημάτων σε εξαιρετική κατάσταση.

Στον ελλαδικό χώρο η μοναδική συστηματική έρευνα προϊστορικού λιμναίου οικισμού είναι αυτή που διεξάγεται στο Δισπηλιό Καστοριάς από το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, υπό τη διεύθυνση του ομότιμου καθηγητή Γ. Χ. Χουρμουζιάδη⁵.

2. Η αξιοποίηση του ξύλου από το νεολιθικό άνθρωπο

Ο ρόλος του ξύλου στην προϊστορία είναι στενά συνυφασμένος με όλες τις πτυχές της ανθρώπινης δράσης, καθώς αποτελούσε την ευρύτερα διαθέσιμη και πιο εντατικά χρησιμοποιημένη πρώτη ύλη. Η αξιοποίηση του από το νεολιθικό άνθρωπο

1. Στην περίπτωση του υδατοκορεσμένου ξύλου, τα κυτταρικά τοιχώματα και οι κυτταρικές κοιλότητες περιέχουν τη μέγιστη δυνατή ποσότητα του νερού (κορεσμένα): H. E. Desch – J. M. Dinwoodie, *Timber, structure, properties, conversion and use*, Λονδίνο 1996, 82.
2. A. R. Blanchette – P. Hoffmann, «Degradation Process in waterlogged archaeological wood», στον τόμο: P. Hoffmann – T. Daley – T. Grant (επιμ.), *Proceedings of the 5th ICOM Group on Wet Organic Archaeological Materials Conference. Portland-Maine 1993*, ICOM, Bremerhaven 1994, 111-142, Y. S. Kim – A. P. Singh, «Micromorphological characteristics of compression wood degradation in waterlogged archaeological pine wood», *Holzforschung* 53 (1999) 381-385.
3. J. M. Coles – A. J. Lawson (επιμ.), *European wetlands in Prehistory*, Οξφόρδη 1987. B. J. Coles – J. M. Coles, *People of the wetlands. Bogs, bodies and lake-dwellers*, Λονδίνο 1989.
4. A. B. Lloret – J. C. Sanchez – J. T. Galter, «El poblado lacustre Neolítico de la Draga. Excavations de 1990 a 1998», *Monografies del Casc 2. Museu d'Arqueologia de Catalunya, Centre d'Arqueologia Subaquàtica de Catalunya*, 2000. P. Lera – F. Prendi – G. Touchais, «Sovjan (Albanie)» *BCH* 120, 995-1026. R. Perini, «Scavi Archeologici nella zona Palafitticola de Fiave-Carrela (parte prima). Servizio Beni Culturali della Provincia Autonoma di Trento», *Patrimonio Storico e Artistico del Trentino* 1984.
5. Γ. Χ. Χουρμουζιάδης, «Οι ανασκαφές στο Δισπηλιό», στον τόμο: Γ. Χ. Χουρμουζιάδης (επιμ.), *Δισπηλιό 7.500 χρόνια μετά*, Θεσσαλονίκη 2002, 20-21.

Εικ. 1. Πρακτικές κοπής δένδρων: α) Κορμοτόμηση για την παραγωγή πρεμνοβλαστημάτων. β) Κορμοτόμηση για την παραγωγή κορμοβλαστημάτων. γ) Κλάδεμα (O. Rackham – J. Moody. Η δημιουργία του Κρητικού τοπίου, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2004, 82, εικ. 6.4).

συνιστούσε μία διαδικασία που περιλαμβάνει πολλά στάδια, όπως την προμήθεια, τη μεταφορά, την επεξεργασία, τη μεταποίηση και τη χρήση του σε ποικίλες παραγωγικές δραστηριότητες, όπως στην αρχιτεκτονική, στην εργαλειοτεχνία, στην παραγωγή σκευών οικιακού χαρακτήρα ή αντικειμένων ιδεολογικού χαρακτήρα.

Ο πρώτος κρίκος αυτής της εγχειρηματικής αλυσίδας, δηλαδή η συγκομιδή της ξυλείας αποτελούσε ένα από τα κρίσιμότερα στάδια της παραγωγικής σχέσης του νεολιθικού ανθρώπου με το φυσικό του περιβάλλον. Η αναγκαιότητα σταθερής διασφάλισης επαρκούς ποσότητας κατάλληλης ξυλείας για την υλοποίηση των κατασκευαστικών του προγραμμάτων συνιστούσε έναν από τους κυριότερους λόγους για την προτίμησή του να εγκαθίσταται σε περιβάλλοντα με πλούσια δασική βλάστηση.

Σε ένα δεύτερο επίπεδο η αναγκαιότητα για προμήθεια ξυλείας αποτέλεσε βασικό κινητήριο μοχλό για την εφαρμογή μικρής κλίμακας και περιοδικού χαρακτήρα αποψιλωτικών επιχειρήσεων σε ζώνες του δασικού περιγύρου της εγκατάστασης, αλλά και για την ανάπτυξη συγκεκριμένων στρατηγικών συστηματικής και ελεγχόμενης διαχείρισης των δασικών πόρων (όπως η παραγωγή πρεμνοβλαστημάτων και κορμοβλαστημάτων⁶). Μέσω της διαχείρισης αυτής οι νεολιθικές κοινότητες όχι μόνο προωθούσαν ευκολότερα και ταχύτερα τις κατασκευαστικές τους δραστηριότητες, αλλά ενδεχομένως κάλυπταν ταυτόχρονα και άλλες ανάγκες, όπως τη διατροφή των κοπαδιών τους κατά τους δύσκολους μήνες του χειμώνα, ενώ ταυτόχρονα απέφευγαν την αλόγιστη κατανάλωση δασικών πόρων και τη ραγδαία ελάττωση τους. Επιπλέον, οι αποψιλωμένες εκτάσεις προσέφεραν κατάλληλα εδάφη για την ανάπτυξη των γεωργικών και κτηνοτροφικών δραστηριοτήτων των νεολιθικών κοινοτήτων⁷.

Για τη μεταποίηση του ξύλου από φυσικό προϊόν σε πολιτισμικό τεχνούργημα ο νεολιθικός άνθρωπος αξιοποίησε εργαλειακούς τύπους κατασκευασμένους από (λείασμένο και αποκρουσμένο) λίθο, οστό, ελαφοκέρας και ξύλο, τους οποίους ούτως ή άλλως διέθετε στην εργαλειοθήκη του. Με βάση τη μικροσκοπική παρατήρηση των ιχνών κατεργασίας που διατηρούνται στην επιφάνεια των (επεξεργασμένων) ξύλινων αντικειμένων⁸ είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε ότι οι βασικότεροι από αυτούς τους τύπους ήταν οι πελέκεις, οι αξίνες, οι σμίλες, οι σφήνες, οι λεπίδες-μαχαίρια κ.ά. Επίσης, σύμφωνα με εθνογραφικές παρατηρήσεις⁹ και με πειραματικές

6. Η μέθοδος αυτή περιελάμβανε το κόψιμο ενός κορμού κοντά στο επίπεδο του εδάφους, ώστε να αναπτυχθούν χαμηλά πρεμνοβλαστήματα είτε από το πρέμνο είτε από τις ρίζες του δένδρου (O. Rackham, «Land use and the native vegetation of Greece», στον τόμο: M. Bell – S. Limbrey (επιμ.), *Archaeological aspects of woodland ecology*, Οξφόρδη 1982, 179). Τα πρεμνοβλαστήματα παράγονται σε μέσο χρονικό διάστημα 25-35 χρόνια [Σ. Ντάφης, «Η συγκρότηση του ελληνικού δάσους», στον τόμο: Δ. Κωτούλας (επιμ.), *Ελληνικά Δάση*, Θεσσαλονίκη 1989, 26]. Στην περίπτωση παραγωγής κορμοβλαστημάτων, το δένδρο δεν κοβόταν στη βάση του αλλά σε κάποιο ύψος (από 3 έως 5 μ.) από το έδαφος, ώστε τα ζώα να μη φτάνουν τα βλαστήματα για να βοσκήσουν. Από το ύψος αυτό τα βλαστήματα φύονται κανονικά για όσο διάστημα χρειάζεται, ώστε να αποκτήσουν κατάλληλες διαστάσεις και διάμετρο για τις κατασκευαστικές ανάγκες των ανθρώπων (εικ. 1) [O. Rackham, «Trees and woodland in the history and archaeology of the landscape», στον τόμο: M. Bernardi (επιμ.), *Archeologia del paesaggio*, Φλωρεντία 1992, 250-251].
7. R. Tipping – J. Buchanan – A. Davies – E. Tisdall, «Woodland biodiversity, palaeo-human ecology, and some implications for conservation management», *Journal of Biogeography* 26 (1999) 33-43.
8. D. S. Olausson, «Lithic technological analysis of the thin-butted flint axe», *Acta Archaeologica* 53 (1982) 1-87.
9. R. Gardner – K. G. Heider, *Gardens of war. Life and death in the New Guinea stone age*, Λονδίνο 1974.

εφαρμογές κατεργασίας ξύλου¹⁰ μπορούμε να θεωρήσουμε ότι οι κυριότερες τεχνικές της πρωτογενούς κατεργασίας του ξύλου, αμέσως μετά την υλοτόμηση, ήταν η πελέκηση, η σχίση και η κοίλανση, ενώ έχουν καταγραφεί και ενδείξεις υλοποίησης κάποιων ακόμη επιμέρους σταδίων, όπως η σκόπιμη αποκλάδωση, η αποφλοίωση, καθώς επίσης και η διαμόρφωση οπών και εντορμιών κατά κύριο λόγο σε αρχιτεκτονικά μέλη από ξύλο.

Τέλος, όσον αφορά στις ποικίλες διαστάσεις αξιοποίησης του από τον προϊστορικό άνθρωπο γνωρίζουμε, από μελέτες σε ένυδρες αρχαιολογικές θέσεις, ότι το ξύλο αποτελούσε βασικό οικοδομικό υλικό για την κατασκευή πασσαλόπηκτων, πλινθόκτιστων και λιθόχτιστων οικημάτων, άλλοτε σε πρωτεύοντα και άλλοτε σε επικουρικό ρόλο. Εξίσου σημαντική ήταν η χρήση του στη διαμόρφωση του δομημένου χώρου των κοινοτήτων (μονοπάτια, φράχτες, περίβολοι) και στην παραγωγή εξοπλισμού κατάλληλου για συγκεκριμένες παραγωγικές δραστηριότητες, όπως η αλιεία (μονόξυλα, ιχθυοπαγίδες), η γεωργία (άροτρα, στείλεοί λίθινων εργαλείων) ή το κυνήγι (τόξα, βέλη, ακόντια). Το ξύλο αποτελούσε ακόμη την πρώτη ύλη για τον οικιακό εξοπλισμό του νεολιθικού νοικοκυριού (σκεύη πόσης, διατροφής, αποθήκευσης κ.ά.). Τέλος, έχουν εντοπισθεί ενδείξεις αξιοποίησης του και σε κατασκευές ή αντικείμενα που φέρουν ιδεολογικό ή συμβολικό περιεχόμενο (πλατφόρμες, περίβολοι, ειδώλια)¹¹. Όλοι οι παραπάνω τύποι ξύλινων αντικειμένων και κατασκευών συνιστούν αδιάψευστη μαρτυρία της εφευρετικότητας και επιδεξιότητας του νεολιθικού ανθρώπου ως προς τις τεχνολογικές του επινοήσεις.

3. Τα υδατοκορεσμένα ξύλα από το Δισπηλιό

Η παρουσία αυτούσιων ξύλινων ευρημάτων στο Δισπηλιό Καστοριάς έγινε αντιληπτή στον ανατολικό τομέα της ανασκαπτόμενης θέσης, ύστερα από μία σημαντική υποχώρηση της στάθμης του υδροφόρου ορίζοντα, κατά τα πρώτα χρόνια της ανασκαφικής έρευνας (1995). Η πτώση αυτή επέτρεψε τη διεξαγωγή ανασκαφικής έρευνας σε χερσαίες πια συνθήκες, χάρη στην οποία αποκαλύφθηκε σημαντικός αριθμός κατακόρυφων κυλινδρικών πασσάλων και οριζόντιων ξυλοτεμαχίων διαφόρων μεγεθών είτε μεμονωμένων είτε σε μικρές συγκεντρώσεις.

3.1. Η κατάσταση διατήρησης των ένυδρων ξύλινων ευρημάτων στο Δισπηλιό

Στη διατήρηση των υδατοκορεσμένων ξύλων καταλυτικό ρόλο έπαιξε το μετααποθετικό περιβάλλον της θέσης. Το έδαφος στο Δισπηλιό επηρεάζεται από τη λίμνη και έχει δημιουργήσει ένα ταφονομικό περιβάλλον, το οποίο, σύμφωνα με μετρήσεις για το δυναμικό οξειδοαναγωγής (-0,68 mV) και για το pH (8,3), είναι αναγωγικό και οι αναγωγικές συνθήκες αναστέλλουν την αποσύνθεση του ξύλου¹². Από την άλλη πλευρά, η αποκάλυψη των υδατοκορεσμένων ξύλων κατά την ανασκαφή του ανατολικού τομέα στο Δισπηλιό και η μακροχρόνια έκθεση τους στο ατμοσφαιρικό-αερόβιο περιβάλλον σηματοδότησε την έναρξη μίας ταχύτατης διαδικασίας αλλοίωσης και αποδόμησης τους¹³. Κατά τη διάρκεια των ανασκαφικών εργασιών η περιεχόμενη υγρασία των ξυλοτεμαχίων μειωνόταν με γοργούς ρυθμούς και τελικά αυτά περιέρχονταν σε κατάσταση ξήρανσης. Η επακόλουθη κατάρρευση της κυτταρικής τους δομής συνο-

-
10. A. O'Sullivan, «Neolithic, Bronze Age and Iron Age woodworking techniques», στον τόμο: B. Raftery (επιμ.), *Trackway excavations in the Mount Dillon Bogs, County Longford, 1985-1991*, Δουβλίνο 1996, 291-342. J. R. Mathieu - D. A. Meyer, «Comparing axe heads of stone, bronze and steel: studies in experimental archaeology», *Journal of Field Archaeology* 24 (1997) 333-351.
11. J. G. D. Clark, «Neolithic bows from Somerset, England, and the prehistory of archery in north-west Europe», *Proceedings of the Prehistoric Society* 29 (1963) 50-98. M. Taylor, *Wood in archaeology*, Aylesbury 1981. F. Pryor - M. Taylor, «Flag Fen, Fengate, Peterborough II: Further definition, techniques and assessment (1986-1990)», στον τόμο: B. Coles (επιμ.), *The wetlands revolution in prehistory, Proceedings of a conference held by The Prehistoric Society and Wetland Archaeological Research Project at the University of Exeter, April 1991*, Exeter 1992, 37-46.
12. Ν. Δασακλή, «Συντήρηση ξύλινων δομικών στοιχείων στο Δισπηλιό», στον τόμο: Γ. Χ. Χουρμουζιάδης (επιμ.), *Δισπηλιό 7.500 χρόνια μετά*, Θεσσαλονίκη 2002, 276.
13. D. Fengel, «Aging and fossilization of wood and its components», *Wood Science and Technology* 25 (1991) 153-177.

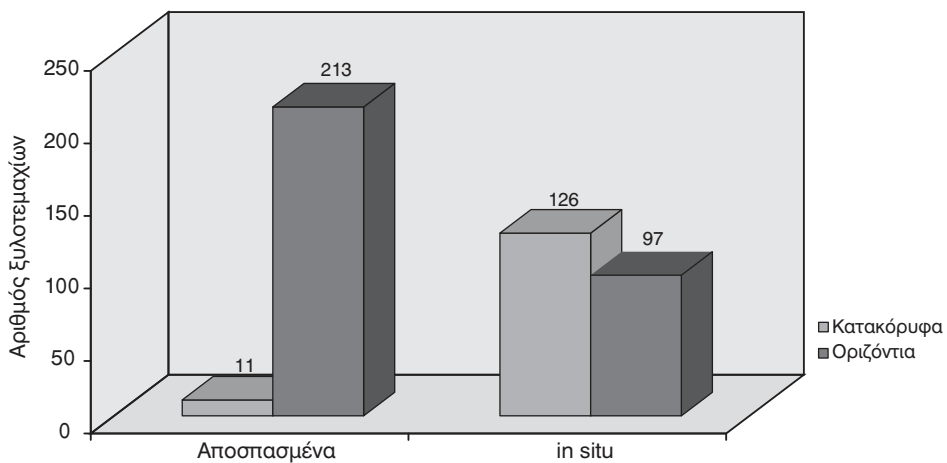
δεύτηκε από έντονα φαινόμενα ρίκνωσης και, σε πολλές περιπτώσεις, από ολοκληρωτική παραμόρφωση τους, ακόμη και σε διάστημα μερικών ωρών από την αποκάλυψή τους.

3.2. Η μεθοδολογία μελέτης των ξύλινων ευρημάτων

Το δείγμα της μελέτης συμπεριέλαβε συνολικά 447 ξυλοτεμάχια, από τα οποία 137 ξύλα (30,64%) αποκαλύφθηκαν σε κατακόρυφη θέση και 310 ξύλα (69,5%) σε οριζόντια θέση. Η μελέτη των ξύλινων ευρημάτων που εντοπίστηκαν στη θέση του Δισπηλιού πραγματοποιήθηκε σε δύο στάδια, τόσο *in situ* (223 ξυλοτεμάχια ή 49,88% επί του συνολικού δείγματος εξετάστηκαν στην ανασκαφική τους θέση) όσο και μετέπειτα, στο εργαστήριο της ανασκαφής (224 ξυλοτεμάχια ή 50,11% επί του συνολικού δείγματος αποσπάστηκαν και μεταφέρθηκαν στο εργαστήριο για να καταγραφούν αναλυτικά (εικ. 2). Τα στοιχεία που εξετάστηκαν αφορούσαν την ανασκαφική θέση των ευρημάτων, τα μορφολογικά χαρακτηριστικά, τα ίχνη επεξεργασίας και τα φυσικά χαρακτηριστικά τους. Το επόμενο στάδιο της μελέτης αφορούσε τη μικροσκοπική εξέταση της κυτταρικής δομής των ξύλινων ευρημάτων για την αναγνώριση του είδους τους και την εφαρμογή πειραματικών ασκήσεων επεξεργασίας ξύλων με αντίγραφα νεολιθικών εργαλείων.

3.3. Η κατανομή των ξύλων στο χώρο και η μορφολογία τους

Αναφορικά με την κατανομή των κατακόρυφων ξύλων στον ανατολικό τομέα φαίνεται ότι καλύπτουν όλη σχεδόν την έκταση του (εμβαδού περίπου 720 μ²), σε κάποια σημεία με ιδιαίτερα πυκνή διάταξη και σε άλλα με λιγότερο πυκνή. Στην περίπτωση ειδικά των οριζόντιων ξύλων διαπιστώθηκαν δύο ιδιαίτερα πυκνές συγκεντρώσεις σε δύο ανασκαφικά τετράγωνα (εμβαδού 16 μ² έκαστο), ενώ στα υπόλοιπα εντοπιζόνταν άλλοτε διάσπαρτα και μεμονωμένα και άλλοτε σε μικρές συγκεντρώσεις αλληλοδιαπλεκόμενων ξυλοτεμαχίων. Ενδεχομένως, στη δράση των μετααποθετικών διαδικασιών, και, κυρίως, στη μετακίνηση του νερού να οφείλεται η χαμηλή συχνότητα και σποραδικότητα πολλών μεμονωμένων ξυλοτεμαχίων σε αρκετές περιοχές του ανατολικού τομέα, οι οποίες πιθανόν να πλημμύριζαν με νερό αρκετά συχνά και τα ξύλα να επέπλεαν και να μετακινούνταν. Παρόλα αυτά, κάποιες συγκεντρώσεις ξύλων φαίνεται να παρέμειναν *in situ* (εικ. 3). Εξάλλου, ακόμη και αν δεχτούμε την επίδραση μετααποθετικών παραγόντων στην ανασκαφική θέση των ξύλων, θεωρούμε απίθανο τα ξύλα να είχαν μετακινηθεί σε μεγάλες αποστάσεις. Επομένως, όλα τα υδατοκορεσμένα ξύλα που αποκαλύφθηκαν στο Δισπηλιό προέρχονταν από δραστηριότητες που πραγματοποιούνταν μέσα στον οικισμό.

Εικ. 2. Το σύνολο των ξύλων που μελετήθηκαν στη θέση Δισπηλιό Καστοριάς.

Εικ. 3. Συγκέντρωση οριζόντιων και κατακόρυφων ξύλων από την ανασκαφή στο Δισπηλιό.

Τα κατακόρυφα ξύλα ανήκουν, ως προς τη μορφή τους, όλα στη στρογγύλη ξυλεία (με κυκλική διατομή) με εξαίρεση ένα πάσσαλο σχισμένο αξονικά στη μέση. Τα οριζόντια ευρήματα διακρίνονται σε *στρογγύλη ξυλεία* (128 ξυλοτεμάχια ή 60,1% επί του συνόλου των οριζόντιων) και σε *σχισμένη ξυλεία* (82 ξυλοτεμάχια ή 38,5% επί του συνόλου των οριζόντιων), ενώ ένα αντικείμενο είναι *μορφοποιημένο* (0,5%) και δύο είναι *αδιάγνωστα* (0,9%), δηλαδή, παρουσιάζουν τόσο υψηλό βαθμό αλλοίωσης, ώστε η διατομή τους δεν παραπέμπει ούτε στη στρογγύλη ούτε στη σχισμένη ξυλεία. Η σχισμένη ξυλεία περιλαμβάνει ξυλοτεμάχια που αποτελούν προϊόν είτε τεχνητής μεταποίησης είτε φυσικής αποκόλλησης ή απόσχισης λόγω ξήρανσης ή αλλοίωσης.

Επίσης, ως προς τη διαμόρφωση τους, τα κατακόρυφα ξύλα είναι όλα επεξεργασμένα, ενώ τα οριζόντια ξύλα διακρίνονται σε πέντε ομάδες: στην πρώτη ομάδα ανήκουν ξυλοτεμάχια (61 ξυλοτεμάχια ή 27,23% επί του συνόλου των οριζόντιων ξύλων) που φέρουν κάποιο ίχνος *επεξεργασίας* (σημάδια εργαλείων, αποτυπώματα φυτικών ινών, αποκλάδωση κ.λπ.). Τη δεύτερη κατηγορία αποτελούν ξυλοτεμάχια που αποτελούν *υπολείμματα σχίσσης* (37 ξυλοτεμάχια ή 16,51% επί του συνόλου των οριζόντιων ξύλων), δηλαδή, που έχουν αποκολληθεί ή αποσπαστεί με τεχνητό τρόπο από μεγαλύτε-

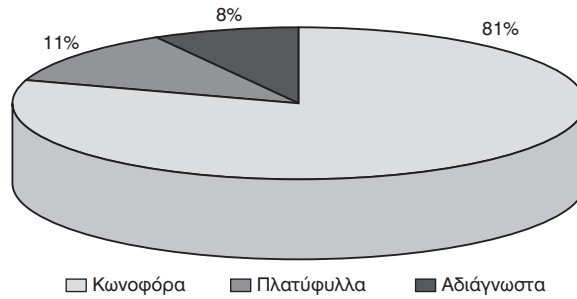
ρα κορμοτεμάχια (πελεκούδια, σχίζες). Στην τρίτη κατηγορία ανήκει ένα ξυλοτεμάχιο που παρεπέμπει μορφολογικά σε κάποιο *μορφοποιημένο αντικείμενο* (0,44%), δηλαδή, αποτελεί προϊόν δευτερογενούς μεταποίησης¹⁴. Την τέταρτη κατηγορία συνθέτουν ξυλοτεμάχια (41 ξυλοτεμάχια ή 18,30% επί του συνόλου των οριζόντιων ξύλων) που εντοπίστηκαν στη *φυσική τους κατάσταση*, δηλαδή, δεν έχουν υποστεί κανενός τύπου ανθρωπογενή μεταποίηση και διατηρούν τις επιμέρους διακλαδώσεις τους. Η τελευταία κατηγορία αφορά τα ξυλοτεμάχια που έχουν χαρακτηριστεί ως *αδιάγνωστα* (73 ξυλοτεμάχια ή 32,58% επί του συνόλου των οριζόντιων ξύλων). Τα ξυλοτεμάχια αυτά σώζονται τόσο αποσπασματικά, ώστε δεν είναι εφικτή η ασφαλή κατηγοριοποίηση τους σε καμία από τις προηγούμενες ομάδες.

4. Η δασοπονική προέλευση των ξύλων και το παλαιοπεριβάλλον του Δισπηλιού

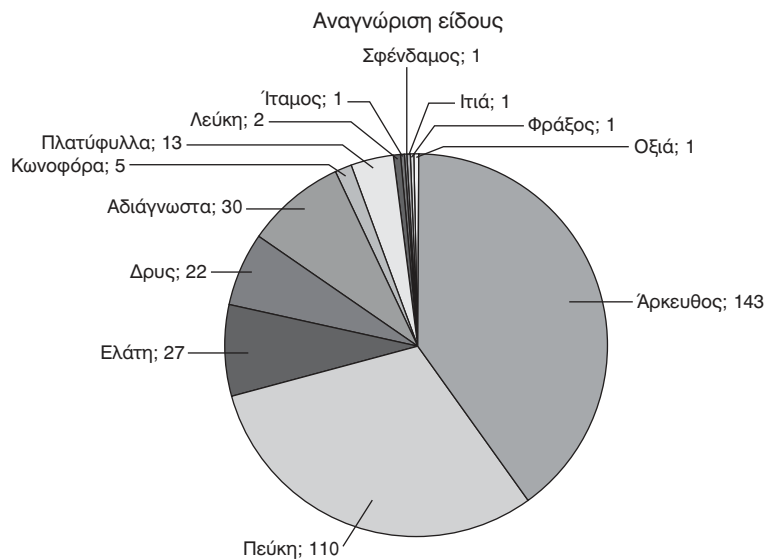
4.1. Τα δασοπονικά είδη των ξύλινων ευρημάτων

Η εξέταση της κυτταρικής δομής των ξύλινων ευρημάτων βασίστηκε σε δείγμα από 357 ξυλοτεμάχια (79,86% του συνολικού δείγματος της ανάλυσης, δηλαδή των 447 ξύλων), από τα οποία 134 προέρχονται από τα ευρήματα που αποσπάστηκαν από την ανασκαφική τους θέση και μεταφέρθηκαν στο εργαστήριο και 223 από τα ξύλα που παρέμειναν *in situ*. Ειδικότερα, 136 δείγματα προέρχονται από κατακόρυφα ξύλα (37,92%) και 221 από οριζόντια (62,07%). Αναγνωρίστηκαν 10 συνολικά είδη και, ειδικότερα, 4 κωνοφόρα (άρκευθος, ελάτη, πεύκη και ίταμος) και 6 πλατύφυλλα φυλλοβόλα (δρυσ, ιτιά, λεύκη, οξιά, σφένδαμος, φράξος). Παρατηρήθηκε σαφής υπεροχή των κωνοφόρων ειδών (286 ξύλα ή 80,11% επί του συνόλου των δειγμάτων) έναντι των πλατύφυλλων (41 ξύλα ή 11,4% επί του συνόλου των δειγμάτων). Τέλος, σε 30 δείγματα (8,6% επί του συνόλου των δειγμάτων) η βοτανική ταύτιση ήταν ανέφικτη ή παρακινδυνευμένη λόγω έντονης αλλοίωσης των κυττάρων και μεταβολής της ανατομικής τους δομής (εικ. 4, 5).

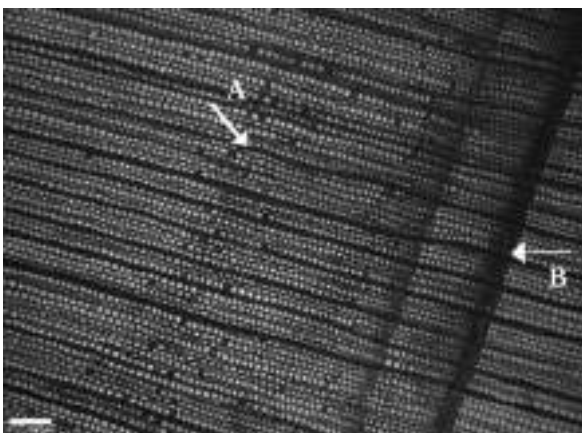
14. Σ. Ι. Χατζητουλούσης, *Το ξύλο ως αρχαιολογικό υλικό στην προϊστορία. Το παράδειγμα του Νεολιθικού λιμναίου οικισμού στο Δισπηλιό Καστοριάς*, (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης 2006, 430.

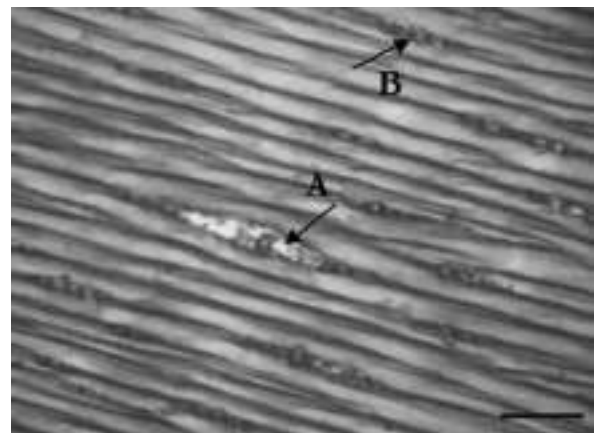
Εικ. 4. Η αντιπροσώπευση κωνοφόρων και πλατύφυλλων ειδών στο δείγμα της ανάλυσης.

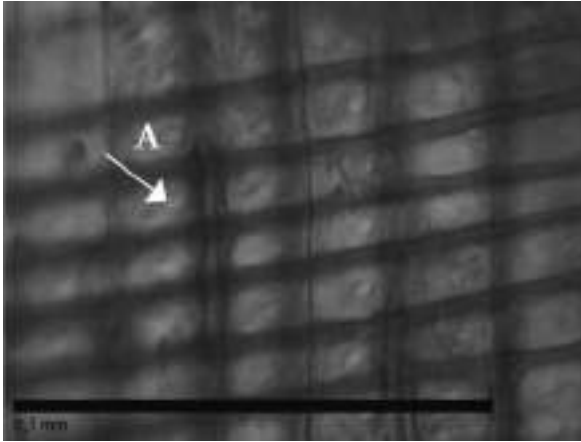
Εικ. 5. Τα δασοπονικά είδη που αναγνωρίστηκαν στα υδατοκορεσμένα ξύλα της ανάλυσης.

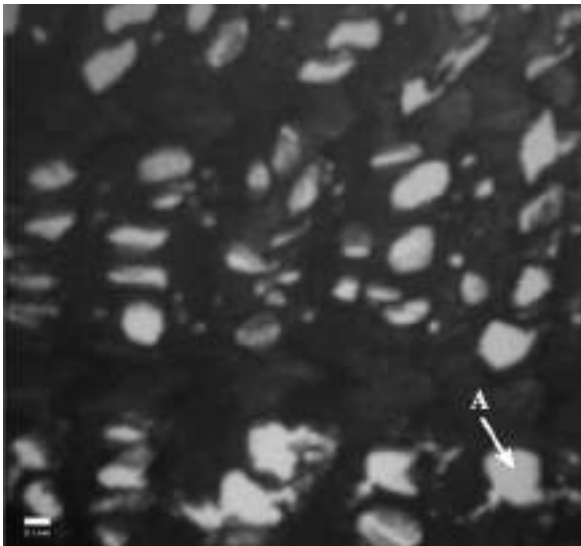
Εικ. 6. Άρκευθος (*Juniperus* sp.): Εγκάρσια επιφάνεια. Α. Αξονικό παρέγχυμα συνήθως άφθονο, σε ζώνες ή διάσπαρτο. Β. Όρια ετήσιων αυξητικών δακτυλίων. Ρητινοφόροι αγωγοί δεν υπάρχουν (από το Δισπηλιό).

Εικ. 7. Πεύκη (*Pinus* sp.): Εφαπτομενική επιφάνεια. Α. Ακτινικοί ρητινοφόροι αγωγοί (ατρακτοειδείς) περιλαμβάνονται σε ακτίνες και περιβάλλονται από επιθηλιακά κύτταρα. Β. Μονόσειρη ακτίνα (με μέσο ύψος 8-15 κύτταρα) από παρεγχυματικά κύτταρα χωρίς ρητινοφόρο αγωγό (από το Δισπηλιό).

Εικ. 8. Ελάτη (*Abies* sp.): Ακτινική επιφάνεια. Α. Ταξοδι-οειδής τύπος βοθρίων διασταύρωσης (από Δισπηλιό).

Εικ. 9. Δρυς (*Quercus* sp.): Εγκάρσια επιφάνεια αλλοιω-μένου ξύλου φυλλοβόλου δρυός. Μέλη αγγείων (από Δι-σπηλιό).

Πιο αναλυτικά, παρατηρείται μία σαφής κυριαρχία της αρκεύθου (143 ξύλα) (εικ. 6) και έπονται η πεύκη (110 ξύλα) (εικ. 7), η ελάτη (27 ξύλα) (εικ. 8), η δρυς (22 ξύλα) (εικ. 9), η λεύκη (2 ξύλα), ο ίταμος, η σφένδαμος, η ιτιά, ο φράξος και η οξιά (από 1 ξύλο). Αναγνωρίστηκαν ακόμη 13 πλατύφυλλα (9 δακτυλιόπορα, 1 διασπορόπορο και 3 αδιάγνωστα) και 5 κωνοφόρα αδιάγνωστου είδους (εικ. 5).

Εξετάζοντας ειδικά την ομάδα των κατακόρυφων ξύλων (136 ξύλα), διαπιστώνουμε ότι για την κάλυψη μίας πολύ συγκεκριμένης ανάγκης, όπως είναι η θεμελίωση των πασσαλόπηκτων κτιρίων του οικισμού αξιοποιούνταν σε πολύ μεγάλη συχνότητα η άρκευθος (105 ξύλα) και πολύ λιγότερο η πεύκη (18 ξύλα), η ελάτη (10 ξύλα) και η ιτιά (1 ξύλο). Ακόμη αναγνωρίστηκαν ένα ξυλοτεμάχιο από πλατύφυλλο δακτυλιόπορο και ένα από κωνοφόρο. Από την άλλη, τα 221 οριζόντια ξύλα προέρχονταν κυρίως από πεύκη (92 ξύλα) και σε πολύ μικρότερο βαθμό από άρκευθο (38 ξύλα), δρυ (22 ξύλα) και ελάτη (17 ξύλα), λεύκη (2 ξύλα), ίταμο, οξιά, σφένδαμο και φράξο (από 1 ξύλο). Τέλος, εντοπίστηκαν 8 πλατύφυλλα δακτυλιόπορα, ενώ σε 1 πλατύφυλλο διασπορόπορο δεν ήταν εφικτός ο προσδιορισμός του είδους, ενώ αναγνωρίστηκαν 3 ακόμη πλατύφυλλα και 4 κωνοφόρα.

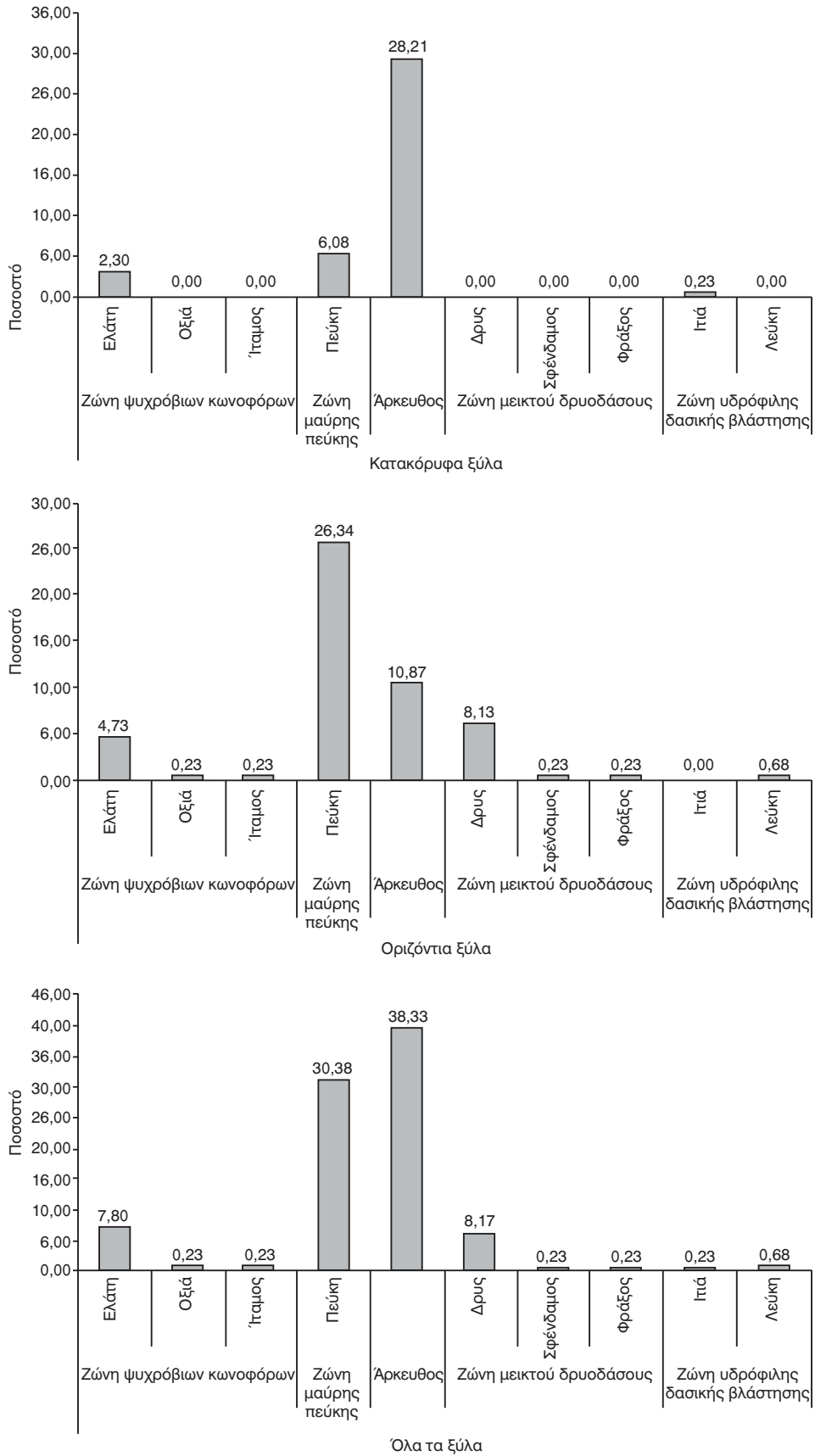
4.2. Η δασική βλάστηση γύρω από τον οικισμό

Από την εξέταση της κυτταρικής δομής των ξυλινων ευρημάτων για την αναγνώριση της βοτανικής ταυτότητάς τους προκύπτει ότι οι κάτοικοι του νεολιθικού Δισπηλιού εκμεταλλεύονταν 4 βασικές δασικές ζώνες σε μικρότερη και μεγαλύτερη απόσταση από τον οικισμό (εικ. 10).

Η πλησιέστερη προς τον προϊστορικό οικισμό ζώνη περιελάμβανε την παρόχθια δασική βλάστηση, η οποία αποτελούνταν από υδροχαρή είδη. Στο δείγμα της ανάλυσης εκπροσωπείται (αν και με ελάχιστο ποσοστό) από την ιτιά (*Salix* sp.) και τη λεύκη (*Populus* sp.). Η επόμενη μεγάλη φυτική διάπλαση, η οποία καταλάμβανε τα γύρω χαμηλά και μέσα υψόμετρα, περιελάμβανε τη ζώνη του μεικτού φυλλοβόλου δρυοδάσους¹⁵. Στη ζώνη αυτή συμμετείχαν είδη όπως η φυλλοβόλος δρυς (*Quercus* sp.), ο ίταμος (*Taxus baccata* sp.), ο φράξος (*Fraxinus* sp.) και η σφένδαμος (*Acer* sp.). Το μεικτό αυτό δάσος φυλλοβόλων αποτελεί τον κυρίαρχο φυτικό σχηματισμό καθ' όλη τη διαδοχή των φάσεων εγκατάστασης γύρω από το Δισπηλιό¹⁶ και εκτείνε-

15. Κ. Κούλη, *Παλαιοπεριβαλλοντική και παλαιοοικολογική αναπαράσταση της περιοχής του νεολιθικού οικισμού Δισπηλιό στη λίμνη Καστοριάς*, (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), Τμήμα Γεωλογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2002.

16. Η θέση βρίσκεται σε υψόμετρο 625 μ. πάνω από την επιφάνεια της θάλασσας με γεωγραφικό πλάτος 40° 30' Β και μήκος 21° 18' Α'.

Εικ. 10. Ο ποσοστιαίος συσχετισμός των ειδών που εντοπίστηκαν στο Δισπηλιό με το ανθρωπογενές φυτικό περιβάλλον.

ται από ένα μεσαίο υψόμετρο 600 μ. έως 1.000 μ.¹⁷.

Στα όρια της ζώνης του δρυοδάσους και σε μεγαλύτερα υψόμετρα εκτείνεται το πευκοδάσος, όπου κυριαρχούν τα δένδρα μαύρης πεύκης (*Pinus nigra* sp.). Το είδος αυτό είναι δυνατό να συμμετέχει επίσης, τόσο στη χαμηλότερη δασική διάπλαση όσο και στην αμέσως ορεινότερη. Σ' αυτήν την ορεινή ζώνη, η οποία καταλαμβάνει ακόμη μεγαλύτερα υψόμετρα, συναντούμε τους δασικούς σχηματισμούς που κυριαρχούν τα ψυχρόβια είδη της ελάτης (*Abies* sp.) και της οξιάς (*Fagus* sp.).

Η άρκευθος (*Juniperus* sp.), η οποία αποτελεί το κυρίαρχο γένος μεταξύ αυτών που αναγνωρίστηκαν στο Δισπηλιό, είναι ένα γένος, του οποίου οι γυρεόκοκκοι είναι υποαντιπροσωπευόμενοι στα διαγράμματα γύρης της περιοχής¹⁸. Γνωρίζουμε, ωστόσο, ότι συστάδες αρκεύθου μπορούν να αποτελούν, κατά θέσεις, συστατικό μέρος τόσο του μεικτού φυλλοβόλου δρυοδάσους όσο και των δασών μαύρης πεύκης, αλλά ακόμη και των ορεινότερων δασών ελάτης και πεύκης, εφόσον οι οικολογικές συνθήκες (κλιματικό μικροπεριβάλλον) το ευνοούν. Επιπλέον, δένδρα αρκεύθου είναι δυνατό να υπήρχαν κατά την περίοδο κατοίκησης του Νεολιθικού οικισμού και στη χαμηλή βλάστηση, την οποία συνέθεταν αειφύλλες θαμνώδεις συστάδες από ηλιόφιλα είδη. Με βάση τα μορφολογικά χαρακτηριστικά των ποικίλων ειδών αρκεύθου και κυρίως το ύψος τους θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι τα πιθανότερα είδη αυτού του γένους, από τα οποία προερχόταν η ξυλεία που εντοπίστηκε στο Δισπηλιό, είναι η *Juniperus excelsa* (άρκευθος η υψηλή) και η *Juniperus foetidissima* (άρκευθος η δυσσομοτάτη). Πρόκειται για είδη δένδρων που αναπτύσσονται σε αξιόλογο ύψος (έως 20 μ. η πρώτη και έως 17 μ. η δεύτερη) σε σύγκριση με τα υπόλοιπα είδη του γένους *Juniperus*¹⁹ και, άρα, προσφέρουν ξύλο κατάλληλο για τις οικοδομικές ανά-

γκες της κοινότητας. Κοινό χαρακτηριστικό των δύο αυτών ειδών είναι ότι η παρουσία τους καλύπτει αξιοσημείωτο οικολογικό εύρος, καθώς είναι δυνατό να αναπτυχθούν σε ποικίλες οικολογικές συνθήκες (σε υψόμετρα από 300 έως 2.300 μ. η πρώτη και από 800 μ. έως 2.300 η δεύτερη)²⁰.

Διαπιστώνουμε, λοιπόν, ότι ο φυτικός περίγυρος (τόσο γύρω από τη λίμνη όσο και ευρύτερα στις γύρω ορεινές εκτάσεις ευρύτερα της νεολιθικής εγκατάστασης) ήταν πολύ πλούσιος σε πρώτες ύλες για την κάλυψη ενός μεγάλου εύρους κατασκευαστικών και οικοδομικών αναγκών, όπου η ξυλεία έπαιζε πρωτεύοντα ρόλο. Μάλιστα, από τα αποτελέσματα της ανάλυσης γίνεται φανερό ότι η προμήθεια της ξυλείας αυτής δεν προϋπέθετε, κατά κανόνα, τη μετακίνηση των κατοίκων του Δισπηλιού σε μεγάλες αποστάσεις, καθώς ήταν εύκολα και άφθονα διαθέσιμη σε δασικούς σχηματισμούς αρκετά κοντά στον οικισμό ή σε απόσταση που θα μπορούσε να καλυφθεί.

Σε σύγκριση με τα δεδομένα από την ανθρακολογική ανάλυση²¹, στην περίπτωση των υδατοκορεσμένων ξύλων, το εύρος των ειδών που αναγνωρίστηκαν μεταξύ των υδατοκορεσμένων ξύλων είναι σαφώς πιο περιορισμένο. Επίσης, παρατηρείται ότι στην πρώτη περίπτωση (ξυλάνθρακες) υπερέχει η πεύκη ενώ στη δεύτερη (υδατοκορεσμένα ξύλα) η άρκευθος. Η διαφορά αυτή μπορεί να οφείλεται, έως ένα βαθμό, στο γεγονός ότι οι ξυλάνθρακες προέρχονταν πιθανότατα από ευρύτερο φάσμα ανθρωπογενών δραστηριοτήτων (κατασκευαστικό υλικό, καύσιμη ύλη κ.λπ.) σε σύγκριση με τα υδατοκορεσμένα ξύλα του υπό μελέτη δείγματος. Αυτά εξυπηρετούσαν ανάγκες, κυρίως οικοδομικής φύσης, και για αυτό το λόγο θα προέρχονταν από περιορισμένα είδη δένδρων, τα οποία οι κάτοικοι του νεολιθικού Δισπηλιού θα εκτιμούσαν ως καταλληλότερα για αυτή τη χρήση²².

17. M. Ntinou, *La paleovegetación en el Norte de Grecia desde el Tardiglacial hasta el Atlantico. Formaciones Vegetales, Recursos y Usos*, Οξφόρδη 2002, 182.

18. S. Bottema, *Late Quaternary vegetation history of northwestern Greece* (διδαστορική διατριβή), University of Croningen 1974, 157.

19. Ν. Αθανασιάδης, *Δασική Βοτανική (δένδρα και θάμνοι των δασών της Ελλάδος)*. Μέρος ΙΙ, Θεσσαλονίκη 1986α, 47, 52, 53. Γ. Σφήκας, *Δέντρα και θάμνοι της Ελλάδας*, Αθήνα 1998, 50, 54.

20. Θ. Ι. Αραπατζής, *Θάμνοι και δέντρα στην Ελλάδα*. Τόμος Ι, Δράμα 1998, 67-68.

21. Μ. Ντίνου, «Η παλαιοβλάστηση γύρω από τον οικισμό και η χρήση της», στον τόμο: Γ. Χ. Χουρμουζιάδης (επιμ.), *Δισπηλιό 7.500 χρόνια μετά*, Θεσσαλονίκη 2002, 317-329.

22. Ωστόσο, η εκτίμηση αυτή θα πρέπει να ελεγχθεί, στο μέλλον, σε μεγαλύτερο αριθμό δειγμάτων και από τις δύο κατηγορίες και μάλιστα, από κοινές ανασκαφικές περιοχές, προκειμένου να αποκτήσουμε μία σαφέστερη εικόνα των ομοιοτήτων ή διαφορών στην αντιπροσώπευση των ειδών.

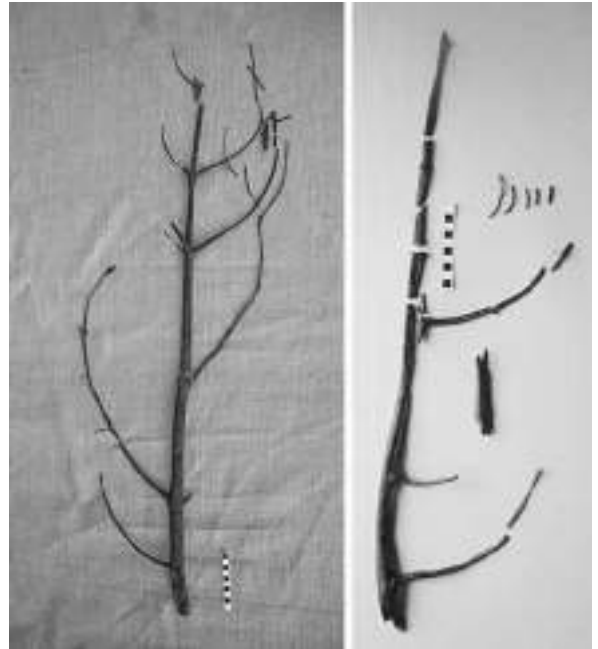
5. Μεταφορά ξυλείας και χώρος επεξεργασίας της ξυλείας

Αναφορικά με τη διερεύνηση του παραγωγικού χώρου, όπου πραγματοποιούνταν οι εργασίες προετοιμασίας και κατεργασίας της ξυλείας αμέσως μετά την υλοτόμησή της, μπορούμε να στηριχτούμε σε δύο κατηγορίες ξύλινων ευρημάτων από το Δισπηλιό: τα ξύλα που εντοπίστηκαν στη φυσική τους κατάσταση και τα υπολείμματα σχίσης.

5.1. Ξυλοτεμάχια στη φυσική τους κατάσταση

Αναφορικά με το ζήτημα της μεταφοράς της υλοτομημένης ξυλείας μπορούμε να στηριχτούμε σε μία ειδική κατηγορία: τα οριζόντια ξυλοτεμάχια που εντοπίστηκαν στη φυσική τους κατάσταση, δηλαδή δεν έφεραν κανένα ίχνος επεξεργασίας, αλλά διατηρούσαν τους κλαδίσκους τους (εικ. 11α, β). Είναι κυκλικής και ελλειψοειδούς διατομής και ποικίλων διαμέτρων, είτε πολύ λεπτά (διαμέτρου μεταξύ 1-20 χιλ.) είτε λεπτά (διαμέτρου μεταξύ 21-40 χιλ.) είτε μεσαία (διαμέτρου μεταξύ 41-60 χιλ.). Τα ξύλα αυτής της κατηγορίας προέρχονται από δένδρα αρκεύθου, πεύκης, ελάτης και οξιάς. Αποκαλύφθηκαν σπανιότερα ως μεμονωμένα ευρήματα και κυρίως σε μικρές και πυκνές συγκεντρώσεις, στις οποίες συνυπήρχαν με πολλά άλλα πυκνά διαπλεκόμενα ξύλινα στοιχεία, είτε με υπολείμματα σχίσσης είτε και με ξύλα με ίχνη επεξεργασίας.

Η ανασκαφική παρουσία της ξυλείας στη φυσική της κατάσταση μέσα στο δομημένο χώρο της εγκατάστασης αποτελεί σημαντική ένδειξη ότι τουλάχιστον ένα μέρος της ξυλείας που είχε κοπεί από τους νεολιθικούς υλοτόμους στο δάσος μεταφέρθηκε στον οικισμό χωρίς να έχει ολοκληρωθεί το στάδιο της αποκλάδωσης στο δάσος ή προκειμένου να δεχτεί εκεί (στον οικισμό) περαιτέρω κατεργασία (αποκλάδωση, αποφλοιώση, πελέκηση). Η επιλογή αυτή, ενδεχομένως, να αντικατοπτρίζει την

Εικ. 11. Ξυλοτεμάχια που εντοπίστηκαν στη φυσική τους κατάσταση, από το Δισπηλιό.

πρόθεση των νεολιθικών για λόγους, ίσως, οικονομίας χρόνου να μεταφέρουν κάποιους από τους κομμένους κορμούς μαζί με τα λεπτότερα τουλάχιστον, κλαδιά τους στον οικισμό. Σχετικά με τον τρόπο μεταφοράς των κομμένων κορμών μέσα στον οικισμό, κατά την εξέταση της επιφάνειας των κορμοτεμαχίων δεν διακρίνονται ίχνη φθοράς ή εγκοπές που θα μπορούσαν να προέρχονται από την τριβή των ξύλων, εάν σύρονταν στο έδαφος με τη βοήθεια σχοινιών από το δάσος μέχρι τον οικισμό, όπως αυτά που εντοπίστηκαν στις θέσεις Auvernier²³ ή Cortailod-Est της Ελβετίας²⁴ και Chalain 5 της Γαλλίας²⁵. Ως εναλλακτική εκδοχή μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι «υλοτόμοι» του Δισπηλιού μετέφεραν τους βαρείς κορμούς πάνω στους ώμους ή πάνω σε ζώα ή σε πλωτά μέσα επωφελούμενοι της λίμνης για να φτάσουν στον οικισμό τους.

23. B. Arnold, «À propos de Cortailod-Est (Bronze final): le pilotis, une source d'information trop souvent méconnue», *Archäologie der Schweiz* 7 (1984) 59.

24. A. Billamboz – J. L. Brochier – L. Chaix, «Le site. Fouille et stratigraphie», στον τόμο: *La station Littorale d'Auvernier Port Cadre et Evolution, Auvernier* 5, Λωζάννη 1982.

25. S. Choulot – T. Ernst – F. Joly – D. Maréchal – J. και L. Monnier – O. Weller – P. Pétrequin, «L'abattage et le façonnage des bois d'œuvre», στον τόμο: P. Pétrequin (επιμ.), *Les sites littoraux néolithiques de Clairvaux-les-Lacs et de Chalain (JURA), III. Chalain station 3, 3200-2900 av. J.C.*, Vol. 1, Παρίσι 1997, 202.

5.2. Υπολείμματα σχίσης

Στην υπόθεση περί υλοποίησης, ως ένα βαθμό, της προετοιμασίας (αποκλάδωση, αποφλοιώση) και της πρωτογενούς κατεργασίας των κομμένων κορμών (πελέκηση, σχίσση) όχι στο δάσος αλλά εντός του οικισμού²⁶, φαίνεται να συνηγορεί και η ανασκαφική παρουσία των υπολειμμάτων σχίσσης (ξύλοτεμάχια εκείνα που έχουν αποκολληθεί ή αποσπαστεί με τεχνητό τρόπο από μεγαλύτερα κορμοτεμάχια) μέσα στο δομημένο χώρο της εγκατάστασης (εικ. 12α,β). Το σωζόμενο πάχος τους κυμαίνεται μεταξύ 3-15 χιλ., το σωζόμενο πλάτος μεταξύ 7-37 χιλ., και το σωζόμενο μήκος μεταξύ 41-401 χιλ. (μέσο όρο 100 χιλ.).

Η έντονη διασπορά των υπολειμμάτων σχίσσης σε μεγάλη έκταση του ανατολικού τομέα στο Δισπηλιό μπορεί να αποδοθεί, εν μέρει, στη μετααποθετική δράση του νερού της λίμνης.

Παρόλο, ωστόσο, που είναι πολύ πιθανό η πρωτογενής κατεργασία των ξύλων να γινόταν μέσα στον οικισμό, ο περαιτέρω προσδιορισμός ειδικότερων χώρων πιθανής κατεργασίας των ξύλων μέσα στα όρια του ανασκαμμένου οικισμού δεν είναι εφικτός. Η βασική αιτία είναι ότι τα ξύλα των δύο παραπάνω κατηγοριών δεν αποκαλύφθηκαν αποκλειστικά σε συγκεκριμένες ζώνες αλλά διάσπαρτα σε μεγάλη έκταση των αρχαιολογικών αποθέσεων και, σπάνια μόνο, σε μικρές συσσωρεύσεις. Η διασπορά τους μάλιστα φαίνεται να υπήρξε τυχαία, ενδεχομένως, λόγω μετααποθετικών παραγόντων.

6. Η επεξεργασία της ξυλείας

Ένα βασικό ερώτημα σχετικά με την αξιοποίηση της ξυλείας από τα μέλη της νεολιθικής κοινότητας του Δισπηλιού αφορά τους τρόπους και τα μέσα επεξεργασίας και μεταποίησης της από φυσι-

Εικ. 12α,β. Παραδείγματα υπολειμμάτων σχίσσης από το Δισπηλιό.

κό προϊόν σε πολιτισμικό αντικείμενο. Η κατηγορία των ξύλων που φέρουν ίχνη επεξεργασίας αποτελεί το 32,58% (73 ξυλοτεμάχια) επί του συνολικού δείγματος και περιλαμβάνει κυρίως οριζόντια (83,56%) (61 ξυλοτεμάχια) και λιγότερο κατακόρυφα (11 ξυλοτεμάχια ή 16,43%)²⁷. Τα οριζόντια ξύλα, διακρίνονται σε στρογγύλη (με ελλειψοειδή ή κυκλική διατομή) (41 ξυλοτεμάχια) και σε σχισμένη (δηλαδή προϊόντα σκόπιμης σχίσσης) ξυλεία (20 ξυλοτεμάχια)²⁸.

Τα ίχνη κατεργασίας που παρατηρήθηκαν στην επιφάνεια των υδατοκορεσμένων ξύλινων αντικειμένων από το Δισπηλιό παραπέμπουν στις ακόλου-

26. Έχουν καταγραφεί, για τη νεολιθική περίοδο, παραδείγματα υλοποίησης κάποιων από τις τεχνικές κατεργασίας ξύλου τόσο μέσα στα όρια του οικισμού, όπως στο Etton της Αγγλίας [M. Taylor, «Wood and bark from the enclosure ditch», στον τόμο: F. Pryor (επιμ.), *Etton. Excavations at a Neolithic causewayed enclosure near Maxey Cambridgeshire, 1982-7*, Λονδίνο 1998: 134] ή στον τόπο κατασκευής ενός έργου, όπως στο ξύλινο μονοπάτι της θέσης Corlea 6, στην Ιρλανδία [O'Sullivan, *ό.π.* (σημ. 10) 316] όσο και μέσα στο δάσος, δηλαδή, αμέσως μετά την υλοτόμηση, όπως στις περιπτώσεις του οικισμού στο Chalain της Γαλλίας [Choulot, *ό.π.*, (σημ. 25) ή του ξύλινου μονοπατιού στο Sweet Track της Αγγλίας [B. J. Orme – J. M. Coles, «Prehistoric woodworking from the Somerset Levels: 1. Timber», *Somerset Levels Papers* 9 (1983) 27].

27. Το μικρό δείγμα των κατακόρυφων πασσάλων οφείλεται στο γεγονός ότι αποσπάστηκαν από το χώμα μόνο 11 και μεταφέρθηκαν στο εργαστήριο για εξέταση των ιχνών επεξεργασίας, ενώ οι υπόλοιποι παρέμειναν στο χώρο της ανασκαφής.

28. Για μία αναλυτικότερη παρουσίαση των τεχνολογικών χαρακτηριστικών των ξύλινων ευρημάτων βλέπε: Στ. Χατζητουλούσης, «Η τεχνολογία του ξύλου στο Νεολιθικό Δισπηλιό», *Ανάσκαμμα* 1 (2008) 93-123.

θες ξυλουργικές τεχνικές: την υλοτόμηση (1 ξυλοτεμάχιο), την αποκλάδωση (41 ξυλοτεμάχια), την αποφλοίωση, την πελέκηση (22 ξυλοτεμάχια), τη σχίση (20 ξυλοτεμάχια) και την κοίλανση (3 ξυλοτεμάχια²⁹).

Ξεκινώντας από το στάδιο της υλοτόμησης, αυτό ανιχνεύεται συνήθως στα άκρα των ξυλοτεμαχίων. Στην περίπτωση του Δισπηλιού αντιπροσωπεύεται με σαφήνεια σε ένα μόνο ξυλοτεμάχιο. Στο ένα του άκρο φέρει σημάδια επεξεργασίας, τα οποία παραπέμπουν σε μία τεχνική που συνδυάζει την πελέκηση και το τράβηγμα. Σύμφωνα με αρχαιολογικά παραδείγματα από άλλες θέσεις και με πειραματικές εφαρμογές³⁰, η συγκεκριμένη τεχνική εφαρμοζόταν κυρίως σε κλαδιά και σε μικρής διαμέτρου κορμούς.

Επιπλέον, σε κάποια από τα επεξεργασμένα ξύλα είναι πιθανό ορισμένα από τα σημάδια επεξεργασίας που υποδηλώνουν την τεχνική της πελέκησης να είχαν δημιουργηθεί προηγουμένως, δηλαδή κατά το στάδιο της υλοτόμησης. Η υπόθεση αυτή ισχύει ιδίως στην περίπτωση των ξύλων με σφηνοειδή απόληξη: τα χτυπήματα στις δύο απέναντι πλευρές του δένδρου, που διαμορφώνουν στη βάση του άκρο σε σχήμα σφήνας, θεωρούνται η συνήθεστη μέθοδος υλοτόμησης μεσαίου μεγέθους κορμών³¹ με τη συμμετοχή πελέκεων από λειασμένο λίθο³². Με την τεχνική αυτή το άκρο του κομμένου κορμού αποκτούσε ένα σχετικά αιχμηρό σχήμα, που διευκόλυνε την περαιτέρω σχηματοποίηση του άκρου, εφόσον προοριζόταν για να εμπηχτεί στο έδαφος ως κατακόρυφος πάσσαλος. Η διάκριση, ωστόσο, των σημαδιών της υλοτόμησης από τα αντίστοιχα της πελέκησης (όπου αυτά συνυπάρχουν) είναι πολύ δύσκολη, καθώς τα χτυπήματα της πελέκησης συνήθως κάλυπταν ή αλλοίωναν τα

σημάδια της υλοτόμησης.

Την τεχνική της αποκλάδωσης μαρτυρούν τα ίχνη σκόπμου καθαρισμού των πλευρικών κλαδίσκων από τον κύριο κορμό των οριζόντιων ξύλων ή των κατακόρυφων πασσάλων που εντοπίστηκαν στην ανασκαφή. Η διαδικασία απομάκρυνσης των κλαδίσκων που έπονταν της υλοτόμησης, αποτελούσε απαραίτητη προϋπόθεση για τη διευκόλυνση τόσο της μεταφοράς των μεγάλων κορμών στον οικισμό (έστω και όταν πραγματοποιούνταν μερικώς) όσο και της οποιασδήποτε περαιτέρω μεταποίησης (πελέκηση, σχίση) και χρήσης τους (ως δομικό στοιχείο). Ειδικά τα κατακόρυφα δομικά στοιχεία θεμελίωσης στο Δισπηλιό είχαν όλα δεχτεί αποκλάδωση προκειμένου να τοποθετηθούν ευκολότερα μέσα στο έδαφος.

Η αφαίρεση του φλοιού από την επιφάνεια των ξύλων αποτελεί μία διαδικασία που συνήθως (σύμφωνα με πειραματικά και εθνογραφικά παραδείγματα) υλοποιούνταν μετά από την υλοτόμηση και την αποκλάδωση του κορμού και εξυπηρετούσε τη διευκόλυνση της περαιτέρω κατεργασίας και μεταποίησης του³³. Στην περίπτωση του Δισπηλιού εντοπίστηκαν τόσο ξύλα που είχαν αποφλοιωθεί όσο και ξύλα που διατηρούσαν ακόμη ίχνη φλοιού στην επιφάνεια τους. Μολονότι η απομάκρυνση του φλοιού προστατεύει το εκτεθειμένο σε ατμοσφαιρικές συνθήκες κορμοτεμάχιο από την προσβολή ξυλοφάγων εντόμων, η παρουσία και των δύο κατηγοριών (ξύλα με και χωρίς φλοιό) στο Δισπηλιό υποδηλώνει πως το στάδιο της αποφλοίωσης εφαρμοζόταν κατά περίπτωση και ενδεχομένως ανάλογα με τη χρήση, για την οποία προοριζόταν κάθε ξυλοτεμάχιο, και, ιδιαίτερα, ανάλογα με το εάν επρόκειτο να δεχτεί επεξεργασία στην επιφάνειά του.

29. Πρέπει να σημειωθεί ότι το χαμηλό ποσοστό της τεχνικής αυτής οφείλεται στο γεγονός ότι το ανώτερο τμήμα των κατακόρυφων πασσάλων, στο οποίο θα αναμέναμε να εντοπίσουμε εντορμίες, έχει υποστεί σοβαρή αλλοίωση και έχει χαθεί. Έτσι, το ποσοστό αυτό αφορά μόνο τα παραδείγματα, στα οποία με βεβαιότητα διακρίθηκαν ίχνη εντορμιών.

30. O'Sullivan, *ό.π.* (σημ. 10).

31. Αντίθετα σε κορμούς μεγάλης διαμέτρου (μεγαλύτερης από 30 εκ.) φαίνεται ότι προτιμούνταν η κοπή από 3 ή και 4 όψεις ή και τεχνικές σχισμάτων παράλληλα με τη χρήση του λίθινου πέλεκυ.

32. M. Noël – A. Bocquet, *Les hommes et le bois. Histoire et technologie du bois de la préhistoire a nos jours*, Παρίσι 1987, 160. S. A. Semenov, «The working of wood in ancient Altai – according to the material from the Pazyryk barrows», στον τόμο: L. Longo – N. Skakun (επιμ.), *The roots of use-wear analysis: selected papers of S. A. Semenov, Published in the occasion of the Congress Prehistoric Technology 40 years later: functional studies and the Russian Legacy, Verona, 20-23 April 2005, Memorie del Museo Civico di Storia Naturale di Verona (2 serie)* 2005, 53.

33. P. Pétrequin – A. M. Pétrequin, *Ecologie d'un outil: la hache de pierre en Irian Jaya (Indonésie)*, Παρίσι 1993, 67.

Επιπλέον, αξιοσημείωτος αριθμός από μικρά θραύσματα φλοιού εντοπίστηκαν διάσπαρτα στα βαθύτερα ανασκαφικά στρώματα του ανατολικού τομέα στο Δισπηλιό. Η απουσία εκτεταμένων και πυκνών συσσωρεύσεων δεν επιτρέπει την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων σχετικά με τη χρήση που μπορεί να είχαν. Ενδεχομένως, η διάσπαρτη και αποσπασματική αυτή χωρική κατανομή τους να οφείλεται, εν μέρει, στη μετααποθετική δράση του νερού. Παρόλα αυτά, μπορούμε να υποθέσουμε ότι ένα μέρος αυτών των θραυσμάτων φλοιού θα μπορούσε να έχει αποκολληθεί με φυσικό τρόπο από την επιφάνεια των κορμών ως συνέπεια της διάβρωσης τους ή να έχει αφαιρεθεί με τεχνητό τρόπο. Σε αυτή την περίπτωση οι φλοιοί θα μπορούσαν να έχουν χρησιμοποιηθεί επιπλέον ως υλικό επικάλυψης ξύλινων οριζόντιων στοιχείων και να επένδυναν μία επιφάνεια χρήσης (δάπεδο) (για παράδειγμα πάνω σε επάλληλες στρώσεις από λεπτούς κλαδίσκους) ή να κάλυπταν οροφές οικημάτων³⁴.

Το στάδιο της *πελέκησης* αντιπροσωπεύεται στα ίχνη σχηματοποίησης του ενός άκρου των κατακόρυφων πασσάλων καθώς επίσης και σε αξιόλογο αριθμό οριζόντιων ξύλων. Στην πλειονότητα τους τα ξύλα είχαν πελεκηθεί με μικρά, διαδοχικά χτυπήματα, τα οποία, όσο πλησίαζαν προς το άκρο, φαίνεται ότι γίνονταν πιο κοφτά (μίκραιναν σε μήκος) αφήνοντας αντίστοιχα μικρότερα ίχνη επεξεργασίας. Στην περίπτωση των κατακόρυφων πασσάλων, η διαμόρφωση του άκρου τους σε αιχμηρή απόληξη διευκόλυνε την έμπηξη τους στο έδαφος, ενώ στην περίπτωση των οριζόντιων πασσάλων, θα εξυπηρετούσε την καλύτερη συναρμογή τους με άλλα ξύλινα στοιχεία για δομικούς σκοπούς.

Στα σχηματοποιημένα άκρα αντιπροσωπεύονται και οι τρεις βασικοί τύποι αιχμών που έχουν καταγραφεί και σε άλλες ένυδρες νεολιθικές θέσεις³⁵: ο τύπος της «σφήνας» (36,84%) που διαμορφώνεται με την πελέκηση του κορμού από τις δύο διαμετρικά αντίθετες όψεις (εικ. 13), ο τύπος της «σμίλης» (47,36%) που διαμορφώνεται με την πελέκηση από τη μία μόνο όψη του κορμού (εικ. 14) και ο τύπος του «μολυβιού» (15,78%) που διαμορ-

Εικ. 13. Ο σφηνοειδής τύπος αιχμής σε ξυλοτεμάχιο από το Δισπηλιό.

Εικ. 14. Ο τύπος της σμίλης σε ξύλο από το Δισπηλιό.

Εικ. 15. Ο μολυβοειδής τύπος αιχμής σε ξύλο από το Δισπηλιό.

φώνεται με την πελέκηση του κορμού περιμετρικά (εικ. 15). Είναι χαρακτηριστικό ότι ειδικά στους κατακόρυφους πασσάλους υπερέχει ο τύπος της σφήνας. Το στοιχείο αυτό είναι εν μέρει αναμενόμενο, καθώς είναι πολύ πιθανό το άκρο των συγκεκριμένων πασσάλων να είχε διαμορφωθεί χονδροειδώς

34. R. Wyss, *Die jungsteinzeitlichen Bauernhöfe von Egolzwil 4 im Wauwilermoos. Band 3: Die Siedlungsrester. Archäologische Forschungen*, Ζυρίχη 1988, 46, 52.

35. J. M. Coles – B. J. Orme, «Prehistoric woodworking from the Somerset Levels: 1. Roundwood», *Somerset Levels Papers* 11 (1985), εικ. 7.

σε αυτό το σχήμα ήδη κατά το στάδιο της υλοτόμησης με χτυπήματα από τις δύο διαμετρικά αντίθετες όψεις τους. Αντίθετα, μεταξύ των οριζόντιων ξύλων (που στην πλειονότητα τους πρόκειται για κλαδιά) υπερέχει ο τύπος της σμίλης, στοιχείο επίσης αναμενόμενο, εάν αναλογιστούμε ότι ο συνηθέστερος τρόπος κοπής των κλαδιών από το κεντρικό στέλεχος ήταν με διαδοχικά χτυπήματα από τη μία (την επάνω) όψη τους.

Στην πλειονότητα των ξύλων του Δισπηλιού παρατηρήθηκε ότι η κλίση των χτυπημάτων, με τα οποία έγινε η επεξεργασία τους, ήταν αντιστρόφως ανάλογη προς τη διάμετρο τους (οι γωνίες κοπής κυμαίνονταν μεταξύ 20°-40°). Τα χτυπήματα σε ρηχές γωνίες (25°-40°) αποτελούν τον κανόνα για την πελέκηση του ξύλου με λίθινους πελέκεις κατά τη Νεολιθική περίοδο. Με δεδομένο ότι η γωνία κοπής σχετίζεται άμεσα με το βάθος διείσδυσης της κόψης του εργαλείου σε αυτό, έχει διαπιστωθεί από πειραματικές εργασίες ότι τα λίθινα εργαλεία γενικά δεν είναι αποτελεσματικά σε πολύ ρηχές γωνίες, καθώς με τέτοια κλίση περισσότερο γλιστρούν στο ξύλο παρά το κόβουν³⁶.

Η χρήση λίθινων πελέκων επιβεβαιώνεται και από τις διαστάσεις των εδρών στην επεξεργασμένη επιφάνεια των ξυλοτεμαχίων του Δισπηλιού και την καμπυλότητα που παρουσιάζουν οι έδρες στην εγκάρσια τομή τους (με μέσο βάθος 1-1,3 χιλ.). Παρόλο που οι έδρες δεν αντιπροσωπεύουν τις πλήρεις διαστάσεις της κόψης των λεπίδων, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι οι διαστάσεις των εδρών στα ξυλοτεμάχια από το Δισπηλιό παραπέμπουν σε εργαλεία από λειασμένο λίθο μικρού μεγέθους (π.χ. 40 χιλ. μήκος με 25 χιλ. πλάτος, ή 51 χιλ. με 33 χιλ. αντίστοιχα).

Η τεχνική της σχίσσης αντιπροσωπεύεται στο υλικό του Δισπηλιού από δύο ομάδες ξυλοτεμαχίων: στην πρώτη ομάδα συγκαταλέγονται ξύλα με πλατιές επίπεδες επιφάνειες, που χαρακτηρίστηκαν ως σανίδες, ενώ στη δεύτερη ομάδα εντάσσεται ένας κατακόρυφος πάσσαλος, μεγάλης διαμέτρου (320 χιλ.) σχισμένος κατά μήκος στη μέση. Η χρήση σχισμένων κατακόρυφων στοιχείων δεν αποτελεί στοιχείο άγνωστο για τη Νεολιθική περίοδο, καθώς ανάλογες έμμεσες και άμεσες αρχαιολογικές ενδείξεις συναντούμε τόσο στον ελλαδικό χώρο, όπως στο Ντικιλί Τας³⁷, στα Σέρβια 1³⁸, στην Καμμένη Οικία των Σιταγρών³⁹, στο Κρεμαστό Γρεβενών⁴⁰, όσο και στον υπόλοιπο ευρωπαϊκό χώρο, όπως στο Aichbühl και το Pestenacker της Γερμανίας⁴¹.

Ο προσφιλέστερος τρόπος σχίσσης των κορμών στο νεολιθικό Δισπηλιό ήταν η σχίσση σε ακτινική διεύθυνση, η οποία αποτελεί και την ευκολότερη μέθοδο ελάττωσης του πάχους μεγάλων κορμών, καθώς εκμεταλλεύεται τη φυσική διεύθυνση των ακτινών τους. Αντίθετα, η σχίσση σε εφαπτομενική διεύθυνση καταγράφηκε μόνο σε δύο ξυλοτεμάχια. Είναι αξιοσημείωτο ότι οι (σωζόμενες) επιφάνειες των σανίδων στο Δισπηλιό και από τις δύο όψεις είναι αρκετά λείες, χωρίς, ωστόσο, να φέρουν σημάδια εργαλείων, υποδηλώνοντας μία επιτυχημένη και επιδέξια σχίσση παρά μία τεχνητή εξομάλυνση της επιφάνειας των σανίδων με τη βοήθεια λίθινου εργαλείου (εικ. 16α,β).

Αναφορικά με το είδος των σχισμένων ξύλων διαπιστώνουμε μία προτίμηση στην πεύκη και λιγότερο στην άρκευθο. Αντίθετα από ότι θα αναμέναμε, είδη δένδρων, όπως η δρυς, που το ξύλο τους σχετίζεται με μεγαλύτερη επιτυχία από αυτό της πεύκης διαθέτει αξιοσημείωτη μηχανική αντοχή,

36. J. M. Coles – S. V. E. Heal – B. J. Orme, «The use and character of wood in Prehistoric Britain and Ireland», *Proceedings of the Prehistoric Society* 44 (1978) 26. Choulot, *ό.π.* (σημ. 25) 188.

37. S. Martinez, «A new look at house construction techniques current research at Dikili Tash, Neolithic site of Eastern Macedonia», *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και τη Θράκη* 13 (2001) 64.

38. C. Ridley – K. A. Wardle, «Rescue excavations at Servia 1971-1973: a preliminary report», *BSA* 74 (1979) 195.

39. C. Renfrew, «The excavated areas», στον τόμο: C. Renfrew – M. Gimbutas – E. Elster (επιμ.), *Excavations at Sitagroi. A Prehistoric village in Northeastern Greece, vol. 1.* Monumenta Archaeologica 13, Λος Άντζελες 1986, 191.

40. Γ. Τουφεξής, «Ανασκαφή στο Νεολιθικό οικισμό Κρεμαστός του Ν. Γρεβενών», *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και τη Θράκη* 8 (1998) 18.

41. G. Schönfeld, «Im Tal des verlorenen Baches: Siedlungen der Jungsteinzeit in feuchten Talauen Bayerns», στον τόμο: H. Schlichtherle (επιμ.), *Pfahlbauten rund um die Alpen*, Στουτγάρδη 1997, 84.

Εικ. 16α,β. Προϊόντα της τεχνικής σχίσης από το Δισπηλιό.

Εικ. 17. Ίχνη τεχνητής κοίλανσης (εντορμία) στο ανώτερο τμήμα κατακόρυφου πασσάλου από το Δισπηλιό.

ανθεκτικότητα σε προσβολές από μικροοργανισμούς και παρουσιάζει ευκολία στην κατεργασία του⁴², αντιπροσωπεύονται στα ξύλα του Δισπηλιού σε χαμηλότερο ποσοστό. Η επιλογή των κωνοφόρων ειδών οφείλεται, ενδεχομένως, στην τάση των κατοίκων της λίμνης να αξιοποιούν το απόθεμα ξυλείας που είχαν έτσι κι αλλιώς στη διάθεση τους για οικοδομικούς σκοπούς, αφού τα δύο αυτά κωνοφόρα είδη κυριαρχούν σε όλες τις κατηγορίες ξυλείας που είδαμε μέχρι τώρα. Ένας ακόμη σημαντικός λόγος αφορά την ευκολία που παρουσιάζουν και τα δύο είδη (άρκευθος, πεύκη) ως προς την κατεργα-

σία τους καθώς και στην υψηλή ανθεκτικότητά τους σε ένυδρες συνθήκες⁴³.

Τέλος, η τεχνική της κοίλανσης φαίνεται να αντιπροσωπεύεται αν και χωρίς ιδιαίτερη σαφήνεια σε περιορισμένο αριθμό κατακόρυφων πασσάλων (εικ. 17). Στο επάνω σωζόμενο τμήμα των πασσάλων παρατηρήθηκαν συμμετρικές και λείες κατακόρυφες κοιλότητες. Οι κοιλότητες αυτές λειτουργούσαν πιθανότατα ως εντορμίες για τη διασφάλιση μιας ασφαλέστερης (πέρα από το δέσιμο με σχοινιά), σταθερότερης και στερεότερης συναρμογής των κατακόρυφων με τα οριζόντια δομικά στοιχεία μιας κατασκευής.

7. Η οικοδομική ξυλεία στο Δισπηλιό

Η κατηγορία των ένυδρων ξύλων που θεωρήθηκαν ότι εξυπηρετούσαν οικοδομικές ανάγκες συνιστούν το 48% επί του συνόλου του υπό μελέτη δείγματος (215 ξυλοτεμάχια) και περιλαμβάνει 109 κατακόρυφα (50,69%) και 106 οριζόντια ξυλοτεμάχια (49,30%). Τα οριζόντια ξυλοτεμάχια διακρίνονται σε δύο υποομάδες, τη *στρογγύλη* ξυλεία, που είναι και η πολυπληθέστερη (88 ξυλοτεμάχια) και τη *σχισμένη* (18 ξυλοτεμάχια)⁴⁴.

Παρατηρώντας τα ίχνη επεξεργασίας στην επιφάνεια πολλών από τα ξύλινα δομικά στοιχεία του

42. Γ. Τσουμής, *Επιστήμη και τεχνολογία του ξύλου. Τόμος Α: Δομή και ιδιότητες*, Θεσσαλονίκη 1994, 312.

43. Wyss, *ό.π.* (σημ. 34). H. Schlichtherle – B. Wahlster (επιμ.), *Archäologie in Seen und Mooren. Die Pfahlbauten auf der Spur*, Στουτγάρδη 1986, 50. R. Perini, «The typology of the structures on Bronze Age wetland settlements at Fiavé and Lavagnone in the Italian Alpine Foothills», στον τόμο: J. M. Coles – A. J. Lawson (επιμ.), *European wetlands in Prehistory*, Οξφόρδη 1987, 75-93.

44. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι δεν συμπεριλήφθησαν οι κατηγορίες των ξύλων που βρέθηκαν στη φυσική τους κατάσταση, των υπολειμμάτων σχίσης και των μορφοποιημένων αντικειμένων.

Δισπηλιού, διαπιστώνουμε ότι τα περισσότερα δέχτηκαν κατεργασία, έτσι ώστε να χρησιμοποιηθούν είτε ως κατακόρυφα είτε ως οριζόντια δομικά στοιχεία (π.χ. πελέκηση των άκρων, αποκλάδωση). Δεν εντοπίστηκαν ξύλα που να χρησιμοποιούνταν για διαφορετικό σκοπό (εργαλεία, οικοσυσσκευή κ.λπ.). Ειδικά, τα ίχνη σχίσσης προέρχονται αποκλειστικά από τη διαδικασία μεταποίησης του κορμού σε ξύλο με επίπεδη επιφάνεια, ώστε να χρησιμοποιηθεί ως σανίδα.

Αναφορικά με τη βοτανική προέλευση της οικοδομικής ξυλείας διαφαίνεται μία σαφής προτίμηση των κατοίκων του Δισπηλιού σε ξύλα κωνοφόρων και ιδιαίτερα στην άρκευθο, σχεδόν αποκλειστικά στα κατακόρυφα, αλλά, σε σημαντικό βαθμό, και στα οριζόντια. Ωστόσο, και τα υπόλοιπα είδη που αναγνωρίστηκαν, προσφέρουν ξύλο με ιδιότητες κατάλληλες για να χρησιμοποιηθεί ως δομικό υλικό, όπως η ελάτη (κυρίως για την οροφή) ή η πεύκη (κυρίως για την τοιχοποιία και το δάπεδο). Αξιοσημείωτη είναι η μικρή αντιπροσώπευση πλατύφυλλων ειδών, όπως η δρυς και ο φράξος, στη δομική ξυλεία, αν και πρόκειται για είδη που συναντώνται αρκετά συχνά σε οικοδομικές κατασκευές, σε άλλες ένυδρες νεολιθικές θέσεις (Chalain, Charavines, Egolzwil, Aichbuhl).

Είναι αξιοσημείωτο ότι οι επιλογές του νεολιθικού πληθυσμού ως προς τα είδη δένδρων που προορίζονταν για οικοδομική ξυλεία (κυρίως άρκευθος και πεύκη) διαφέρουν αρκετά από αυτές των νεολιθικών κοινοτήτων στις λίμνες των Άλπεων. Στο νεολιθικό Chalain της Γαλλίας, για παράδειγμα, φαίνεται να προτιμούνταν σημαντικά η δρυς, ο φράξος και η φουντουκιά (ιδίως στα οριζόντια ξύλα)⁴⁵. Επίσης, στο νεολιθικό οικισμό στο Hornstaad-Hörnle της Γερμανίας οι κατακόρυφοι πάσσαλοι θεμελίωσης που ανήκουν στην πρώιμη φάση της εγκατάστασης προέρχονται από ξύλο φουντουκιάς, σκλήθρου και φράξου⁴⁶. Η διαφοροποίηση αυτή μπορεί να αποδίδεται σε μία σειρά παραγόντων, μεταξύ των οποίων η διαφορετική σύνθε-

ση της δασικής βλάστησης που περιέβαλλε κάθε οικισμό και η αμεσότητα της πρόσβασης σε άφθονα διαθέσιμους δασικούς πόρους.

Με βάση τα παραπάνω δεδομένα μπορούμε να προβούμε στη διατύπωση κάποιων υποθέσεων σχετικά με την αρχιτεκτονική μορφή που θα μπορούσε να είχε ένα τυπικό οικιακό κτίσμα στον οικισμό του Δισπηλιού. Οι κατακόρυφοι πάσσαλοι που εντοπίστηκαν κατά την ανασκαφή, προφανώς, αποτελούσαν τα δομικά στοιχεία θεμελίωσης των πλατφορμών ή το τμήμα εκείνο των ορθοστατών της τοιχοποιίας που βρισκόταν κάτω από την επιφάνεια του νερού. Για αυτό το λόγο δεν επηρεάστηκαν, όταν η πυρκαγιά κατέστρεψε την ανωδομή των πασσαλόπηκτων οικημάτων, όπως υποδηλώνει η απουσία ιχνών καύσης στο ανώτερο σωζόμενο τμήμα τους. Τη διαπίστωση αυτή ενισχύουν και τα αποτελέσματα της μικρομορφολογικής ανάλυσης δειγμάτων χρώματος μέσα από τον ανασκαφικό χώρο, σύμφωνα με την οποία η οικιστική αυτή περιοχή χαρακτηριζόταν από ένα περιβάλλον ήρεμων τελμάτων με σταθερή παρουσία νερού⁴⁷. Συνεπώς, οι κάτοικοι του οικισμού ήταν υποχρεωμένοι, τουλάχιστον στο τμήμα του οικιστικού χώρου που βρισκόταν στη συγκεκριμένη περιοχή του ανατολικού τομέα, να ανεγείρουν τα οικήματα τους επάνω σε υπερυψωμένες ξύλινες πλατφόρμες, οι οποίες προστάτευαν τα οικιστικά δάπεδα από τον κίνδυνο πλημμύρας σε περίπτωση σημαντικής ανόδου του υδροφόρου ορίζοντα. Μόνο σε περιοχές και περιόδους όπου η ανύψωση του νερού της λίμνης ήταν μικρή ή δεν επηρέαζε σημαντικά τη βιωσιμότητα των κτισμάτων για μεγάλο χρονικό διάστημα θα αποφάσιζαν τα μέλη της προϊστορικής κοινότητας του Δισπηλιού να κτίσουν τα οικήματά τους στο ίδιο επίπεδο με το έδαφος. Οι περίοδοι αυτές, ωστόσο, θα πρέπει να είχαν αρκετά μεγάλη διάρκεια, ώστε να δικαιολογήσουν μία τέτοια απόφαση από την πλευρά των κατοίκων του Δισπηλιού, και κάτι τέτοιο δεν πιστοποιείται από τα μικρομορφολογικά δεδομένα.

45. M. Billard – T. Ernst – F. Joly – A.-M. και Pétrequin, «Les poteaux et les fondations des constructions», στον τόμο: P. Pétrequin (επιμ.), *Les sites littoraux néolithiques de Clairvaux-les-Lacs et de Chalain (JURA), III. Chalain station 3, 3200-2900 av. J.-C.*, Vol. 1, Παρίσι 1997, 173, 241.

46. Schlichtherle – Wahlster, *ό.π.* (σημ. 43).

47. Π. Καρκάνας, «Η μικρομορφολογική μελέτη των αποθέσεων του Δισπηλιού», στον τόμο: Γ. Χ. Χουρμουζιάδης (επιμ.), *Δισπηλιό 7.500 χρόνια μετά*, Θεσσαλονίκη 2002, 298.

Τα οριζόντια ξύλα που εντοπίστηκαν θα εξυπηρετούσαν ευρύτερο φάσμα δομικών αναγκών, ανάλογα με τη διάμετρό τους και το βάρος που θα μπορούσαν να υποστηρίξουν⁴⁸. Στην αποκατάσταση του δομικού ρόλου των ξυλοτεμαχίων αυτών ιδιαίτερα βοηθητική υπήρξε η σύγκριση των ξυλοτεμαχίων ως προς τη διάμετρό τους με τα δομικά ξύλα που χρησιμοποιήθηκαν σε δύο καλύβες —πειραματικά αντίγραφα νεολιθικών πασσαλόπηκτων οικημάτων στις ένυδρες θέσεις Chalain⁴⁹ (Γαλλία) και Δισπηλιού (Ελλάδα)⁵⁰.

Συγκεκριμένα, η ομάδα των λεπτότερων οριζόντιων ξύλων (διαμέτρου 1-29 χιλ.) χρησιμοποιούνταν, ενδεχομένως, ως οριζόντιες και κατακόρυφες λυγαριές που διαμόρφωναν το πλέγμα πλήρωσης των τοίχων των οικημάτων. Τα οριζόντια ξύλα μεσαίας διαμέτρου (30-59 χιλ.) είναι πιθανό να χρησιμοποιούνταν τόσο στην τοιχοποιία (ως κατακόρυφα στοιχεία ανάμεσα σε παχύτερα υποστυλώματα, τα οποία κατέρρευσαν και εντοπίζονται σήμερα ανασκαφικά σε οριζόντια διάταξη) όσο και στην οροφή (ως οριζόντιες δοκοί στήριξης της —ως τεγίδες ή ως ζευκτά). Τα ξυλοτεμάχια μεγάλης διαμέτρου (60-99 χιλ.) είναι πιθανό να αξιοποιούνταν είτε στη διαμόρφωση της υποδομής του δαπέδου των οικημάτων (ως τραβέρσες) είτε στη διαμόρφωση της οροφής (ως περιφερειακές δοκοί εδράσεως —κεφαλόδεσμοι— ή ως δοκοί τοποθετημένες εγκάρσια προς τις τεγίδες-ζευκτά). Τέλος, εντοπίστηκαν και οριζόντια ξύλα πολύ μεγάλης διαμέτρου (μεγαλύτερης από 100 χιλ.), τα οποία θα ήταν ικανά να φέρουν μεγάλο βάρος και, για αυτό το λόγο, θα ήταν κατάλληλα να τοποθετούνται στο σημείο σύγκλισης των δύο μακρών πλευρών μιας διριχτής οροφής (κορφιάς).

8. Η ανθρωπογενής επίδραση στο δασικό περιβάλλον του Δισπηλιού

Σημαντικό ζητούμενο της παρούσας έρευνας υπήρξε η διερεύνηση του χαρακτήρα και της έντασης της ανθρωπογενούς επίδρασης στο φυσικό περιβάλλον της περιοχής του Δισπηλιού από την πλευρά της προϊστορικής κοινότητας. Από το εύρος των ειδών που εντοπίστηκαν διαφαίνεται μία αξιοσημείωτη εξοικείωση των νεολιθικών με τη σύνθεση των επιμέρους φυτοκοινωνιών που συνέθεταν το φυσικό περιβάλλον γύρω από τον οικισμό. Η εξοικείωση αυτή ευνόησε, ενδεχομένως, την ανάπτυξη από τους κατοίκους του νεολιθικού Δισπηλιού μίας αρκετά οργανωμένης και μεθοδικής στρατηγικής διαχείρισης των δασικών πόρων για την κάλυψη των κατασκευαστικών αναγκών της και, μάλιστα με τέτοιο τρόπο, ώστε να αποτρέπει τη διατάραξη της ισορροπίας του οικοσυστήματος.

Ξεκινώντας από την πλησιέστερη προς την εγκατάσταση δασική ζώνη, αυτή της παρόχθιας βλάστησης (αν και ο αριθμός των δειγμάτων λεύκης και ιτιάς, που αποτελούν τυπικά υδρόβια είδη, στο συνολικό δείγμα είναι ελάχιστος) μπορούμε να υποθέσουμε ότι αποτελούσε πηγή περιοδικής εκμετάλλευσης για τους κατοίκους του Δισπηλιού. Το ξύλο της ιτιάς είναι λεπτό και ευθύινο, δεν διαθέτει ιδιαίτερη μηχανική αντοχή αλλά δέχεται εύκολα κατεργασία⁵¹. Επίσης, τα νεαρά πρεμνοβλαστήματα ιτιάς (λυγαριές, βέργες) παρέχουν μαλακό, ευλύγιστο και ευκολοδούλευτο ξύλο, κατάλληλη δηλαδή, πρώτη ύλη για την κατασκευαστική και την κατασκευή καλαμωτών για την τοιχοποιία ή για φράχτες⁵². Το άλλο παρόχθιο είδος, η λεύκη, παρέχει ελαφρύ, τραχύ και μαλακό ξύλο, με καλή μηχανική

48. Βέβαια, η διάμετρος από μόνη της δεν αποτελεί ασφαλές κριτήριο για τον προσδιορισμό του ακριβούς δομικού ρόλου κάθε ομάδας ξυλείας, ούτε είναι απαραίτητο όλα τα ξύλα μίας ομάδας διαμέτρων να είχαν επιτελέσει τον ίδιο ακριβώς ρόλο. Είναι, ωστόσο, ενδεικτική για το βάρος που θα μπορούσαν να στηρίζουν και άρα για τη σχετική θέση τους στο κτίσμα. Η έλλειψη της πληροφορίας του πλήρους μήκους των ξύλων αποτελεί σημαντικό παράγοντα για την αδυναμία αυτή, καθώς αν σώζονταν ακέραια, η σύγκριση θα ήταν περισσότερο ασφαλής.

49. A. L. Gentizon – J. J. Monnier, «Expérimentation en architecture. La reconstruction d'une maison sur pilotis du Néolithique moyen», στον τόμο: P. Pétrequin (ed.), *Les sites littoraux Néolithiques de Clairvaux-les-Lacs et de Chalain (Jura)*, III, Chalain station 3, 3200-2900 av. J.C., Vol. 1, Παρίσι 1997, 143-167.

50. Α. Χουρμουζιάδη, «Το πρόγραμμα της αναπαράστασης», στον τόμο: Γ. Χ. Χουρμουζιάδης (επιμ.), *Δισπηλιό 7.500 χρόνια μετά*, Θεσσαλονίκη 2002, 331-348.

51. Τσουμής, *ό.π.* (σημ. 42) 312.

52. M. Abbott, *Green woodwork. Working with wood the natural way*, East Sussex 1989, 32.

νική αντοχή (σε σχέση με το βάρος του), εύκολο στην επεξεργασία (ιδιαίτερα στην τεχνική σχίσης)⁵³. Οι ιδιότητες αυτές των ξύλων λεύκης και ιτιάς τα καθιστούσαν πιθανότατα αρκετά ελκυστικά κυρίως για την παραγωγή εργαλείων αλλά και σε ειδικές οικοδομικές χρήσεις⁵⁴.

Επίσης, οι καλαμιές, όπως και πλήθος άλλων φυτικών ειδών που φύονταν στην παρόχθια ζώνη, είναι πιθανό να προσέφεραν άφθονη πρώτη ύλη, κατάλληλη για ποικίλες χρήσεις, όπως την επικάλυψη της οροφής των κτισμάτων, την παραγωγή σχοινιών για την πρόσδεση των δομικών στοιχείων ή για την καλύτερη στερέωση των λίθινων λεπίδων σε ξύλινους στειλεούς, αλλά ακόμη και για την καλαθοπλεκτική και ψαθοπλεκτική παραγωγή της κοινότητας.

Η βασικότερη, ωστόσο, πηγή εκμετάλλευσης από την κοινότητα του Δισπηλιού θα πρέπει να ήταν η ανοιχτή χαμηλή βλάστηση που καταλάμβανε την περιοχή που εκτεινόταν σε μικρή απόσταση από τον οικισμό, αν λάβουμε υπόψην τα πλεονεκτήματα του εύκολου εντοπισμού και της γρήγορης μεταφοράς κατάλληλης ξυλείας και σε μεγάλες ποσότητες. Η εκμετάλλευση της βλάστησης αυτής συνδέεται πιθανότατα με δύο από τα σημαντικότερα παραγωγικά προγράμματα της κοινότητας: τη συγκομιδή επαρκούς ποσότητας οικοδομικής ξυλείας για την αρχιτεκτονική ανάπτυξη του οικισμού και την προετοιμασία μικρών εκτάσεων γης για τις γεωργοκτηνοτροφικές δραστηριότητες των κατοίκων του Δισπηλιού.

Σε αυτή τη ζώνη, κοντά στον οικισμό και γύρω από τη λίμνη, κυρίως εντοπίζεται η άρκευθος και, κυρίως, τα δύο είδη (*Juniperus excelsa* και *Juniperus foeditissima*), τα οποία, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, ήταν καταλληλότερα για τη χρήση τους ως οικοδομική ξυλεία. Εξάλλου, συστάδες από το συγκεκριμένο είδος υπάρχουν μέχρι σήμερα στους γειτονικούς λόφους, κάτι που είχε παρατηρήσει και ο πρώτος ερευνητής της συγκεκριμένης θέσης, ο Α. Κεραμόπουλος⁵⁵, όταν διαπίστωσε ότι ο πάσσαλος που είχε αποσπάσει από τον πυθμένα της λίμνης

προερχόταν από δένδρο αρκεύθου.

Η συστηματική και σταθερή επιλογή του ξύλου της αρκεύθου ως το κύριο οικοδομικό υλικό στο Δισπηλιό, ιδιαίτερα για τη θεμελίωση, αλλά και, εν μέρει, για την ανωδομή των οικοδομημάτων, οφείλεται, πέρα από την άφθονη διαθεσιμότητα της σε μικρή απόσταση από το δομημένο χώρο της παρόχθιας εγκατάστασης, και στις ιδιαίτερα αξιολογές ιδιότητες του: πρωταρχικά, στη μεγάλη φυσική διάρκεια και ανθεκτικότητα του συγκεκριμένου είδους στη σήψη σε μόνιμα υγρές συνθήκες, στην υψηλή διαστασιακή σταθερότητα, στην ανατομική καταλληλότητα του (μεγάλο ύψος, ευθυμία), παρόλο που διαθέτει μέτρια μηχανική αντοχή ως δομικό υλικό καθώς επίσης και στην ευκολία στην κατεργασία του⁵⁶.

Εκτός, όμως, από την παρόχθια και την αμέσως ορεινότερη δασική ζώνη που, όπως φαίνεται, δέχτηκαν τη μεγαλύτερη πίεση της ανθρώπινης παρέμβασης στο νεολιθικό Δισπηλιό, η αντιπροσωπευση στα υδατοκορεσμένα ξύλα και άλλων ειδών, όπως η πεύκη, η ελάτη, η φυλλοβόλος δρυς και η οξιά, που συναντώνται σε ορεινότερες διαπλάσεις, υποδηλώνει περιοδική εκμετάλλευση και άλλων ζωνών. Φαίνεται, δηλαδή, πως οι νεολιθικοί ήταν διατεθειμένοι να στραφούν σε ποικίλες εκτάσεις πρωτογενούς ή δευτερογενούς δάσους, όχι μόνο από το άμεσο αλλά και από το μακρινότερο δασικό περίγυρο, προκειμένου να εντοπίσουν και να μεταφέρουν στον οικισμό το καταλληλότερο για τις κατασκευαστικές ανάγκες του ξύλου.

Η τάση αυτή των κατοίκων του Δισπηλιού να στρέφονται εν μέρει και σε άλλες δασικές ζώνες επιβεβαιώνεται και από τις αναλύσεις γύρης, όπου παρατηρείται καθ' όλη τη διάρκεια της εγκατάστασης υποχώρηση της δασώδους βλάστησης κυρίως από δένδρα πεύκης και ελάτης και λιγότερο από δένδρα δρυός⁵⁷. Παρατηρούμε, δηλαδή, ότι, αν και οι δασικοί σχηματισμοί των κωνοφόρων εκτεινόταν σε μεγαλύτερα υψόμετρα και, άρα, σε μεγαλύτερη απόσταση απ' ό,τι οι σχηματισμοί των φυλλοβόλων δένδρων, η μεγαλύτερη υποχώρηση εντο-

53. Τσουμής, *ό.π.* (σημ. 42) 312.

54. Coles – Orme, *ό.π.* (σημ. 36).

55. Α. Κεραμόπουλος, «Ερευναι εν τη Δυτική Μακεδονία», *ΠΑΕ* (1938) 59-60.

56. Τσουμής, *ό.π.* (σημ. 42) 308.

57. Κούλη, *ό.π.* (σημ. 15) 110.

πίζεται στο δάσος των κωνοφόρων και υποδηλώνει μεγαλύτερη αξιοποίηση της πεύκης και της ελάτης (σε σύγκριση με τη δρυ και τα άλλα πλατύφυλλα) για τις κατασκευαστικές εργασίες της νεολιθικής κοινότητας. Οι λόγοι της αξιοποίησης αυτής εντοπίζονται στις αξιόλογες ιδιότητες των δύο αυτών ειδών: το ξύλο πεύκης διαθέτει μεγάλη μηχανική αντοχή, υψηλό βαθμό σκληρότητας (υψηλότερο από την ελάτη) και ευκολία στην κατεργασία του. Το ξύλο ελάτης, από την άλλη, είναι πιο μαλακό, διαθέτει υψηλή ανθεκτικότητα, ιδίως σε υγρές συνθήκες, και παρουσιάζει εξίσου μεγάλη ευκολία στην κατεργασία του⁵⁸.

Επιπλέον, αναφορικά με το χαρακτήρα της εκμετάλλευσης του δασικού περιγύρου του οικισμού τα προγράμματα αποψίλωσης που υλοποιούνταν κατά διαστήματα από τα μέλη της κοινότητας κατέχουν ιδιαίτερη οικονομική και οικολογική σημασία. Η ανάγκη εξασφάλισης του απαιτούμενου όγκου ξυλείας ως δομικού υλικού ή ως καύσιμης ύλης θα οδηγούσε τους κατοίκους του Δισπηλιού να προβούν σε αποψιλωτικές υλοτομήσεις σε δασικές εκτάσεις, οι οποίες θα βρίσκονταν πιθανότατα κοντά και γύρω από τον οικισμό. Η εκμετάλλευση των δασικών πόρων στην περίπτωση του Δισπηλιού, ωστόσο, φαίνεται πως παρουσιάζει συντηρητικό χαρακτήρα, όπως υποδηλώνουν τα παλυνολογικά διαγράμματα που δεν εντοπίζουν σημαντικές μεταβολές στη σύνθεση και ισορροπία της δασικής βλάστησης. Συγκεκριμένα, οι φάσεις αποψίλωσης εναλλάσσονταν με φάσεις σταδιακής αναγέννησης και επαναποίκησης των δασικών σχηματισμών⁵⁹. Η εικόνα αυτή συμβαδίζει με ό,τι θεωρείται ότι ισχύει ευρύτερα γιατί τη Νεολιθική περίοδο, κατά την οποία οι αποψιλώσεις αποτελούσαν επιχειρήσεις μικρής κλίμακας, βραχυπρόθεσμου χαρα-

κτήρα και τοπικής εμβέλειας αποσκοπώντας στη διασφάλιση μιας σχετικής ισορροπίας της βλάστησης⁶⁰. Αντίθετα, άρχισαν να αποκτούν πολύ μεγαλύτερης διαστάσεις, επιφέροντας ευδιάκριτες μεταβολές στο φυσικό περιβάλλον, μετά από το 4500 π.Χ., δηλαδή κατά την Εποχή του Χαλκού⁶¹.

Εξαιρέση φαίνεται να συνιστά η εκμετάλλευση της αρκεύθου, βάση της οποίας θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι, τουλάχιστον ως προς την εκμετάλλευση του συγκεκριμένου είδους, οι αποψιλωτικές υλοτομήσεις της νεολιθικής κοινότητας, ενδεχομένως, να είχαν εντατικό χαρακτήρα κυρίως σε περιόδους οικοδομικής δράσης. Ανάλογες ενδείξεις εντατικής εκμετάλλευσης της αρκεύθου, κατά τον ίδιο πολιτισμικό ορίζοντα, δείχνουν τα παλυνολογικά διαγράμματα και από άλλες περιοχές του βορειοελλαδικού χώρου, όπως στο Βόρα Αλμωπίας⁶². Επιπλέον, αποτέλεσμα μίας συστηματικής αποψίλωσης στην περιοχή γύρω από τον οικισμό θα ήταν η επικράτηση δένδρων νεαρής ηλικίας και άρα πιθανότατα μικρού μεγέθους (διαμέτρου 20-30 εκ.). Η υπόθεση αυτή φαίνεται να αιτιολογεί ικανοποιητικά τη μέση τιμή διαμέτρου που επικρατεί στα κατακόρυφα ξύλα του Δισπηλιού, δηλαδή μεταξύ 15-18 εκ. Το έργο της υλοτόμησης, επιπλέον, τέτοιων σχετικά μικρής διαμέτρου δένδρων θα ήταν σαφώς ευκολότερο για τους κατοίκους της θέσης σε σύγκριση με τους ογκωδέστερους κορμούς που θα χρειαζόταν να προμηθεύονται σε άλλες, λιγότερο αποδοσώμενες ζώνες. Ας μη ξεχνούμε, επίσης, πως οι ογκώδεις κορμοί θα προϋπέθεταν πολύ μεγαλύτερη επένδυση όχι μόνο σε κόπο και σε χρόνο αλλά και σε εργαλειοκόπο εξοπλισμό, με δεδομένη την πιθανότητα μεγάλη συχνότητα φθορών που θα υφίσταντο οι πελέκεις κατά την υλοτόμηση⁶³.

58. Τσουμής, *ό.π.* (σημ. 42) 307.

59. Κούλη, *ό.π.* (σημ. 15).

60. P. Halstead, «The development of agriculture and pastoralism in Greece: when, how, who, and what?», στον τόμο: D. R. Harris (επιμ.), *The origins and spread of agriculture and pastoralism in Eurasia*, Ουάσινγκτον 1996, 304.

61. K. J. Willis, «The late Quaternary vegetational history of northwest Greece. I. Lake Gramousti», *New Phytologist* 121 (1992) 116. C. Runnels - P. Murray, *Greece before History: An Archaeological Companion and Guide*, Stanford 2001, 63. Άλλωστε, κατά την περίοδο αυτή η εντατικοποίηση της αποψίλωσης συνδέεται άμεσα με την εισαγωγή του χάλκινου πέλεκυ στην εργαλειοθήκη του προϊστορικού ξυλουργού. Το εργαλείο αυτό ήταν σαφώς αποτελεσματικότερο από τους πελέκεις με μεγάλη λίθινη λεπίδα που χρησιμοποιούσε ο νεολιθικός άνθρωπος (P. Pétrequin - A. M. Pétrequin, *Habitat lacustre du Bénin. Une approche ethnoarchéologique*, Παρίσι 1984, 133-134).

62. N. H. Αθανασιάδης - Α. Μ. Γερασιμίδης, «Μεταπαγετώδης εξέλιξη της βλάστησης στο Βόρα Αλμωπίας», *Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Δασολογίας και Φυσικού Περιβάλλοντος* 29 (1986) 213-249.

Τέλος, το ενδεχόμενο της εντατικότερης αποψίλωσης και της επακόλουθης αραίωσης της δασοκάλυψης στην περιοχή αυτή θα εξυπηρετούσε και τις ανάγκες διαμόρφωσης μέρους από το τοπίο αυτό σε εδάφη ευνοϊκά για την καλλιέργεια των βασικών γεωργικών ειδών (δημητριακά, όσπρια και αγρωστώδη)⁶⁴. Εναλλακτικά τα αποψιλωμένα εδάφη θα μπορούσαν να είχαν χρησιμοποιηθεί σε κάποιες περιπτώσεις και ως βοσκότοποι⁶⁵.

Η μελέτη των υδατοκορεσμένων ξύλων στο Δισπηλιό προσέφερε σημαντικές πληροφορίες σχετικά με τη πολυδιάστατη σχέση που είχε αναπτύξει ο νεολιθικός κάτοικος της λίμνης της Καστοριάς με το φυσικό περιβάλλον γύρω του για την ανάπτυξη του δομημένου περιβάλλοντος του. Επιπλέον, οι πληροφορίες αυτές μπορούν να συμβάλουν σημα-

ντικά και στην προώθηση των θεωρητικών προβληματισμών για τη νεολιθική οικονομία και τεχνολογία που μέχρι σήμερα βασιζόνταν σε άλλες άμεσες (παλαιοβοτανικό, παλαιοζωικό υλικό) και έμμεσες ενδείξεις (εργαλειοτεχνία). Για το λόγο αυτό είναι επιτακτική η ανάγκη συνέχισης της συστηματικής μελέτης των ξύλων, αλλά και της πραγματοποίησης μίας μεγαλύτερης στροφής της ανασκαφικής έρευνας σε υδατοκορεσμένα περιβάλλοντα, προκειμένου να αποκτήσουμε σταδιακά ένα σημαντικό σώμα δεδομένων, πάνω στο οποίο θα αναπτυχθεί μία πληρέστερα τεκμηριωμένη θεωρητική συζήτηση για μία σχετικά άγνωστη πτυχή της παραγωγικής (και όχι μόνο) δραστηριότητας του προϊστορικού ανθρώπου που συνδέεται με μία πολυσήμαντη πρώτη ύλη, το ξύλο.

63. R. N. L. B. Hubbard, «The environmental setting of the prehistoric settlement», στον τόμο: C. Ridley – K. A. Wardle – C. A. Mould (επιμ.), *Servia I. Anglo-Hellenic rescue excavations 1971-1973 directed by K. Rhomiopoulou and C. Ridley*, BSA, Supplementary volume 32, 2000, 196.

64. Halstead, *ό.π.* (σημ. 60) 305. M. Allen, «Environment and land-use: The economic development of the communities who built Stonehenge (an economy to support the stones)», *Proceedings of the British Academy* 92 (1997) 114-115.

65. S. Bottema – H. Woldring, «Anthropogenic indicators in the pollen record of the eastern Mediterranean», στον τόμο: S. Bottema – G. Entjes-Nieborg – W. van Zeist (επιμ.), *Man's role in the shaping of the eastern Mediterranean landscape*, Rotterdam 1990, 231-264.

The waterlogged wodden material from the Neolithic lakeside settlement at Dispilio, Kastoria

Stamatis I. Chatzitoulousis

Wood, as an archaeological find, embodies all the stages of the chaine-opérateur, which transforms it from a natural product (ecofact) into a finished cultural product (artifact) and allows us to associate each of its stages to more than one aspects of human life (man's ecological consciousness, technological capacity or economic decision-making level). The multidimensional exploitation of timber is being clearly reflected in the abundance of wooden objects found in waterlogged – anaerobic (considerable elucidation or exclusion of the available oxygen, which prohibits the development or the survival of organisms such as insect and fungi) deposits in an impressively good condition. Excavation in such wet sites has shed light on uses of timber only glimpsed at in dry sites, not only in relation to architecture, but also in the construction of means of transportation, of trackways and platforms, of agricultural and hunting tools, of the domestic toolkit, as well as a means for the ritual expression of past societies (figurines).

Excavation at Dispilio has revealed wooden objects (vertical piles and horizontal timber) which were used mostly in the construction of what appears to have been pile-framed houses erected on raised wooden platforms inside or just by the Kastoria lake. The wooden material included also natural roundwood (brushwood and twigs), as well as woodchips, indicating that most of the woodworking was being performed inside the habitation area, even though the material's random distribution has made it impossible for us to detect specific working areas.

The study of the toolmarks preserved on the timbers' surface shows the application of chopping for the transformation of the tree-trunks edges into pointed ends of various types. Furthermore, there is evidence for the application of all the other common Neolithic woodworking techniques, the hewing and hollowing of the upper part of vertical piles for the fitting of horizontal timbers on them, as well as the splitting of trunks into rectangular boards. The tools used for chopping appear to have been small-sized and concave-edged ground stone axes and adzes, and it is highly possible (according to experimental and ethnographic studies and archaeological evidence from other sites) that wooden wedges and mallets, flint blades and probably bone tools were used for the splitting and the hollowing of the timbers respectively.

The prevalence of juniper, according to the tree-species identification results, followed by pine, fir and oak, among the tree-species of the timbers at Dispilio shows, on one hand, that this Neolithic community was well-aware of the properties and morphological characteristics of each tree-species and put them accordingly to the most appropriate use. For example, the prevalence of juniper in the vertical piles can be explained by the fact that juniper is resistant to water decay in wet conditions, while strong and suitable for constructions and the bearing of heavy loads. On the other hand, the identification of a variety of tree-species shows that the community of Dispilio used to select wood from various forest zones, not only close to the settlement but also from higher altitudes.

Τα ψηφιδωτά της νησίδας του Ιπποδρόμου στους Φιλίππους*

Εμμανουέλα Γούναρη

Το κτήριο

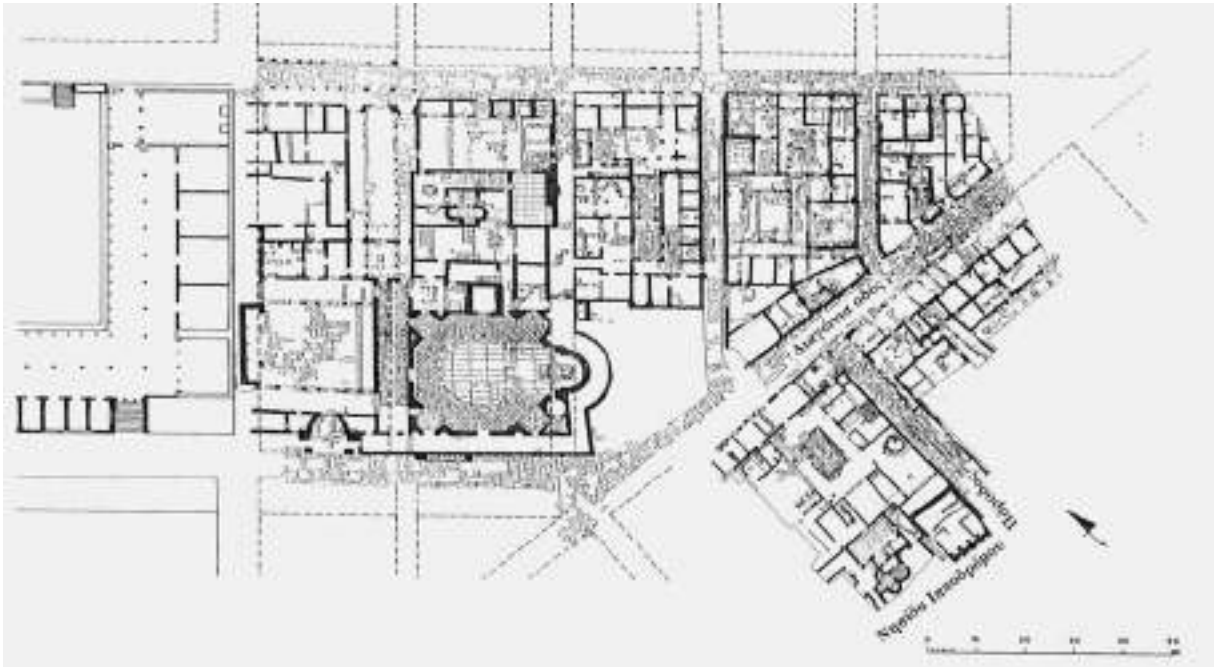
Κατά τις ανασκαφικές έρευνες του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Α.Π.Θ. στους Φιλίππους ήλθε στο φως τα τελευταία χρόνια, από το 1996 κ.ε., νότια της Διαγώνιας οδού που διασχίζει την πόλη και δυτικά της κάθετης σε αυτήν παρόδου μία οικοδομική νησίδα μεγάλης έκτασης¹, στην οποία έχουν διαπιστωθεί περισσότερες από τρεις φάσεις (εικ. 1, 2). Οι δύο πρώτες είναι οι σημαντικότερες, γιατί η πρώτη είναι η αρχική φάση του κτηρίου, ενώ κατά τη δεύτερη, η οποία είχε και αρκετά μεγάλη διάρκεια, έγιναν σημαντικές μεταρρυθμίσεις που άλλαξαν τη μορφή και το χαρακτήρα του κτίσματος. Η χρονολόγηση των δύο αυτών φάσεων προκύπτει τόσο από τα νομίσματα όσο και από άλλα στοιχεία².

Το κτίσμα της πρώτης φάσης (εικ. 3) χαρακτηρίζεται από ένα μεγάλο αίθριο με μία ανοικτή δεξαμενή στο κέντρο του, η οποία περιβάλλεται από

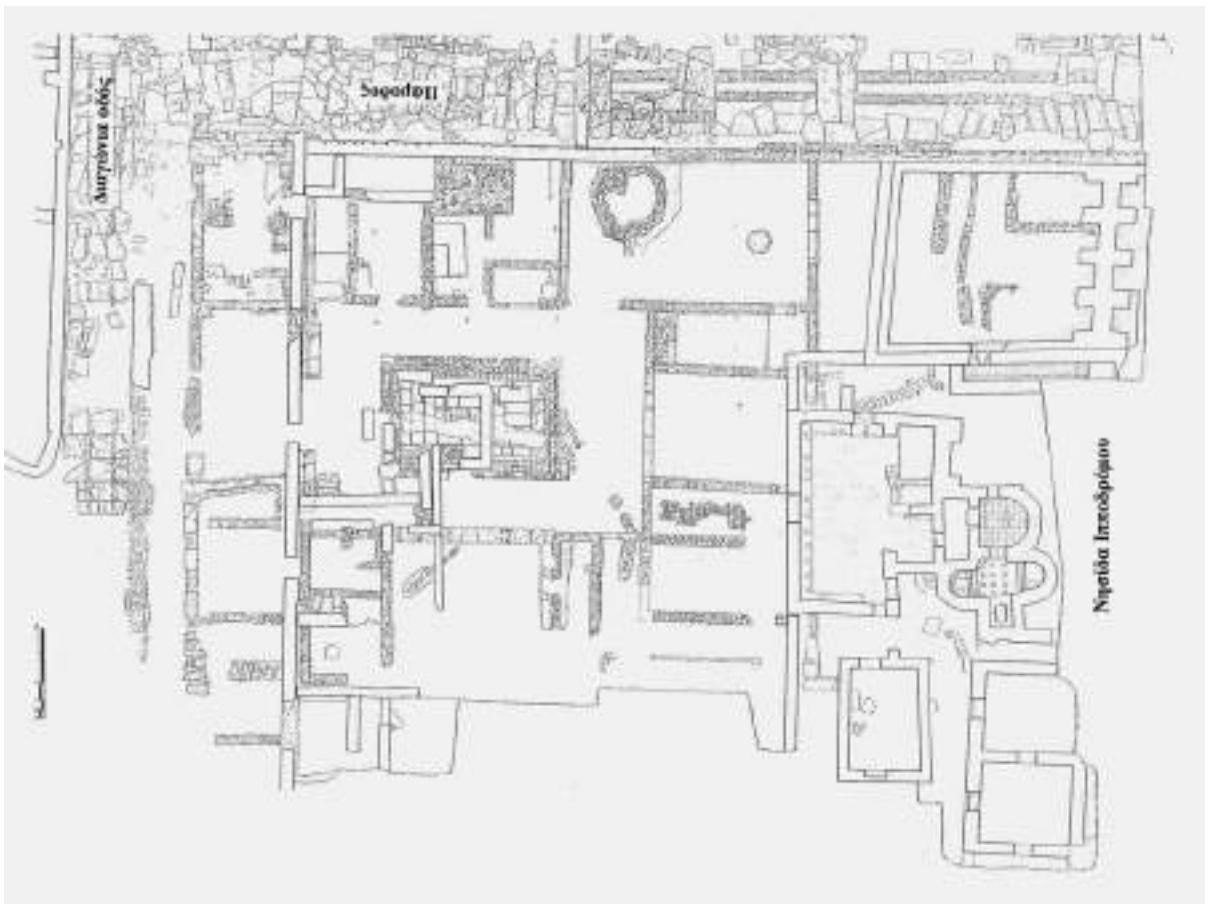
στοές. Γύρω από αυτό το αίθριο αναπτύσσονται οι υπόλοιποι χώροι. Στη φάση αυτή, που πρέπει να χρονολογηθεί στον 3ο αι. μ.Χ.³, πολλά από τα δάπεδα του κτηρίου καλύπτονταν με ψηφιδωτά και επίσης οι τοίχοι του με ορθομαρμάρωση⁴ και τοιχογραφίες⁵. Επιπλέον, η εύρεση τμημάτων από μπαγκντατί αποτελεί ενδείξη για την ύπαρξη και δευτέρου ορόφου. Η λειτουργία του κτηρίου στη φάση αυτή δεν έχει πλήρως αποσαφηνιστεί. Κατά τον ανασκαφέα όμως είναι πιθανό να αποτελούσε την έδρα ενός συλλόγου, ενός κολεγίου, και συγκεκριμένα αυτού των αρματοδόρων⁶. Το κτήριο, που είχε κτιστεί χαμηλά με μεγάλους εγγώνιους λίθους και υψηλότερα με ωμές πλίνθους, καταστράφηκε από πυρκαγιά, όπως μαρτυρεί το στρώμα καταστροφής που εκτεινόταν σε ολόκληρη τη νησίδα και χαρακτηριζόταν από μεγάλη ποσότητα στάχτης, διαλυμένα ωμά πλιθιά και θραύσματα καμένων πλίνθων και κεράμων.

* Η δημοσίευση των ψηφιδωτών της νησίδας του Ιπποδρόμου στους Φιλίππους εντάσσεται στο πρόγραμμα δημοσίευσης της Νέας Πανεπιστημιακής Ανασκαφής, στην ομάδα της οποίας μετέχει η υπογράφουσα. Για την άδεια δημοσίευσης θα ήθελα να ευχαριστήσω το διευθυντή της ανασκαφής, καθηγ. Βυζαντινής Αρχαιολογίας, κ. Γ. Γούναρη. Θα ήθελα, επίσης, να ευχαριστήσω την καθηγ. Βυζαντινής αρχαιολογίας κα. Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά για την ανάγνωση του κειμένου και τις πολύτιμες παρατηρήσεις της.

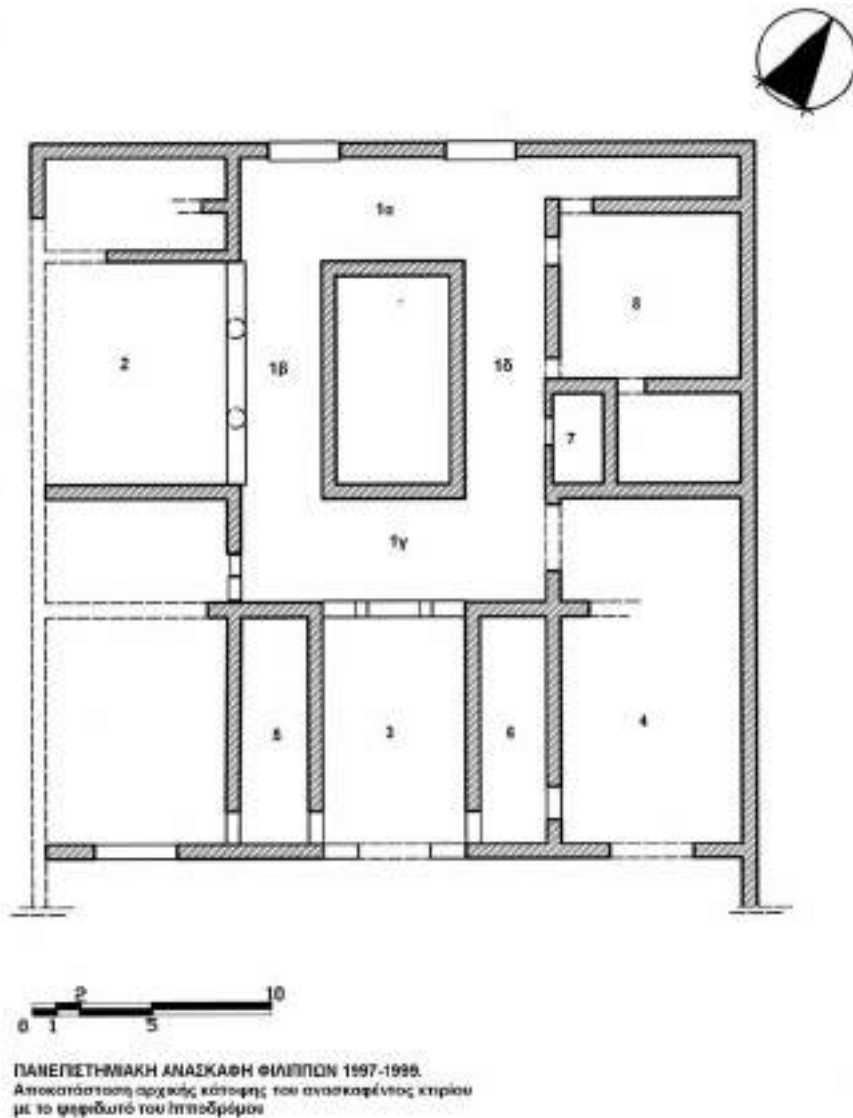
1. Το πλάτος της νησίδας είναι 30,60 μ., αλλά το μήκος της δεν έχει ακόμη προσδιοριστεί με ακρίβεια, γιατί δεν έχει εντοπιστεί το νότιο πέρας της πρώτης φάσης, λόγω των κατασκευών της δεύτερης φάσης (5ος αι. μ.Χ.) στο σημείο αυτό. Επίσης, δεν έχει εντοπιστεί το δυτικό πέρας του κτηρίου της δεύτερης φάσης.
2. Γούναρης 1995-2000, 323-356. Γούναρης 2003, 353-368.
3. Η χρονολόγηση βασίζεται σε νόμισμα του Τραϊανού (98-117 μ.Χ.) που βρέθηκε στο υπόστρωμα του ψηφιδωτού του χώρου δυτικά της δεξαμενής και αποτελεί *terminus post quem*, σε νομίσματα του 3ου αι. μ.Χ. που βρέθηκαν πάνω στα δάπεδα, στην παράσταση της αρματοδρομίας που κοσμεί τη βόρεια στοά του αιθρίου, αλλά και στα αρχιτεκτονικά στοιχεία του κτηρίου. Επίσης, μεγάλο μέρος της κεραμικής από το στρώμα καταστροφής της νησίδας, η οποία μελετάται στο πλαίσιο μιας κύριας μεταπτυχιακής εργασίας από τον Στ. Ζαχαριάδη, χρονολογείται στον 3ο αι. μ.Χ.
4. Τμήματα πλακών αλλά και καρφιών ορθομαρμάρωσης είχαν ευρεθεί κατά χώρα στο νοτιοανατολικό τμήμα της νησίδας, στο χώρο όπου βρίσκεται ο μεταγενέστερος μεγάλος κλίβανος.
5. Έχουν ανασυρθεί κατά την ανασκαφή κομμάτια έγχρωμων κονιαμάτων χωρίς άλλη διακόσμηση ή με μία λεπτή ταινία πάνω σε μία μονόχρωμη επιφάνεια.
6. Γούναρης 1995-2000, 336. Για τον τύπο αυτών των κτηρίων βλ. B. Bollmann, *Römische Vereinhäuser. Untersuchungen zu den Scholae der römischen Berufs-, Kult- und Augustalen-Kollegien in Italien*, Mainz 1998, 47, 58 κ.ε.: ο τύπος της νησίδας με κεντρική αυλή με στοές είναι ο πιο συνηθισμένος για αυτά τα κτήρια, τα οποία ταυτίζονται από τα ευρήματα, ιδίως τις επιγραφές και τα ψηφιδωτά που απεικονίζουν διάφορες επαγγελματικές δραστηριότητες.

Εικ. 1. Φίλιπποι. Οι πανεπιστημιακές ανασκαφές (1958-2001).

Εικ. 2. Φίλιπποι. Κάτοψη της νησίδας του Ιπποδρόμου.

Εικ. 3. Φίλιπποι. Αποκατάσταση αρχικής κάτοψης της νησίδας του Ιπποδρόμου.

Στη δεύτερη φάση η λειτουργία του κτηρίου άλλαξε εντελώς. Η στοά που υπήρχε στο βόρειο τμήμα της νησίδας προς τη Διαγώνια οδό, καταλήφθηκε από ένα εργαστήριο υαλουργίας με δύο μικρούς κλιβάνους, ενώ στο ανατολικό τμήμα της νησίδας δίπλα στην πάροδο κτίστηκε ένας μεγάλος κλιβανός, κατά τον ανασκαφέα πιθανότατα υαλοποιίας⁷, ο οποίος κατέστρεψε μεγάλο τμήμα του ψηφιδωτού δαπέδου του χώρου. Στο νότιο τμήμα

της νησίδας δημιουργήθηκε στα ανατολικά μία μεγάλη δεξαμενή και στα δυτικά ένα λουτρό μικρό μεν αλλά με όλους τους απαραίτητους χώρους, δηλαδή αποδυτήριο - frigidarium, tepidarium και caldarium⁸. Δυτικά και βόρεια του λουτρού, τέλος, υπάρχουν και άλλοι χώροι βοηθητικοί. Η φάση αυτή του κλιβανού και του υαλουργείου χρονολογείται στον 5ο αι. μέχρι το α' μισό του 6ου αι. μ.Χ.⁹. Η χρονολόγηση προκύπτει από καμένο νόμισμα του

7. Γ. Γούναρης, «Εγκαταστάσεις υαλοποιίας και υαλουργίας στους Φιλίππους», στον τόμο: 22ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης. Αρχαιολογικά τεκμήρια βιοτεχνικών εγκαταστάσεων κατά τη βυζαντινή εποχή 5ος-15ος αι. Αθήνα 17-19 Μαΐου 2002, 73-87.

8. Γούναρης 2003, 353-368 (ιδιαίτερα 361-364).

9. Γούναρης 1995-2000, 351.

ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΑΡΧΑΙΟΜΕΤΡΙΑΣ Ινστιτούτο Επιστήμης Υλικών ΕΚΕΦΕ "ΔΗΜΟΚΡΙΤΟΣ"		Ημερομηνία: 10/1/2003 Υπεύθυνος δειγματος από: κ. Μάριος Σουρράς						
Τηλ. 65 03 305, 65 03 389 & 65 24 421 Fax 65 19 430 e-mail: manizis@ims.demokritos.gr								
ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΡΑΔΙΟΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗΣ ΔΕΙΓΜΑΤΩΝ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΦΙΛΙΠΠΟΥΣ, ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ								
Αριθμός Εργαστηρίου	Δείγμα	Ημερομηνία αποκόλλησης	Είδος	ρμC	Ηλικία ¹⁴ C (BP)	δ ¹³ C (‰)	Βαθμονομημένη Ηλικία (AD)	Πιθανότητα
DEM-1165	Δείγμα κάρβουνο από τον πυθμένα του μεγάλου κλιβάνου	10/4/1998	Άνθρακας	81,1 ± 0,2	1602 ± 18	-25,00	250 – 300 μ.Χ. 320 – 420 μ.Χ.	(18,5%) (76,9%)
DEM-1170	Δείγμα ασβέστη από μόλις στο πυθμένα του μεγάλου κλιβάνου	18/4/2000	Ασβέστης	79,4 ± 0,2	1541 ± 17	-23,75	400 – 560 μ.Χ. 350 – 580 μ.Χ.	(6,9%) (88,5%)
<ul style="list-style-type: none"> • Referencia de datasets [and intervals] used: Stuiver, M., Beiner, P.J., Bard, E., Beck, J.W., Bin, G.S., Hughen, K.A., Kromer, B., McCormac, F.G., v.d. Plicht, J., and Sook, M., (1998a), INTCAL98 Radiocarbon Age Calibration, 24,000-0 cal BP, Radiocarbon 40 (3), 1041-1083. • Για τη βαθμονόμηση της ηλικίας ραδιοχρονολογήθηκε το Radiocarbon Calibration Program Rev. 4.3 (Stuiver, M. and Beiner, P.J., 1991, Radiocarbon, 35, p. 213-230). 								
<p>Κατά τη δειγματοληψία του απαιτήθηκαν παρακολούθησες τον κωδικό χρονολογίας (DEM) του δείγματος, ενώ στη βαθμονόμηση της ηλικίας της απαιτήθηκε η παρακολούθηση παραγόντων που αφορούν α) στο τμήμα της απαιτήσης βαθμονόμησης που χρησιμοποιήθηκε για τη μετρούμενη ηλικία του δείγματος σε χρονολογική και β) στο πρόγραμμα βαθμονόμησης.</p>								
Επιχειρησιακό όνομα:		Κική Γουρνιάου Μαργα - Ειρήνη Κομαζή		Προϊστάμενος Εργαστηρίου: Δρ Γιάννης Μουζιάς				

Εικ. 4. Αποτελέσματα ραδιοχρονολόγησης δειγμάτων από τους Φιλίππους.

τέλους του 4ου αι. μ.Χ. που βρέθηκε στην άνω επιφάνεια του εσωτερικού δακτυλίου του κλιβάνου, από νόμισμα του Ονωρίου (395-423 μ.Χ.) που βρέθηκε μεταξύ δύο λίθων του εξωτερικού δακτυλίου στη νότια πλευρά, αλλά και από νόμισμα κωνσταντίνειο που βρέθηκε μέσα στο στρώμα καταστροφής της πρώτης φάσης. Επίσης, δείγματα άνθρακα και ασβέστη από τον πυθμένα του μεγάλου κλιβάνου χρονολογήθηκαν από το εργαστήριο του «Δημόκριτου» το πρώτο μεταξύ 320-420 μ.Χ., με πιθανότητα 76,9%, και το δεύτερο μεταξύ 350-580 μ.Χ., με πιθανότητα 88,5% (εικ. 4).

Τα κτίσματα της φάσης αυτής καταστράφηκαν μάλλον από το σεισμό του 7ου αι. μ.Χ.¹⁰ που κατέστρεψε και άλλα κτίρια της πόλης των Φιλίππων αλλά και της γειτονικής Θάσου¹¹. Αργότερα, στους μεσοβυζαντινούς μάλλον χρόνους, δημιουργήθηκαν στο βορειοδυτικό τμήμα της νησίδας τρεις μι-

κρές κατοικίες. Προκειμένου να κατασκευαστούν οι βόθροι των κατοικιών αυτών καταστράφηκαν σε μεγάλο βαθμό τα ψηφιδωτά δάπεδα¹². Τέλος, πρόχειρες κατασκευές διαπιστώνονται μέσα στη δεξαμενή του αιθρίου αλλά και στη μεγάλη δεξαμενή της δεύτερης φάσης στο νότιο τμήμα της νησίδας¹³.

Όλα τα ψηφιδωτά που σώζονται σε αυτή την οικοδομική νησίδα ανήκουν στην πρώτη φάση της, αφού βρέθηκαν κάτω από το στρώμα της φωτιάς και τους τοίχους της παλαιοχριστιανικής περιόδου. Με ψηφιδωτά ήταν καλυμμένα τα δάπεδα των περισσότερων χώρων, ενώ σε ένα χώρο στα νοτιοδυτικά υπάρχει δάπεδο από μαρμαροθέτημα. Όπως και στην τέταρτη οικοδομική νησίδα ανατολικά του Forum, όπου σώζονται επίσης ψηφιδωτά δάπεδα¹⁴, έτσι και στο οικοδόμημα που εξετάζουμε τα

10. Γούναρης 2003, 267.

11. Ο σεισμός αυτός τοποθετείται με βάση τα αρχαιολογικά ευρήματα κυρίως της Θάσου γύρω στο 619 μ.Χ. Σχετικά βλ. O. Picard, «Trésors et circulation monétaire», *BCH Suppl. V Thasiaca* (1979) 452. A. di Vita, «Earthquakes and civil Life at Gortyn», στον τόμο: S. Stiros – R. E. Jones (επιμ.) *Archaeoseismology*. Fitch Laboratory occasional Papers 7, Αθήνα 1996, 47.

12. Γούναρης 1995-2000, 351.

13. Γούναρης 2003, 359-361.

14. Γούναρη 2003, 191-241.

θέματα είναι στην πλειοψηφία γεωμετρικά, με μόνη εξαίρεση την παράσταση της βόρειας στοάς του αιθρίου, η οποία είναι εικονιστική. Η διαφορά, όμως, από τη βορειότερη νησίδα 4 είναι ότι εδώ δεν κυριαρχούν τα ασπρόμαυρα ψηφιδωτά αλλά αρκετά από αυτά είναι πολύχρωμα, με περιορισμένη όμως χρωματικά κλίμακα, σε σχέση με τα δάπεδα της παλαιοχριστιανικής περιόδου.

Η κατάσταση διατήρησης των ψηφιδωτών ποικίλλει ανάλογα με την έκταση της καταστροφής που υπέστησαν από την πυρκαγιά, καθώς επίσης και από τις αλλαγές που επήλθαν κατά τις επόμενες φάσεις στους χώρους όπου βρίσκονται. Γενικά όμως, τα περισσότερα σώζονται σε καλύτερη κατάσταση από εκείνη των ψηφιδωτών της τέταρτης νησίδας. Επιπλέον, σε ορισμένους ακόμη χώρους σώζεται υπόστρωμα δαπέδου και υπολείμματα ψηφιδωτού¹⁵. Στο τμήμα, τέλος, όπου ιδρύθηκαν το λουτρό και η δεξαμενή, οι αλλαγές που επήλθαν είναι τόσο μεγάλες που δεν επιτρέπουν, προς το παρόν τουλάχιστον, να μιλήσουμε για τη μορφή του κτίσματος στην αρχική του φάση.

Τα ψηφιδωτά

1. Μεγάλο αίθριο

Το κεντρικό τμήμα του κτηρίου καταλαμβάνεται από ένα μεγάλο αίθριο, διαστάσεων 19 × 13 μ., που επικοινωνούσε μέσω δύο δίφυλλων θυρών με τη στοά που υπήρχε στη βόρεια πλευρά και ήταν ανοικτή προς τη Διαγώνια οδό. Στο μέσο αυτού του αιθρίου βρίσκεται μία ανοικτή δεξαμενή, διαστάσεων 4,5 × 8,5 μ. Τα δάπεδα των στοών γύρω από τη δεξαμενή καλύπτονται με ψηφιδωτά, ενώ γύρω από τους τοίχους της δεξαμενής υπάρχει μία ταινία από μαρμάρινες πλάκες (εικ. 7), η οποία προστάτευε τα ψηφιδωτά από το νερό.

α) Βόρεια στοά

Το μήκος της στοάς είναι 10,40 μ. και το πλάτος της 3,70 μ. και σ' αυτήν υπάρχει το μοναδικό στο κτήριο εικονιστικό ψηφιδωτό¹⁶. Θέμα του δαπέδου είναι μία παράσταση αρματοδρομίας στον Ιππόδρομο (εικ. 5, 6). Η παράσταση αυτή αποτελεί μέχρι στιγμής, απ' όσο γνωρίζουμε, το ένα από τα δύο ψηφιδωτά με το θέμα αυτό στην ευρύτερη περιφέρεια του ελλαδικού χώρου¹⁷. Παρά τις εκτεταμένες καταστροφές, πολλές από τις οποίες οφείλονται στην πυρκαγιά που κατέστρεψε το κτήριο και είχε ως συνέπεια να καούν οι ψηφίδες και να αποκολλώνται από το υπόστρωμά τους, διακρίνεται σε μεγάλο βαθμό το θέμα ως σύνολο αλλά και λεπτομέρειές του. Κατεστραμμένο είναι το μεγαλύτερο τμήμα στη νότια πλευρά της παράστασης, δηλαδή εκείνο που βρισκόταν σε επαφή με τη δεξαμενή, καθώς επίσης και το δυτικό. Στο σημείο αυτό υπάρχει και επισκευή με ακανόνιστα κομμένα πλακίδια μαρμάρου, αλλά και νεότεροι τοίχοι πάνω στο μωσαϊκό¹⁸.

Οι ψηφίδες, με τις οποίες έχει κατασκευαστεί, είναι κυρίως λίθινες, αλλά και κεραμικές, τετράγωνες με πλευρά 1,5 εκ. ή 1 εκ. για τα σημεία, όπου απαιτείται η απόδοση περισσότερων λεπτομερειών, όπως τα πρόσωπα των μορφών. Τα χρώματα των ψηφίδων είναι λευκό, κυανό, μπλε σκούρο, τρεις αποχρώσεις του ερυθρού, ιώδες και κίτρινο.

Μπροστά στα κατώφλια των εισόδων της βόρειας πλευράς υπάρχει πλατειά λευκή ζώνη, πάνω στην οποία εικονίζονται σε αραιά διαστήματα βαθμιδωτοί ρόμβοι χρώματος κεραμιδί. Ακολουθούν ταινίες χρώματος κεραμιδί και λευκού. Η παράσταση περιβάλλεται από δύο διακοσμητικά πλαίσια. Το πρώτο πλαίσιο αποτελείται από εναλλασσόμενα τετράγωνα και ορθογώνια παραλληλόγραμμα που σχηματίζονται από κυανές ταινίες σε βάθος

15. Συγκεκριμένα πρόκειται για τους χώρους 7 και 8. Στον 7 σώζονται υπολείμματα λευκού ψηφιδωτού, ενώ στον 8 σώζεται σε ορισμένα σημεία αμελές ψηφιδωτό από ψηφίδες και μικρές κρούστες μαρμάρου γαλάζιες και λευκές, που αποτελεί πιθανόν μεταγενέστερη επισκευή.

16. Οι χώροι, στους οποίους σώζεται υπόστρωμα και υπολείμματα ψηφιδωτών, είναι δευτερεύοντες, οπότε πρέπει και εκείνοι να εφεραν δάπεδα με θέματα γεωμετρικά.

17. Το άλλο βρίσκεται στην έπαυλη του Ηρώδη του Αττικού στην Εύα Κυνουρίας: Γ. Σπυρόπουλος, *Η έπαυλη του Ηρώδη Αττικού στην Εύα/Λουκού Κυνουρίας*, Αθήνα 2006, 148-152, εικ. 41-42. Από τον ελλαδικό χώρο υπάρχουν επίσης παραστάσεις με άλογα, όπως μία προερχόμενη από οικία στη Θεσσαλονίκη: Σύνταγμα III.1, 70, πίν. LV, ή μία άλλη από την Κω: L. M. De Matteis, *Mosaici di Cos*, Αθήνα 2004, 60.

18. Γούναρης 1995-2000, 338 εικ. 14.

Εικ. 5. Το ψηφιδωτό του Ιπποδρόμου. Σχεδιαστική αποτύπωση.

Εικ. 6. Χώρος 1α. Βόρεια στοά, γενική άποψη.

Εικ. 7. Χώρος 1α. Βόρεια στοά, ανατολικό τμήμα.

λευκό¹⁹ (εικ. 7). Μέσα στα παραλληλόγραμμα εγγράφεται ρόμβος κυανός, ενώ στα τετράγωνα υπάρχει επάλληλο τετράγωνο κεραμιδί. Στο κέντρο, τέλος, τόσο του ρόμβου όσο και του τετραγώνου υπάρχει σταυρός χρώματος κεραμιδί, διαγώνιος στο ρόμβο και κάθετος στο τετράγωνο. Μικρό τμήμα του πλαισίου αυτού σώζεται και στη βορειοανατολική γωνία του πίνακα. Το δεύτερο πλαίσιο εικονίζει αλυσσοειδή πλοχμό από κυανές, ερυθρές και λευκές ψηφίδες. Μεταξύ των πλαισίων υπάρχει λευκή ταινία. Μετά τον πλοχμό αναπτύσσεται η παράσταση του Ιπποδρόμου σε λευκό βάθος. Νότια της παράστασης στο ανατολικό τμήμα του πίνακα σώζεται ένα ακόμη τμήμα του πλοχμού, το οποίο έχει προσανατολισμό ανατολικά-δυτικά και φαίνεται ότι στο δυτικό του άκρο κάμπτονταν προς τα νότια. Στο σημείο αυτό όμως υπάρχει η επισκευή με ακανόνιστα πλακίδια μαρμάρου και δεν σώζεται το νότιο σκέλος του πλαισίου. Είναι όμως φανερό ότι υπήρχε και στο νότιο τμήμα του πίνακα ο πλοχμός. Αντιθέτως, εξωτερικό πλαίσιο πιστεύουμε ότι δεν υπήρχε στην πλευρά αυτή γιατί δεν επαρκεί ο χώρος.

Η κατάσταση διατήρησης της κεντρικής παράστασης θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως μέτρια. Στο μέσο, κατά μήκος, εικονίζεται ο *εύριπος* ή *σπίνα*²⁰, πάνω στον οποίο βρίσκεται μία ολόκληρη σειρά ναϊσκών, αγαλμάτων και άλλων αντικειμένων,

ενώ γύρω από αυτόν αναπτύσσεται η αρματοδρομία. Βόρεια του εικονίζονται πέντε άρματα, ένας ιππέας και δύο πεζοί, ενώ νότια αυτού σώζονται μόνο τα κεφάλια των αλόγων ενός άρματος και το κεφάλι ενός μεμονωμένου αλόγου που έφερε έναν ιππέα²¹. Το δυτικό τμήμα της παράστασης, τέλος, έχει καταστραφεί. Παρόλο που υπήρχαν άρματα και νότια του *ευρίπου* είναι φανερό ότι η παράσταση ήταν σχεδιασμένη για να τη βλέπουν από τα βόρεια, από την πλευρά δηλαδή των εισόδων, γιατί όλες οι κατασκευές πάνω στον *εύριπο* είναι προσανατολισμένες προς αυτή την πλευρά.

Μία κυανή ταινία που σώζεται στο κεντρικό τμήμα του *ευρίπου* (εικ. 8) πιθανόν υποδηλώνει το νερό που υπήρχε μέσα σε αυτόν. Μία κυανή επίσης λωρίδα υπάρχει στο ανατολικό άκρο, γύρω από την πρώτη κατασκευή. Η ταινία αυτή θα μπορούσε να υποδηλώνει νερό σε μία τάφρο κατά μήκος των μακρών πλευρών της κονίστρας και της σφενδόνης ή οφείλεται στη φαντασία του καλλιτέχνη που συνδύασε διαφορετικά στοιχεία²².

Στο ανατολικό άκρο του *ευρίπου* διακρίνονται πάνω σε υψηλό βάθρο κυκλικό ή ημικυκλικό τρεις κώνοι αποτελούμενοι από τρία τύμπανα, οι οποίοι απολήγουν σε μία σφαίρα ή ωό ο καθένας. Πρόκειται για τη *meta prima*²³, δηλαδή για το σημείο στο άκρο του *ευρίπου*, όπου έπρεπε τα άρματα να πάρουν την πρώτη στροφή²⁴. Στο βάθρο τους εικονί-

-
19. Παρόμοιο πλαίσιο υπάρχει στην Όστια, στο Palazzo Imperiale (μέσα 2ου αι. μ.Χ.): Becatti 1961, αρ. 300, πίν. XXIV. Επίσης, σε μωσαϊκό στην Besançon, 36 rue Bersot, (γ' τέταρτο 2ου αι. μ.Χ.): H. Stern, *Réceuil général des mosaïques de la Gaule, I. Province de Belgique. 3 partie sud*, Παρίσι 1963, 28 αρ. 267, πίν. III. Από την Ελλάδα, παράλληλα βρίσκουμε στην Ισθμία στις Θέρμες των αυτοκρατορικών χρόνων (μέσα β' μισό 2ου αι. μ.Χ.): P. Packard, «A monochrome Mosaic at Isthmia», *Hesperia* 49 (1980) 326 κ.ε., όπου όμως εναλλάσσονται δύο ορθογώνια με ένα τετράγωνο. Επίσης, στη Θεσσαλονίκη απαντά σε μεταγενέστερα παραδείγματα, σε οικία, οδ. Ιουλιανού 18 (πιθανόν τέλη του 4ου αι. μ.Χ.): Σύνταγμα III.1, αρ. 2.15, πίν. 114-115, καθώς και σε μία δεύτερη οικία, οδ. Ολυμπιάδος 74 και 76, (τέλη 4ου-αρχές 5ου αι. μ.Χ.): Σύνταγμα III.1, αρ. 2.20, πίν. 131.
20. Η ονομασία *εύριπος* είναι αυτή που απαντά στις παλαιότερες πηγές (Humphrey 1986, 175). Ο όρος *spina* συναντάται μόνο στον Κασσιόδωρο, *Var.* 3,51, μία πηγή του 6ου αι. μ.Χ., ενώ αντίθετα ο Ιωάννης Λυδός, *De Mensibus* I, 12 (α' μισό του 6ου αι. μ.Χ.), τον αναφέρει επίσης ως *εύριπο* («ότι *εύριπος* ωνομάσθη η μέσον του ιπποδρόμου κρηϊς, εκ του θαλαττίου ίσως *ευρίπου* και της επτάκις αυτού διαυλοδρομίας...»).
21. Η καταστροφή δεν οφείλεται μόνο στον μεταγενέστερο τοίχο που πάτησε πάνω στο ψηφιδωτό (εικ. 9, 10), αλλά και στη χρήση, γι' αυτό και υπάρχει η επισκευή με τα ακανόνιστα πλακίδια μαρμάρου.
22. Κατά τον Φ. Κουκουλέ, *Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός*, Αθήνα 1949, 3, 20, η τάφρος αυτή είναι ο *εύριπος*. Αυτή η τάφρος είχε κατασκευαστεί από τον Κίσαρο για την προστασία των θεατών (Πλίνιος, *Nat. Hist.*, VIII 20-21). Την εποχή που σταμάτησαν οι θηριομαχίες στην αρένα καταργήθηκε και στη θέση της τοποθετήθηκαν αγάλματα. Παρόμοια διαμόρφωση με νερό δεν είναι γνωστή από άλλες παραστάσεις μωσαϊκών. Η τοποθέτησή της, επίσης, στο κέντρο της παράστασης γύρω από τον *εύριπο* δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα.
23. Στα ελληνικά ονομάζεται το σημείο αυτό «καμπτός» (Κουκουλέ, *ό.π.*, 23).
24. Το ότι είναι η *prima meta* και όχι η *meta secunda* υποστηρίζεται από το ότι η αρματοδρομία ξεκινούσε από τα δεξιά (*RE Suppl.* VII (1940) col. 1631, στο λ. *ludi circenses* [J. Regner]). Αυτό το επιβεβαιώνουν και οι παραστάσεις στα μωσαϊκά. Βλ. και Junkelmann 1990, 111.

Εικ. 8. Χώρος 1α. Ψηφιδωτό του Ιπποδρόμου. Ανατολικό τμήμα.

ζονται δύο άνδρες που τελούν σπονδή σε βωμό²⁵. Στο μωσαϊκό των Φιλίππων φαίνεται ότι η *meta* βρίσκονταν σε επαφή με τον εύριπο, ενώ στο *Circus Maximus* της Ρώμης δεν συνέβαινε κάτι τέτοιο²⁶.

Στη συνέχεια διακρίνεται πάνω σε υψηλό αράβδωτο πόδιο η κυκλική λεκάνη περιρραντηρίου, στην οποία έρρεε το νερό από το στόμα ενός, θαλάσσιου πιθανόν, τέρατος που βρίσκεται δίπλα της²⁷. Από αυτό σώζεται μόνον η ουρά ερπετού,

ενώ το κεφάλι του είναι κατεστραμμένο. Δυτικότερα, μέσα σε πρόστυλο ναΐσκο με αετωματική επίστεψη (*aedicula*) εικονίζεται άγαλμα όρθιας γυναικείας μορφής με μακρύ χιτώνα και ιμάτιο που τυλίγεται γύρω στο σώμα της. Η μορφή αυτή πιθανόν μπορεί να ταυτιστεί με την *Ceres*, το ρωμαϊκό αντίστοιχο της Δήμητρας, ναός της οποίας υπήρχε στο *Circus Maximus* πίσω από τις *carceres*²⁸. Η ύπαρξη ναΐσκων στον ιππόδρομο επιβεβαιώνεται και από την παρουσία τέτοιων στοιχείων σε νομίσματα²⁹,

25. Ανάλογη παράσταση, θυσίας, εικονίζεται στο ψηφιδωτό της Piazza Armerina, βλ. A. Carandini – A. Ricci – M. De Vos, *Filosofiana, The Villa of Piazza Armerina*, Παλέρμο 1982, πίν. LVII, 137, και στο μωσαϊκό της Βαρκελώνης, Humphrey 1986, 236, εικ. 119. Η σπονδή ή θυσία πρέπει να συνδέεται με τον θεό *Consus*, ρωμαϊκό αντίστοιχο του Ποσειδώνα, υπόγειος βωμός, του οποίου υπήρχε πιθανόν μέσα στο *Circus Maximus* (κατά τον Humphrey 1986, 258, δεν είναι απαραίτητο να βρισκόταν μέσα στην αρένα).
26. Humphrey 1986, 257. Κατά τον παραπάνω μελετητή οι παραστάσεις, όπου η *meta* βρίσκεται επάνω στον εύριπτο, εικονίζουν τοπικούς ιπποδρόμους (π.χ. Αντιόχεια) ή οφείλονται στους καλλιτέχνες και δεν αποδίδουν το *Circus Maximus*. Εξάλλου, σε μία σειρά παραδειγμάτων η *meta* δεν εικονίζεται σε επαφή με τον εύριπο, όπως π.χ. στο μωσαϊκό της Καρχηδόνας (Humphrey 1986, 142 εικ. 63), το μωσαϊκό του *Silin* στην Β. Αφρική (Humphrey 1986, 212 εικ. 107) κ.α. Αλλά και στον ιππόδρομο της Λέπτιδος, που έχει ανασκαφεί, η *meta* δεν βρίσκεται σε επαφή με τον εύριπο (Humphrey 1986, 42, σχ. 23).
27. Σε σαρκοφάγους εικονίζονται πάνω στους τοίχους του εύριπτο θαλάσσια τέρατα, όπως θαλάσσιος πάνθηρας, πλάσμα με ουρά ερπετού και κεφάλι κριού κ.α. Η ύπαρξή τους οφείλεται στο νερό που υπάρχει στον εύριπο (Humphrey 1986, 276). Σε άλλα μωσαϊκά νερό ρέει από το στόμα ζώων, όπως από το στόμα του λιονταριού της Κυβέλης στο μωσαϊκό της Βαρκελώνης (Humphrey 1986, 237, εικ. 119), ενώ στο ίδιο καθώς επίσης και σε άλλα μωσαϊκά νερό ρέει από το στόμα των δελφινιών (Humphrey 1986, 264. Επίσης, Tert., *De Spect.* 8.3).
28. Στο μωσαϊκό της Piazza Armerina πίσω από τις *carceres* υπάρχουν 3 ναΐσκοι: Carandini – Ricci – De Vos, *ό.π.* (σημ. 25) 237, εικ. 201, 206. Επίσης, σε άλλα είδη τέχνης εικονίζονται ναΐσκοι πάνω στον εύριπο: Humphrey 1986, 278-80, εικ. 92b, 98, 106.
29. Π.χ. νόμισμα του Καρακάλλα: S. Pennestri, «Note sull' iconografia monetale del Circo Massimo e dei suoi monumenti», *ArchCl* 41 (1989) 412-13, εικ. 5.

Εικ. 9. Χώρος 1α. Ψηφιδωτό του Ιπποδρόμου. Λεπτομέρεια.

Εικ. 10. Χώρος 1α. Ψηφιδωτό του Ιπποδρόμου. Λεπτομέρεια.

Εικ. 11. Χώρος 1α. Ψηφιδωτό του Ιπποδρόμου. Λεπτομέρεια.

εκτός από τις υπόλοιπες παραστάσεις ψηφιδωτών. Μετά το ναΐσκο ακολουθούν δύο τρόπαια³⁰, από ένα πάνω σε κάθε τοίχιο του ευρίπου (εικ. 9). Και τα δύο αποτελούνται από θώρακα και ασπίδες, ενώ στο βόρειο σώζονται επιπλέον κράνος και δύο δόρατα.

Στη συνέχεια, πάνω στο βόρειο τοίχιο υπάρχει άγαλμα αιλουροειδούς³¹, ενώ ένα δεύτερο πιθανόν υπήρχε κοντά στο νότιο τρόπαιο, με βάση τα υπο-

λείμματα που διακρίνονταν, όταν αποκαλύφθηκε το μωσαϊκό. Στο μέσο περίπου του ευρίπου, μέσα σε δεύτερο ναΐσκο, μία όρθια γυμνή ανδρική μορφή εικονίζεται με το δεξί χέρι προτεταμένο και το αριστερό υψωμένο (εικ. 10). Πιθανόν πρόκειται για τον Απόλλωνα³². Ακολουθούν δύο πεσσοί, οι οποίοι προέρχονται από ένα μηχανισμό για τη μέτρηση των γύρων του αγώνα³³, αποτελούμενο από επτά ώα³⁴ ή δελφίνια³⁵ πάνω σε αντίστοιχα μακριά στελέχη.

30. Βλ. και μωσαϊκό από τα *Gerona*: Humphrey 1986, 239-240, εικ. 120, αλλά και θρούσμα γυάλινου μυροδοχείου από το *Pesaro*: Humphrey 1986, 252, εικ. 128.

31. Βλ. επίσης τα μωσαϊκά στην *Piazza Armerina* και στην Βαρκελώνη: Humphrey 1986, 227, εικ. 115 236, εικ. 119, αλλά και γυάλινα αγγεία: Humphrey 1986, εικ. 92b.

32. Στη Βαρκελώνη δύο γυμνές ανδρικές μορφές πάνω στον τοίχο του ευρίπου ερμηνεύονται ως Απόλλων και Ηρακλής: Humphrey 1986, 237 και 281.

33. Κατά τον S. Cerutti, «The seven eggs in the Circus Maximus», *Nikephoros* 6 (1993) 167-176, τα ώα αλλά και τα δελφίνια δεν χρησιμοποιούνταν για τη μέτρηση των γύρων του κάθε αγώνα αλλά για τη μέτρηση των αγώνων της κάθε ημέρας. Η άποψη αυτή δεν μπορεί, κατά τη γνώμη μας, να αποκλειστεί.

34. Τα ώα συμβόλιζαν τον Κάστορα και τον Πολυδεύκη που γεννήθηκαν από αυγό και ήταν οι προστάτες της τάξης των ιππέων στη Ρώμη καθώς επίσης και των αλόγων και των ιππέων, γι' αυτό και συνδέθηκαν από νωρίς με τον Ιππόδρομο: Humphrey 1986, 260.

35. Τα δελφίνια πρέπει να σχετίζονταν με τον Ποσειδώνα ή τον Ποσειδώνα Ίππιο, που συνδέεται με τον *Consus*. Αρχικά χρησιμοποιούνταν για τη μέτρηση των γύρων της αρματοδρομίας, αλλά από τον ύστερο 2ο αι. μ.Χ. φαίνεται από τις παραστάσεις των ψηφιδωτών ότι είχαν μετατραπεί σε κρηναίο (Humphrey 1986, 264. Tert., *De Spect.* 8.3). Κατά τον W. K. Quinn-Schefold, «Ova and Delphini of the Roman Circus», *Latomus* 25 (1966) 99-100, ο δεύτερος μηχανισμός μέτρησης προστέθηκε το 33 π.Χ. από τον Αγρίππα, όπως φαίνεται από τις πηγές. Η προσθήκη, κατά τον μελετητή, ήταν απαραίτητη γιατί ο Ιούλιος Καίσαρ είχε αυξήσει το μήκος του ιπποδρόμου με συνέπεια να μην είναι ορατός ο μηχανισμός με τα ώα, που βρισκόταν κοντά στη *meta secunda*, από όλους τους θεατές.

Εικ. 12. Χώρος 1α. Ψηφιδωτό του Ιπποδρόμου. Δυτικό τμήμα.

Κατόπιν υπάρχει καταστροφή και στη συνέχεια διακρίνεται αποσπασματικά ένα ακόμη τρόπαιο στο βόρειο τοίχιο, ενώ αντίστοιχο πρέπει να υπήρχε και στο νότιο. Στο μέσο του *ευρίπου*, μέσα σε έναν τρίτο ναΐσκο, σώζονται τα πόδια μίας δεύτερης γυμνής ανδρικής μορφής, πιθανόν του Ηρακλή³⁶ (εικ. 11), και δίπλα σε αυτόν σώζεται σε καλή κατάσταση ένας δεύτερος μηχανισμός μέτρησης των γύρων, με *ωά* (εικ. 12, 16). Ακολουθούν ένα τρόπαιο στο μέσο του *ευρίπου*, ένας τέταρτος ναΐσκος με άγαλμα όρθιας γυναικείας μορφής με χιτώνα και *μιάτιο*³⁷ και τέλος ένα δεύτερο αναβρυτήριο σε μορφή κάποιου φανταστικού τέρατος, από το οποίο ρέει νερό σε μία φιάλη, η οποία δεν σώθηκε ολόκληρη. Το δεξί άκρο του *ευρίπου* και η *meta secunda* δεν σώθηκαν. Στο σημείο αυτό υπάρχει και επισκευή με ακανόνιστα πλακίδια μαρμάρου (εικ. 16).

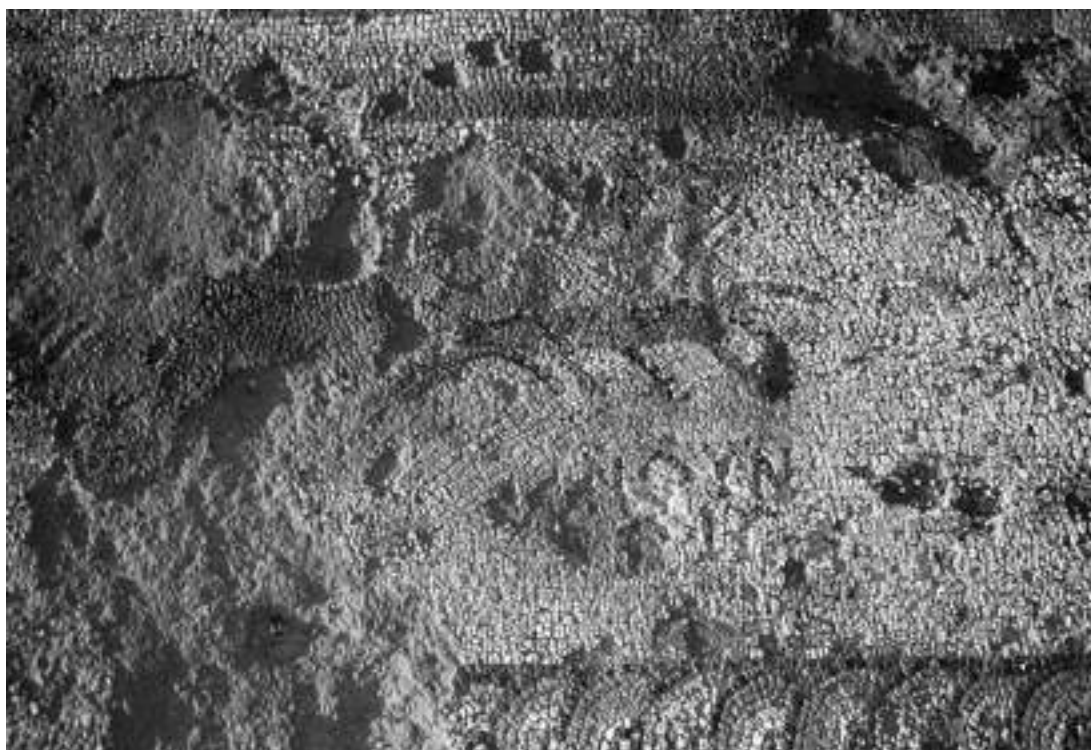
Τα άρματα που εικονίζονται βόρεια του *ευρίπου* δεν διατηρούνται όλα σε εξίσου καλή κατάσταση.

Στο πρώτο από ανατολικά σώζονται μόνο τα δύο άλογα και τμήμα της κεφαλής του τρίτου, καθώς και το μεγαλύτερο τμήμα του δίφρου με τον ηνίοχο (εικ. 5, 6, 8). Αυτός, με βάση το χρώμα του ενδύματός του, ανήκει στην κόκκινη φατρία και εικονίζεται κρατώντας μαστίγιο στο δεξί υψωμένο χέρι και τα ηνία στο αριστερό. Από το δεύτερο άρμα σώθηκαν τα δύο άλογα και τμήμα του τρίτου, πολύ μικρό τμήμα του δίφρου, ενώ λείπει ο ηνίοχος (εικ. 13).

Ακολουθεί ένα σημείο όπου έχουμε δύο άρματα, το ένα δίπλα στο άλλο (εικ. 14). Διακρίνονται έξι κεφάλια αλόγων και δεκαέξι πίσω πόδια, τα οποία ανά δύο έχουν ίδιο χρώμα και είναι φανερό ότι ανήκουν σε οκτώ άλογα. Διακρίνεται επίσης και ο ηνίοχος του μπροστά άρματος, ο οποίος ανήκει στη φατρία των Βένετων. Ο δίφρος και ο ηνίοχος του πίσω άρματος κρύβονται από τα άλογα του μπροστινού, ενώ είναι κατεστραμμένο το ψηφιδωτό στο σημείο όπου θα εικονίζονταν τα κεφάλια των δύο

36. Ο Ηρακλής θεωρούνταν προστάτης των αθλητών. Ναός του εικονίζεται στο μωσαϊκό της *Piazza Armerina* πίσω από τις *carceres*: Humphrey 1986, 281.

37. Στο μωσαϊκό στα *Gerona*: Humphrey 1986, 241, εικ. 120, υπάρχει άγαλμα πιθανόν Ρώμης ή Αθηνάς-Minerva. Με βάση εκείνο μπορούμε να υποθέσουμε ότι εικονίζεται και εδώ η Ρώμη.

Εικ. 13. Χώρος 1α. Ψηφιδωτό του Ιπποδρόμου. Άρμα.

Εικ. 14. Χώρος 1α. Ψηφιδωτό του Ιπποδρόμου. Άρματα.

Εικ. 15. Χώρος 1α. Ψηφιδωτό του Ιπποδρόμου. Naufragium.

τελευταίων προς τα δεξιά αλόγων. Εικονίζεται, δηλαδή, η στιγμή της προσπέρασης ενός άρματος από ένα δεύτερο. Ένα ενδιαφέρον στοιχείο στο σημείο αυτό είναι μία διαγώνια κυανή γραμμή πάνω στην αρένα, κάτω από τα πίσω πόδια των αλόγων. Με αυτήν ο ψηφωτής ήθελε προφανώς να υποδηλώσει το έδαφος και να κάνει φανερό ότι τα πόδια των αλόγων βρίσκονται όλα στην ίδια ευθεία³⁸.

Το δυτικότερο από όλα τα άρματα είχε ένα ατύχημα (εικ. 15). Ο δίφρος του φαίνεται καθαρά ότι έχει ανατραπεί, ενώ το ένα από τα τρία άλογα που σώζονται είναι στραμμένο προς τα πίσω. Ο ηνίοχος, τέλος, που ανήκε στην κόκκινη φατρία, είναι πεσμένος και σύρεται στην αρένα από το άρμα. Αυτή η σκηνή του ατυχήματος, το *naufragium*, εικονίζεται σε πολλές παραστάσεις αρματοδρομίας φανερώνοντας ότι τέτοιου είδους ατυχήματα ήταν

συχνά³⁹. Για την καταγωγή της σκηνής πρέπει ίσως να ανατρέξουμε στην ετρουσκική τέχνη, καθώς υπάρχουν πόδια από ετρουσκικά μεταλλικά κιβωτίδια που εικονίζουν τη στιγμή ακριβώς που προηγείται της ανατροπής του άρματος⁴⁰.

Στη νότια πλευρά σώζονται μόνον τα κεφάλια τεσσάρων αλόγων από ένα άρμα στο ανατολικό άκρο της παράστασης και ενός ακόμη αλόγου δυτικότερα (εικ. 5, 17). Το τελευταίο ανήκε μάλλον σε έναν ιππέα και όχι σε άρμα. Πιστεύουμε όμως ότι και εδώ υπήρχαν τέσσερα άρματα, οπότε συνολικά θα εικονίζονταν στην παράσταση οκτώ άρματα, δύο από κάθε φατρία.

Κοντά στα άλογα και τους ηνιόχους σώζονται και επιγραφές, οι περισσότερες αποσπασματικές, οι οποίες δηλώνουν τα ονόματα ηνιόχων ή αλόγων. Διαβάζουμε, λοιπόν, το όνομα ΑΛΚΕΙΔΗΣ⁴¹, που

38. Παρόμοιες γραμμές υπάρχουν και κάτω από τα πόδια των πεζών μορφών στο ανατολικό τμήμα του ψηφιδωτού, αλλά εκεί υποδηλώνεται και φωτοσκίαση. Στο μωσαϊκό από το *Silin*: Humphrey 1986, εικ. 107, υπάρχει παρόμοια γραμμή κάτω από τα πόδια όλων των μορφών και δηλώνεται και η φωτοσκίαση.

39. K. W. Weeber, *Panem et circenses. Massenunterhaltung als Politik im antiken Rom*, Mainz 1994, 63-65.

40. J. P. Thuiller, «Le cocher romain, son habit et son couteau», *Nikephoros* 12 (1999) 205-211.

41. Το όνομα «Αλκείδης» αναφερόμενο σε άνθρωπο υπάρχει σε επιγραφές στη Θάσο από τον 5ο αι. π.Χ. (P. M. Fraser – E. Mathews, *A Lexicon of Greek Personal Names IV. Macedonia, Thrace, Northern Region of the Black Sea*, Οξφόρδη 2005, 28), ενώ ως όνομα αλόγου συναντάμε το «ALCIDES» σε ένα μωσαϊκό από την *Sidi-Abdalah* κοντά στη *Bizerta* της Β. Αφρικής (K. D. M. Dunbabin, *Mosaics of Roman North Africa*, Οξφόρδη 1978, 101 με σημ. 49).

Εικ. 16. Χώρος 1α. Ψηφιδωτό του Ιπποδρόμου. Δυτικό τμήμα.

Εικ. 17. Χώρος 1α. Ψηφιδωτό του Ιπποδρόμου. Λεπτομέρεια.

ανήκει στον πρώτο από τα ανατολικά αρματοδρόμο (εικ. 8). Μπροστά από το πρώτο άρμα διαβάζονται τα γράμματα ΔΕ..., που προέρχονται προφανώς από το όνομα κάποιου αλόγου. Πάνω από το σημείο όπου βρισκόταν ο δίφρος του δευτέρου άρματος, σώζονται τα γράμματα ...ΕΠ..., τα οποία ίσως ανήκουν στο όνομα του ηνιόχου, ενώ κάτω από τα πόδια των αλόγων του ίδιου άρματος διαβάζονται οι συλλαβές ...ΝΟΥΝ.../ ...ΙC (εικ. 13), που προέρχονται από τα ονόματα των αλόγων. Στη νότια πλευρά της αρένας πάνω από το δυτικότερο ναΐσκο υπάρχει το όνομα ΙΛΑΡΟΣ (εικ. 16), το οποίο πρέπει να ανήκε σε άνθρωπο⁴², ενώ πάνω από το μηχανισμό με τα ωά που βρίσκεται δίπλα στο ναΐσκο σώζονται τα γράμματα ...ΝΕ... Τέλος, ανάμεσα στην ανατολική φιάλη και τον ανατολικότερο ναΐσκο σώζονται σε δύο σειρές οι συλλαβές ...ΝΤΙΑΝ.../...ΠΕΙ... (εικ. 5, 17), που προέρχονται πιθανόν από τα ονόματα των αλόγων.

Η ύπαρξη των ονομάτων των ηνιόχων αλλά και των ίδιων των αλόγων είναι ένα φαινόμενο συνηθισμένο στα ψηφιδωτά, τα οποία είναι η μόνη μορφή τέχνης, όπου θα μπορούσαν να δοθούν τόσες λεπτομέρειες, λόγω του μεγέθους της παράστασης. Πρόκειται για πρόσωπα και ζώα γνωστά όχι μόνο στον τόπο καταγωγής τους, αλλά πολλές φορές και σε ολόκληρη την αυτοκρατορία, μετά από τις νίκες τους σε μεγάλους αγώνες, τα οποία συνεπώς ήταν αναγνωρίσιμα από τον αρχαίο θεατή.

Εκτός όμως από τα άρματα με τους ηνιόχους τους εικονίζονται και άλλες μορφές, μία έφιππη και δύο πεζές. Αντίστοιχες μορφές απαντούν σε πολλές παραστάσεις μωσαϊκών με αρματοδρομίες αλλά και σε σαρκοφάγους. Στο μωσαϊκό των Φιλίππων όλες

Εικ. 18. Χώρος 1α. Ψηφιδωτό του Ιπποδρόμου. Έφιππη μορφή.

βρίσκονται στην ανατολική πλευρά (εικ. 5, 6), δεν μπορούμε όμως να αποκλείσουμε το γεγονός να υπήρχαν ανάλογες και στο κατεστραμμένο σήμερα δυτικό τμήμα. Πίσω από το πρώτο άρμα εικονίζεται ένας ιππέας (εικ. 18), ο οποίος μπορεί να ταυτιστεί με έναν *hortator*⁴³, ο οποίος ανήκε στην ίδια φατρία με τον αρματοδρόμο, με βάση τα ενδύματά του. Η μορφή αυτή φαίνεται ότι είχε ως καθήκον την τόνωση του ηθικού του αρματοδρόμου, αλλά και την καθοδήγησή του κατά τη διάρκεια του αγώνα, επειδή εκείνος δεν ήταν σε θέση να γνωρίζει ανά πάσα στιγμή ποια ήταν η κατάσταση μέσα στην αρένα, λόγω της σκόνης, αλλά και της αφοσίωσής του στο άρμα του⁴⁴.

Ανατολικά του ευρίπου εικονίζονται δύο άνδρες πεζοί (εικ. 5), με κοντούς χιτωνίσκους, οι οποίοι κρατούν από ένα κλειστό αγγείο με λαβή για μεταφορά υγρών, ενώ ο ένας φέρει επιπλέον και μαστίγιο, το οποίο διακρίνεται πίσω από το δεξιό του ώμο (εικ. 19). Παρόμοιες μορφές συναντώνται και σε άλλα μωσαϊκά⁴⁵ αλλά και σε σαρκοφάγους⁴⁶, ο

42. Το όνομα «*Ιλαρος*» μαρτυρείται σε επιγραφές των ελληνιστικών και αυτοκρατορικών χρόνων στη Θάσο αλλά και σε άλλες περιοχές της Ελλάδος (P. M. Fraser – E. Mathews, *A Lexicon of Greek Personal Names 1. The Aegean Islands, Cyprus, Cyrenaica*, Οξφόρδη 1987, 234). Επίσης, στην Οικουμενική Σύνοδο της Χαλικηδόνας, του 451 μ.Χ., αναφέρεται ένας «*Ιλαρος* διάκονος» (ACO 2,1,1, 48, 27. 2,1,1, 50, 19. 2,1,1, 50, 83). Όμως, το όνομα *Hilarus* το συναντάμε σε ψηφιδωτό και ως όνομα αφρικανικού αλόγου, το οποίο μάλιστα είχε 1000 νίκες (A. Hyland, *Equus. The Horse on the Roman World*, Λονδίνο 1990, 210).

43. Ο όρος «*hortatores*» αναφέρεται σε επιγραφές (CIL, VI, αρ. 100074, αρ. 10075, 10076). A. Neppi-Modona, «*Ricerche su alcuni termini relativi ai ludi circensii*», στον τόμο: *Hommages à L. Herrmann, Collection Latomus 44*, Βρυξέλλες 1960, 565. Βλ., επίσης, V. Saletta, *Ludi circensii*, Ρώμη 1964, 86 κ.ε. Από τους μελετητές έχουν ονομαστεί επίσης οι μορφές αυτές *morator*, *designator* και *jubilator* (J. Nelis-Clément, «*Les métiers du cirque; de Rome à Byzance*», *CahGloltz 13* (2002) 281-82 με σημ. 67-69) αλλά και *ordinator* ή *propulsator* (H. Stern, *Réceuil général des mosaïques de Gaule 2. Province de Lyonnaise, 1. Lyon*, Παρίσι 1967, 65 αρ. 73). Ανάλογες μορφές απαντούν και σε άλλα μωσαϊκά δάπεδα: π.χ. της Καρχηδόνας: Humphrey 1986, 209-210, και της Λυόν: Stern, *ό.π.*, αλλά και σε ανάγλυφα, όπως π.χ. σε ανάγλυφο πιθανόν της εποχής του Τραϊανού: Humphrey 1986, 195, εικ. 78.

44. Humphrey 1986, 195, 198. Junkelmann 1990, 93, 152. Nelis-Clément, *ό.π.*

45. Για παράδειγμα αναφέρουμε τα μωσαϊκά της Καρχηδόνας: Dunbabin, *ό.π.* (σημ. 41) 89, εικ. 77, πίν. 30, του *Silin*: Humphrey 1986, 213, εικ. 107 και της Βαρκελώνης: Humphrey 1986, 237, εικ. 119.

46. Π.χ. σαρκοφάγος του 3ου αι. μ.Χ. στο Μουσείο του *Foligno*: Junkelmann 1990, εικ. 152.

ρόλος τους όμως δεν είναι εύκολο να ερμηνευτεί. Πεζές μορφές με αγγεία αναφέρονται σε ύστερες κυρίως πηγές, και σε ορισμένες επιγραφές και παπύρους που αφορούν τη ρωμαϊκή και βυζαντινή Αίγυπτο⁴⁷. Στη βιβλιογραφία χαρακτηρίζονται γενικά ως *sparsores*⁴⁸, ο Rossiter όμως προτείνει το γενικότερο τίτλο *circensium ministrum*, ο οποίος αναφέρεται επίσης σε πηγές⁴⁹, καθώς δεν φαίνεται να έχουν όλοι τον ίδιο ρόλο.

Οι μελετητές τους ερμηνεύουν ως υπαλλήλους, υπεύθυνους να ρίχνουν νερό, το οποίο θα έπαιρναν από τον εύριπο, στην αρένα⁵⁰, στους τροχούς των αρμάτων⁵¹ ή στα άλογα⁵². Το να καταβρέχουν την αρένα ή τους τροχούς των αρμάτων με τόσο μικρά αγγεία, όπως αυτά που κρατούν οι μορφές σε ορισμένα ψηφιδωτά θα ήταν εξαιρετικά δύσκολο, γι' αυτό και από τους νεότερους μελετητές κάτι τέτοιο δεν θεωρείται πιθανό⁵³. Αλλά εξίσου απίθανο θεωρούμε και το να δροσίζουν τα άλογα την ώρα της αρματοδρομίας, γιατί η ταχύτητα των αρμάτων δεν θα επέτρεπε κάτι τέτοιο. Άλλωστε, μία τέτοια ενέργεια θα τρώμαζε τα άλογα θέτοντας σε κίνδυνο τον ηνίοχο και επηρεάζοντας και την έκβαση του αγώνα.

Στην *Oratio de circo* του Ψευδοχρυσόστομου⁵⁴ αναφέρεται ότι προσφερόταν νερό ως αναψυκτικό στους νικητές, ενώ ο Ιερώνυμος από τη Γάζα στον

Εικ. 19. Χώρος 1α. Ψηφιδωτό του Ιπποδρόμου. Πεζή μορφή.

*Βίο του Ηλαρίωνος*⁵⁵ αναφέρει τελετουργικό ράντισμα των στάβλων, των αλόγων, του ηνιόχου αλλά και του φράγματος στις *carceres* πριν από την έναρξη του αγώνα, για την προστασία από το κακό και την επίτευξη της νίκης. Κάτι παρόμοιο αναφέρεται και σε ελληνικό μαγικό πάπυρο⁵⁶.

Με βάση, λοιπόν, τις παραπάνω πηγές πιστεύουμε, ότι οι μορφές που φέρουν ανοικτά αγγεία, όπως αυτές που απεικονίζονται στο μωσαϊκό της

47. J. Rossiter, «Circensium ministri: who are the unmounted figures on Roman Circus Mosaics?» στον τόμο: *La Mosaïque Gréco-romaine VIII: Actes du VIII Colloque Internationale pour l'Étude de la Mosaïque Antique et Médiévale. Lausanne 6-11 octobre 1997*, Λωζάννη 2001, II, 228-238. Nelis-Clément, *ό.π.* (σημ. 43) 278-281.

48. Η λέξη *sparsor* δεν μαρτυρείται. Μαρτυρείται μόνο η λέξη *spartor* σε μία επιγραφή (*CIL VI*, αρ. 10046, στ. 10). Στο «Σατυρικό» του Πετρώνιου (Petronius, *Sat.* 34. 3-4) αναφέρονται «...Aethiopes...qui harenam in amphitheatro spargunt...», ενώ και στους Πανδέκτες του Corpus Iuris Civilis του Ιουστινιανού (Ulrian., *Dig. III*, 2,4) αναφέρονται υπάλληλοι «...qui aquam equis spargunt...», ενώ το ελληνικό αντίστοιχο είναι η λέξη «*προσχίτης*» που απαντά σε ύστερο-ρωμαϊκό πάπυρο αναφερόμενο στον ιππόδρομο. Βλ. Rossiter, *ό.π.* (σημ. 47) 231 με σημ. 24.

49. Cassiodorus, *Variae* 3, 51. Rossiter, *ό.π.* (σημ. 47) 228 κ.ε.

50. W. Helbig, *Führer durch die öffentlichen Sammlungen klassischer Altertümer in Rom I* (1963) 725 αρ. 1010 (H. Sichtermann). Στον Πλάυτο, *Poenulus V*. 5, 12, αναφέρεται ότι κρατούσαν ένα αγγείο και το περιέφεραν μέσα στην αρένα: «...qui cortinam ludis per circum ferunt...». Το καθήκον των μορφών αυτών ήταν επικίνδυνο, αφού ορισμένες φορές αποτελούσαν θύματα ατυχήματος, όπως μπορεί να δει κανείς και στις παραστάσεις, ενώ φαίνεται, επίσης, ότι βοηθούσαν στη διάσωση των αρματοδρόμων σε περιπτώσεις ατυχημάτων (Junkelmann 1990, εικ. 150).

51. Carandini – Ricci – Vos, *ό.π.* (σημ. 25) 339. Junkelmann 1990, 152.

52. Humphrey 1986, 198. Nelis-Clément, *ό.π.* (σημ. 43) 280-81. Και οι δύο μελετητές βασίζονται στους Πανδέκτες του Ιουστινιανού, *ό.π.* (σημ. 48) αλλά και τον Βασίλειο Καισαρείας (*Επιστ. 222, 1. Προς Χαλκιδικείς*). Ο τελευταίος αναφέρει: «...όποιον γίνεται πολλές φορές αγωνισταίς ἵπποις, ἐν μεσημβρία σταθερᾷ λάβρω τῷ ἄσθματι κόνιν σπωμένοις ἐν μέσῳ τῶ σταδίῳ ὕδωρ τοῖς στόμασι προσχυθέν...». Επίσης, σε παραστάσεις όπως στο μωσαϊκό της Λύον: Stern, *ό.π.* (σημ. 43) είναι φανερό ότι ρίχνουν νερό στα άλογα.

53. Nelis-Clément, *ό.π.* (σημ. 43) 280.

54. *P.G.* 59, col. 567-70.

55. Hieronymus, *Vita Hil*, 21.

56. K. Preisendanz, *Papyri Graecae Magicae. Die griechische Zauberpapyri I²*, Στουτγάρτη 1973, No III, στ. 43.

Λυόν, θα ράντιζαν τα άλογα στο πλαίσιο κάποιας τελετουργίας. Εκείνες όμως που κρατούν αμφορείς, όπως στην παράσταση των Φιλίππων, και οι οποίοι αποτελούν την πλειοψηφία των πεζών μορφών στα μωσαϊκά με παραστάσεις αρματοδρομίας⁵⁷, πρέπει να είχαν διαφορετικό ρόλο. Αυτοί πρέπει να ήταν μέλη των φατριών, με βάση και τα χρώματα των ενδυμάτων τους, αντίθετα από εκείνους με τα ανοικτά αγγεία, οι οποίοι ήταν πιθανόν υπάλληλοι του ιπποδρόμου. Στο μωσαϊκό των Φιλίππων ο βορειότερος φορά χιτωνίσκο χρώματος κυανού (εικ. 19), δηλαδή ανήκε στην φατρία των Βένετων, ενώ του νοτιότερου το ένδυμα είναι κατεστραμμένο. Λαμβάνοντας υπόψη το κείμενο του Ψευδοχρυσόστομου θα μπορούσαμε, λοιπόν, να υποθέσουμε ότι προσέφεραν νερό στους αρματοδρόμους της φατρίας στην οποία ανήκαν, φυσικά όχι κατά τη διάρκεια του αγώνα αλλά μετά το τέλος του ή ίσως και προτού αυτός ακόμη ξεκινήσει⁵⁸.

Στο δυτικό άκρο, όπου η παράσταση είναι κατεστραμμένη, υποθέτουμε ότι θα εικονίζονταν οι *carceres*, με βάση τις υπόλοιπες παραστάσεις αρματοδρομίας, ενώ στα ανατολικά ο πίνακας τελειώνει στην ευθεία του πλοχμού, ο οποίος σώζεται στο νοτιοανατολικό άκρο της παράστασης. Ο *εύριπος*, δηλαδή, είναι το μοναδικό οικοδομικό στοιχείο του Ιπποδρόμου, το οποίο εικονίζεται με βεβαιότητα. Γενικά όμως μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η παράσταση ακολουθεί την εικονογραφία των παραστάσεων ιπποδρόμου στα ψηφιδωτά.

Η χρονολόγηση όλων των μωσαϊκών με παραστάσεις αρματοδρομίας από τα τέλη του 2ου αι. μ.Χ. κ.ε.⁵⁹, σε συνδυασμό με την εύρεση του νομίσματος του Τραϊανού στο υπόστρωμα του μωσαϊκού του χώρου 2 αλλά και με την κεραμική της νη-

σίδας, μεγάλο μέρος της οποίας ανήκει στον 3ο αι., οδηγεί στη χρονολόγηση του δαπέδου που εξετάσαμε στον 3ο αι. μ.Χ. Με βάση τα δεδομένα που διαθέτουμε το συγκεκριμένο θέμα στα ψηφιδωτά συναντάται στη Δύση και μάλιστα ένα τα παλαιότερα παραδείγματα βρίσκεται στη Βόρεια Αφρική. Το γεγονός αυτό οδήγησε στην υπόθεση ότι το θέμα στα ψηφιδωτά έχει βορειοαφρικανική προέλευση⁶⁰. Αντιθέτως, σε άλλες μορφές τέχνης, όπως σε πλάκες Campana, γυάλινα αγγεία και λύχνους, τα παραδείγματα προέρχονται από την Ιταλία και τη Γαλλία⁶¹.

Από τον ελλαδικό χώρο σώζονται παραστάσεις μεμονωμένων αρμάτων σε ψηφιδωτά, όπως σε δάπεδο στη Θεσσαλονίκη ή μεμονωμένων αρματοδρόμων, ενώ στην Κω σώζεται πολύ αποσπασματικά ένα άρμα που πιθανόν ανήκε σε μία μεγαλύτερη σύνθεση⁶². Παράσταση αρματοδρομίας σώζεται, εκτός από αυτήν που εξετάζουμε, μόνο μία ακόμη στην έπαυλη του Ηρώδη του Αττικού στην Εύα/Λουκού της Κυνουρίας. Το δάπεδο εκείνο⁶³ σώζεται με ελάχιστες φθορές στα πλαίσια κυρίως. Η παράσταση όμως της αρματοδρομίας δεν περιέχει τόσες λεπτομέρειες όσο αυτή των Φιλίππων. Στην πραγματικότητα εικονίζεται μόνο ένας οβελίσκος στο κέντρο του ευρίπου και στα άκρα του οι *metae*. Επίσης, τα άρματα είναι τέσσερα, ενώ υπάρχουν και πέντε πεζές μορφές. Το μωσαϊκό αυτό οι ανασκαφείς το χρονολογούν στα μέσα του 4ου αι. μ.Χ., σε μία φάση επισκευής της έπαυλης μετά από την καταστροφή της στα τέλη του 3ου αι.⁶⁴.

Φαίνεται, λοιπόν, ότι το εύρημα των Φιλίππων αποτελεί μέχρι στιγμής την αρχαιότερη σωζόμενη παράσταση αρματοδρομίας από τον ελλαδικό χώρο⁶⁵.

57. Rossiter, *ό.π.* (σημ. 47) 232.

58. Αντίθετα, δεν φαίνεται πειστική η άποψη του Rossiter, *ό.π.* (σημ. 47) ότι αμφορείς δίδονταν ως έπαθλα στους νικητές ή σε όλους όσοι ολοκλήρωναν τον αγώνα, αποτελώντας σύμβολο της νίκης ή της ικανότητας του αθλητή να επιβιώνει μέσα στην αρένα.

59. Τα παλαιότερα δάπεδα είναι της Λυόν και της έπαυλης του Silin στη Β. Αφρική.

60. Κατά τον M. Yakoub, «Le motif du cirque: Un motif d'origine africaine?» στον τόμο: P. Johnson – R. Ling – D. J. Smith (επιμ.), *5th International Colloquium on Ancient Mosaics. Bath 5-12 September 1987, JRA Suppl. 9* (1994) 149-158.

61. F. Dugast, «Spectacles et edifices de spectacle dans l' Antiquité Tardive: La mémoire prise en défaut», *AnTard* 15 (2007) 18 με σημ. 48.

62. De Matteis, *ό.π.* (σημ. 17).

63. Σπυρόπουλος, *ό.π.* (σημ. 17).

64. Σπυρόπουλος, *ό.π.* (σημ. 17) 148-149.

65. Το γεγονός αυτό μπορεί να γίνει κατανοητό αν σκεφτούμε ότι η πόλη ήταν ρωμαϊκή αποικία και όπως γνωρίζουμε και από άλλες αποικίες οι Ρωμαίοι φρόντιζαν να κατασκευαστούν σε αυτές όλα τα σημαντικά για μία ρωμαϊκή πόλη οικοδομήματα, μέσα στα οποία εντάσσεται και ο Ιππόδρομος. Πρόσφατα, μάλιστα, αναγνωρίστηκε στην Κόρινθο, μία επίσης ρωμαϊκή αποικία, τμήμα του Ιπποδρόμου. Βλ. D. G. Romano, «A Roman Circus in Corinth», *Hesperia* 74 (2005) 585-611.

Εικ. 20. Χώρος 1β.

β) Δυτική στοά

Στη δυτική στοά του αιθρίου δεν σώζεται ολόκληρο το ψηφιδωτό, καθώς το βόρειο τμήμα του έχει καταστραφεί από τις μεταγενέστερες κατασκευές. Επίσης, είναι φθαρμένο σε διάφορα άλλα σημεία, ενώ υπάρχουν και επιδιορθώσεις με ακανόνιστες κρούστες λευκού μαρμάρου ή με λευκές ψηφίδες (εικ. 20).

Το συνολικό του μήκος είναι 6,80 μ. και το πλάτος του 3,20 μ., ενώ το μήκος του κύριου θέματος είναι 5,85 μ. Στα νότια και στα δυτικά το θέμα ορίζεται από ταινία κυανή εξωτερικά της οποίας υπάρχει πλαίσιο λευκό⁶⁶. Με αυτά διακρίνεται το θέμα αυτό από εκείνο της νότιας στοάς. Στην ανατολική πλευρά το θέμα έφτανε μέχρι το μαρμάρινο πλαίσιο της δεξαμενής. Σήμερα όμως δίπλα στη δεξαμενή υπάρχει επισκευή με λευκές ψηφίδες, η οποία καταργεί τμήμα του μοτίβου. Στα βόρεια, τέλος, είναι κατεστραμμένο το δάπεδο.

Το εικονιζόμενο μοτίβο είναι οκτάγωνα που εναλλάσσονται με μικρότερα τετράγωνα. Οι πλευ-

ρές των σχημάτων είναι κυανές και το βάθος λευκό. Στο κέντρο κάθε σχήματος υπάρχει μικρό διακοσμητικό μοτίβο, στα οκτάγωνα κισσόφυλλο, σταυρικό σχήμα, βαθμιδωτός ρόμβος και στα τετράγωνα βαθμιδωτός ρόμβος και ρόμβος, από τις γωνίες του οποίου φύονται μικρά καρδιάσχημα φύλλα. Δεν μπορεί να αποκλειστεί όμως το ενδεχόμενο να υπήρχαν και άλλα μοτίβα, αφού σε αρκετά σημεία το εσωτερικό των σχημάτων είναι κατεστραμμένο. Τα διακοσμητικά μοτίβα είναι ερυθρού χρώματος ή κυανού και το κέντρο των ρόμβων λευκό.

Το θέμα των οκταγώνων που εναλλάσσονται με μικρότερα ορθά τετράγωνα είναι από τις πιο αγαπητές συνθέσεις οκταγώνων. Άρχισε να χρησιμοποιείται στον πρώιμο ασπρόμαυρο ρυθμό και συναντάται κυρίως σε βοηθητικούς χώρους⁶⁷. Τα πρωιμότερα παραδείγματα προέρχονται από την Πομπηία. Γενικά, στους ρωμαϊκούς χρόνους το θέμα είναι συχνό στη Δύση, την Ιταλία⁶⁸, τις Βόρειες Επαρχίες και από τον 3ο αι. μ.Χ. και την Αφρική⁶⁹.

66. Το λευκό πλαίσιο στα νότια έχει πλάτος 87 εκ., ενώ στα δυτικά 44 εκ.

67. Salies 1974, 10.

68. Όστια, *Insula di Bacco fanciullo* (128-138 μ.Χ.): Becatti 1961, αρ. 15, πίν. XXI.

69. Salies 1974, 10 και 141-143, αρ. κατ. 421-447.

Αντιθέτως, στον ελλαδικό χώρο δεν συνηθίζεται κατά την αυτοκρατορική περίοδο⁷⁰ και τα περισσότερα γνωστά παραδείγματα χρονολογούνται από τον 4ο αι. μ.Χ. κ.ε. Στην πόλη των Φιλίππων το θέμα απαντά σε ένα ακόμη ψηφιδωτό, από την τέταρτη νησίδα ανατολικά του Forum, το οποίο χρονολογείται στον 4ο αι. μ.Χ.⁷¹ Στους επόμενους αιώνες τα παραδείγματα χαρακτηρίζονται από πλαίσια πολύπλοκα, ποικιλία μοτίβων γεμίσματος γεωμετρικών, φυτικών αλλά και ζωικών καθώς επίσης και πολυχρωμία⁷².

Είναι, λοιπόν, φανερό ότι το δάπεδο της δυτικής στοάς της νησίδας που εξετάζουμε βρίσκεται ακόμη στο πνεύμα του ασπρόμαυρου ρυθμού.

γ) Νότια στοά

Το δάπεδο της νότιας στοάς του αιθρίου κοσμείται με δύο διαφορετικά θέματα. Το ένα καταλαμβάνει το κεντρικό και δυτικό της τμήμα και το δεύτερο το ανατολικό, στην ουσία δηλαδή τη νοτιοανατολική γωνία του αιθρίου (εικ. 21).

Το ψηφιδωτό που καλύπτει το μεγαλύτερο τμήμα της νότιας στοάς εικονίζει ένα από τα πιο συνηθισμένα θέματα της ρωμαϊκής αλλά και της παλααιοχριστιανικής περιόδου, τους συμπλεκόμενους κύκλους που σχηματίζουν τετράφυλλα⁷³. Η κατάσταση διατήρησής του είναι σχετικά καλή. Σώζεται το μεγαλύτερο τμήμα του μαζί με τα πλαίσια και οι ψηφίδες δεν έχουν καεί. Κατεστραμμένη είναι η νοτιοανατολική γωνία του και μεγάλο τμήμα της βόρειας πλευράς του, ενώ κοντά στη νοτιοανατολική γωνία της δεξαμενής υπάρχει κυκλικός λάκκος, πιθανόν μεταγενέστερος ασβεστόλακκος. Τέλος, από τη νότια πλευρά της δεξαμενής και προς τα νοτιοδυτικά υπάρχει σε δύο σημεία καταστροφή, η οποία

οφείλεται σε δύο μεταγενέστερους αγωγούς. Πρέπει να σημειωθεί ότι το δάπεδο έχει υποστεί τουλάχιστον δύο επισκευές, που αντιστοιχούν σε διαφορετικές χρονικές περιόδους. Και οι δύο εντοπίζονται στη βόρεια πλευρά του. Στη μία, η οποία παρατηρείται σε όλο σχεδόν το μήκος της πλευράς και πρέπει να είναι η παλαιότερη, έχουν χρησιμοποιηθεί λευκές ψηφίδες παρόμοιες με τις υπόλοιπες του ψηφιδωτού, ενώ στη δεύτερη, που βρίσκεται κοντά στη νοτιοδυτική γωνία της δεξαμενής, χρησιμοποιήθηκαν πλακίδια μαρμάρου, διαφόρων μεγεθών και σχημάτων, για να καλύψουν κυρίως τους αγωγούς αλλά και ορισμένες καταστροφές.

Οι συνολικές διαστάσεις του ψηφιδωτού αυτού, μαζί με τα πλαίσια, είναι 4,80 × 8,90 μ., ενώ το πλάτος του τετραγώνου, όπου αναπτύσσεται το θέμα, είναι 2,95 μ. Το θέμα ορίζεται από μία κυανή, μία λευκή και μία ερυθρή ταινία και, τέλος, λευκό πλαίσιο⁷⁴. Οι κύκλοι έχουν διάμετρο 40 εκ. Το φύλλα των τετραφύλλων ορίζονται από ερυθρό περίγραμμα και το εσωτερικό τους είναι λευκό, όπως λευκό είναι και το βάθος, ενώ στο κέντρο των κύκλων σχηματίζεται βαθμιδωτός ρόμβος κυανός, με μία λευκή ψηφίδα στο κέντρο του.

Το δεύτερο θέμα, στη νοτιοανατολική γωνία του αιθρίου, έχει συνολικές διαστάσεις 3,40 × 2,10 μ. Αντίθετα από το προηγούμενο, σώζεται σε πολύ κακή κατάσταση. Στην πραγματικότητα διατηρείται μόνο η νοτιοανατολική του γωνία και τμήμα της δυτικής πλευράς του. Πρόκειται για ένα ορθογώνιο παραλληλόγραμμο, μέσα στο οποίο εγγράφεται ρόμβος. Μέσα στο ρόμβο σώζεται αποσπασματικά διακοσμητικό μοτίβο, πιθανόν σταυροειδές, και στο νοτιοανατολικό παραπληρωματικό

70. Kankeleit 1994, 154-55. Στην Ελλάδα απαντά στον ύστερο 1ο με αρχές του 2ου αι. μ.Χ. στις θέρμες του Κλαδέου στην Ολυμπία (Waywell 1979, 300 αρ. 31, με βιβλιογραφία).

71. Γ. Γούναρης – Γ. Βελήνης, *Εγνατία* 3 (1991/92) 267-270. Γούναρη 2003, 210-228.

72. Βασιλική Θύρσου στην Τεγέα (τέλη 5ου - α' μισό 6ου αι. μ.Χ.): Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, «Η χρονολόγηση του ψηφιδωτού δαπέδου της βασιλικής του Θύρσου στην Τεγέα», στον τόμο *Αφιέρωμα στη Μνήμη Πελεκανίδη*, Θεσσαλονίκη 1983, 1-22. Α. Αβραμέα, «Η βασιλική του Θύρσου στην Τεγέα και η επιγραφή της», *ΔΧΑΕ* 20 (1998) 35-40. Βασιλική Γ' Νέας Αγχιάλου (μέσα του 6ου αι.): Spiro 1978, 8, 345-46, πίν. 384-88, Βασιλική Ερμιόνης (τέλη 4ου - τέλη 7ου αι. μ.Χ.): Σύνταγμα II, 63-64 αρ. 12, πίν. 60α., κ.α.

73. Οι συμπλεκόμενοι κύκλοι εμφανίστηκαν ως μοτίβο γεμίσματος και πλαισίου την εποχή του α' πομπηϊανού ρυθμού, δηλαδή τον 1ο αι. μ.Χ., αλλά σιγά-σιγά εξελίχθηκαν σε μοτίβο επιφανείας (Salies 1974, 15, εικ. 4.54. Kankeleit 1994, 140-41). Στον ασπρόμαυρο ρυθμό τα φύλλα είναι συνήθως συμπαγή (βλ. Στοά στο Ωδείο του Ηρώδου του Αττικού στην Αθήνα (β' μισό 2ου αι. μ.Χ.): Waywell 1979, 297 αρ. 8).

74. Το πλαίσιο έχει πλάτος περίπου 60 εκ. στα νότια και στα βόρεια μπροστά από τη δεξαμενή, ενώ στα βορειοδυτικά, μέσα δηλαδή στη δυτική στοά, το πλάτος του φτάνει τα 87 εκ. Στα δυτικά το πλάτος του πλαισίου είναι παρόμοιο με εκείνο του ψηφιδωτού της δυτικής στοάς, ενώ στα ανατολικά δεν υπάρχει αντίστοιχο πλαίσιο που να διακρίνει το θέμα από εκείνο της ανατολικής γωνίας.

τρίγωνο σώζεται επίσης αποσπασματικά φυτικό μοτίβο, ίσως κισσόφυλλο. Όλα τα μοτίβα σχηματίζονται από ταινία κυανή σε λευκό βάθος. Εξωτερικά του παραλληλογράμμου υπάρχει λευκή ταινία, κατόπιν ερυθρή και τέλος στην ανατολική και τη νότια πλευρά λευκό πλαίσιο⁷⁵.

Το θέμα του εγγεγραμμένου σε παραλληλόγραμμο ρόμβου είναι γνωστό από τα ελληνιστικά χρόνια, αφού συναντάται στη Δήλο στα τέλη του 2ου έως τις αρχές 1ου αι. π.Χ.⁷⁶. Στη ρωμαϊκή περίοδο και την ύστερη αρχαιότητα τα παραλληλόγραμμα με εγγεγραμμένο ρόμβο συναντώνται συχνά, συνήθως επαναλαμβανόμενα και σε εναλλαγή με τετράγωνο, ως θέμα πλαισίου⁷⁷, ενώ ως μεμονωμένο μοτίβο απαντούν πιο σπάνια⁷⁸. Ως πλαίσιο υπάρχουν, άλλωστε, και στη βόρεια αλλά και την ανατολική στοά του αιθρίου της νησίδας που εξετάζουμε.

δ) Ανατολική στοά

Η ανατολική στοά, όπως αναφέραμε ήδη, κοσμήνεται στη νότια γωνία της με τον εγγεγραμμένο σε παραλληλόγραμμο ρόμβο, ενώ η υπόλοιπη καλύπτεται με έναν τάπητα, ο οποίος έφτανε μέχρι το βόρειο τοίχο του αιθρίου (εικ. 21). Οι συνολικές διαστάσεις του ψηφιδωτού σήμερα είναι 3,30 μ. πλάτος και 11,20 μ. σωζόμενο μήκος, ενώ το συνολικό του μήκος έφτανε τα 14 μ. Κατεστραμμένο είναι σήμερα το τμήμα του τάπητα ανατολικά της παράστασης με τον ιππόδρομο, στο βόρειο δηλαδή άκρο της στοάς. Επίσης, μία μεγάλη φθορά σημειώνεται και στο μέσο περίπου της ανατολικής πλευράς, κυρίως στο πλαίσιο και σε μικρό τμήμα του θέματος, ενώ στη δυτική παρυφή του ψηφιδωτού, δίπλα στη δεξαμενή, υπάρχει επισκευή με σχετικά μικρά κομμάτια μαρμάρου, ακανόνιστου σχήματος. Τέλος, κοντά στη βορειοανατολική γωνία της δεξαμενής υπάρχει ένας ορθογώνιος λάκκος διαστάσεων 1,60 × 0,65 μ. με τη μακρά του πλευρά σε προ-

σανατολισμό ανατολικά-δυτικά (εικ. 22). Η μορφή του θυμίζει τάφο, αλλά τα ευρήματα δεν συνηγορούν για μία τέτοια ερμηνεία. Από το εσωτερικό του ανασύρθηκαν μόνο αργοί λίθοι και θραύσματα πλίνθων και κεράμων με χρώμα καστανέρυθρο, ενώ στη νοτιοανατολική γωνία του λάκκου, σε βάθος 0,30 μ. από την επιφάνεια του ψηφιδωτού, εντοπίστηκε μικρό τμήμα δαπέδου από ακανόνιστα πλακίδια μαρμάρου, που ανήκε προφανώς σε παλαιότερη φάση.

Το ψηφιδωτό είναι κατασκευασμένο από ψηφίδες, λίθινες, διαφόρων χρωμάτων και κεραμικές. Πρόκειται για μία σύνθεση τετραγώνων από τεμνόμενες ταινίες, στο σημείο τομής των οποίων σχηματίζονται μικρά τετράγωνα. Είναι δηλαδή όμοιες οι ταινίες με το πλαίσιο της παράστασης της αρματοδρομίας. Μέσα στα τετράγωνα υπάρχουν διάφορα μοτίβα γεμίσματος, στην πλειοψηφία τους γεωμετρικά. Πιο συγκεκριμένα συναντάμε τα εξής μοτίβα: κάλαθο, κύκλο μέσα στον οποίο δύο συμπλεκόμενα τετράγωνα δημιουργούν αστεροειδές μοτίβο με βαθμιδωτό ρόμβο στο κέντρο του, οκτάγωνο επίσης με βαθμιδωτό ρόμβο στο κέντρο και ορθογώνια τρίγωνα στα παραπληρωματικά τρίγωνα, ρόμβο με βαθμιδωτό ρόμβο στο κέντρο και ορθογώνια τρίγωνα στα παραπληρωματικά τρίγωνα. Επιπλέον, υπάρχει κύκλος με εγγεγραμμένο ρόμβο με κοίλες πλευρές, τετράφυλλο, κύκλος με εγγεγραμμένο τετράπλευρο με κοίλες πλευρές, κόμβος, αγκυλωτός σταυρός, ρόμβος εγγεγραμμένος σε τετράγωνο, τετράγωνο που περιέχει κύκλο με εγγεγραμμένο ρόμβο με κοίλες πλευρές, σταυρός μέσα σε κύκλο, κύκλος χωρισμένος σε 2 λευκά και 2 φαιά τεταρτημόρια. Σώζεται, επίσης, αποσπασματικά το μοτίβο των δύο ομόκεντρων κύκλων, ενώ δεν αποκλείεται να υπήρχαν και άλλα μοτίβα στο κατεστραμμένο βόρειο τμήμα.

Στην ανατολική και τη δυτική πλευρά της στοάς υπάρχει λευκό πλαίσιο. Αυτό της δυτικής πλευράς

75. Στα ανατολικά το πλάτος του πλαισίου φτάνει τα 70 εκ. και στα νότια τα 60 εκ.

76. Ph. Bruneau, *Exploration archéologique de Délos*, 29. *Les Mosaïques*, Παρίσι 1972, 141 αρ. 28, εικ. 32-33, 283 αρ. 267, εικ. 234-236.

77. Αντιόχεια, οικία των Μυστηρίων της Ίσιδος, χώρος 3: Levi 1947, 163, 625, πίν. CII c-e οικία του πλοίου της Ψυχής, χώρος 1 (235-312 μ.Χ.): Levi 1947, 167 κ.ε., πίν. XXXV. Θεσσαλονίκη, οικία οδός Ιουλιανού 18 (τέλη 4ου αι. μ.Χ.): Σύνταγμα III.1, 233 αρ. 2.15, πίν. 114-115. Για το θέμα αυτό στην ύστερη αρχαιότητα βλ. Σύνταγμα III.1, 129-130, όπου και παραδείγματα.

78. Θεσσαλονίκη, Αρχαία Αγορά, μετακίονια της νότιας και της ανατολικής στοάς (γ' τέταρτο 4ου αι. μ.Χ.): Σύνταγμα III.1, 217 αρ. 2.5, πίν. 85α, 86). Άμφισσα, σε κατώφλι: Σύνταγμα II, αρ. 124, πίν. 325β. Ο εγγεγραμμένος σε παραλληλόγραμμο ρόμβος είναι το συνηθέστερο θέμα στα χοντρά ψηφιδωτά, βλ. Σύνταγμα III.1, 171, όπου και βιβλιογραφία.

Εικ. 21. Χώρος 1γ-1δ.

Εικ. 22. Χώρος 1δ.

Εικ. 23. Χώρος 1δ. Λεπτομέρεια του ψηφιδωτού με την επιγραφή.

είναι στενότερο και σώζεται μόνο ένα μικρό τμήμα του, στη βορειοανατολική γωνία της δεξαμενής, μέσα στο οποίο βρίσκεται η επιγραφή «ΒΟΥΚΟΛΙΣ» (εικ. 23). Βόρεια της γωνίας της δεξαμενής το πλαίσιο διακόπτεται, όχι όμως κανονικά, και σώζεται τμήμα ενός τετραγώνου από το κύριο θέμα, καθώς επίσης και μικρό τμήμα του πλοχμού που περιέβαλλε το ψηφιδωτό της αρματοδρομίας. Στο υπόλοιπο δυτικό τμήμα είναι κατεστραμμένη η παρυφή του ψηφιδωτού. Υποθέτουμε όμως ότι αρχικά υπήρχε σε όλο το μήκος της πλευράς πλαίσιο, με πλάτος ίσο με του σωζόμενου. Στα νότια δεν υπήρχε πλαίσιο αφού εκεί βρίσκεται το δεύτερο θέμα, ενώ στα βόρεια θα συνεχιζόταν η λευκή ταινία που απαντά βόρεια του ψηφιδωτού του Ιπποδρόμου, μπροστά στις εισόδους. Με την ύπαρξη μίας ενιαίας ταινίας μπροστά στις εισόδους δημιουργούνταν στον εισερχόμενο στο κτήριο και η εντύπωση ενός ενιαίου χώρου.

Εσωτερικά του πλαισίου υπάρχει ερυθρή ταινία και κατόπιν όμοια λευκή. Οι ταινίες σώζονται στη νότια και την ανατολική πλευρά και σε μικρό τμήμα της δυτικής, νότια της επιγραφής. Παρατηρούμε, μάλιστα, ότι στη δυτική πλευρά η ερυθρή ταινία

σταματά στην αρχή του πρώτου γράμματος της επιγραφής. Η απουσία της από το πλαίσιο με την επιγραφή μας κάνουν να πιστεύουμε ότι η επιγραφή δεν ανήκει στην αρχική φάση του ψηφιδωτού ή τουλάχιστον στον αρχικό σχεδιασμό. Στην ερμηνεία αυτή συντελεί και το ότι η σχέση της επιγραφής με το τετράγωνο του θέματος βόρεια της δεν είναι κανονική. Πιστεύουμε, δηλαδή, ότι αρχικά υπήρχε σε όλο το μήκος της πλευράς το λευκό πλαίσιο και ερυθρή ταινία, τα οποία στα βόρεια σταματούσαν κανονικά στην ευθεία της βόρειας πλευράς της δεξαμενής, έτσι ώστε ήταν ολόκληρο το τετράγωνο του θέματος που σήμερα σώζεται μισό. Η επιγραφή προστέθηκε, όπως φαίνεται, αργότερα. Δεν μπορούμε να πούμε όμως αν αυτό έγινε λίγο αφότου είχε ολοκληρωθεί το δάπεδο ή σε κάποια επισκευή του.

Το σύστημα διαίρεσης της επιφάνειας από τεμνόμενες ταινίες σε τετράγωνα διάχωρα είναι γνωστό από τον ύστερο 1ο αι. μ.Χ. κ.ε.⁷⁹. Στην Ιταλία αρχικά δεν έχει μεγάλη διάδοση⁸⁰, ούτε και στις υπόλοιπες δυτικές επαρχίες. Από τον 2ο αι. μ.Χ. κ.ε. όμως υπάρχουν αρκετά παραδείγματα από την Ιταλία, την Αφρική και τις βόρειες επαρχίες⁸¹. Στην

79. Waywell 1979, 304. Salies 1974, 3, 109 αρ. κατ. 129-130 (1ος αι. μ.Χ.).

80. Salies 1974, 4, αρ. κατ. 128-130. π.χ. Herculaneum, Casa di Tramezzo di Legno (1ος αι. μ.Χ.): A. Maiuri, *Ercolano I*, Ρώμη 1958, 215 Abb168.

81. Salies 1974, 109 αρ. κατ. 131-141, 143-165. Στην Όστια π.χ. το συναντάμε σε ένα δάπεδο του 150 π.Χ. περίπου στο Palazzo Imperiale. Το πλαίσιο του είναι παρόμοιο με των Φιλίππων, αλλά στα μοτίβα γεμίματος δεν έχει την ίδια ποικιλία: Becatti 1961, αρ. 300, πίν. XXIV. Βλ. επίσης, Balmelle 1985, πίν. 143a-b, 144a-b, 145 a-b-f κ.α.

Ελλάδα εμφανίζεται την ίδια εποχή με την Ιταλία, αλλά στον ασπρόμαυρο ρυθμό δεν συνηθίζεται⁸². Στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους και κυρίως τον 5ο και 6ο αι. μ.Χ. υπάρχουν από τον ελλαδικό χώρο παραλλαγές του μοτίβου⁸³, αλλά η σύνθεση με τη συγκεκριμένη μορφή που εμφανίζεται στο δάπεδο των Φιλίππων δεν είναι συνηθισμένη⁸⁴. Στο εσωτερικό των τετραγώνων υπάρχουν μοτίβα γεμίσματος γεωμετρικά αλλά και εικονιστικά, ενώ τα τελευταία γίνονται όλο και πιο συχνά στον ελλαδικό χώρο.

Η ύπαρξη του συγκεκριμένου μοτίβου στη νησίδα που μελετάμε, η πολυχρωμία του αλλά και η απλότητα των ταινιών του, αποτελούν στοιχεία σημαντικά για τη χρονολόγησή του⁸⁵, αλλά και για την ανίχνευση της ταυτότητας των τεχνιτών που το κατασκεύασαν.

Η ερμηνεία της επιγραφής που υπάρχει στο πλαίσιο, τέλος, δεν είναι εύκολη. Το όνομα ΒΟΥΚΟΛΙΣ απαντά σε μία επιγραφή του 2ου αι. π.Χ.⁸⁶ από τη Θήβα, όπου φαίνεται ότι ανήκει σε γυναίκα. Η λέξη *βουκολίς* απαντά ως επίθετο σε ύστερα κείμενα και συγκεκριμένα στον Διονύσιο Αλικαρνασσία⁸⁷, τον Κωνσταντίνο Μανασσή⁸⁸ και τον Μιχαήλ Ψελλό⁸⁹. Στην επιγραφή των Φιλίππων, προφανώς, πρόκειται για όνομα, κατά τους Fraser-Mathews όμως τονίζεται στην παραλήγουσα και είναι αρσενικό, δηλ. είναι «Βουκόλις» και όχι Βουκολίς. Δεν πρόκειται δηλ. για το ίδιο όνομα με εκείνο της επιγραφής της Θήβας. Κάποιο παράλληλο για το όνομα δεν βρέθηκε σε επιγραφή ούτε και σε κείμενο. Σε επιγραφή όμως του 2ου-3ου αι. μ.Χ. από

τη Μακεδονία απαντά το ανδρικό όνομα ΒΟΥΚΟΛΟΣ⁹⁰, το οποίο πρέπει να έχει την ίδια ρίζα.

Η θέση του ονόματος στην ανατολική στοά δεν επιτρέπει τη συσχέτισή του με την αρματοδρομία. Γι' αυτό, λοιπόν, θα πρέπει να συσχετιστεί είτε με τον ιδιοκτήτη του κτηρίου είτε με το ψηφωτή⁹¹. Η ερμηνεία του ως το όνομα του ιδιοκτήτη θα σήμαινε ότι το κτήριο ήταν ιδιωτικό και όχι η έδρα κάποιου κολλεγίου. Αν το όνομα ανήκε στο ψηφωτή θα περιμέναμε να υπάρχει και το ρήμα εποίησεν, εψηφωσεν ή κάποια παρόμοια έκφραση. Ωστόσο, δεν πρέπει να αποκλειστεί η περίπτωση ο τεχνίτης να πρόσθεσε μετά το πέρας των εργασιών το όνομά του χωρίς κάποιο ρήμα. Για ποιο λόγο η αναγραφή του ονόματος δεν έγινε εξαρχής δεν είμαστε σε θέση να το πούμε, τουλάχιστον με τα δεδομένα που διαθέτουμε μέχρι σήμερα. Μία υπόθεση που θα μπορούσαμε να κάνουμε είναι ότι ο ψηφωτής, υπερήφανος για το έργο του, θέλησε εκ των υστέρων να προσθέσει την υπογραφή του, οπότε το έκανε σε μία εμφανή μεν θέση χωρίς όμως να προξενήσει κάποια καταστροφή στην παράσταση της αρματοδρομίας. Η υπογραφή του έργου εκ των υστέρων θα μπορούσε να δικαιολογήσει και την έλλειψη του ρήματος. Μία δεύτερη υπόθεση είναι ότι άλλαξε ο ιδιοκτήτης της οικίας και ο νέος ιδιοκτήτης επιθυμούσε την αναγραφή του ονόματός του. Με τα στοιχεία που διαθέτουμε πάντως δεν είμαστε σε θέση να αποφασίσουμε υπέρ της μίας ή της άλλης υπόθεσης. Στην περίπτωση που το όνομα ανήκει στον τεχνίτη το κτήριο δεν αποκλείεται να ήταν και η έδρα ενός κολλεγίου.

82. Νάουσα, Μπαλτανέτο, οικία με περιστύλιο (μέσα 2ου αι. μ.Χ.): Kankenleit 1994, 147-148 και αρ. κατ. 111. Επίσης, ένα παράδειγμα της εποχής των Αντωνίωνων στη Χαλκίδα, στο οποίο όμως υπάρχει και κεντρική σύνθεση: Salies 1974, αρ. 167. Α. Ανδρειωμένου, «Ψηφιδωτά εν Χαλκίδι», *ΑΕ* 1953/54 III, 307 κ.ε., εικ. 7, πίν. II, III.

83. Π.χ. Κάρπαθος, Βασιλική Αλύπου (4ος-5ος αι. μ.Χ.): Σύνταγμα I, 51 κ.ε. αρ. 14, πίν. 12.

84. Ένα παράδειγμα που μπορούμε να αναφέρουμε είναι από τη Χίο, στη βασιλική του Αγ. Ισιδώρου (πιθανόν 7ος αι. μ.Χ.): Σύνταγμα I, 137 αρ. 128, πίν. 121. Κατά την Salies 1974, 4, η σύνθεση με τις τεμνόμενες ταινίες είναι πολύ συνηθισμένη στις παλαιοχριστιανικές βασιλικές του 5ου και 6ου αι. μ.Χ., όμως τα παραδείγματα που αναφέρει είναι παραλλαγές του μοτίβου των Φιλίππων. Επίσης και στη Συρία δεν είναι συνηθισμένο το μοτίβο (αντίθετα Salies 1974, 4).

85. Salies 1986, 255-56, 264-65.

86. P. M. Fraser – E. Mathews, *Lexicon of Greek Personal Names, IIIB. Central Greece from Megarid to Thessaly*, Οξφόρδη 2000, 88. *IG VII*, αρ. 2424, 6.

87. Διον. Αλικαρνασσεύς, *Ρωμαϊκή Αρχαιολογία*, 1, 37-1,39.

88. Κωνσταντίνος Μανασσής, *Χρον.*, 85.

89. Μιχαήλ Ψελλός, *Επιτάφιος για τον πατριάρχη Ιωάννη Ξιφιλίνο*, 443, 22.

90. Fraser – Mathews, *ό.π.* (σημ. 42) 74.

91. Στη βιβλιογραφία αναφέρονται δύο ακόμη παραδείγματα ονομάτων στην ονομαστική σε ψηφιδωτά. Το ένα από αυτά βρίσκεται σε ένα μωσαϊκό στο Αργος, G. Daux, «Notes de lecture» *BCH* 92 (1968) 250 εικ. 1, και ερμηνεύεται ως πιθανή υπογραφή του ψηφωτή. Το δεύτερο βρίσκεται στην Κω, Kankenleit 1994, 127 αρ. 65 (με βιβλιογραφία). Στην περίπτωση αυτή πιθανόν το όνομα ανήκει στον ιδιοκτήτη της οικίας (Σχετικά βλ. M. Donderer, *Die Mosaizisten und ihre wirtschaftliche und sozialen Stellung*, Erlangen 1989, 35 με σημ. 131).

Εικ. 24. Χώρος 2. Γενική άποψη.

2. Χώρος δυτικά του αιθρίου

Ο χώρος που βρίσκεται δυτικά από το αίθριο ήταν ανοικτός προς αυτό, καθώς υπάρχει στυλοβάτης μεταξύ των δύο χώρων. Το ψηφιδωτό δάπεδό του έχει υποστεί καταστροφές εξαιτίας ενός μεταγενέστερου τοίχου και ενός αγωγού, ωστόσο το θέμα του αναγνωρίζεται εύκολα (εικ. 24, 25). Κατεστραμμένο είναι ολόκληρο το ανατολικό τμήμα του δαπέδου και μεγάλο τμήμα του εξωτερικού πλαισίου στα δυτικά. Στο βόρειο, επίσης, τμήμα υπάρχουν σχετικά μεγάλες φθορές, ενώ μικρότερες διαπιστώνονται σε διάφορα άλλα σημεία.

Το δάπεδο αυτό, αντίθετα από εκείνα του αιθρίου, είναι κατασκευασμένο με την ασπρόμαυρη τεχντροπία, με ψηφίδες όμοιου μεγέθους με εκείνες των υπολοίπων δαπέδων με γεωμετρικά θέματα. Εξωτερικά του ψηφιδωτού υπάρχει ταινία από ακανόνιστα πλακίδια λευκού, κυανού και γκριζού μαρμάρου⁹². Το πρώτο πλαίσιο του ψηφιδωτού εικονίζει ζατρίκιο κατά κορυφήν τετραγώνων. Ακολουθεί κυανή ταινία, το δεύτερο πλαίσιο, με συνε-

χόμενα τρίγωνα κυανά σε λευκό βάθος, λευκή ταινία και το τρίτο πλαίσιο, στο οποίο εικονίζεται μαιάνδρος αγκυλωτών σταυρών και παρεμβαλλόμενα τετράγωνα. Τέλος, κυανή ταινία ορίζει τετράγωνο πλευράς 3,46 μ. μέσα στο οποίο βρίσκεται το κύριο θέμα, μία «κουκουνάρα» σχηματιζόμενη από τρίγωνα. Στα παραπληρωματικά τρίγωνα που δημιουργούνται μεταξύ του κύκλου και του τετραγώνου υπήρχαν τέσσερα διακοσμητικά μοτίβα, από τα οποία σώζονται τα τρία. Συγκεκριμένα, έχει χαθεί το μοτίβο του βορειοανατολικού τριγώνου, ενώ το βορειοδυτικό και το νοτιοανατολικό τρίγωνο κοσμούνται με κισσόφυλλο με ελισσόμενο βλαστό και το νοτιοδυτικό με πέλεκυ. Επειδή, όμως, στα δύο σωζόμενα τρίγωνα που βρίσκονται διαγώνια το μοτίβο είναι όμοιο πιστεύουμε ότι και στο βορειοανατολικό εικονιζόταν πέλεκυς.

Το θέμα της «κουκουνάρας», ή αλλιώς «ασπίδας», που σχηματίζεται από τρίγωνα είναι γνωστό και πολύ αγαπητό από τον 1ο αι. μ.Χ. και στον ελληνικό χώρο συνεχίζει να χρησιμοποιείται μέχρι

92. Το πλαίσιο δεν έχει το ίδιο πλάτος σε όλες τις πλευρές αλλά στα ανατολικά είναι 0,29 μ., στα βόρεια 0,50-0,90 μ., ενώ στα νότια φτάνει το 1 μ.

Εικ. 25. Χώρος 2. Βορειοδυτική γωνία. Λεπτομέρεια.

αργά⁹³. Στους αυτοκρατορικούς χρόνους το θέμα μπορεί να είναι ασπρόμαυρο⁹⁴ αλλά και πολύχρωμο⁹⁵. Η διχρωμία του ψηφιδωτού των Φιλίππων το εντάσσει στη ρωμαϊκή παράδοση του ασπρόμαυρου ρυθμού.

Ο μαιάνδρος αγκυλωτών σταυρών με παρεμβλλόμενα τετράγωνα είναι πολύ συνηθισμένος από τη ρωμαϊκή περίοδο⁹⁶. Στους Φιλίππους απα-

ντά ξανά στην τέταρτη οικοδομική νησίδα σε δάπεδο των παλαιοχριστιανικών χρόνων⁹⁷. Το πλαίσιο με τα συνεχόμενα τρίγωνα που ακολουθεί αυτό του μαιάνδρου είναι εξίσου αγαπητό μοτίβο, γνωστό από τους ελληνιστικούς χρόνους⁹⁸. Στον ελληνικό χώρο συνηθίζεται πολύ κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο⁹⁹.

93. Waywell 1979, 304-305. Kankeleit 1994, 142-143.

94. Δελφοί, ανατολικές Θέρμες (πρώιμος 1ος αι. μ.Χ.): Waywell 1979, 298 αρ. 24. Όστια, Domus di Aruleio (αρχές 2ου αι. μ.Χ.): Becatti 1961, αρ. 153, πίν. LXX. Αθήνα, οικία στον Αρειο Πάγο (α' μισό 2ου αι. μ.Χ.): Waywell 1979, 295 αρ. 7, πίν. 46 εικ. 7. Σάμη (3ος αι. μ.Χ.): Waywell 1979, 302 αρ. 43. Επίσης, στην Κρήτη, στο Ηράκλειο, στο χώρο επέκτασης του αρχαιολογικού Μουσείου, και στην Κνωσό, στη βίλα του Διονύσου, έχουν αποκαλυφθεί δύο παραδείγματα ασπρόμαυρα, του 2ου αι. μ.Χ.: Στ. Μαρκουλάκη, «Τα ψηφιδωτά δάπεδα του Ηρακλείου και το περιβάλλον τους», στον τόμο: Α. Ιωαννίδου-Καρέτσου (επιμ.), *Ηράκλειο. Η άγνωστη ιστορία της πόλης*, Ηράκλειο 2008, 118-124, εικ. 13, 14, 16.

95. Θεσσαλονίκη, γαλεριανό συγκρότημα, οδός Δ. Γούναρη 16 (πιθανόν α' τέταρτο 4ου αι. μ.Χ.): Σύνταγμα III.1, 198-99 αρ. 1.3.1, πίν. 39. Θεσσαλονίκη, οδός Αθηνάς 75 (β' μισό 4ου αι. μ.Χ.): Σύνταγμα III.1, 219 αρ. 2.6, πίν. 90β, XXIIIδ. Χερσόνησος Κρήτης, οικ. Κυπριωτάκη (4ος αι. μ.Χ.): Ιωαννίδου-Καρέτσου, *ό.π.* (σημ. 94), 124 με σημ. 22, εικ. 19.

96. Αντιόχεια, Οικία Πολύφημου και Γαλάτειας (πριν το 115 μ.Χ.): Levi 1947, 25-28, πίν. IIb-IIIa. Οικία του Μενάνδρου, ανώτερο επίπεδο (235-312 μ.Χ.): Levi 1947, 200-201, πίν. XLVa, κ.α.

97. Γούναρη 2003, 212-13 (χώρος τρικλινίου).

98. Στα μωσαϊκά της Δήλου δεν είναι πολύ συχνό, αλλά συναντάται σε άλλα ελληνιστικά μωσαϊκά, όπως σε μωσαϊκά του Περγάμου και της Πομπηίας. Η χρήση του ανάγεται από την εποχή του βοτσαλωτού μωσαϊκού. Βλ. Bruneau, *ό.π.* (σημ. 76) 50-51. Από την αυτοκρατορική περίοδο υπάρχουν παραδείγματα στην Ανατολή, π.χ. στην Αντιόχεια, οικία του Αιθρίου (πρώιμη αυτοκρατορική περίοδος): Levi 1947, 15 κ.ε., πίν. I, οικία των στοών, στοά του Αχιλλέα (193-235 μ.Χ.): Levi 1947, 110 κ.ε., πίν. XVIII e-f), αλλά και στη Δύση, π.χ. δάπεδο στην Κολωνία (β' τέταρτο 2ου αι. μ.Χ.): K. Parlasca, *Die römische Mosaiken in Deutschland*, Βερολίνο 1959, 73, πίν. 64.1.

99. Ερεσός, Λέσβου, Βασιλική Αγ. Ανδρέου (α' μισό 5ου αι. μ.Χ.): Σύνταγμα I, 127 κ.ε. αρ. 116, πίν. 103. Ρόδος, οικόπεδο Χατζηανδρέου (μέσα 5ου αι. μ.Χ.): Σύνταγμα I, 89 κ.ε αρ. 59, πίν. 58γ. Ρόδος, δάπεδο 6ου αι. μ.Χ.: Σύνταγμα I, σ. 91 αρ. 60, πίν. 60α, 61.

Το ζατρίκιο, τέλος, απαντά ήδη στα βοτσαλωτά μωσαϊκά της Πέλλας και στους επόμενους αιώνες αποτελεί μοτίβο με μεγάλη διάδοση¹⁰⁰. Πρέπει να παρατηρήσουμε μάλιστα ότι εμφανίζεται συχνά στα ψηφιδωτά της γειτονικής με τους Φιλίππους Θεσσαλονίκης¹⁰¹, όπως επίσης στην ίδια πόλη απαντά και το ζατρίκιο των κατά κορυφήν τετραγώνων¹⁰².

3. Νότιος χώρος

Στα νότια του μεγάλου αιθρίου βρίσκεται ένας ακόμη χώρος ανοικτός με κίνες προς αυτό, όπως δηλαδή και ο προηγούμενος, ο οποίος έφερε επίσης ψηφιδωτό δάπεδο. Οι συνολικές διαστάσεις του χώρου είναι 5,90 μ. πλάτος ανατολικά-δυτικά, ενώ το σωζόμενο μήκος του είναι 7,70 μ. στο δυτικό του άκρο και 7,40 μ. στο ανατολικό. Το αρχικό του μήκος έφτανε περίπου τα 9 μ., αφού ο νότιος τοίχος ανήκει στη δεύτερη φάση του κτηρίου και βρίσκεται βορειότερα από τον τοίχο της πρώτης¹⁰³. Το δάπεδο του χώρου κοσμεύεται με τρεις τάπητες, οι οποίοι περιβάλλονται από λευκό πλαίσιο. Το πλαίσιο σώζεται στις τρεις πλευρές, βόρεια, ανατολική και δυτική. Ο βόρειος και ο νότιος από τους τάπητες έχουν όμοιο μέγεθος και θέμα, ενώ ο κεντρικός είναι μεγαλύτερος από τους άλλους δύο και το θέμα του διαφορετικό (εικ. 26). Το δυτικό τμήμα του βόρειου τάπητα είναι κατεστραμμένο και υπάρχουν και ορισμένες μικρότερες φθορές. Ο κεντρικός σώζεται σχεδόν ολόκληρος. Λείπει το κέντρο του και φέρει ορισμένες μικρές σχετικά καταστροφές σε διάφορα σημεία. Από το νότιο τάπητα, τέλος, σώζεται ένα πολύ μικρό τμήμα, καθώς έχει καταστραφεί από τον τοίχο της δεύτερης φάσης, όπως επίσης δεν σώζεται και το εξωτερικό πλαίσιο στην πλευρά αυτή.

Ο βόρειος τάπητας είναι ορθογώνιος, μήκους 4,75-4,80 μ. στον άξονα Ανατολής-Δύσης και πλάτους 0,975 μ. στον άξονα Βορρά-Νότου και σχηματίζεται από δύο κυανές ταινίες μεταξύ των οποίων υπάρχει λευκή ταινία. Μέσα στο ορθογώνιο εικονίζονται σύνθεση τριών εξαγώνων, τα δύο από τα οποία σώζονται ολόκληρα ενώ το τρίτο, το δυτικό, αποσπασματικά. Τα εξάγωνα δεν είναι ισόπλευρα, αλλά έχουν πλευρές μήκους 26 και 31 εκ. Στο εσωτερικό τους υπάρχει κύκλος και εξωτερικά εφάπτονται τετράγωνα στις τέσσερις πλευρές τους και ορθογώνια παραλληλόγραμμα στις δύο. Μεταξύ των τετραγώνων και των ορθογωνίων σχηματίζονται ισοσκελή τρίγωνα. Τα σχήματα δημιουργούνται από ταινίες κυανές, εκτός από τον εσωτερικό κύκλο που σχηματίζεται από ερυθρή ταινία, ενώ το βάθος είναι λευκό. Ανάμεσα σε κάθε δύο εξάγωνα υπάρχει ορθογώνιο παραλληλόγραμμο, διαστάσεων 34 x 47 εκ., έτσι τα τετράγωνα που εφάπτονται στις πλευρές των εξαγώνων δεν είναι κοινά για κάθε δύο εξάγωνα.

Οι συνθέσεις εξαγώνων γενικά δεν είναι πολύ συνηθισμένες στα ρωμαϊκά ψηφιδωτά¹⁰⁴ αλλά ούτε και στα παλαιοχριστιανικά. Η σύνθεση με τα εφάπτομενα στις πλευρές των εξαγώνων τετράγωνα φαίνεται, με βάση τα σωζόμενα παραδείγματα, ότι είναι η πιο αγαπητή από όλες¹⁰⁵. Εμφανίζεται στον πρώιμο ασπρόμαυρο ρυθμό, αλλά μετά τα μέσα του 3ου αι. μ.Χ. στη Δύση δεν συναντάται, εκτός από το Parenzo και την Aquileia, όπου επαναεμφανίζεται στον 5ο αι. μ.Χ. . Στον ελλαδικό χώρο και τη Μικρά Ασία υπάρχει σε μεμονωμένα παραδείγματα μέχρι και τον 4ο αι. μ.Χ., ενώ στη Συρία δεν απαντά καθόλου.

Στα γνωστά όμως παραδείγματα τα τετράγωνα που εφάπτονται στα εξάγωνα είναι κοινά για κάθε δύο εξάγωνα, καθώς δεν υπάρχει το ενδιάμεσο πα-

100. Σύνταγμα III.1, 171 σημ. 599, όπου και η βιβλιογραφία. Το συναντούμε σε ελληνιστικά μωσαϊκά στη Δήλο, Bruneau, *ό.π.* (σημ. 76) 65. Επίσης, κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους στη Δύση, π.χ. στη Γαλλία, δάπεδο από Longeville, Doubs (α' τέταρτο 2ου αι. μ.Χ.): Stern, *ό.π.* (σημ. 19) 61 κ.ε. αρ. 316, πίν. XXXIII, στο Λουξεμβούργο, έπαυλη στο Diekirch (πιθανόν 2ος αι. μ.Χ.): Parlasca, *ό.π.* (σημ. 98) 20, πίν. 23.2, αλλά και στην Ανατολή, π.χ. Αντιόχεια, κωνσταντινεία έπαυλη (235 μ.Χ.): Levi 1947, 226 κ.ε., πίν. LIIIa, Κόρινθος, έπαυλη (μέσα 2ου αι. μ.Χ.): Waywell 1979, αρ. κατ. 17, πίν. 47 εικ. 16.

101. Βλ. Σύνταγμα III.1, θεματολογικός πίνακας στη σ. 366.

102. Ρωμαϊκό ψηφιδωτό οδού Γρ. Παλαμά: Σύνταγμα III.1, 70. Μεταγενέστερο χοντρό ψηφιδωτό οδού Αγάπης 3: Σύνταγμα III.1, 171, 271-272 αρ. 1, πίν. 198-200.

103. Ο τοίχος της β' φάσης έχει πάχος 65-70 εκ., ενώ νότια αυτού και μέχρι το κατώφλι της αρχικής φάσης στα νοτιοανατολικά υπάρχει μία απόσταση 45 εκ.

104. Salies 1974, 9-10.

105. Salies 1974, 9.10, εικ. 2.33 (σύνθεση εξαγώνων IV).

Εικ. 26. Χώρος 3. Γενική άποψη.

Εικ. 27. Χώρος 3. Κεντρικό τμήμα.

ραλληλόγραμμο. Δημιουργείται με τον τρόπο αυτό σύνθεση συμπλεκόμενων δωδεκαγώνων, όπως σε ένα δάπεδο από το γαλεριανό συγκρότημα στη Θεσσαλονίκη¹⁰⁶ ή σε ένα αρχαιότερο δάπεδο από την Όστια¹⁰⁷. Φαίνεται, λοιπόν, ότι δεν υπάρχουν παράλληλα, μέχρι στιγμής, για τη συγκεκριμένη σύνθεση.

Ο βόρειος τάπητας χωρίζεται από τον κεντρικό με λευκή ταινία μεταξύ δύο κυανών. Το κεντρικό μοτίβο, που βρίσκεται μέσα σε ένα τετράγωνο πλευράς περίπου 3,90 μ., είναι μία «κουκουνάρα» από τρίγωνα (εικ. 27), παρόμοια με εκείνη που εικονίζεται στο δυτικό χώρο. Εδώ όμως τα τρίγωνα που τη σχηματίζουν είναι κυανά, ερυθρά και λευκά, το θέμα δηλαδή δεν είναι ασπρόμαυρο. Γύρω από το ομφάλιο, το οποίο δεν έχει σωθεί, υπάρχει αλυσσοειδής πλοχμός, σχηματιζόμενος από κυανή, ερυθρή και λευκή ταινία. Στις τέσσερις γωνίες ανάμεσα στον κύκλο και το τετράγωνο υπήρχαν παραπληρωματικά μοτίβα, από τα οποία το βορειοανατολικό όπως και το νοτιοανατολικό είναι αδιάγνωστα. Στο βορειοδυτικό τρίγωνο εικονίζεται κάρναρος, από τον οποίο φύεται ελισσόμενος βλαστός και στο νοτιοδυτικό διακρίνεται επίσης ελισσόμενος βλαστός, ο οποίος πιθανόν φύονταν από κάρναρο. Δεν αποκλείεται και στα τέσσερα παραπληρωματικά τρίγωνα το εικονιζόμενο θέμα να ήταν το ίδιο, δηλαδή κάρναρος με ελισσόμενο βλαστό.

Εξωτερικά του τετραγώνου με το κεντρικό μοτίβο υπάρχει λευκή ταινία και στη συνέχεια πλαίσιο, πλάτους περίπου 35 εκ., με αστράγαλο λευκό σε κυανό βάθος. Εξωτερικά, τέλος, και αυτού του πλαισίου υπάρχει λευκή ταινία και τέλος η εξωτερική κυανή ταινία που ορίζει το πεδίο. Το μοτίβο του αστραγάλου προέρχεται από το ελληνιστικό ρεπερτόριο. Στην Ελλάδα φαίνεται ότι είναι δημοφιλές και χρησιμοποιείται καθ' όλη τη διάρκεια της ρωμαϊκής περιόδου¹⁰⁸, ενώ παραδείγματα υπάρ-

χουν και από τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους¹⁰⁹.

Νότια, τέλος, του κεντρικού τάπητα σώζεται η λευκή ταινία μεταξύ αυτού και του νοτιότερου τάπητα, οι ταινίες του πλαισίου του δευτέρου και μικρό μόνο τμήμα του θέματος με τα εξάγωνα που ει-
κονιζόταν.

Και τα δύο θέματα, λοιπόν, των ψηφιδωτών του χώρου 3 είναι γεωμετρικά. Το κεντρικό όμως τονίζεται τόσο λόγω της θέσης όσο και του μεγέθους του. Πρόκειται για ένα θέμα πολύ συνηθισμένο στους αυτοκρατορικούς χρόνους αλλά και στους επόμενους αιώνες, όπως επίσης συνηθισμένο είναι και το θέμα του πλαισίου του. Αντίθετα, το δεύτερο θέμα, το οποίο έχει σωθεί μόνο στο βόρειο πεδίο, με βάση τα γνωστά παραδείγματα δεν φαίνεται να έχει παράλληλα, τουλάχιστον στη μορφή που απαντά στους Φιλίππους.

4. Νοτιοανατολικός χώρος

Ο τελευταίος χώρος, στον οποίο αποκαλύφθηκε ψηφιδωτό δάπεδο στη νησίδα που εξετάζουμε είναι ο νοτιοανατολικός χώρος της νησίδας, μέσα στον οποίο βρίσκεται ο μεγάλος κλίβανος της δεύτερης φάσης (εικ. 28).

Οι διαστάσεις του χώρου είναι 9,80 (βόρεια - νότια) × 7,45 μ. (ανατολικά - δυτικά). Η κατάσταση διατήρησης του δαπέδου του είναι μέτρια. Το βόρειο τμήμα του κατά το μεγαλύτερό του μέρος είναι καταστραμμένο από τον κλίβανο¹¹⁰, ενώ στο νότιο έχει ανοιχτεί μεταγενέστερος κυκλικός βόθρος, διαμέτρου περίπου 1,30 μ. Επίσης, υπάρχουν κενά από καταστροφές, όπως μία αρκετά εκτεταμένη καταστροφή σε επαφή με το δυτικό τοίχο, και καθιζήσεις, κυρίως στο ανατολικό τμήμα. Επιπλέον, σε διάφορα σημεία διαπιστώνονται επισκευές με ψηφίδες διαφορετικού χρώματος από το αρχικό. Οι επισκευές αυτές πρέπει να ανήκουν σε δύο τουλά-

106. Νότια στοά του βόρειου περιστυλίου: Σύνταγμα III.1, 189 αρ. 1.2.3, πίν. 25. Salies 1974, αρ. 420.

107. Insula delle Muse (περίπου 130 μ.Χ.): Becatti 1961, αρ. 265, πίν. XXXIV. Για το θέμα των δωδεκαγώνων γενικά βλ. Σύνταγμα III.1, 81-82, όπου και η βιβλιογραφία.

108. Ολυμπία, Θέμελες Κλάδεου (1ος-2ος αι. μ.Χ.): Waywell 1979, αρ. 31, πίν. 49 εικ. 28. Πάτρα, δάπεδο σε κτήριο (2ος-3ος αι. μ.Χ.): Waywell 1979, αρ. 38. Κόρινθος, ρωμαϊκή έπαυλις (μέσα 2ου αι. μ.Χ.): Waywell 1979, αρ. 17.

109. Θεσσαλονίκη, κτήριο στο Β τμήμα των κοιμητηρίων της Ευαγγελίστριας (πιθανόν του 6ου αι. μ.Χ.): Σύνταγμα III.1, 263 κ.ε. αρ. 3.6., πίν. 186-188.

110. Κατά τον καθαρισμό του χώρου βόρεια του κλίβανου αποκαλύφθηκε το 2008 ένα μικρό τμήμα του ψηφιδωτού, το οποίο επιβεβαιώνει ότι το δάπεδο εκτεινόταν μέχρι το βόρειο τοίχο του χώρου. Το σωζόμενο μήκος του τμήματος είναι 4,85 εκ. και το μέγιστο πλάτος 1,15 εκ.

Εικ. 28. Χώρος 4. Γενική άποψη.

χιστον φάσεις. Υπάρχουν επισκευές, στις οποίες γίνεται προσπάθεια να αποκατασταθεί το αρχικό μοτίβο, έστω και με διαφορετικού χρώματος ψηφίδες λίθινες ή κεραμικές, και άλλες στις οποίες απλώς συμπληρώνονται τα κατεστραμμένα τμήματα με λευκές ψηφίδες, ή ακόμη και με ακανόνιστα πλακίδια μαρμάρου. Ωστόσο, το μοτίβο στο σύνολό του αποκαθίσταται εύκολα γιατί σώζεται σε μεγάλο βαθμό και επίσης υπάρχουν πολλά παράλληλα.

Το ψηφιδωτό είναι γεωμετρικό πολύχρωμο. Τα χρώματα που χρησιμοποιήθηκαν είναι λευκό, κυρίως για το βάθος, κυανό και θαλασσί, τρεις αποχρώσεις του ερυθρού, η μία από τις οποίες με ψηφίδες κεραμικές, καθώς επίσης και το χρώμα της ώχρας. Το μέγεθος των ψηφίδων είναι όμοιο με αυτό των ψηφίδων στα υπόλοιπα δάπεδα του κτιρίου.

Εξωτερικά υπάρχει λευκό πλαίσιο¹¹¹. Ακολουθεί ταινία σωζόμενη στις ίδιες τρεις πλευρές, η οποία δεν έχει σε όλο της το μήκος το ίδιο χρώμα. Το δυτικό της τμήμα και το νότιο είναι ερυθρά, το ανατολικό από βορρά προς νότο ερυθρό, κυανό και ωχρό ενώ το σωζόμενο τμήμα του βόρειου ωχροκί-

τρινο με σποραδικές ερυθρές ψηφίδες. Το αρχικό χρώμα της ταινίας πρέπει να ήταν το ερυθρό, γιατί αυτό κυριαρχεί, ενώ η χρωματική διαφορά που υπάρχει σήμερα οφείλεται σε επισκευές, όπως εκείνη μπροστά στο κατώφλι του νότιου τοίχου, στην οποία έχουν χρησιμοποιηθεί κεραμικές ψηφίδες. Μετά την παραπάνω ταινία ακολουθεί μία λευκή και στη συνέχεια το πρώτο πλαίσιο, πλάτους 30,5 εκ., που φέρει ως κόσμημα σπειρομαϊάνδρο σε λευκό βάθος. Και στις σπείρες δεν υπάρχει ομοιομορφία, φαίνεται όμως ότι η διαφοροποίηση ήταν ηθελημένη γιατί υπάρχει, τουλάχιστον εν μέρει, κάποια κανονικότητα στην εναλλαγή. Έτσι, στο δυτικό τμήμα οι σπείρες είναι κυανές και ωχρές εναλλάξ, ενώ στο ανατολικό από βορρά προς νότο οι σπείρες είναι: ωχρή, κυανή, ωχρή, δύο κυανές, ερυθρή και κυανή. Αυτή η ακανόνιστη εναλλαγή στο ανατολικό τμήμα πρέπει να οφείλεται σε επισκευή, γιατί έχουν χρησιμοποιηθεί και κεραμικές ψηφίδες. Στη νότια πλευρά εναλλάσσονται σπείρες κυανές και ερυθρές, ενώ στη βόρεια, τέλος σώζεται μία κυανή σπείρα.

111. Το πλάτος του στα ανατολικά είναι 40 εκ., στα δυτικά 46 εκ., στα νότια 38 εκ. και στα βόρεια 51 εκ.

Μετά το πλαίσιο με το σπειρομαϊάνδρο ακολουθεί κυανή ταινία και λευκή. Τέλος, μία κυανή ταινία ορίζει το πεδίο, μέσα στο οποίο αναπτύσσεται το θέμα. Στο νότιο τμήμα του πεδίου, μεταξύ αυτής και μίας δεύτερης όμοιας ταινίας υπάρχει ένα ακόμη πλαίσιο με σειρά οριζόντιων ρόμβων ερυθρών και κυανών εναλλάξ. Βόρεια αυτής της ταινίας αναπτύσσεται το θέμα. Το πλάτος του ορθογωνίου με το κύριο θέμα είναι 4,84 μ., αλλά το μήκος του δεν το γνωρίζουμε, αφού όπως αναφέραμε παραπάνω, είναι κατεστραμμένο το βόρειο τμήμα του δαπέδου.

Εικονίζεται σύνθεση οκτάκτινων αστεροειδών σχημάτων, που αποτελούνται από ρόμβους και ορίζουν μεγάλα ορθά και μικρότερα κατά κορυφήν τετράγωνα εναλλάξ¹¹². Όλα τα μοτίβα δημιουργούνται από ταινία κυανού χρώματος. Μέσα σε κάθε ρόμβο υπάρχει ομόκεντρος συμπαγής ερυθρός ρόμβος, ενώ στο εσωτερικό των μικρών τετραγώνων ομόκεντρο τετράγωνο από ερυθρή ταινία και στο κέντρο αυτού σταυρόσχημο μοτίβο σε λευκό βάθος. Μέσα στα μεγάλα τετράγωνα, τέλος, περικλείεται μικρότερο τετράγωνο από ερυθρή ταινία και μέσα σε αυτό υπάρχουν διάφορα μοτίβα γεμίσματος.

Τα μοτίβα γεμίσματος είναι όλα γεωμετρικά, και συγκεκριμένα: τετράφυλλο, τετράγωνο που έχει στις γωνίες του κισσόφυλλα, κύκλος, στον οποίο εγγράφεται ρόμβος με κοίλες πλευρές, βαθμιδωτός ρόμβος, που περικλείει σταυρό, δύο αντίκωτες πέλτες, Χ από δύο σειρές σκούρων ψηφίδων, μεταξύ των οποίων υπάρχει μία σειρά από λευκές, και Χ του οποίου οι κεραίες απολήγουν σε κισσό-

φυλλα.

Το αστεροειδές μοτίβο είναι πολύ συχνό από την πρώιμη ήδη αυτοκρατορική περίοδο¹¹³. Υπάρχει στην Πομπηία στον ασπρόμαυρο ρυθμό μετά τα μέσα του 1ου αι. μ.Χ.¹¹⁴, συχνότερα όμως απαντά από τον 2ο αι. μ.Χ. κ.ε.¹¹⁵. Την εποχή αυτή γίνεται συχνό το μοτίβο και στην Ελλάδα¹¹⁶, όπου συνεχίζεται μέχρι και την παλαιοχριστιανική περίοδο, από την οποία σώζονται πάρα πολλά παραδείγματα¹¹⁷. Τα μεταγενέστερα, μάλιστα, δάπεδα χαρακτηρίζονται και από μεγαλύτερη ποικιλία στη δευτερεύουσα διακόσμηση. Ανάλογος είναι ο αριθμός των παραδειγμάτων και στις βόρειες επαρχίες¹¹⁸, καθώς επίσης και στην Ισπανία¹¹⁹ και την Αφρική¹²⁰.

Πρόκειται, δηλαδή, για ένα μοτίβο με προέλευση από την Ιταλία, πολύ αγαπητό από την εποχή της εμφάνισής του μέχρι και τα τέλη της παλαιοχριστιανικής περιόδου. Το δάπεδο των Φιλίππων φαίνεται ότι ανήκει στα σχετικά πρώιμα παραδείγματα του ελλαδικού χώρου αλλά και της Ανατολικής Μεσογείου γενικότερα, με βάση τα μέχρι σήμερα δεδομένα, αφού τα ανασκαφικά δεδομένα επιτρέπουν την χρονολόγησή του στον 3ο αι. μ.Χ.

5. Χώρος με μαρμαροθέτημα

Εκτός από τα δάπεδα που ήταν κοσμημένα με ψηφιδωτά ένας από τους χώρους της νησίδας έφερε στο δάπεδό του μαρμαροθέτημα (εικ. 29). Πρόκειται για τον δυτικό από τους δύο μακρόστενους χώρους νότια του αιθρίου, οι οποίοι πλαισιώνουν τον χώρο 3. Οι διαστάσεις της αίθουσας σήμερα είναι περίπου 8 × 3 μ. αλλά δεν σώζεται στην αρχική

112. Οι ρόμβοι έχουν πλευρά 33 εκ., όπως επίσης και τα μικρά τετράγωνα, ενώ τα μεγάλα τετράγωνα έχουν πλευρά 63 εκ.

113. Salies 1974, 5-6: ο τύπος των Φιλίππων είναι ο απλούστερος, αποτελεί δε κατά την παραπάνω μελετήτρια (Salies 1986, 264) χαρακτηριστικό μοτίβο του ιταλικού ασπρόμαυρου ρυθμού.

114. Salies 1974, 26-27.

115. Όστια, Insula delle Muse (130 μ.Χ.): Becatti 1961, αρ. 266, πίν. XXVI. Κύπρος, Κουκλιά (α' μισό 2ου αι. μ.Χ.): Salies 1974, αρ. 286. V. Karageorgis, «Chronique de fouilles à Cypre en 1960» BCH 85 (1961) 292 κ.ε., εικ. 46.

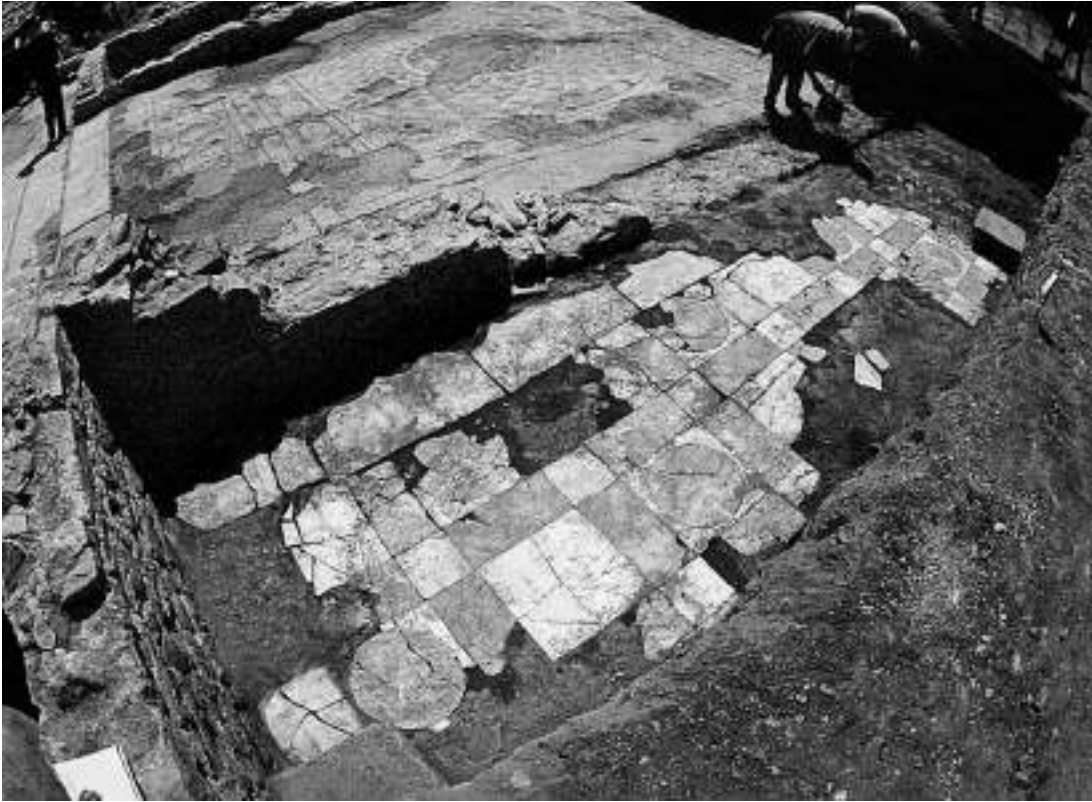
116. Στην Ελλάδα στον ασπρόμαυρο ρυθμό εμφανίζεται σε ένα μόνο παράδειγμα, όπου τα αστεροειδή μοτίβα χρησιμοποιούνται ως μοτίβα γεμίσματος και δεν δημιουργείται το γνωστό μοτίβο επιφανείας (Kankeleit 1994, 149-150). Από τα παλαιότερα παραδείγματα, όπου έχουμε μοτίβο επιφανείας, είναι ένα δάπεδο στα Φίλια Καρδίτσας (α' μισό 3ου αι. μ.Χ.): Salies 1974, αρ. 288. Επίσης, στην Ολυμπία, οικία στην Ιερά οδό (β' τέταρτο 3ου αι. μ.Χ.): Salies 1974, αρ. 290 και δάπεδο στη Χαλκίδα (3ος αι. μ.Χ.): Salies 1974, αρ. 291.

117. Θεσσαλονίκη, λουτρό κάτω από την Αχειροποίητο (πιθανόν α' μισό 4ου αι. μ.Χ.): Σύνταγμα III.1, 227 αρ. 2.11, πίν. 102-103α. Αμφίπολη, Βασιλική Γ' (4ος-5ος αι. μ.Χ.): Γ. Στίκας, ΠΑΕ 1969, 57 πίν. Β. Για τη σύνθεση βλ. και Σύνταγμα III.1, 127.

118. Salies 1974, αρ. 267-279. Ένα μάλιστα παράδειγμα στο Fishbourne της Μεγάλης Βρετανίας ανάγεται στην εποχή των Φλαβίων: Salies 1974, αρ. 267.

119. Salies 1974, αρ. 280-281.

120. Salies 1974, αρ. 282-285.

Εικ. 29. Χώρος 5. Γενική άποψη.

της μορφή καθώς το νότιο τμήμα της έχει καταληφθεί από το λουτρό της δεύτερης φάσης της νησίδας. Από τον αντίστοιχο όμως χώρο, ο οποίος βρίσκεται ανατολικά του χώρου 3 και σώζει το μήκος του, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι το αρχικό μήκος και του δυτικού ήταν 8,70 μ., ενώ το πλάτος του είναι το σωζόμενο.

Σώζεται κυρίως το κεντρικό και βόρειο τμήμα του μαρμαροθετήματος, ενώ είναι κατεστραμμένο το νότιο, όπως επίσης και οι παρυφές του ανατολικά και δυτικά. Το μοτίβο είναι απλό, γεωμετρικό και δημιουργείται από μάρμαρο λευκό και γκρίζο, υπάρχει δηλαδή διχρωμία.

Γκρίζες ταινίες τεμνόμενες δημιουργούν τετράγωνα λευκά, πλευράς 45 εκ. Στα σημεία τομής των ταινιών σχηματίζονται μικρότερα λευκά τετράγωνα,

πλευράς 22 εκ., ενώ τα γκρίζα παραλληλόγραμμα που δημιουργούνται μεταξύ των τετραγώνων έχουν διαστάσεις 45 × 22 εκ. Μέσα στα μεγάλα τετράγωνα, τέλος, υπάρχει γκρίζος κύκλος διαμέτρου 41 εκ.¹²¹. Πρόκειται δηλαδή για μία σύνθεση όμοια με εκείνη του ψηφιδωτού της ανατολικής στοάς, με μόνη διαφορά ότι εδώ στα μεγάλα τετράγωνα υπάρχει μόνο ένας κύκλος.

Το μαρμαροθέτημα της νέας πανεπιστημιακής ανασκαφής δεν είναι το πρώτο που έρχεται στο φως στην πόλη των Φιλιππων. Αντιθέτως, μάλιστα, στα μεγάλα εκκλησιαστικά κτήρια του 5ου και του 6ου μεταχριστιανικού αιώνα, δηλαδή τις βασιλικές Α, Β, Γ και το συγκρότημα του Οκταγώνου, σώζονται δάπεδα από μαρμαροθέτημα¹²². Σε όλες τις περιπτώσεις τα μοτίβα είναι σχετικά απλά, γεωμε-

121. Ο F. Guidobaldi, «Pavimenti in opus sectile di Roma e dell' area romana: proposte per una classificazione e criteri di datazione», *Studi Miscellanei* 26 (1981-1983) 196 κ.ε., ονομάζει αυτό το σύστημα διακόσμησης «*modulo quadrato-reticolare*». Με βάση την κατάταξη του παραπάνω μελετητή και τις διαστάσεις του μαρμαροθετήματός μας θα μπορούσαμε να το εντάξουμε στα δάπεδα «μεσαίου εμβάτη» (*modulo medio*), αφού οι διαστάσεις από τις περισσότερες κρούστες είναι μεγαλύτερες από 30 εκ., δηλ. ένα ρωμαϊκό πόδα, τον οποίο ο μελετητής έχει θέσει ως όριο.

122. Σχετικά βλ. Α. Giulia Guidobaldi, «I Pavimenti in opus sectile di Filippi. Tipologia e ascendenze» στον τόμο: *X Congresso internazionale di Archeologia Cristiana*, Θεσσαλονίκη 1980, Β', 153-166.

τρικά, και κυριαρχεί η διχρωμία¹²³, υπάρχουν δηλαδή στοιχεία κοινά με το δάπεδο της νησίδας του Ιπποδρόμου. Η διαφορά, όμως, του νέου δαπέδου από τα παλαιοχριστιανικά είναι ότι εδώ έχουν χρησιμοποιηθεί σχετικά μεγάλες κρούστες, ενώ αντίθετα τα υπόλοιπα μαρμαροθετήματα της πόλης είναι κατασκευασμένα από μικρές κρούστες¹²⁴.

Επειδή η καταστροφή του χώρου είναι σύγχρονη με αυτή των χώρων με τα ψηφιδωτά¹²⁵, πρέπει και το μαρμαροθέτημα να είναι σύγχρονο με αυτά, ή να αποδοθεί σε επισκευή του χώρου, όσο ακόμη λειτουργούσε το αρχικό κτήριο. Χρονολογείται, δηλαδή, στον 3ο αι. μ.Χ. ή μέσα στον 4ο αι. μ.Χ., οπωσδήποτε όμως πριν τον 5ο αι. μ.Χ., οπότε δημιουργήθηκε το λουτρό στο νότιο τμήμα της ήδη κατεστραμμένης νησίδας. Δεδομένου δε, ότι τα υπόλοιπα γνωστά μαρμαροθετήματα της πόλης των Φιλίππων βρίσκονται σε κτήρια του 5ου και 6ου αι. μ.Χ. το δάπεδο της νησίδας του Ιπποδρόμου αποτελεί το παλαιότερο μέχρι στιγμής γνωστό μαρμαροθέτημα στην πόλη.

Και τα στοιχεία του ίδιου του δαπέδου, όμως, μπορούν να μας οδηγήσουν σε αυτήν την πρώιμη χρονολόγηση. Κρούστες πλευράς 45 εκ. περίπου, δηλαδή μεσαίου εμβάτη, είναι χαρακτηριστικές των αυτοκρατορικών χρόνων, αλλά στη Θεσσαλονίκη συνεχίζουν να χρησιμοποιούνται και κατά τους παλαιοχριστιανικούς¹²⁶. Επίσης, τα απλά μοτίβα, όπως

το αβακωτό, είναι συνηθισμένα στην Ελλάδα κατά την αυτοκρατορική περίοδο¹²⁷. Δείγματα της παράδοσης αυτής μπορούμε να δούμε σε μία οικία στον Άρειο Πάγο της Αθήνας¹²⁸, αλλά και στο Οκτάγωνο του γαλεριανού συγκροτήματος στη Θεσσαλονίκη¹²⁹. Στην πόλη της Θεσσαλονίκης, μάλιστα, φαίνεται ότι είχε ιδιαίτερη διάδοση ο τύπος αυτός της διακόσμησης από τις αρχές του 4ου μέχρι και τον 6ο αι. μ.Χ.¹³⁰. Μπορούμε, λοιπόν, να εντάξουμε το δάπεδο των Φιλίππων στην παράδοση των αυτοκρατορικών χρόνων, αφού παρουσιάζει ομοιότητες τόσο στο μέγεθος των πλακών όσο και στα μοτίβα με τα δάπεδα της εποχής αυτής¹³¹ και να το θεωρήσουμε ως πρόδρομο των μαρμαροθετημάτων της παλαιοχριστιανικής περιόδου από την πόλη, τα οποία, όπως παρατηρεί η Α. Guiglia Guidobaldi, παρουσιάζουν ομοιογένεια¹³².

Το δάπεδο, λοιπόν, αυτό από τη νησίδα του Ιπποδρόμου μαζί με εκείνα των επόμενων αιώνων φανερώνουν ότι στην πόλη υπήρχε από τους ρωμαϊκούς ήδη χρόνους παράδοση στην κατασκευή μαρμαροθετημάτων, η οποία φαίνεται ότι εξελίχθηκε και κορυφώθηκε στους παλαιοχριστιανικούς¹³³.

Συμπεράσματα

Τα πλούσια ψηφιδωτά δάπεδα, που κοσμούν το κτήριο της νησίδας του Ιπποδρόμου στους Φιλίπ-

123. Παρόμοια μοτίβα συναντώνται για παράδειγμα στη βασιλική Α. Στο εγκάρσιο κλίτος του παραπάνω μνημείου δημιουργείται το απλό αβακωτό μοτίβο (Guidobaldi, *ό.π.*, εικ. 1α), ενώ στην αψίδα της μέσα στα τετράγωνα υπάρχει εγγεγραμμένος ρόμβος.

124. Μπορούν δηλαδή τα παλαιοχριστιανικά δάπεδα να καταταγούν στην κατηγορία μαρμαροθετημάτων «μικρού εμβάτη» (*modulo piccolo*), σύμφωνα με την κατάταξη του Guidobaldi, *ό.π.* (σημ. 121) 208 κ.ε.

125. Επάνω στο μαρμαροθέτημα υπήρχε το ίδιο στρώμα καταστροφής, το οποίο χαρακτηριζόταν από πολλά θραύσματα καμένων πλίνθων και κεράμων, χρώμα με έντονο κόκκινο χρώμα, προερχόμενο από διαλυμένα ωμά πλιθιά, ενώ έντονα ήταν και τα ίχνη καύσης πάνω στο ίδιο το δάπεδο.

126. M. Vitti, «Sectilia pavimenta di Salonicco. Nota preliminare» στον τόμο: *La Mosaique Gréco-romaine IX. Actes du Colloque international pour l'étude de la mosaique antique et medievale. Ρώμη 2001* (2005) 695-711, ιδιαίτερα 702-705.

127. F. Guidobaldi, «Pavimenti in opus sectile di Corinto e Nicopolis. Originalità e area di diffusione», στον τόμο: *X Congresso di Archeologia Cristiana*, Θεσσαλονίκη 1980, Β', 180.

128. T. L. Shear Jr., «The Athenian Agora. Excavations of 1970», *Hesperia* 40 (1971) 268, εικ. 55b.

129. Γ. Κιθιάκης, *ΑΔ* 30.1 (1975) 90 κ.ε., πίν. 41 και 45. Το δάπεδο αυτό σύμφωνα με τις νεότερες έρευνες, φαίνεται ότι ανήκει στην πρώτη φάση του συγκροτήματος, δηλαδή στον 4ο αι. μ.Χ., βλ. Vitti, *ό.π.* (σημ. 126) 702 με βιβλιογραφία.

130. Vitti, *ό.π.* (σημ. 126) 700, 702-703. Guidobaldi, *ό.π.* (σημ. 127) 182.

131. Θεσσαλονίκη, λουτρό στην οδό Ολύμπου 138 (β' μισό 4ου αι. μ.Χ.): Σύνταγμα III.1, 241 αρ. 2.21.1. *ΑΔ* 26 B2 (1971) 387, σχ. 10 και πίν. 383 δ (Χ. Μακαρόνας).

132. Guiglia Guidobaldi, *ό.π.* (σημ. 122) 162, 165-66. Τα δάπεδα αυτά έχουν σχέση με εκείνα τα ανατολικής Μεσογείου αλλά και της βόρειας Ιταλίας.

133. Ένα νέο τμήμα μαρμαροθετήματος αποκαλύφθηκε τα τελευταία χρόνια στη νησίδα ανατολικά της παρόδου, δηλ. απέναντι από τη νησίδα που εξετάζουμε. Και στο κτήριο αυτό, του οποίου η ανασκαφή είναι ακόμη σε εξέλιξη, υπάρχουν και μωσαϊκά ασπρόμαυρα, δηλαδή υπάρχει και πάλι συνδυασμός μαρμαροθετήματος και μωσαϊκών [βλ. Γ. Γούναρης, «Πανεπιστημιακή ανασκαφή Φιλιππων 2003-2005» *Εγνατία* 10 (2006) 288, εικ. 19].

πους, οι τοιχογραφίες, από τις οποίες έχουν σωθεί μόνο σπαράγματα, αλλά και η έκτασή του¹³⁴ μας επιτρέπουν να συμπεράνουμε ότι πρόκειται για ένα σημαντικό οικοδόμημα. Επίσης, τα καλής ποιότητας γλυπτά που βρέθηκαν σε αυτό και πιθανόν ανήκαν στη διακόσμησή του¹³⁵ αποτελούν μία ακόμη ένδειξη της σημασίας του.

Τα περισσότερα από τα δάπεδα είναι πολύχρωμα υπάρχουν όμως και ορισμένα που ακολουθούν τον ασπρόμαυρο ρυθμό. Αυτή η πολυχρωμία δεν είναι μόνο ενδεικτική της πολυτέλειας του κτηρίου¹³⁶ αλλά και της χρονολόγησής του. Τα μοτίβα των δαπέδων είναι κυρίως γεωμετρικά, υπάρχει όμως και μία παράσταση εικονιστική. Αντιθέτως, απουσιάζουν τα φυτικά μοτίβα, με εξαίρεση τους ελισσόμενους βλαστούς στα παραπληρωματικά τρίγωνα και τα κισσόφυλλα, που χρησιμοποιούνται σε συνδυασμό με κάποιο γεωμετρικό σχήμα ως μοτίβα γεμίματος.

Η παράσταση της αρματοδρομίας, με βάση τα υπάρχοντα δεδομένα, απαντά στη Δύση και τη Βόρεια Αφρική και θεωρείται για τα ψηφιδωτά ένα θέμα με αφρικανική προέλευση. Η παρουσία της στο κτήριο που εξετάζουμε πιθανόν έχει σχέση με τη λειτουργία του. Θα μπορούσαμε, δηλαδή, να υποθέσουμε ότι πρόκειται για την έδρα της συντεχνίας των αρματοδρόμων¹³⁷. Δεν μπορεί, ωστόσο, να αποκλειστεί το ενδεχόμενο να ανήκε το κτήριο των Φιλίππων σε κάποιον πλούσιο γαιοκτήμονα της πόλης, κάτοχο αλόγων που αγωνίζονταν στον ιππόδρομο, όπως δηλαδή και τα κτήρια της Δύσης, στα οποία απαντούν ανάλογες παραστάσεις. Οι

παραστάσεις αυτές στα μωσαϊκά της Δύσης είχαν μάλλον συμβολικό χαρακτήρα και σχετιζόνταν με την ιδέα της νίκης και της καλής τύχης¹³⁸. Μία ερμηνεία ανάλογη, λοιπόν, θα μπορούσε να δοθεί και στο μωσαϊκό των Φιλίππων, αν η παράσταση δεν σχετίζεται με τη λειτουργία του κτηρίου.

Με βάση τα εικονογραφικά παράλληλα η παράσταση της αρματοδρομίας μπορεί να χρονολογηθεί στον 3ο αι. μ.Χ. Η πολυχρωμία επίσης των υπόλοιπων ψηφιδωτών οδηγεί σε μία χρονολόγηση μετά τα τέλη του 2ου ή τις αρχές του 3ου αι. μ.Χ. κ.ε. Μεγάλο μέρος της κεραμικής του χώρου που εξετάζουμε, εξάλλου, χρονολογείται στον 3ο αι. μ.Χ. Η παρουσία στην πόλη την εποχής αυτή ενός κτηρίου κοσμημένου με ψηφιδωτά καλής ποιότητας δεν μας εκπλήσσει γιατί τα χρόνια των Αντωνίων και των Σεβήρων είναι μία περίοδος άνθησης και ευημερίας για την πόλη των Φιλίππων και επιπλέον μία περίοδος, κατά την οποία τα εργαστήρια ψηφιδωτών στον ελληνικό χώρο εμφανίζουν ιδιαίτερη παραγωγικότητα¹³⁹.

Εκτός από την παράσταση της αρματοδρομίας και ορισμένα από τα γεωμετρικά μοτίβα των δαπέδων του κτηρίου δεν συνηθίζονταν στον ελλαδικό χώρο την εποχή στην οποία ανήκει το κτήριο, όπως το μοτίβο των οκταγώνων που εναλλάσσονται με τετράγωνα, το οποίο γίνεται συχνό από τον 4ο αι. μ.Χ. Επίσης, το μοτίβο της ανατολικής στοάς του αιθρίου, στη μορφή που το βρίσκουμε στους Φιλίππους, δεν συνηθίζεται στον ελλαδικό χώρο, ενώ στα παλαιοχριστιανικά χρόνια απαντούν παραλλαγές του. Με βάση πάντα τα υπάρχοντα δεδομένα

134. Καθώς δεν έχει βρεθεί το νότιο πέρας του κτηρίου της πρώτης φάσης δεν μπορεί να υπολογιστεί με ακρίβεια η έκτασή του. Όμως με βάση τους ανασκαμμένους χώρους η νησίδα κάλυπτε τουλάχιστον 1.000 μ².

135. Πρόκειται για ένα ανδρικό πορτρέτο της εποχής των Αντωνίων [Εμ. Γούναρη, «Κεφαλή γενειοφόρου ανδρός από τους Φιλίππους (864/96)», *Μακεδονικά* 51 (1998) 391-403] και ένα ακόμη ανδρικό πορτρέτο της εποχής του Τραϊανού (Γούναρης 2002-03, 365, εικ. 11). Το χάλκινο παιδικό πορτρέτο που βρέθηκε κοντά στον κλίβανο δεν μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα ότι ανήκε στον διάκοσμο του κτηρίου, αφού είναι πιθανόν να μεταφέρθηκε εκεί προκειμένου να το λιώσουν [Εμ. Γούναρη, «Χάλκινο παιδικό πορτρέτο από τους Φιλίππους», *Εγνατία* 10 (2006) 145-161].

136. Αντίθετα, στην οικία που καταλάμβανε την τέταρτη οικοδομική νησίδα της πόλης και της οποίας η πρώτη φάση ανήκει στον 4ο αι. μ.Χ., τα γεωμετρικά ψηφιδωτά είναι ασπρόμαυρα και μόνο το ψηφιδωτό με το εικονιστικό θέμα του θαλάσσιου θιάσου είναι πολύχρωμο. Βλ. Γούναρη 2002-2003.

137. Τα κτήρια αυτά δεν είναι εύκολο να αναγνωριστούν. Η παρουσία ψηφιδωτών σχετικών με κάποιο επάγγελμα μπορεί να βοηθήσει στην ταύτισή τους, όμως απαραίτητη είναι και η παρουσία κάποιου χώρου, όπου η συντεχνία ασκούσε τα λατρευτικά της καθήκοντα [βλ. Bollman, *ό.π.* (σημ. 6) 47 κ.ε.]. Στο κτήριο των Φιλίππων μέχρι στιγμής δεν μπορεί να ταυτιστεί κάποιος χώρος ως τέτοιος. Δεν μπορούμε να αποκλείσουμε όμως το ενδεχόμενο να έχουν καταστραφεί οι ενδείξεις, δηλ. κάποιος βωμός ή κάποιο άγαλμα, αφού η νησίδα υπέστη μεγάλες αλλαγές.

138. G. Lopez Monteagudo, «Mosaicos hispanicos de circo y anfiteatro». *VI Colloque international sul mosaico antico*, Palencia-Merida 1990, 354 και 356-58.

139. Salies 1986, 264, 280-81.

φαίνεται, εξάλλου, ότι και το δάπεδο με το ασπρόμαυρο-ειδές μοτίβο είναι από τα σχετικά πρώιμα παραδείγματα στον ελλαδικό χώρο¹⁴⁰.

Το μαρμαροθέτημα, τέλος, που υπάρχει σ'έναν από τους νότιους χώρους του κτηρίου φαίνεται ότι αποτελεί μέχρι στιγμής το αρχαιότερο στην πόλη και εντάσσεται στη ρωμαϊκή παράδοση.

Διαπιστώνουμε, λοιπόν, ότι στα ψηφιδωτά της νησίδας του Ιπποδρόμου υπάρχει μία εμφανής σχέση με τη Δύση ως προς το θεματολόγιο αλλά και ως προς την τεχνική. Μπορούμε, έτσι, εύλογα να υποθέσουμε ότι μεταξύ των αποίκων που είχαν έρθει στην πόλη από την Ιταλία συγκαταλλέγονταν και τεχνίτες μωσαϊκών. Η υπόθεση αυτή ενισχύεται και από τη ύπαρξη ενός ασπρόμαυρου ψηφιδωτού κάτω από το Forum¹⁴¹. Οι τεχνίτες αυτοί από την Ιταλία εισήγαν μοτίβα που δεν συνηθίζονταν στον ελληνικό χώρο κατά τους προηγούμενους αιώνες.

Όπως παρατηρεί άλλωστε η Salies¹⁴², η Ελλάδα κατά την αυτοκρατορική περίοδο δεν έχει ηγετικό ρόλο στη διαμόρφωση των τάσεων στα ψηφιδωτά, αλλά φαίνεται ότι ακολουθεί τις κατευθύνσεις που εμφανίζονται και αναπτύσσονται κυρίως στην Ιταλία. Μπορούμε, λοιπόν, να εντάξουμε τα δάπεδα της νησίδας του Ιπποδρόμου στην παράδοση των αυτοκρατορικών χρόνων, η οποία διαμορφώθηκε στην Ιταλία. Οι Φίλιπποι, άλλωστε, ήταν ρωμαϊκή αποικία και όπως είναι φυσικό είχε δεχτεί εντονότερη επίδραση από την Ιταλία από ό,τι άλλες ελληνικές πόλεις. Οι νέες αυτές τάσεις, όμως, συγχωνεύτηκαν με τον καιρό με την ελληνική παράδοση, η οποία δεν είχε πάψει να υφίσταται, ακόμη και αν δεν είχε ηγετικό ρόλο την εποχή αυτή, και στη συνέχεια διαμορφώθηκε η νέα, ελληνορωμαϊκή παράδοση.

140. Salies 1986, 264. Στην Ανατολή εμφανίζεται τον 2ο αι. μ.Χ., ενώ αντίθετα είναι συνηθισμένο στην Ιταλία από τον ασπρόμαυρο ρυθμό.

141. K. M. Dunbabin, *Mosaics of the Greek and the Roman World*, Καίμπριτζ 1999, 211, σημ. 12. Το δάπεδο εκείνο είναι, κατά την Dunbabin, πιθανόν το παλαιότερο δείγμα ασπρόμαυρης τεχνικής στην Ελλάδα. Παλαιότερα είχε χρονολογηθεί την εποχή του Αυγούστου (P. Collart, *Phillipes, ville de Macédoine*, Παρίσι 1937, 357 κ.ε.), αλλά τα κριτήρια, στα οποία είχε βασιστεί ο Collart ήταν κυρίως στιλιστικά. Αντίθετα, η Salies 1986, 281 με σημ. 225, πιστεύει ότι χρονολογείται μάλλον στο β' τέταρτο του 2ου αι. μ.Χ. Η παρουσία του πάντως αποδεικνύει ότι στους Φιλίππους υπήρχαν ψηφιδωτά δάπεδα πριν από την εποχή των Αντωνίνων και παράλληλα αποτελεί μάρτυρα για την παρουσία στην πόλη από νωρίς της συνηθισμένης στην Δύση ασπρόμαυρης τεχνικής.

142. Salies 1986, 280-81.

Συντομογραφίες

- Balmelle 1985 C. Balmelle, *Le décor géométrique de la mosaïque romaine*, Παρίσι 1985.
- Becatti 1961 G. Becatti, *Scavi di Ostia IV. Mosaici e pavimenti marmorei*, Ρώμη 1961.
- Γούναρης 1995-2000 Γ. Γούναρης, «Πανεπιστημιακή Ανασκαφή Φιλίππων 1997-99. Ψηφιδωτό δάπεδο με παράσταση αρμαρτοδρομίας και άλλα ευρήματα», *Εγνατία* 5 (1995-2000) 323-356.
- Γούναρης 2003 Γ. Γούναρης, «Πανεπιστημιακή ανασκαφή Φιλίππων 2000-2002. Οι νότιοι και δυτικοί τομείς της νησίδας του υαλουργείου και η Πάροδος», *Εγνατία* 7 (2003) 353-368.
- Γούναρη 2003 Εμ. Γούναρη, «Τα ψηφιδωτά της οικοδομικής νησίδας 4 της Πανεπιστημιακής Ανασκαφής των Φιλίππων», *Εγνατία* 7 (2003) 191-241.
- Humphrey 1986 J. H. Humphrey, *Roman Circuses. Arenas for Chariot Racing*, Λονδίνο 1986.
- Junkelman 1990 M. Junkelmann, *Die Reiter Roms I. Reise, Jagd, Triumphen und Circusrennen*, Mainz 1990.
- Kankeleit 1994 A Kankeleit, *Kaiserzeitliche Mosaiken in Griechenland*, (Διδ. διατρ.), Βόννη 1994.
- Levi 1947 D. Levi, *Antioch Mosaic Pavements*, Princeton – Λονδίνο – Χάγη 1947.
- Salies 1974 G. Salies-Hellenkemper, «Untersuchungen zu den geometrischen Gliederungsschemata römischer Mosaiken», *BJb* 174 (1974) 1-178.
- Salies 1986 G. Salies-Hellenkemper, «Römische Mosaiken in Griechenland», *BJb* 186 (1986) 241-284.
- Σύνταγμα I Σ. Πελεκανίδης, *Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος I. Νησιωτική Ελλάς*, Θεσσαλονίκη 1974.
- Σύνταγμα II Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, *Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος II. Πελοπόννησος – Στερεά Ελλάς*, Θεσσαλονίκη 1987.
- Σύνταγμα III.1 Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, *Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος III. Μακεδονία-Θράκη, 1. Τα ψηφιδωτά δάπεδα της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1998.
- Spiro 1978 M. Spiro, *Critical Corpus of the Mosaic Pavements on the Greek Mainland, 4th-6th centuries with architectural Surveys*, Νέα Υόρκη 1978.
- Waywell 1979 S.E. Waywell, «Roman Mosaics in Greece», *AJA* 83 (1979) 293-321.

The mosaics of the «circus mosaic insula» in Philippi

Emmanouela Gounari

The paper studies the mosaics of the so-called «circus mosaic insula» in Philippi, which was excavated by the University of Thessaloniki. The first phase of the building dates in the 3rd century A.D. The majority of the pavements in this phase were covered with mosaics. Most of the mosaics had geometric patterns and only in the northern portico of the atrium there is a circus race scene. This theme is common in the western empire, while from Greece there is only another example, in the villa of Herodes Atticus. On the Philippi mosaic the «*euripus*» with different objects and buildings is represented in the middle and around it were eight chariots (*quadrigae*), of which only four at the northern side are saved. Apart from the chariots there are also equestrian and unmounted figures. These figures are found on many circus representations on mosaics or other form of art. Finally, inscriptions denote the names of the charioteers or of the horses, but only two names can be read.

The majority of the geometric pavements of the insula are polychrome but there are also mosaics in the black-and-white technique. The patterns we encounter are the following: the intersecting circles, the tangent octagons and squares, the chessboard pattern, the swastika meander, the «shield», the all-over pattern of eight-pointed stars. Moreover, there is a composition of intersecting bands, a composition of exagons and finally, the pavement in one of the rooms is covered with an opus sectile with a composition of intersecting bands, in the black-and-white technique.

Some of the patterns, as the intersecting circles, the «shield», or the swastika-meander are very common during the imperial period throughout the empire but others are rare in Greece in the period to which the building belongs. The circus race scene is the earlier of the two mosaics with this subject in Greece. The composition of hexagons is unique; the composition of intersecting bands is rare in Greece while the composition of octagons and the eight-pointed stars pattern are of the earliest in Greece. The opus sectile finally, belongs to the imperial period and is the earliest found so far in the city of Philippi.

The mosaics of the «circus mosaic insula» date to the 3rd century A.D. because of the finds, the technique but also of the subject of the circus race. This particular subject is common in the West but rare in the East. Moreover, some of the geometric patterns are more common in the western empire. It is thus obvious that a relation between the mosaics of Philippi and the western pavements exists. This could be due to the presence in the city of artisans from Italy, or generally the West, who settled as colonists in the city. Philippi was, after all, a roman colony; therefore the western influence was stronger than in other Greek cities.

The Architecture of the Imperial Cult in the Agoras of the Greek cities

Vasileios Evangelidis

1. Imperial cult and the Romanization of the Greeks

The long period of civil wars that tantalized the Roman world during the second half of the 1st c. B.C. ended with the prevalence of Octavian who managed to overpower his opponents and concentrate in his hands the powers of the Roman state. The final victory in Actium (31 B.C.) against the armies of M. Antony and the establishment of the new regime were almost immediately followed by the birth and the widespread expansion of the imperial cult, the worship of the Roman princeps and the members of his family¹. The idea behind the divinization of Octavian (and consequently of all future emperors) was not new but it was stemming from the already established tradition of honoring -worshipping the Hellenistic kings as heroes or gods². What was really new (and impressive in its development) was the almost simultaneous appearance of the cult in every Roman province. The notion of stability and permanence that the power of Augustus brought in the Mediterranean world clearly played an extremely decisive role in the widespread expansion of the cult. The definition of the true nature of the imperial cult proved in many occasions to be quite puzzling especially due to our difficulty to define the religion experience beyond faith³. In any case it is almost certain that the cult was clearly perceived as a language of power, a di-

rect link between ruler and subject. Exactly due to this symbolism the buildings and the monuments associated with the cult had to be located in the most prominent places of the urban fabric, placing thus the emperor in the heart of the civic life.

Naturally the most appropriate physical setting for the new cult was the Agora, the main public space of every ancient Greek city, the political and religion center which was enriched with buildings and monuments intended not only to facilitate the daily needs of the citizens but also to commemorate the order of power⁴. The Agora was first and foremost a symbolic space, which reflected the unity of the community and the relationship between the citizens and the state of authority. And clearly from the end of the 1st c. B.C. the authority of the Roman power was concentrated in a single individual, the Roman emperor (princeps) who solely ruled the Roman world and attracted the praise of all communities.

As in other parts of the empire the imperial cult rapidly expanded in the Greek world, where different forms of ruler cult were already a normal practice. The introduction of imperial cult in the Greek communities is probably one of the most interesting aspects of the extremely difficult to define subject of the *Romanization of the Greeks*, the definition of which and the investigation of its true character have attracted a lot of scholar interest and

1. A. D. Nock, «Religious Developments from the close of the Republic to the Death of Nero», in: S. A. Cook – F. E. Adcock – M. P. Charlesworth (eds.), *Cambridge Ancient History*, Cambridge 1935, 481-503. M. P. Nilsson, *Greek Piety*, Oxford 1948, 177-178. F. Millar, «The Imperial Cult and the persecutions», in: *Le culte des souverains dans l'empire Romain*, Geneva 1973, 145-175. S. R. Price, *Rituals and Power, The Roman Imperial Cult in Minor Asia*, Cambridge 1984. H. Hänlein-Schäfer, *Veneratio Augusti. Eine Studie zu den Tempeln des ersten römischen Kaisers*, Berlin 1985.
2. P. Zanker, *The power of Images in the Age of Augustus*, Michigan 1990, 297.
3. P. A. Harland, «Imperial Cults within local cultural life: Association in Roman Asia», *AHB* 17.1-2 (2003) 85-89.
4. S. R. Martin, «L'espace civique, religieux et profane dans les cités grecques de l'archaïsme à l'époque hellénistique», in: *Architecture et société*, Rome 1980, 9. T. Hölscher, *Öffentliche Räume in frühen griechischen Städten*, Heidelberg 1998, 10-23. J. B. Jackson, *Discovering the Vernacular Landscape*, New Haven 1984, 18.

caused a long debate⁵.

Contrary to the old scholar idea that the Greek world was left basically unaffected by external influences (cultural changes), the coming of Rome seems that in many cases had a stronger influence in the Greek provincial communities than previously suspected. Clearly the process was different than that in the West, where the advent of Rome was largely marked by the imposition of a Mediterranean (Graecoroman) cultural framework in the predominantly Iron Age culture communities. Although Roman culture had clearly its own particular artistic expression, it is also beyond any doubt that at the time of Augustus it belonged to a broader Hellenistic cultural context that was largely fathered and promoted in the Mediterranean world by the Greeks after the campaign of Alexander. The idea that this «cultural superiority» was the one that made the Greeks chauvinistically selective in adopting the Roman culture became almost a commonplace to every research dealing with the Roman material culture⁶. The idea seemed to stay resilient for many years but modern research has gradually started to show that in many cases Roman cultural elements (like building types or methods) did actually reach the Greek East, where they were assimilated into the traditional framework in order to form a single Mediterranean cultural tradition, which F. Millar preferred to describe better as Greco-Roman⁷.

Clearly the definition of the term Romanization it is not a just matter of simply identifying what is Roman or Greek but rather a complex process of cultural interchange and possibly assimilation between two similar cultures. Although Rome didn't intrude heavily (at least culturally) upon the Greek world, it is obvious that the imposition of the new political system (the transformation of the republican Rome to monarchy), the annexation of the former Greek city-states, confederations or kingdoms

to an expanding victorious state and the new ideological model of the Roman Princes were followed by social and economic changes that affected the eastern Mediterranean. Leaving behind the idea of a decadent conquered Greece which was appraised only for its glorious past, today we are in position to know that the local communities responded in a variety of ways to these changes and to their annexation to the empire. As subtly put by S. Alcock the term Romanization although obsolete in its meaning, it still can be generally employed in order to describe the different things happened to Greek cities with the coming of Rome⁸.

As in other transitive periods this process of changing was clearly reflected in the spatial organisation and architecture of the public spaces and especially that of the Agora. One of the most recognizable aspects of this process was the presence of the imperial ideology in the city, a presence marked by new imperial cult buildings and monuments. In provinces where there was no direct presence of Roman power (in the sense of military presence), the temples —shrines, monuments and the visual imagery associated with the cult were functioning as a constant reminder of the new order. The new consciousness that the imperial cult expressed to the Greeks allowed them, according to P. Zanker, to identify with the new monarchy better than the changing administration of the Republic⁹.

At least officially the promotion of the cult was not favoured by the emperor unless if it was connected or attached to the cult of the city of Rome. The cult seemed at the beginning to have its own momentum springing spontaneously out of the will of the smaller and larger communities to honour the person that restored order and peace in the turbulent world of late Hellenistic period. The initiative to introduce and organize the cult was normally local and promoted by individuals eager to achieve higher status or to gain political influence.

5. S. E. Alcock, «The Problem of Romanization, the Power of Athens», in: M. C. Hoff – S. I. Rotroff (eds.), *The Romanization of Athens, Oxbow Monograph 94*, Oxford 1997, 1-7. G. Woolf, «Becoming Roman, Staying Greek. Culture, identity and the civilizing process in the Roman East», *PCPhS* 40 (1994) 127-128. R. Mac Mullen, *Romanization in the Time of Augustus*, New Haven 2000.

6. Mac Mullen, *supra* (note 5), 1-4. M. Rostovtzeff, *The social and economic history of the Roman Empire*, Oxford 1957, 131-149.

7. F. Millar, «The Greek city in the Roman period», in: M. H. Hansen (ed.), *The Ancient Greek City-State*, Copenhagen 1993, 238.

8. Alcock, *supra* (note 5) 3.

9. Zanker, *supra* (note 2) 298.

Gradually and as a vehicle of self promotion for many members of the local elite the imperial cult evolved to be an important element of the urban life in the Greek cities.

One of the most important questions to ask in relation to the introduction of the cult in the main public space of the Greek cities is whether the structures connected to it (temples, shrines, temenoi, altars) had any affect to the spatial organization and the architecture of the agora. The question has a special gravity since in most of the cases the Greek Agora was an urban environment with long history and any new addition might had its own importance in the development of civic space. In order to explore this issue i will present some cases of imperial cult temples the location of which in the Agoras of the Greek cities is known to us by literature, epigraphical or archaeological evidences. In the survey that follows we will examine sites within the modern Greek state, an area largely equivalent to the Roman provinces of Achaëa and Macedonia. The timeframe covers the long period of prosperity (*pax romana* from the late 1st c. B.C. to the beginning of the 3rd c. B.C.) that the Roman world enjoyed before the military and financial crisis of the late empire. From this short survey the imperial cult buildings in the Fora of the Roman colonies were deliberately excluded since they clearly belong to an urban context which in many aspect was (or evolved to be) different from that of the Greek cities, a context that raises its own questions in relation to its development and influences.

2. Imperial cult sites in the Agoras of Greek cities

The Athenian Agora saw a very active building period during the early empire (possibly late in the age of Augustus), when the construction of some

impressive buildings, like the *Odeion* of Agrippa in the middle of the old open space changed the traditional urban landscape and most important the spatial organization. It is widely believed that the Augustan program was centrally funded (and possibly personally supervised) by M. Vipsanius Agrippa¹⁰, who might have employed Roman architects or architects familiar with Roman architectural ideas in order to «restructure» the civic center of Athens¹¹. The «Roman influence» is best reflected in the central dominating position of the enormous *Odeion* (on the north-south axis) and the almost axial placement of another large scale building, the classical temple of Ares, which was transferred piece by piece from a rural place of Attica (the ancient demos of Pallene) in order to be placed (on the east – west axis) to the open space in front of the *Odeion*¹².

It is clear that the purpose of this grandiose building project was to create a monumental space, where someone can possibly detect direct links to the new imperial ideology, integral part of which was the glorious classical Athenian past and its art¹³. The number of new religious buildings built during the early imperial period is disproportionately big, a phenomenon which is very possibly connected to the religious reawakening (*pietas*) promoted by the imperial ideology¹⁴ (fig. 1). Four new temples (temple of Ares, SW temple, annex of Eleutherios Zeus, temple of «Aphrodite Ourania») and three new altars (altar of Agoraios Zeus, altar of Ares, altar of Eleutherios Zeus) have overall been added to the sacred landscape of the Athenian Agora in the Augustan —early Tiberian period. Three other religious buildings (SE temple, monopteros in front of the stoa of Attalos and a reconstructed temple in the interior of the south square) were also added during the 2nd c. A.D. Some of them like the transplanted classical temple of Ares may have

10. P. Baldassarri, *ΣΕΒΑΣΤΩΙ ΣΩΤΗΡΙ*. *Edilizia monumentale ad Atene durante il saeculum Augustum*, Rome 1998, 30. J. M. Roddaz «Marcus Agrippa», *BEFRA* 23 (1984) 421-422, 441-449.

11. H. A. Thompson, «The Impact of Roman Architects and Architecture on Athens, 170 B.C.-A.D. 170», in: S. McReady – F. H. Thompson (eds.), *Roman Architecture in the Greek World*, London 1987, 4.

12. M. Platonos-Giota, *Arch Delt.* 49 (1994), Chron. B1, 71-73. The same, *Arch Delt.* 52 (1997), Chron. B1, 90-91. M. Korres, «Από το Σταυρό στην αρχαία Αγορά», *Ήρως* 10-12 (1992/98) 83-104.

13. Zanker, *supra* (note 2) 261. S. Walker, «Athens under Augustus», in: M. C. Hoff – S. I. Rotroff (eds), *The Romanization of Athens*, *Oxbow Monograph* 94, Oxford 1997, 72.

14. Zanker, *supra* (note 2) 102-104.

an ideological connection to the imperial regime, some others like the SW temple remain unidentified. The imperial cult, despite the apparent hesitance of the Athenians, gradually attained a vivid presence in the city and the priesthood was joined to the most venerable local offices like that of the hoplite general¹⁵. This is evident from the inscriptions which clearly show that many members of the imperial family received cult honors or were honoured with statues and other dedications erected by the Athenians¹⁶.

Naturally there were many attempts to connect the new buildings of the Agora with different aspects of the imperial cult (for instance the SW temple to the cult of Livia and the SE temple to the cult of Vibia Sabina Augusta), but till today a clear identification remains elusive. A building which very likely could have housed some aspect of the imperial cult is the annex added (in the late Augustan or early Tiberian age) behind the 5th c. stoa of Eleutherios Zeus along the West road of the Agora¹⁷ (fig. 1). The annex was divided by a median wall to two temple-like chambers built by second hand material coming mainly from the buildings destroyed during the invasion of Sulla. A columnar screen allowed possibly the entrance from the rear wall of the stoa to the two chambers. The foundations of the building (16,70 × 15,30 m.) were cut in the hard rock of Kolonos Agoraios, while an older structure was dismantled and moved to the west. The finds from the south cella indicate that the interior was richly decorated by marble slabs on the floor and marble revetments on the walls, while a bench was running along the three sides. A large statue base holding up three statues was once stood in the back wall of the south cella and a similar existed quite possibly in the north. Part of the dedicatory inscription ο Δημος—/—]ου υἱόν¹⁸ was preserved in one of the fragments of the statue base

confirming the attribution of the site to the imperial cult.

Architecturally at least the double annex was not something new or innovative, although quite possibly the double scheme of rooms (the frontal building with two or three cellas) might have been more familiar to the Roman West than to the East. A similar double cella building housed the cult of Caesar and Rome in the Upper Agora of Ephesos, while the same pattern can also be found in the Old Forum of Leptis Magna and in the Dalmatian Roman colony of Pula all in relation to the imperial cult¹⁹.

The building was clearly not dominating the landscape like the enormous Odeion or the considerably sized Temple of Ares. On the contrary, the setting of the building was isolated from the main square, and masked largely by the classical stoa of Eleutherios Zeus. The connection of the new cult to that of the venerable civic cult of Eleutherios Zeus (a connection which had a clear symbolic purpose) can possibly explain the choice of such an isolated spot. However there might be another reason. According to A. Spawforth the purpose behind the placement of the annex in the rear of the classical stoa was to be totally screened by the viewers, reflecting thus the hesitance of Athenians towards the new cult, an attitude that continued at least until the time of Claudius and Nero, when under the initiative of very active agents like T. Claudius Novius the cult became much more prominent²⁰.

Naturally the question which arises is whether the double annex was the only imperial cult site in the Agora. Although is tempting to imagine the existence of more than one imperial temples the existing data are still circumstantial. The temple of Ares (fig. 1, no. 1), the new dominating religious building of the Agora is quite often regarded as

15. D. J. Gaegan, «The Athenian Elite: Romanization, Resistance, and the exercise of Power», in: M. C. Hoff – S. I. Rotroff (eds), *The Romanization of Athens, Oxbow Monograph 94*, Oxford 1997, 21-28.

16. M. C. Hoff, «The so-called Agoranomion and the Imperial Cult in Julio-Claudian Athens», *AA* 1994, 112.

17. H. A. Thompson, «The Annex to the Stoa of Zeus in the Athenian Agora», *Hesperia* 35 (1966), 171-187.

18. Thompson, *supra* (note 17) 181.

19. Hänlein-Schäfer, *supra* (note 1) 264-265 (Ephesos) & 149-152 (Pola). D. Boschung, *Gens Augusta. Untersuchungen zu Aufstellung, Wirkung und Bedeutung der Statuengruppen des julisch-claudischen Kaiserhaus*, Mainz 2002, 11-13 (Leptis Magna).

20. A. Spawforth, «The Early Reception of the Imperial Cult in Athens», in: M. C. Hoff – S. I. Rotroff (eds), *The Romanization of Athens, Oxbow Monograph 94*, Oxford 1997, 193.

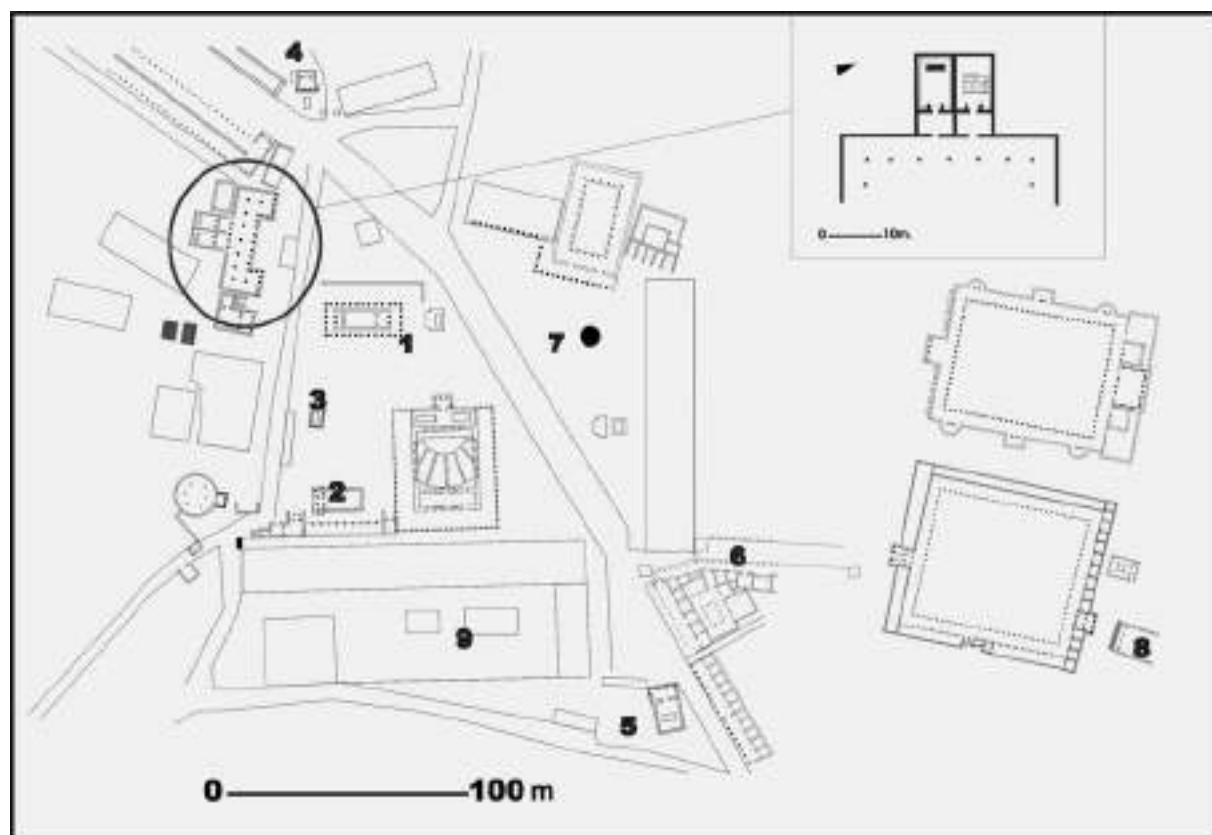

Fig. 1. The Agora of Athens in the mid. 2nd c. A.D.: 1. Temple of Ares. 2. SW Temple. 3. Altar of Zeus Agoraios. 4. Temple of «Ourania Aphrodite». 5. SE Temple. 6. Aedes of «Trajan». 7. Monopteros. 8. «Agoranomeion». 9. Temple in the South Square.

clear ideological reference to the new regime due to the resemblance of the cult to that of the Roman god Mars, a cult which played an important role in the imperial ideology²¹. However in the light of new information even this correlation is doubtful. The temple, as Pausanias accurately described (1.8.4), seems to have housed the joint cult of Ares and Athena, a reference more to the classical past of the city rather to the new regime. The remaining temples of the Agora have not yet been identified²². It certainly might not be totally coincidental that so many new religious buildings were built at the same time when a new cult was introduced in the city. We should not however forget that the time of Augustus was a period of moral and religious re-awakening and in Athens this trend was expressed

by a program of restoring the ancient shrines (IG II 2 1035), which might explain the presence of so many new building in the center of the city.

Although Athens is one of the best documented ancient cities our knowledge about the functioning and the sites of the imperial cult in the civic center is still limited. The imperial presence might well have been more vivid than the idea we have today due to lack of evidence. Another possible imperial cult site has been actually identified in the Pantainos complex, in the East side of the Agora. The room (fig. 1, no. 6) opens behind the south stoa of the stoic street that leads from the Pantainos complex to the Market of Caesar and Augustus. It was very probably a reasonably sized aedes housing the cult of Emperor Trajan, to whom the whole

21. Spawforth, *supra* (note 20) 186-188.

22. W. B. Dinsmoor, «Anchoring two floating temples», *Hesperia* 51 (1982) 415-420 (SW and SE temples). T. L. Shear, «The Athenian Agora: Excavations of 1989-1993. The Early Roman Temple of Aphrodite», *Hesperia* 66 (1997) 495-511.

building was dedicated²³. The discovery of this room is a clear indication that similar rooms hosting the imperial cult might have also existed in other major public buildings in Athens, like the enormous Basilica which was built in the beginning of the 2nd c. A.D. in the north side of the Agora or in the older luxurious Augustan building lying next to it.

Undoubtedly the double annex and the enlarged altar in front of the stoa seem to have been functioning as one of the main imperial cult sites in the Agora. The only other certain imperial cult site in the city is the small monopteros in the Akropolis, an elaborate round building dedicated to Augustus and Roma most likely in 20/19 B.C. or 19/18 B.C. As in the case of the double annex the monopteros does not present any particular architectural features and can clearly be interpreted in the context of Greek architectural tradition. Unfortunately any other candidate except these two buildings remains completely speculative. However it worth's mentioning the theory of M. C. Hoff who proposed as main site of the imperial cult in Athens a strange arcuated hypethral building which was located outside the limits of the Agora, close to the Market of Caesar and Augustus (fig. 1, no. 8)²⁴.

The same double scheme like the one we saw in Athens is possibly hiding behind the Pausanias description of the Agora of Sparta. The site of the Agora has not yet been fully identified but the Palaiokastro plateau, a relatively flat area to the west of the Akropolis and north of the so called «Roman stoa» (the most impressive Roman period building of the city) seems to be the most possible location²⁵. There the periegetes (3.11.5) saw two imperial cult temples, one dedicated to Caesar and one to Augustus and also an altar, dedicated only to Augustus.

The temples were very possibly built under the initiative and supervision of Eurycles, a very active local agent of Augustus, the descendants of whom retained the high status in Sparta and the rest of the province of Achaëa during the early imperial period²⁶. Sparta had close ties to the new regime and the family of Julio-Claudians. Livia found refuge in the city in the turbulent period of the 40s, while the father of Eurycles was very possibly a pirate working for Caesar. The Spartans proved to be among the most loyal supporters of Augustus and took actively part in the battles of Philippi and Actium, suffering heavy casualties. Like their Arcadian allies, the Mantineans, the Spartans were possibly very eager in exhibiting not only their support-loyalty to the regime but also the prestigious role they played in the final victory. In that sense the early introduction of the imperial cult was definitely the most appropriate vehicle to this direction. Therefore we should not reject the possibility that the temples of Sparta (contrary to Athens) had a prominent place in the spatial organization of the Agora, located somewhere in the middle of the square or in the middle of one of the sides. If the temples of the imperial cult were one of the main features of the Agora (as the description of Pausanias implies), they would have commemorated not only the deified emperors but also their agent (Eurycles) and the contribution of the people of Sparta to the coming of new age.

The separate cult of Julius Caesar is quite rare and the only other place known to have held the cult is the Roman colony of Corinth, where the latin-speaker colonists appraised him as patron and founder of the city²⁷. M. Walbank suggested that the cult was established in one of the most venerable buildings of the city, the Archaic temple, which was modified in order to house the cult of the deified Caesar and later that of Gens Iulia²⁸.

23. T. L. Shear, «The Athenian Agora: Excavations of 1972», *Hesperia* 42 (1973) 175.

24. M. C. Hoff, «The Politics and Architecture of the Athenian imperial cult», in: A. Small (ed.), *Subject and Ruler: the cult of ruling power in classical antiquity*, *JRA* suppl. 17 (1994) 195-200.

25. E. Kourinou, *Σπάρτη: Συμβολή στη μνημειακή τοπογραφία της*, Athens 2000, 104-108.

26. P. Cartledge – A. Spawforth, *Hellenistic and Roman Sparta. A tale of two cities*, London 1992², 97-104. G. W. Bowersock, «Eurycles of Sparta», *JRS* 51 (1961) 112-118.

27. M. Walbank, «Evidence for the Imperial cult in Julio Claudian Corinth», in: A. Small (ed.), *Subject and Ruler: the cult of ruling power in classical antiquity*, *JRA* suppl 17 (1994), 213.

28. Walbank, *supra* (note 27) 201.

The family of Eurycles (through the father Lacharis) had as we have seen some relationship with J. Caesar. It is not therefore strange that G. Iulius Spartiacus (the trajanic descendant of Eurycles) held the title of flamen of Divus Iulius in Corinth. An interesting question to set is whether (and in what degree) the people of Sparta were influenced by the religious life of the colony through their leaders, who they seemed to have close ties with Corinth.

Unfortunately both the architectural type and the architectural details of the temples remain unknown and any attempt to reconstruct the plan is totally speculative. From the description of Pausanias we can reach the conclusion that the temples were standing next to each other or even belonging to the same complex like the twin cella of Athens or the twin cella of Ephesus. Twin temples in the form of two prostyle buildings built one next to the other in order to dominate over a plaza or a square are not rare. A very good example is actually coming from Gortyna in Crete, where the excavations of the Italian Archaeological School have recently discovered a new public space in which the main feature was a pair of twin temples (still unidentified)²⁹.

One point that worth's noting is that Sparta like Athens invested possibly a lot in the attractiveness of its history and the main public spaces might had acquired a museum character with many buildings intentionally built in order to give this impression. In that context it is not impossible to imagine the façade of the buildings bearing some archaizing or classicizing elements like the Doric capitals of the hadrianic Roman stoa that dominated the south side of the Palaioakastro plateau³⁰.

Possibly there were other imperial cult sites in the place of the Agora. G. Waywell and J. Wilkes proposed that Hadrian was worshipped in the form of Olympian Zeus in a hypaethral round building that lies next to Roman stoa³¹. An intentionally ruined statue of a female member of the Severan imperial family (possibly the wife of Elegebalus Julia

Akilia) was also found buried in a room of another stoic building of the classical era that was bordering the Palaioakastro plateau from the East³².

The Arcadian city of Mantinea (Antigoneia) can possibly offer us a close parallel about the setting and the form of the temples of Sparta. Mantinea like Sparta was one of the Peloponnesian cities that actively supported Augustus during the war against Antony and Cleopatra. The pride of the citizens about their role to the victorious battle and their alliance to Augustus was actually commemorated by the erection of a new temple which was accordingly dedicated to *Artemis Symmachia* (Pausanias 8.9.6). The prosperity of the city is reflected in a new building program that changed the urban landscape in the Agora of the city (fig. 2). The program was funded by a couple of local benefactors (Epigone and Euphrosinos) and all the new buildings were thoroughly listed in a long inscription (*IG V.2.268*) which was found embedded in the back wall of the north stoa of the square. Among the new public buildings listed as donations of the couple (μάκελλος, βαίτη, στοά, εξέδρα) the inscription mentions also the construction of temples (ναούς μὲν ἤγειραν εἰς ἕδαφος ἠρε[ιμμέν]ους) without however making any reference to the cult (or cults) they might had housed. The excavations of G. Fougères at 1888 revealed in the center of the E side of the Agora (directly behind the stage of the Theatre) the foundations of two temple-like buildings in the form of twin temples (fig. 2)³³. In the same area were also found the foundations of other buildings, which Fougères identified with known cults of the city like that of Hera and Dias Soter. However the two foundations were the only ones dated by Fougères in the Roman times and therefore correlated to the temples mentioned in the inscription. Pausanias (8.9.1) in fact mentions the existence of a double shrine in the Mantinea (that of Asklepeios and Leto) even though he doesn't exactly locate its setting. Are the two temples of the

29. N. Masturzo – Ch. Tarditi, «Monumenti pubblici di Gortina Romana: Le Terme della Megali Porta e I Templi Gemelli», *ASAtene* 72-73 (1994-1995) 278-291.

30. G. B. Waywell – J. J. Wilkes, «Excavations at Sparta: The Roman stoa, 1988-1991. Part 2», *BSA* 89 (1994) 407.

31. Waywell – Wilkes, *supra* (note 30) 419.

32. E. Kourinou-Pikoula, «The bronze portrait statue NM 23321 from Sparta», *BSA* 96 (2001) 425-429.

33. G. Fougères, «Fouilles de Mantinée», *BCH* 14 (1890) 254-255.

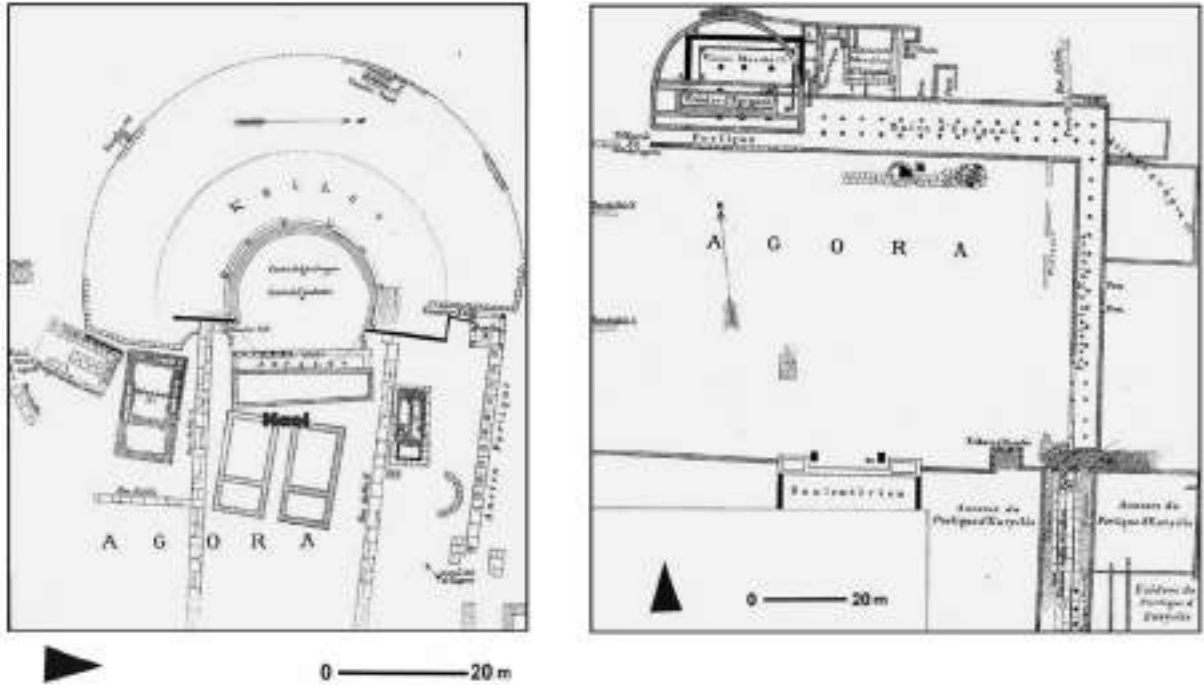

Fig. 2. The Agora of Antigoneia – Mantinea (G. Fougères, «Fouilles de Mantinée (1887-1888)», *BCH* 14 (1890) XVII-XVIII).

Agora the twin temples mentioned by Pausanias? The description is quite clear at that point. Pausanias refers to a single building divided in two cellas by a median wall and not two independent buildings like the ones appearing in the plans of Fougères. To which cult of cults these temples were dedicated is still unknown. Having however in mind the case of Sparta the possibility that the temples might have hosted the imperial cult is an option that we cannot easily overlook. Mantinea was a supporter of the regime, a prosperous city and its most prominent citizens funded a very ambitious program that renovated the urban landscape. In such a context it is quite possible to assume not only the existence of the imperial cult but also to imagine a very prominent position for its monuments in the spatial organization. Indeed the position of the two temples in the middle of the E side of the Agora (fig. 2) is extremely prominent and alarmingly reminiscent of the central temple of the Roman Forum.

Once more the exact plan and the architectural style of the two temples are unknown. G. Fougères remarked that the two buildings were built by fired bricks and concrete (in the foundations)³⁴ in a building method that has not been fully established in Greece during the Augustan period, when the program of Epigone is traditionally dated (based purely on the type of the letters of the inscription). The imperial era building program in Mantinea is extremely interesting for its scale and characteristics but unfortunately and till some new information come to light the old report and the plans of the G. Fougères excavations are the only recorded data we can be based on.

A rather interesting building that resembles the Roman podium temples can be found in Thera, a small mountainous city in the island of Thera³⁵. There the Agora was not an open square surrounded by buildings but it had the form of a long corridor stretched along a narrow succession of terraces.

34. Fougères, *supra* (note 33) 254.

35. H. von Gaertringen – F. Dörpfeld – H. Dragendorf, *Thera I-IV. Untersuchungen, Vermessungen und Ausgrabungen in den Jahren 1895-1902*, Berlin 1899-1902. C. Witschel, «Beobachtungen zur Stadtentwicklung von Thera in hellenistischer und römischer Zeit», in: W. Hoepfner (ed.), *Das Dorische Thera V, Stadtgeschichte und Kultstätten am nördlichen Stadtrand, Schriften des Seminars für Klassische Archäologie der Freien Universität Berlin*, Berlin 1997.

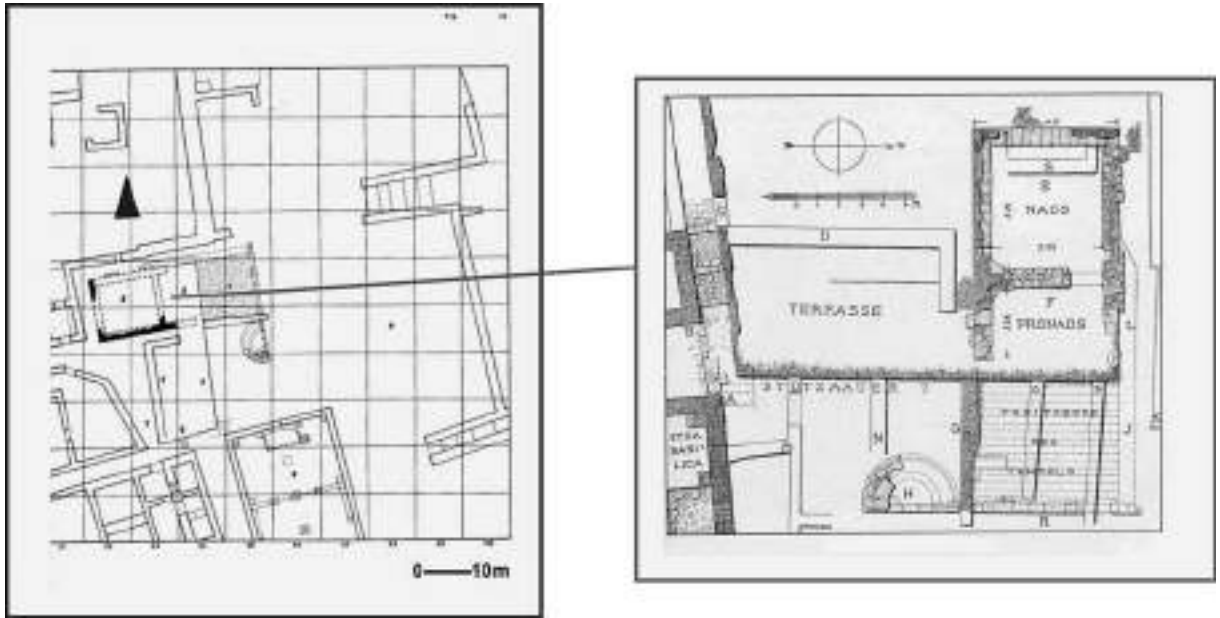

Fig. 3. The prostyle temple in the Agora of Thera (J. W. Sperling, «Thera and Therasia», *Σειρά Αρχαίες Ελληνικές πόλεις* 22, Athens 1973, pl. 33. *Thera I*, Berlin 1899-1902, 239).

The southern and wider terrace was dominated by a closed rectangular building known as the «stoa» or «Basilike stoa». This stoa and other buildings of the Agora were renovated in the middle of the 2nd c. A.D. by a notable Theran benefactor named T. F. Kleitosthenes. In the long thanking inscription (*IG XII 3.326*) there is a reference to an «ancient Kaisareion», a title which probably refers to an imperial cult temple. The title possibly indicates that the temple was built early in the imperial era, when the Therans are known to have also dedicated statues and an altar to Augustus just after the battle of Actium³⁶.

This ancient Kaisareion was identified with a prostyle temple (8,95 μ. × 5,25 m.) which stood at the edge of a high terrace dominating in that way the small square in front of it (fig. 3). An impressive staircase, which led from the level of the square to the façade of the building, enhanced the dominating effect. The terrace seems to have belonged originally to the cult of Dionysus, while later in the 2 century B.C., when the island was under the juris-

diction of the Ptolemaic kingdom the ruler cult of Ptolemy VI was added to that of the god. According to H. von Gaertringen and F. Dörpfeld, the temple was built originally in order to host the cult of Dionysus while later it hosted the ruler cult of Ptolemy (as *synnaos*), which was eventually replaced at the end of the 1st c. B.C. by that of Augustus³⁷. The temple was dated by purely stylistic criteria (the style of the masonry of one of the side walls) to the end of the 3rd c. B.C., while the impressive frontal staircase was thought to be added later, when the imperial cult established in the old temple³⁸. There are however many questions concerning the identification and the building phases of the temple. If we take the identification of the temple with the «ancient Kaisareion» as granted then we have to remark that at the middle of the 2nd c. A.D. (the time of the donation of Kleitosthenes) any connection to the cult of Dionysus was apparently lost since there is no mention of the god to the inscription. This is quite rare and it is difficult to believe that the new cult completely replaced

36. Thera I, 238. A. Benjamin – A. E. Raubitschek, «Arae Augusti», *Hesperia* 28 (1959) 71.

37. Thera I, 239.

38. Thera I, 239. Witschel, *supra* (note 35) 30, note 115.

the traditional deity of the city³⁹. This can possibly make us consider the possibility that a) the identification is not correct and the temple on the terrace is not the «ancient Kaisareion» or b) that the identification is correct but the temple was a new building of the early imperial era solely dedicated to the cult of Augustus. In any event both cases are very difficult to be determined and unfortunately the study of the architectural details of the building doesn't solve the problem. H. Hänlein-Schäfer⁴⁰ seems to prefer the idea that temple and staircase belong to the same building phase, which she dates in the early Augustan period, connecting in that manner the construction of the temple to the introduction of the imperial cult in the city. The issue whether the type of the frontal building with the staircase was inspired by the Roman podium temples is quite intriguing, especially if we examine it in relation to the introduction of the imperial cult (see below in the conclusions). Undeniably there is a resemblance which it is difficult to be ignored but probably this is due to the placement of the building at the edge of the terrace and not due to direct Roman influence.

Closing this brief reference to Thera we should also mention the new imperial shrine that was added to the sacred landscape of the city during the 2nd c. A.D., when the north part of the «Basilike stoa» under the renovation project of Kleitosthenes was transformed to a separate room housing the cult of the Antonines⁴¹. A large pedestal bearing the bronze statues of the imperial family and a number of smaller bases bearing the marble images of the family of the donor were the centerpiece of the room⁴². Although there was no altar, it is without a

doubt that these luxurious rooms, which were a standard feature of all great public buildings of the time, had a clear cultic purpose⁴³. The existence of an aedes dedicated to the imperial family was after all not only adding importance to the character of the building but also certainly to the name of the donor.

In Thasos, the prosperous island of the North Aegean, the late Hellenistic and early Imperial period was also marked by a new building program that completed the peristylar form of the Agora⁴⁴. An imperial cult temple dedicated to Roma and Augustus is mentioned in the inscription *IGRR I, 833*⁴⁵, while reference to temples of Sebastoi (ναοὶ τῶν Σεβαστῶν) can be found in another partially preserved inscription from the Agora area⁴⁶. It is unknown if we are dealing with two different buildings or just one. The 4th century stoa «with edifice» in the North side of the Agora was regarded as a possible site for the imperial cult (possibly in comparison to the stoa of Eleutherios Zeus in Athens)⁴⁷ but there are no conclusive facts to support the identification (fig. 4, no. 4). Another candidate for the imperial cult site is a small building (7,95 × 4,66 m.), quite possibly a small temple, built in the middle of the square which was apparently dedicated to the heirs of Augustus, since an inscription found on an orthostate coming from the building was mentioning Lucius Caesar⁴⁸ (fig. 4, no. 2). Very close to the edifice was found a head of a statue of Lucius Caesar, the good preservation of which is an indication that the building was roofed⁴⁹. Gaius and Lucius Caesar, the unfortunate heirs of Augustus, were also worshipped in the Agora of Eresos (in Mytilene) where according to a partially preserved

39. Price, *supra* (note 1) 151 about the temple in Sardeis where the cult of Antoninus Pius was established in the temple of Artemis.

40. Hänlein-Schäfer, *supra* (note 1) 17.

41. Witschel, *supra* (note 35) 26.

42. Witschel, *supra* (note 35) 26.

43. Price, *supra* (note 1) 142.

44. J. Y. Marc, *La ville de Thasos de la basse époque imperiale* (unpubl. dissertation), Paris 1994.

45. Hänlein-Schäfer, *supra* (note 1) 155-156.

46. C. Dunant – J. Pouilloux, «Recherches sur l'histoire et les cultes de Thasos II. De 196 avant J.C. jusqu'à la fin de l'Antiquité», *Études Thassiennes V*, Paris 1957, 185.

47. R. Martin, «L'Agora», *Études Thassiennes VI*, Paris 1959, 59-91. H. A. Thompson, «The Annex to the Stoa of Zeus in the Athenian Agora», *Hesperia* 35 (1966) 183, note 31. Ch. Picard, *BCH* 45 (1921) 105 ff suggested that the imperial cult was hosted in the round temenos of Zeus.

48. R. Martin – E. Will, *BCH* 63 (1939) 319-320. Dunant – Pouilloux, *supra* (note 46) 178.

49. Fr. Chamoux, «Un portrait de Thasos: Lucius César», *MontPiot* 44 (1950) 83-96.

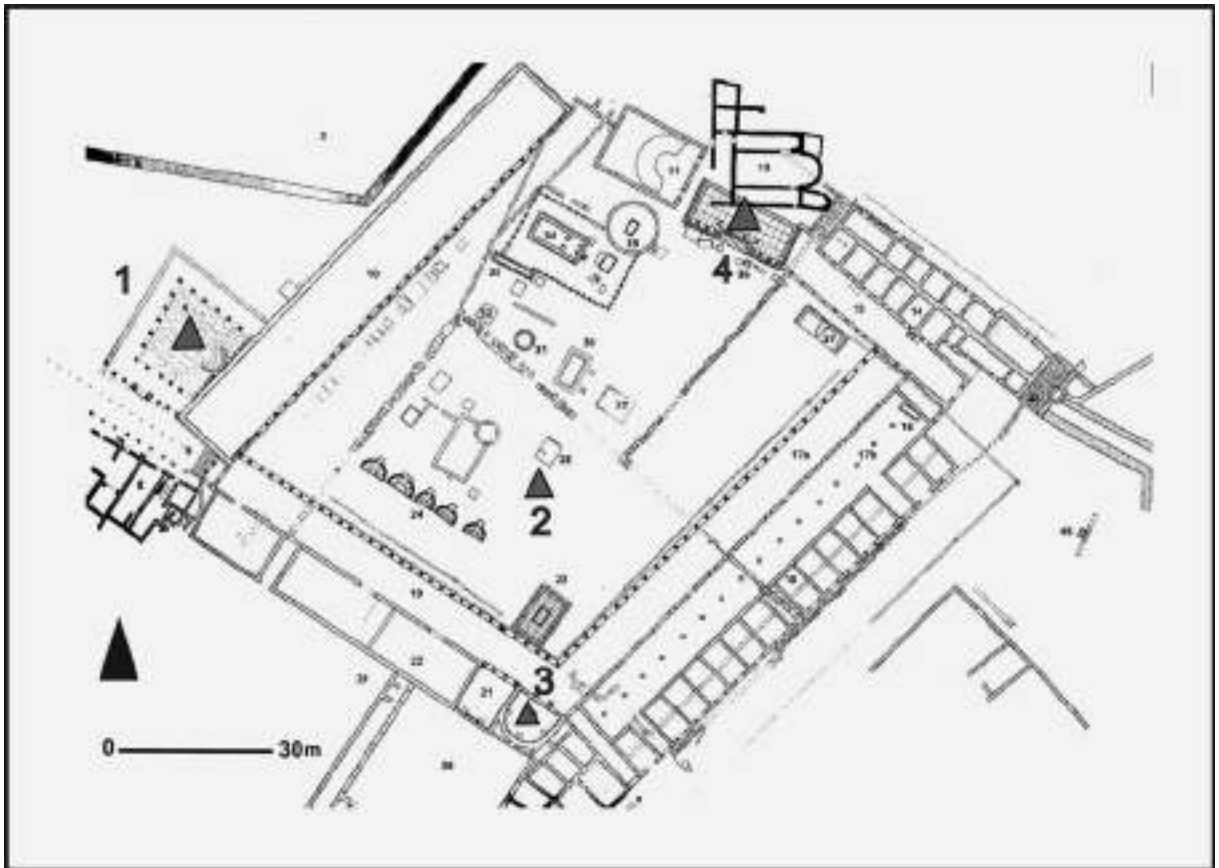

Fig. 4. The Agora of Thasos (Y. Grandjean – F. Salviat, *Guide de Thasos*, École Française d'Athènes 2000, fig. 21).

inscription a temenos (the exact position and plan of which we ignore) was built by a local magnate⁵⁰. The use of the word temenos implies an open air cult site, probably fenced by a wall. Something similar we can find outside the central court of the Agora of Thasos, behind the south wall of the NW stoa and directly opposite to the south entrance (propylon) of the Agora. It was a small elaborate colonnaded court (pillars bearing Corinthian capitals) dedicated possibly to the cult of Livia. A semi-circular statue base was standing in the middle of the North side of the court. The dedicatory inscription mentions as the donor of the project some Komis, a local priestess of Livia⁵¹. The cult of Livia might had gained a special importance to the broader area and it is not probably a coincidence that a

great monumental pedestal bearing the statues of some notable priestesses of Livia was one of the main features of the Forum of the neighboring Roman colony of Philippoi in the mainland⁵².

Later in the 2nd c. A.D. the Agora of Thasos held the cult of Hadrian which was located in a renovated room opening behind the SE corner of the Agora (fig. 4, no. 3). In the room, which internally had a semicircular plan, were discovered three statue bases and a cuirassed statue of the emperor Hadrian⁵³.

In Elis the imperial cult temple was according to Pausanias (6.24.10) a round temple, which at the time of his visit was in ruins. It is unknown what caused the damage to the building in Elis but it is rather certain that the cult was definitely moved

50. Hänlein-Schäfer, *supra* (note 1) 173.

51. B. Holtzmann – O. Picard, «Rapports sur les travaux de l'École Française en 1973. Thasos», *BCH* 98 (1974) 783-794.

52. M. Sève – P. Weber, «Un monument honorifique du Forum de Philippos», *BCH* 112 (1988) 477.

53. C. Rolley – F. Salviat, «Une statue d'Hadrien sur l'Agora de Thasos», *BCH* 87 (1963) 548-578.

somewhere else since it is difficult to believe that the citizens of Elis had abandoned or neglected such an important civic cult. The round temple in the form of monopteros or tholos, was traditionally connected to the hero cult and subsequently to the ruler cult (like the Philippeion in Olympia)⁵⁴. As a matter of fact one of the earliest examples of the imperial cult temples in the East is the small monopteros that the Athenians dedicated to Augustus and Rome in the Acropolis⁵⁵. Unfortunately the location and the architectural style of the building in the Agora of Elis remain unknown. The monopteros of the Akropolis retained largely the character of the classical Greek architecture but other Roman time monopteroi in Greece rest on a high podium (like the Nymphaion in Argos⁵⁶) or bear some elaborate conical roof (like the monopteros of the Agora in Athens⁵⁷) in a more Roman fashion. Recently the podium like foundations of a similar building (tholos?) of Roman times were discovered in the Agora of Kos⁵⁸. The building was built exactly in the central axis of the court, in front of the altar of Dionysus which was the main feature of the square and it is exactly this prominent position in relation to the round plan that made the excavators to propose an identification with the imperial cult.

Traces of the imperial cult can also be found in the Agora of Argos. An inscription found embedded in one the walls in the late Roman Thermes B makes reference to the cult of Sebastoi in the Agora but the exact location is once more unknown⁵⁹. In the north side of the Agora a huge complex (a

peristylar temenos with a central dominant temple), was built late in the 1st c. A.D., which due to its plan and architectural style was identified to an Asklepeion⁶⁰ (fig. 5). The complex had replaced an older and much smaller building⁶¹. An inscribed (with bronze letters) lintel belonging to the building was found embedded in a later conversion of the building to baths (Thermes A). A reference to the «oikos of Sebastoi» is possibly an indication that the building might also have housed in one of its cultic rooms (all located in the north side) some aspect of the imperial cult. For some reason (cult of Domitian?) the cult was not preserved when the building at the beginning of the 2nd c. A.D. was converted to baths. The architectural type of a peristylar temenos with the axially positioned temple was not generally used in Greece, except the Roman colony of Corinth, where the first phase of the enormous temple E seems to follow the same general type with the temple standing in the back of an elongated peristylar court⁶². The plan was originating from Hellenistic Egypt, where it was used also to house the Ptolemaic ruler cult site⁶³ but it remained popular in the Roman times and many cult sites (and among them the imperial Roman Fora) adopted the plan. The building was undeniably one of the most impressive constructions of Roman Greece and its sheer size must have made it one of the most dominating features in the urban landscape of Argos.

In Messene⁶⁴ the imperial cult temple is mentioned in the inscriptions as both Sebasteion and

54. F. Seiler, *Die griechische Tholos. Untersuchungen zur Entwicklung, Typologie und Funktion kunstmässiger Rundbauten*, Mainz 1986, 135-138.

55. W. Binder, *Der Roma-Augustus Monopteros auf der Akropolis und sein typologischer Ort*, Karlsruhe 1969.

56. P. Marchetti, «Le Nymphée d'Argos, Le Paléonion de l'Isthme et l'Agora de Corinthe», in: A. Pariente – G. Touchais (eds.), *Άργος και Αργολίδα. Τοπογραφία και πολεοδομία. Πρακτικά διεθνούς Συνεδρίου*, Αθήνα-Άργος 28/4-1/5/1990, Athens 1998, 357-372.

57. W. B. Dinsmoor, «The Monopteros in the Athenian agora», *Hesperia* 43 (1974) 412-427.

58. E. Brouskari, *Arch. Deltion* 43 (1988), Chron. B1, 638.

59. M. Piérart – J. P. Thalmann, *BCH* 102 (1978) 784. IG IV, 593.

60. R. Etienne – P. Aupert – J. Y. Marc – M. Sève, «Créations et transformations urbaines: le cas d'Argos, Philippes et Thasos», *Actes XIV Congrès International d'Arqueologia Clássica*, Tarragona, 5-11/9/1993, Vol. 1, 1994, 189. P. Aupert – R. Ginouvès, «Une toiture révolutionnaire à Argos», in: S. Walker – A. Cameron (eds.), *The Greek Renaissance in the Roman Empire, BICS Suppl* 55, London 1989, 151-155.

61. P. Aupert, «Temple et Thermes A», *BCH* 112 (1987) 710.

62. M. Walbank, «Pausanias, Octavia and Temple E at Corinth», *BSA* 84 (1989) 375.

63. E. Sjöqvist, «Kaisareion: a study in architectural iconography», *OpuscRom* I (1954) 96-98. P. Ruggendorfer, «Zum Kaisareion von Alexandria», in: F. Blakolmer (eds.), *Fremde Zeiten II, Festschrift Jürgen Borchhardt*, Wien 1996, 213-223.

64. P. G. Themelis, *Ancient Messene*, Athens 2003, 58-84.

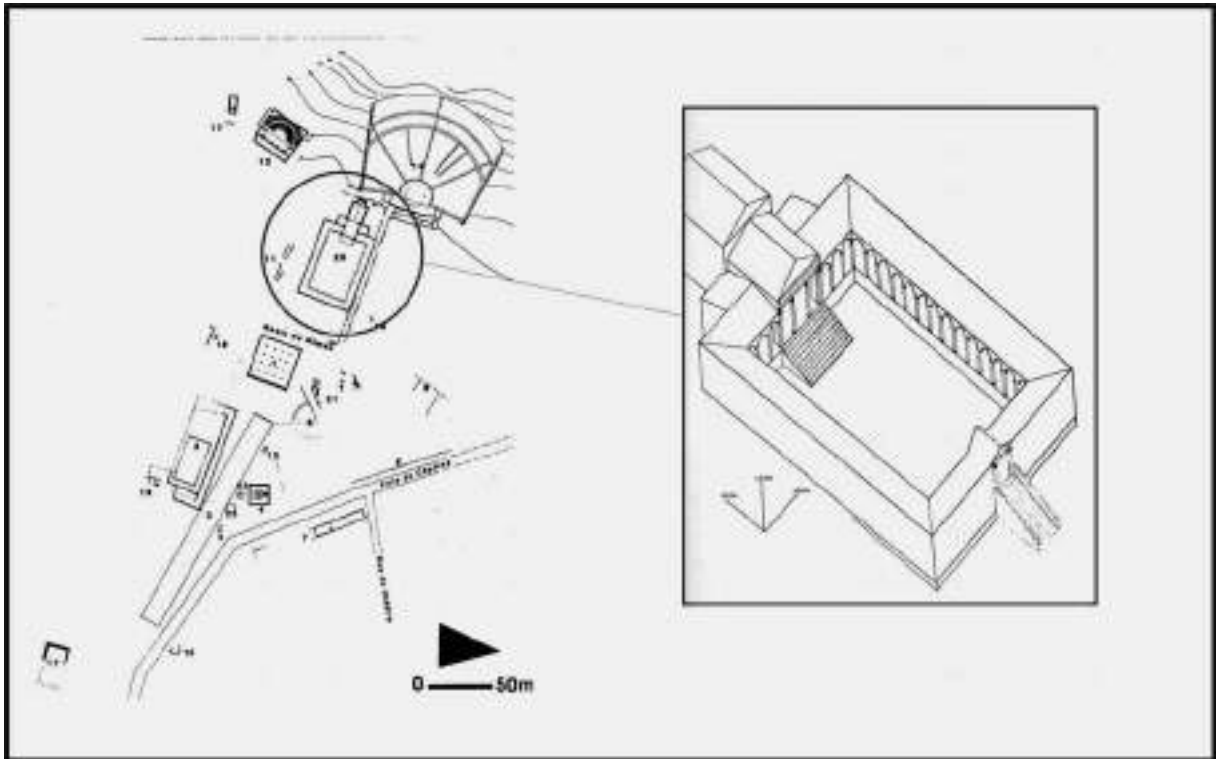

Fig. 5. The Agora of Argos and the Asklepeion [P. Marchetti – Y. Rizakis, «Recherches sur les mythes et la topographie d' Argos IV», *BCH* 119 (1995) 459, fig. 13. P. Aupert – R. Ginouvès, «Une Toiture Revolutionnaire à Argos», in: S. Walker – A. Cameron (eds), *The Greek Renaissance in the Roman Empire*, *BICS* Suppl. 55, London 1989, pl. 57].

Kaisareion. The cult was housed in a series of rooms in the North side of the Asklepeion complex, a peristylar court which undeniably was the religious heart of the city⁶⁵. It is difficult to answer if there was another imperial cult in the enormous civic Agora which the excavations of P. Themelis started to uncover in the area north of the Asklepeion but judging from the size and the importance this is not an improbable guess⁶⁶. In any case it is obvious that the cult of the emperors was established in the most venerable public space of the city among the traditional civic deities. In order to achieve this symbolic connection the Messenians didn't hesitate to house the cult not in a single building but in a series of rooms, which might have housed sacred dinners or gatherings.

A similarly unconventional plan is also mentioned for the imperial cult temple in Sikyon. There

according to Pausanias (2.8.1.) the imperial cult temple was actually the house (οικία) of the old tyrant Kleon: «τῷ δὲ τῆς Πειθοῦς ἱερῷ τό ἐγγύς τέμενος ἀνεϊμένον βασιλεῦσι Ῥωμαίων οἰκία ποτὲ ἦν Κλέωνος τυράννου...». The house was located in the Agora of the city next to the temple of Peitho. It is unknown what plan might this building had since the term οἰκία might have been referring to something more elaborate than the typical ancient Greek house.

The existence of a temple dedicated to imperial cult (Sebasteion) is also recorded for Gytheion, a Laconian city, which held a grand annual procession honoring the Roman emperors⁶⁷. Although there are no specific topographic data the temple was most probably located near the theater in an area which was very possibly the Agora of the city⁶⁸.

65. Hänlein-Schäfer, *supra* (note 1) 162-164.

66. Themelis, *supra* (note 64).

67. Hänlein-Schäfer, *supra* (note 1) 160-162.

68. Hänlein-Schäfer, *supra* (note 1) 160-162. IG V.1.1208. SEG 11.923 (Ιερός Νόμος). S. V. Kougeas, «Ἐπιγραφικά ἐκ Γυθείου Συμβολαί», *Hellenika* 1 (1928) 30 κ.ε.

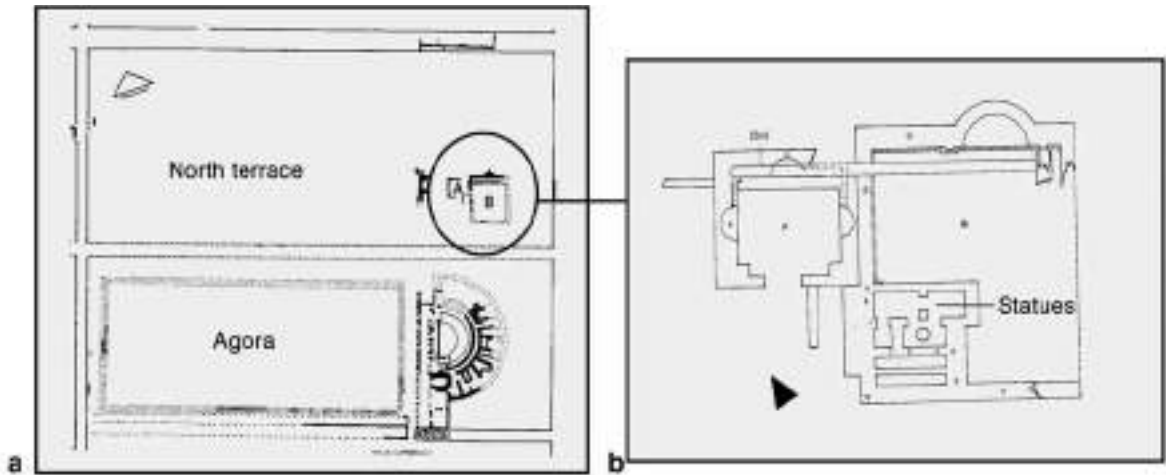

Fig. 6a,b. The north terrace of the Agora of Thessaloniki [Th. Stefanidou-Tiveriou, «Une tête colossale de Titus au forum de Thessalonique», *BCH* 125 (2001) 404 fig. 13, 405 fig. 14].

In Thessaloniki, the capital of the Roman province of Macedonia, the Agora was an impressive complex (mostly of the Antonine period) which was covering at least two successive terraces in the center of the city⁶⁹ (fig. 6). The main square was surrounded in its three sides by a pi shaped portico but on its north side was opening to an upper terrace on which we can very probably imagine the existence of a row of frontal buildings in a plan very similar to the Forum of the Roman colony of Philippi⁷⁰. Two of these buildings were actually found at the East side of this upper terrace directly above the East wing of the portico of the Agora. The larger of the two, an oblong building (16×23 m.) with a niche in the middle of its N side was originally identified as a Library but a recent re examination of the data by prof. T. Stefanidou-Tiveriou⁷¹ showed that the building was very probably an imperial cult temple, since embedded in some late Roman walls that covered the SE corner of the building were

found many fragments from imperial statues (among others a colossal head of Titus, a bust of Septimius Severus and an colossal acrolith statue of Athena that was later modified in order to represent Julia Domna). Next to it was standing a second, smaller building which in its interior had three niches symmetrically arranged in each one of its three sides. There are no other physical data about the function of the building except these niches. The semicircular niche is an element closely connected to religious architecture and is appearing quite often in temples of imperial cult⁷². The plan seems to resemble other cult buildings with niches like the imperial cult shrine in the Forum of Pompeii⁷³ or a category of structures from Roman Syria known as «Kalybe»⁷⁴, which were used as imperial shrines.

Recent discoveries enrich even more our knowledge for the imperial cult in the Greek cities and their public spaces. One of the most spectacular finds of the last decade is the complex that was dis-

69. M. Vitti, *Η Πολεοδομική εξέλιξη της Θεσσαλονίκης. Από την ίδρυση της ως τον Γαλέριο*, Athens 1996, 44-66.

70. M. Sève – P. Weber, «Le côté Nord du Forum de Philippi», *BCH* 110 (1986) 579-581.

71. Th. Stefanidou-Tiveriou, «Η βόρεια πλευρά της Αγοράς Θεσσαλονίκης. Μία νέα ανάγνωση των ανασκαφικών δεδομένων» *AEMTh* 15 (2001) 229-240. Th. Stefanidou-Tiveriou, «Une tête colossale de Titus au forum de Thessalonique», *BCH* 125 (2001), 389-411.

72. G. Dareggis, «Il ciclo statuario della basilica di Otricoli. La fase giulioclaudia», *BdA* 67 (1982) 7. W. Wohlmayr, «Die Apside als Sakrale Form im frühen römischen Kaiserkult» in: B. Brandt – V. Gassner – S. Ladstätter (eds.), *Synergia. Festschrift für Friedrich Krinziger II*, Wien 2005.

73. J. J. Dobbins, «The Imperial Cult Building in the Forum of Pompeii», in: A. Small (ed.), *Subject and Ruler: the cult of ruling power in classical antiquity*, *JRA Suppl* 17 (1994) 99-113.

74. A. Segal, «The Kalybe Structures-Temples of the Imperial cult in Hauran and Trachon: An Historical-Architectural Analysis», *Architectural Seminar, Institute of Archaeology*, Oxford 1998, 98-99.

covered in the Macedonian city of Kalindoia, very close to Thessaloniki⁷⁵. There, very possibly, as part of the city's agora we can find an impressive stoic structure of successive rooms (almost 70 m. in length) that were dedicated to Zeus, Roma and the Roman emperors. The early phases of the building go back to the end of the 1st c. B.C. but the building was enlarged later at the end of the 1st c. A.D. including also the Bouleuterion of the city and rooms for gatherings. A cuirassed statue of Octavian (standing till 1960 in the central square of the modern village), a head of Dea Roma and an impressive statue base bearing the bronze statue of Trajan were standing in the cultic rooms of the complex.

3. Some remarks on the architecture and spatial role of the imperial cult temples

After the decisive victory of Octavian in Actium (31 B.C.), the imperial cult made its appearance in the most important civic space of the ancient Greek city, the Agora, signaling the new era that the principate brought in the Mediterranean world. The establishment of the cult in the traditional sacred landscape of the city was, as it seems, a gradual process which every city followed in different pace. At the time of Nero however the imperial cult seems to have been firmly established as an important element of the sacred landscape of every Greek city, the public center of which held one or more religious buildings and sites associated with the cult.

The symbolic role of these temples as places of power is unquestionable. It is actually due to the importance that the cult had in the civic life, that very soon the structures and monuments associated with it became important city landmarks, hosting not only religious ceremonies but also social events (like manumissions). We should not however forget that more than anything else these temples were new architectural entities in an urban environment which already had a long history. It is exactly this aspect that raises some very interesting questions. What was for instance the affect that these build-

ings had in the traditional architectural framework of the Agora? Did they bear any distinguishing architectural features that were used only in relation to the cult? Were they different from the rest of the religious buildings of the Agora and how were they intergrated in the traditional spatial organization?

S. R. Price in his study for the imperial cult temples of the cities of Minor Asia reached the conclusion that there was not a specific architectural framework connected to the cult⁷⁶. Price showed that the cult was hosted in a great variety of building types, including also some with characteristic Roman profile (like the podium temples). It is also certain that the title *Sebasteion* or *Kaisareion* doesn't necessarily describe a specific building type but refers to almost every building which was used in order to accommodate the cult. As new evidence come to light it is clear that when it comes to religious architecture there was definitely not a «Roman architectural franchising process» but rather a continuation of the traditional architectural forms. This comes in contrast difference to sculpture, where most of the imperial portraits were imitating Roman type, a connection which was very possibly deriving from the importance that the visual representation of the deity (sculpture) had over architecture in the way that the cult was perceived or conducted.

Returning back to our issue we can say that the same great architectural variety which S. Price noticed for the imperial cult temples in the cities of Minor Asia is also evident in the buildings that hosted the cult in the Agoras of the Greek cities. In the small sample of sites we examined in the previous pages we encountered:

- Prostyle free standing temples (Thera, Manti-neia and possibly Sparta)
- Round buildings (Elis, possibly Kos)
- Twin cellas (Athens)
- Free standing aediculae (Thasos)
- Temenoi – sacred precincts (Thasos court of Komis – Eresos)

75. K. Sismanidis, «Η συνέχεια της έρευνας στο Σεβαστείο των Καλινδοίων», *AEMTh* 18 (2004) 213-224. The same, «Σεβαστείο Καλινδοίων: Εστιάσεις και ευωχίες», *AEMTh* 19 (2005) 145-155. The same, «Ο χώρος Ε στο συγκρότημα του Σεβαστείου των Καλινδοίων», *AEMTh* 20 (2006) 249-262. P. Adam-Veleni (ed.), *Kalindoia: An Ancient City in Macedonia. Temporary Exhibition Catalogue. Archaeological Museum of Thessaloniki, February 2008-January 2009, Thessaloniki 2008*, 83-89, 124-168.

76. Price, *supra* (note 1).

- Elaborate buildings with niches (north terrace Thessaloniki)
- Rooms used as shrines in public buildings (room in the stoa of Pantainos or room in the Basilike stoa of Thera)
- Old modified buildings (house of Kleon in Sikyon).

All the above buildings and other more difficult to be classified like the peristylar temenos in Argos (though the main deity must have been Asklepeios or Serapis), the stoa of the Asklepeion in Messene or the recently discovered Sebasteion, part of the peristylar Agora, in Kalindoia were used in order to house the imperial cult.

Architecturally speaking most of these buildings clearly belong to the traditional context of Greek architecture and the genuine Roman influences were few. Although in many occasions it is difficult in purely architectural terms to distinguish what is Roman and what is Greek it can generally be said that the Greeks didn't necessarily use Roman building types like for instance the podium temples in order to host the cult. The cult was after all largely developed in the religious framework of the Greek speaking East and therefore it was not obviously regarded as necessary to be connected to a Roman building type as it was the case for the cult of the Capitoline Trias. The Greeks seem to have preferred to use building types they were familiar to, which they didn't stand apart from the rest of the buildings of the Agora and the rest of the city. It is also possibly useful to remind that all the temples we examined till now seem to have hosted the cult in a municipal and not in a provincial level, which might have implied the involvement of a Roman magistrate. This simply means that they were mostly buildings funded by local donors (or the demos) and constructed by local architects and workmen, a parameter which very possibly explains the great variety of forms and the ease in the choice of the architectural type or details. They were in other words buildings constructed by Greeks and addressed to a Greek audience. This comes to a distinct difference with the Roman colonies, like Corinth or Phi-

lipoi where typically Roman building types like the podium temples were dominant features of the architectural landscape, an architectural choice, which was obviously dictated by the preferences of the Latin speaking residents of these cities. In what degree the architecture of the colonies (mostly cities with great magnitude in their region) might have occasionally influenced the architectural choices in the Greek cities remains still an issue under discussion.

Although classicism or even archaism might have played an important role in the architecture of the period (especially in Athens or Sparta) we should not probably regard all the new temples of the period as simple replicas of the classical or Hellenistic models. New elements gradually found their way to the contemporary religious architectural framework. One of them is the use of niches, so evident in the case of the temples of the upper terrace in the Agora of Thessaloniki. The niche is an architectural element that might have originated from the cult of Lares Compitales and was later adopted in the imperial cult⁷⁷. In Greece the niche appears also in the early imperial period small podium temple in the Forum of Corinth (temple F)⁷⁸ and in the back wall of the temple of the Serapeion – Asklepeion complex in Argos (end of the 1st c. A.D.), both buildings having a characteristic Roman profile. It is clear that the two buildings in the upper terrace of the Agora of Thessaloniki, built by fired brick (open mixtus) and bearing semicircular niches as a central feature of their plan belong to an architectural context that goes beyond that of the traditional Greek architecture.

Another easily discernible pattern is the use of twin temples either in the form of a twin cella (like in Athens) or of two independent temples built one next to each other (Mantineia or possibly Sparta). The frequent dual character of the cult (for instance Roma and Augustus or even Augustus and Divus Iulius or Gaius – Lucius Caesar) might have possibly dictated this solution. Tripartite cella or three free standing temples (built one next to each other) appear often in Roman architecture in connection

77. Dareggi, *supra* (note 72) 7.

78. C. K. Williams – J. E. Fisher, «Corinth 1974: Forum SouthWest», *Hesperia* 44 (1975) 25-29.

to the cult of Capitoline Trias⁷⁹ and it's not impossible that a similar scheme might have also been preferred for the imperial cult. The imperial cult temple in the Upper Agora of Ephesus (29 B.C.) which resembles the form of the twin cella in Athens was regarded by both S.F. Price and H. Hänlein Schäfer as a clear Italian influence⁸⁰. The twin free standing temples we encountered in Mantinea are probably one of the best examples of the type in Greek soil. The identification of course is totally speculative but the twin buildings pattern, the prominent location and the early imperial era date of construction might indicate the use of the temples as imperial cult sites. The «italian influence» is probably difficult to be determined. It is not after all improbable that the twin temple plan was simply a local architectural solution in order to host a cult with dual character. The same might count for other sites where similar twin temples appear like Eleusis⁸¹ or Gortys in Crete⁸², where a pair of prostyle temples built on a terrace were dominating over a public space of the Roman city.

As we saw before one of the most characteristic Roman building types, the podium temple is absent from the urban landscape of the Greek cities. One exception might be the prostyle temple in the Agora of Thera, which H. Hänlein Schäfer in her study of the imperial cult temples classified as a temple of an Italian type⁸³. It would have actually been tempting to see the type as a local attempt to imitate the Roman podium temples (especially in relation to the introduction of the imperial cult) but we should probably take into account the fact that the resemblance might be totally coincidental since the temple was not standing on a concrete built podium but on a terrace and the staircase was necessary for the access to the entrance of the building. In any event with no exact building or chronological data

it might be difficult to class safely the temple as an imitation of the Roman podium temple.

Whatever was the form of the new temples of the imperial cult it is clear that a new building was always an extremely important addition to the urban landscape of the Agora. However it was not always necessary for the cult to be hosted in an entirely new building. As in every other developed urban environment due to lack of space and possibly due to financial reasons the modification of older buildings was additionally one of the safest methods to accommodate the cult. This is evident in the case of Sikyon, where the cult was hosted in the house of the old tyrant Kleon and also in the case of Messene, where the cult was established in the north stoa of Asklepeion. The reference of the imperial cult temple of Sikyon by Pausanias proves without any doubt that there was no hesitation to modify and use old buildings not necessarily of religious character. We can certainly also guess that in some cases there were specific ideological reasons behind the establishment of the imperial cult in an old building. Clearly in Athens the double annex (even if we take as granted the hesitance of the Athenians to build a prominent new structure) was added to the back of the old stoa in order to achieve the connection to one of the most important civic cults of the city, that of Eleutherios Zeus. The same reason might count for Messene, where the imperial cult was accommodated in the north stoa of the peristylar temenos of Asklepeios, which was one of the most important public spaces of the city, adding in that way the cult of the emperor to the traditional deities of the Messenians.

By the mid 1st c. A.D. the imperial cult temples and altars were a standard feature of the architectural landscape in most of the Agoras of the Greek cities. Their architectural context was largely that of

79. B. H. Krause, *Trias Capitolina. Ein Beitrag zur Rekonstruktion der hauptstädtischen Kultbilder und deren statuentypologischer Ausstrahlung im Römischen Weltreich*, Trier 1989. I. M. Barton, «Capitoline Temples in Italy and the Provinces (especially Africa)», in: H. Temporini (ed.), *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* II 12.1, Berlin 1982, 286.

80. Price, *supra* (note 1) 169. Hänlein-Schäfer, *supra* (note 1) 63.

81. K. Clinton, «Eleusis and the Romans: Late Republic to Marcus Aurelius», in: M. C. Hoff – S. Rotroff (eds.) *The Romanization of Athens, Oxbow Monographs* 94, Oxford 1997, 168.

82. N. Masturzo – Ch. Tarditi, «Monumenti pubblici di Gortina Romana: Le Terme della Megali Porta e i Templi Gemelli», *ASAtene* 72-73 (1994-1995) 278-291.

83. Hänlein-Schäfer, *supra* (note 1) 62.

the traditional Greek architecture into which gradually were introduced elements from the contemporary architecture of the time an element that didn't differentiate them from the rest of the buildings of the Agora. What was however their role in the spatial organization of the Agora? Before we answer the question we should probably have in mind that most of these buildings were added in an already structured urban environment, where the greatest problem was that of the availability of building space. It is clear that in cities with long history there was not always the freedom to choose the most prominent place for the location of the new temple as it was the case in the Roman colonies where the main public space was developed according to a typically Roman centrally placed temple plan. Furthermore the addition of a building in the urban context is always a *de facto* ideologically laden decision and as we saw in the case of Athens some communities were more hesitant than others in promoting and accepting the cult. We can however safely guess that in most of the cases the donors of the buildings, mostly local notables who in that way were establishing a connection to the ruling system did whatever it was possible to secure the most prominent places in the Agora. One of these places was certainly the center of the square in which we can probably imagine the existence of many small size buildings and altars. Thasos is certainly a very typical example of this layout. There the small temple, which was dedicated to Gaius and Lucius was located in the middle of the square among other monuments, altars and precincts dedicated to the traditional deities of the city. In other occasions the temples might have occupied an even more prominent place located in a high terrace like that in Thera or the center of one the sides of the square like in Mantinea. In new complexes (like that of Thessaloniki) or in sites where the architects had the ability to re-plan the spatial organization (like Mantinea or possibly Sparta) or to use empty spaces the temples of the imperial cult could have attained a somehow more dominant position. This was obviously the case in Kos where the Roman round building was built

exactly in the central axis of the square in front of the altar of Dionysos becoming in that way a central feature of the Agora.

The case of the Agora of Thessaloniki is very interesting due to the resemblance of its plan to the plan of the Forum in the Roman colony of Philippoi. There the Forum of the colony was following a plan where a public square built on the plain was axially placed to an Area Sacra built on a high terrace on the foot of the Akropolis⁸⁴. The two parts were divided by via Egnatia, which was crossing the city as the major decumanus of the grid. The same principles were followed in Thessaloniki in a far larger scale⁸⁵. We ignore what kind of building stood in the middle of the upper terrace (or if the emphasis was given in one building) but it is certain that the two religious building at the east end were belonging to a long row of religious buildings, which were dominating over the lower public square. It is not improbable that another imperial cult aedes could have existed in the enormous pi shaped stoa that surrounded the square but I believe that the main cult sites of the Agora are to be found in the upper terrace. This kind of layout based on frontality and axuality created a sense of symmetry and hierarchy that although it was deriving from Hellenistic models it was fully developed under the Roman sense of order. The existence of a separate area dedicated to the gods, which dominates over the public square is also a concept typically Roman and it is evident in the plan of many Roman provincial Fora. This kind of spatial organization logic, which was not so familiar to the traditional Greek Agora plan, can possibly be explained by the cosmopolitan character of the city, which was the main administrative and commercial center in the region. We should not also probably ignore the probability that the level of Romanization that Thessaloniki and the rest of province had attained, was, due to its proximity to the trade routes that led to continental Europe and the East, far greater than that of the cities in South Greece.

However it is certain that in most of the cases these new temples or monuments never gained the importance or the dominance that the central tem-

84. A. Nünnerich-Asmus, *Basilika und Portikus*, Wien 1994, 75-76.

85. G. Velenis, «Ἀρχαία Ἀγορά Θεσσαλονίκης», *AAA XXIII-XXVII* (1990-1995) 129-142.

ple of the Roman forum had. It is clear that there was never an attempt to make the imperial cult temples the dominant feature of the urban landscape of the Greek cities. In reality what seems to be the most interesting aspect of the introduction of the cult in the public spaces of the Greek cities is not so much the location of the building as the successful intergration in the existing spatial organization.

4. Epilogue

It is undeniable that due to their symbolic importance and luxury the temples associated with the imperial cult were one of the most important additions to the architectural and cultural landscape of the Agora during the early imperial period. Their importance lays not so much in their architectural form or their spatial position as to their integration into the existing framework. It is actually important to realize that the cult was not imposed by an external foreign power but in most of the cases was developed as a conscious political and ideological choice of the local elite. The cult was a phenomenon introduced by Greeks and targeted to a Greek audience not necessarily hostile to this ideological framework. This decision is clearly reflected in the architecture and the spatial position of the monuments. Gradual integration and not imposition is possibly the most appropriate term in order to describe (at least architecturally) the process of the introduction of the cult to the local communities. Most of the buildings were not monstrous

oversized constructions (symbols of a brutal external power) alien to the traditional architectural criteria of the Greeks. As clearly put by P. Zanker the imperial cult in the East used the traditional architectural framework⁸⁶ into which gradually penetrated elements of the contemporary architecture of the Roman world.

Each one of these imperial cult buildings and monuments is open to different interpretations. The example of the double annex in Athens shows probably that the decision behind the construction of a temple was not a simple task. Many factors might have affected the decisions concerning the architecture and the position of the temples. The availability of space, the different style of each architect, the preferences of the donor, the connection to an older cult, the local conditions, the financial capacity of each city and of each donor or even the attempt to fit to the broader architectural context of the Agora are some.

In any event, the many references of Pausanias, the surviving dedicatory inscriptions and the archaeological data make clear that these temples in many small cities became important landmarks of the urban fabric. The title «ancient Kaisareion», which the citizens of ancient Thera used to describe the imperial cult temple in their Agora depict in the most vivid way the role that these buildings attained as integral part of the history of the city, reflecting the complicated social, political and cultural mosaic of Roman Greece.

86. Zanker, *supra* (note 2) 300.

Η Αγορά των ελληνικών πόλεων από τη ρωμαϊκή κατάκτηση ως τον 3ο αι. μ.Χ.

Βασίλειος Ευαγγελίδης

Η λατρεία του αυτοκράτορα και του οίκου του αποτέλεσε ίσως μία από τις χαρακτηριστικότερες πτυχές της διαδικασίας ενσωμάτωσης των ελληνικών πόλεων στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία. Ήδη από τα τέλη του 1ου αι. π.Χ. κτήρια αφιερωμένα στην αυτοκρατορική λατρεία άρχισαν να κάνουν την εμφάνισή τους σε όλους τους βασικούς δημόσιους χώρους και κυρίως στην Αγορά, το πολυλειτουργικό κέντρο της αρχαίας πόλης. Η υιοθέτηση της λατρείας ήταν μία σταδιακή διαδικασία, στην οποία κάθε πόλη ανταποκρίθηκε διαφορετικά. Είναι ωστόσο βέβαιο ότι στα μέσα του 1ου αι. μ.Χ. οι ναοί και οι βωμοί της λατρείας αποτελούσαν πλέον βασικά χαρακτηριστικά του αστικού περιβάλλοντος κάθε ελληνικής πόλης. Η λειτουργία των κτηρίων αυτών ως ιδεολογικές αναφορές στη ρωμαϊκή εξουσία είναι μάλλον ξεκάθαρη. Τα κτήρια αυτά όμως ήταν επίσης και νέες αρχιτεκτονικές προσθήκες σε ένα δομημένο χώρο με μακρόχρονη ιστορία, στοιχείο που μας προκαλεί να εξετάσουμε τους τρόπους με τους οποίους επηρέασαν την αρχιτεκτονική και την οργάνωση του χώρου. Το ζήτημα αποκτάει ιδιαίτερη βαρύτητα αν λάβουμε υπόψη μας το γεγονός ότι η Αγορά ήταν ένας ανθρωποχώρος ιδεολογικά φορτισμένος, στον οποίο οποιαδήποτε αλλαγή ή προσθήκη είναι πιθανό ότι αντανάκλα βαθύτερες αλλαγές στην κοινωνία που τον χρησιμοποιούσε. Στο πλαίσιο αυτής της προσέγγισης το παρόν άρθρο παρουσιάζει κτήρια (από Αθήνα, Σπάρτη, Θήρα, Μαντίνεια, Θάσο κ.α.) τα οποία μας είναι γνωστό από αρχαιολογικές, επιγραφικές ή φιλολογικές πηγές ότι στέγασαν (ή μπορεί να στέγασαν) την αυτοκρατορική λατρεία στο χώρο της Αγοράς. Από την επισκόπηση των κτηρίων προκύπτει το συμπέρασμα ότι δεν υπήρξε κάποιο συγκεκριμένο αρχιτεκτονικό πλαίσιο (π.χ. τύπος κτηρίου) που να χαρακτηρίζει τη λατρεία. Για τη στέγαση της λατρείας χρησιμοποιήθηκε μία μεγάλη ποικιλία κτηρίων, από μονόπτερους ως παλαιά τροποποιημένα κτήρια. Τα περισσότερα από αυτά ανήκουν ξεκάθαρα στο πλαίσιο της παραδοσιακής ελληνικής αρχιτεκτονικής, στο οποίο όμως σταδιακά υπεισήλθαν και στοιχεία της σύγχρονης αρχιτεκτονικής, όπως για παράδειγμα οι κόγχες. Η χρήση ενός οικείου αρχιτεκτονικού πλαισίου δικαιολογείται σε μεγάλο βαθμό από το γεγονός ότι η λατρεία καθιερώθηκε από Έλληνες και απευθυνόταν σε Έλληνες, χωρίς την παρέμβαση της ρωμαϊκής εξουσίας. Είναι επίσης σαφές ότι τα κτήρια αυτά δεν άλλαξαν την παραδοσιακή οργάνωση του χώρου. Μολονότι σε περιπτώσεις χώρων, όπου υπήρχε η δυνατότητα διαμόρφωσης ή επέμβασης, τα κτήρια αυτά είχαν μία δεσπόζουσα θέση, δεν απέκτησαν ποτέ το ρόλο που είχαν οι κεντρικοί ναοί στα ρωμαϊκά Fora. Παρά ταύτα είναι σαφές ότι οι ναοί και οι βωμοί της λατρείας δεν αποτέλεσαν παραφωνία στο αρχιτεκτονικό τοπίο της Αγοράς αλλά ότι ενσωματώθηκαν αρμονικά σε αυτό, καθιστώντας έτσι τη λατρεία ένα αναπόσπαστο κομμάτι της αστικής ζωής.

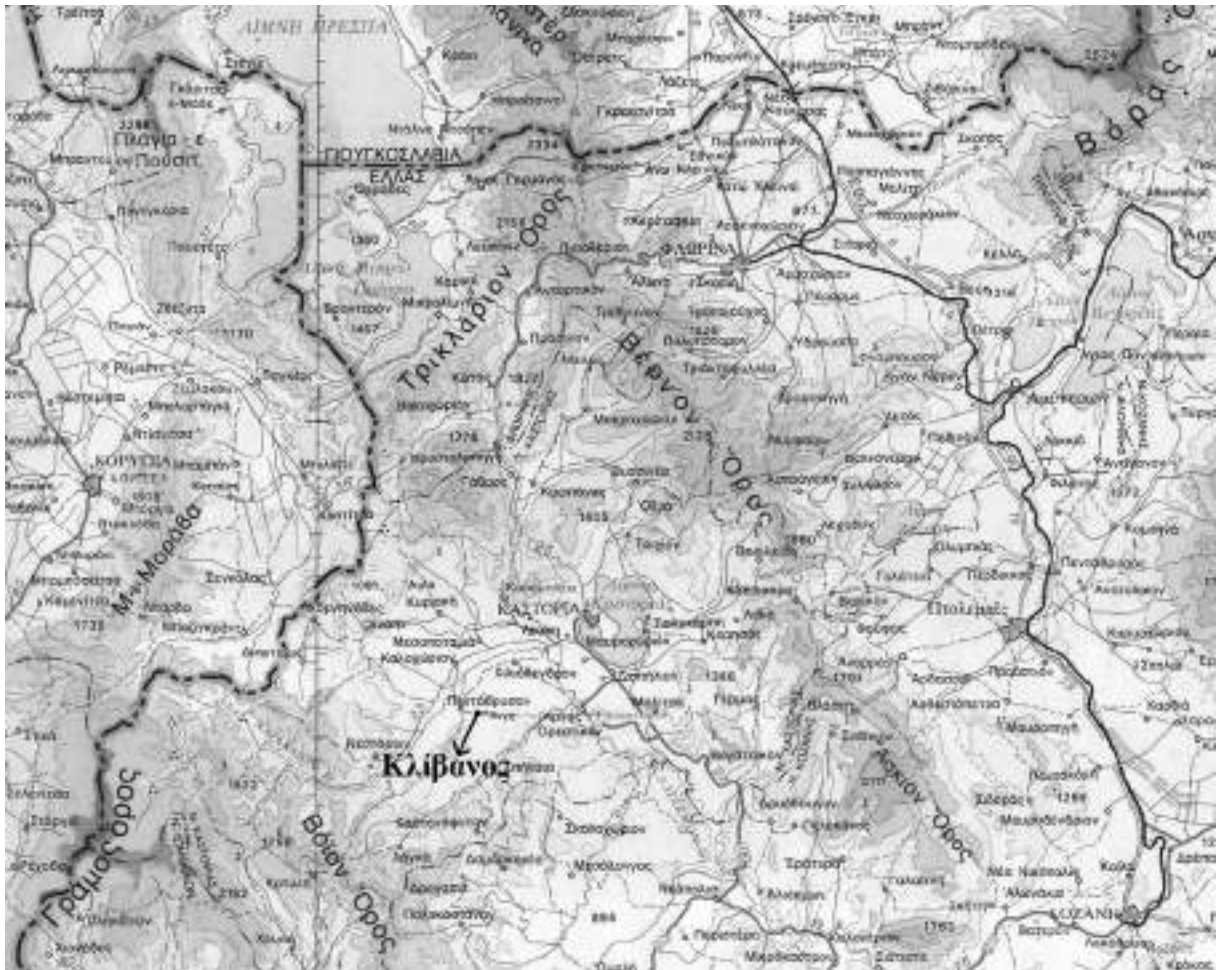
Ο κεραμικός κλίβανος Πενταβρύσου Καστοριάς¹

Αλέξανδρος Λαφτσιδης

Ο κλίβανος Πενταβρύσου τοποθετείται στο Ν. Καστοριάς, στην περιοχή της αρχαίας Ορεστίδας. Βρίσκεται περίπου 18 χλμ. ΝΔ της πόλης της Καστοριάς, ενώ απέχει 1.800 μ. από το ομώνυμο χωριό και 800 μ. από το γειτονικό χωριό της Αυγής. Η ακριβής του θέση εντοπίζεται αμέσως βόρεια του στενού δρόμου, που ενώνει τα δύο παραπάνω χωριά (εικ. 1). Η περιοχή αυτή παρουσιάζει κατοίκηση από τα προϊστορικά μέχρι και τα ελληνιστικά τουλάχιστον χρόνια και έχει προσφέρει πλούσια αρχαιολογικά δεδομένα. Έτσι, σε απόσταση μικρότερη των 200 μ. απλώνεται ο προϊστορικός οικισμός της Αυγής², ενώ σε γειτονικό λόφο ΝΔ του κλιβάνου ανασκάπτεται νεκροταφείο των αρχαϊκών, κλασικών και πρώιμων ελληνιστικών χρόνων³. Επιπλέον, βεβαιώνεται από παραδόσεις η ύπαρξη ενός δεύτερου νεκροταφείου ελληνιστικών χρόνων αμέσως ανατολικά της Πενταβρύσου και ενός τρίτου αρχαϊκών και ελληνιστικών χρόνων στα βόρεια του οικισμού της Αυγής⁴.

Ο εντοπισμός του κλιβάνου έγινε τον Οκτώβριο του 1996 από τον αρχαιοφύλακα του νομού, Παύλο Γάκο, καθώς κατά τη διάρκεια αυτοψίας αντίκρισε στον αγρό ιδιοκτησίας Παύλου Παύλου, μία μεγάλη συγκέντρωση από ψημένες μάζες πηλού⁵. Ακολούθησε διήμερη διερευνητική ανασκαφή, ώστε να διευκρινιστεί η φύση του αρχαίου μνημείου, που κάλυπτε η επίχωση. Μόλις εξακριβώθηκε ότι πρόκειται για κλίβανο, ο χώρος περιφράχτηκε για προστασία και μελλοντική έρευνα. Η συστηματική ανασκαφή του κλιβάνου πραγματοποιήθηκε από το γράφοντα το καλοκαίρι του 2004 σε τρεις φάσεις (2-3/8, 15-17/9 και 1/10). Ωστόσο, η έρευνα στο υπόλοιπο αγροτεμάχιο, για τον εντοπισμό ενδεχομένως κι άλλων κλιβάνων ή άλλων εγκαταστάσεων, αναμενόμενων στα πλαίσια ενός κεραμικού εργαστηρίου, δεν κατέστη δυνατή, λόγω της απροθυμίας του ιδιοκτήτη να συνααινέσει σε αυτήν και παρά το γεγονός ότι η περιοχή αυτή ήταν κατάσπαρτη από όστρακα, όμοια με αυτά που συλλέχθηκαν από το εσωτερικό του κλιβάνου⁶.

1. Το παρόν άρθρο βασίζεται στα συμπεράσματα της μεταπτυχιακής μου εργασίας με τίτλο «Ο κεραμικός κλίβανος Πενταβρύσου Καστοριάς». Για την παραχώρηση άδειας δημοσίευσης είμαι βαθιά υποχρεωμένος στον αρχαιολόγο Χ. Τσούγγαρη. Επίσης, για τις πολύτιμες συμβουλές και τις πάμπολλες διευκολύνσεις του ευχαριστώ θερμά τον καθηγητή μου Ι. Μ. Ακαμάτη. Θερμές ευχαριστίες οφείλω επίσης στην καθηγήτρια Σ. Δρούγου και στην επίκουρη καθηγήτρια Ε. Μανακίδου, μέλη της τριμελούς εξεταστικής επιτροπής, για τις χρήσιμες υποδείξεις τους. Επιπλέον, είμαι ιδιαίτερα ευγνώμων στην Ε. Χασακή, επίκουρη καθηγήτρια στο Department of Classics του Πανεπιστημίου της Αριζόνα, για τις πολύτιμες υποδείξεις και συμβουλές της στα θέματα τα σχετικά με τους κεραμικούς κλιβάνους. Η πατρότητα των σχεδίων ανήκει στους Ε. Λιάλη και Μ. Γκάτζιου, ενώ για τη συντήρηση των αγγείων του κλιβάνου υπεύθυνες είναι οι Α. Κιλιάφη, Θ. Μπινοπούλου, Ι. Κεχαγιά και Χ. Σερπεζούδη. Τέλος, η μελέτη των δειγμάτων αργιλικού υλικού πραγματοποιήθηκε από τον καθηγητή του Τμήματος Γεωλογίας του Α.Π.Θ., Σ. Δημητριάδη, τον οποίο και ευχαριστώ θερμά. Την υποψήφια διδάκτορα αγγλικής φιλολογίας Π. Χαραλαμπίδου ευχαριστώ για τις διορθώσεις επί του κειμένου της αγγλικής περίληψης.
2. Για την ανασκαφή του προϊστορικού οικισμού της Αυγής βλ. Γ. Στρατούλη, «Ο νεολιθικός οικισμός στην Αυγή Καστοριάς», *ΑΔ* 57 (2002), Χρονικά (υπό έκδοση). Της ίδιας, «Νεολιθική Αυγή Καστοριάς 2003-2004. Τα πρώτα βήματα ενός ερευνητικού προγράμματος», *ΑΕΜΘ* 18 (2004) 661-668. Της ίδιας, «Μεταξύ πηλών, πλίνθων και πασσάλων, μαγνητικών σημάτων και αρχαιολογικών ερωτημάτων: Τάφροι οριοθέτησης και θεμελίωσης στη Νεολιθική Αυγή Καστοριάς», *ΑΕΜΘ* 19 (2005) 595-606.
3. Χ. Τσούγγαρης, «Ανασκαφικές έρευνες στο νομό Καστοριάς κατά το 1999», *ΑΕΜΘ* 13 (1999) 617-619. Του ίδιου, «Ανασκαφικές έρευνες στο νεκροταφείο κλασικών χρόνων του νέου υδραγωγείου Πενταβρύσου Καστοριάς (2001-2004)», *ΑΕΜΘ* 18 (2004) 687-694.
4. *Ο.π.* (2004) 687.
5. Χ. Τσούγγαρης, «Νομός Καστοριάς», *ΑΔ* 51 (1996), Χρονικά Β₂, 543.
6. *Ο.π.*, 543.

Εικ. 1. Χάρτης του Νομού Καστοριάς (Γεωγραφική Υπηρεσία Στρατού).

Η ολοκλήρωση της ανασκαφής αποκάλυψε ένα κτίσμα που διαθέτει όλα τα βασικά δομικά χαρακτηριστικά των κεραμικών κλιβάνων, που επιχωριάζουν στις περιοχές της λεκάνης της Μεσογείου⁷. Πρόκειται, λοιπόν, αρχικά για δώροφο κτίσμα. Ο θάλαμος θέρμανσης είναι υπόγειος και σώζεται σχεδόν ακέραιος. Παρά το γεγονός ότι δεν διατηρείται καθόλου ο θάλαμος όπτησης, μπορούμε με αρκετή ασφάλεια να υποθέσουμε ότι βρισκόταν πάνω από την επιφάνεια του εδάφους, με βάση τη μικρή σχε-

τικά απόσταση του δαπέδου του θαλάμου θέρμανσης από το σημερινό επίπεδο του εδάφους. Από τα υπόλοιπα μέρη του κλιβάνου το στόμιο πυροδότησης διατηρείται κατά το ήμισυ περίπου, ενώ από την εσχάρα έχουν διατηρηθεί πολύ λίγα μόνο πλιθιά, που φέρουν ίχνη σπών (εικ. 2-3).

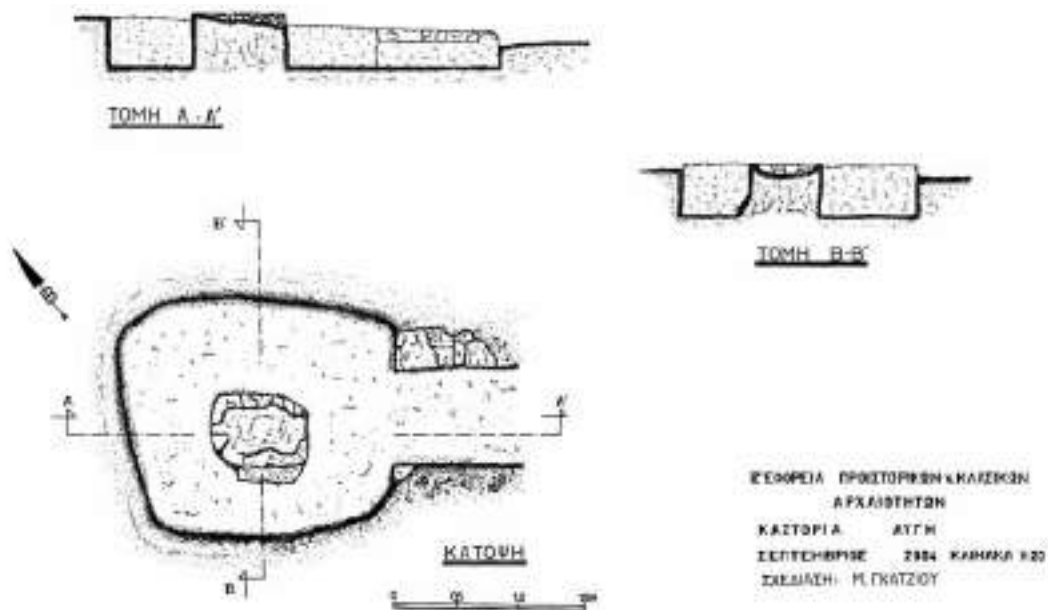
Ο κλιβανός θεμελιώθηκε στο φυσικό ανοιχτόχρωμο καστανό χρώμα και έχει προσανατολισμό ΒΔ-ΝΑ, με την είσοδό του στραμμένη προς τα ΝΑ⁸. Το μήκος του φτάνει τα 2,10 μ. και το πλάτος του

7. Για την τυπική μορφή ενός αρχαίου κεραμικού κλιβάνου σε αυτήν την περιοχή του αρχαίου κόσμου βλ. E. Hasaki, *Ceramic Kilns in Ancient Greece. Technology and Organization of Ceramic Workshops* (διδ. διατριβή), Cincinnati 2002, 70-72, 75-89. Α. Λαφτσιδης, *Ο κεραμικός κλιβανός Πενταβρύσου Καστοριάς* (μεταπ. εργασία), Θεσσαλονίκη 2007, 27-32.

8. Έχει υποστηριχθεί παλιότερα η άποψη, ότι η είσοδος του κλιβάνου έπρεπε να είναι προσανατολισμένη προς τους επικρατούντες ανέμους της κάθε περιοχής, ώστε να διευκολύνεται η έλκυσή του αέρα μέσα στον κλιβανό: P. Faure, *La vie quotidienne en Crete au temps de Minos (1500 avant J.C.)*, Παρίσι 1973, 217. Την άποψη αυτή απέρριψε ο Κ. Δαβάρας, «A Minoan pottery kiln at Palaikastro», *BSA* 75 (1980) 115 σημ. 2, ενώ ο Cook αναφέρει, πως μία προστατευμένη τοποθεσία ήταν συνήθης για τους ρωμαϊκούς κλιβάνους της Βρετανίας, ώστε να αποφεύγονται οι ισχυροί βόρειοι άνεμοι: R. M. Cook, «The Calke Wood Kiln», στον τόμο: *Ancient Greek and Related Pottery*, Proceedings of the International Vase Symposium in Amsterdam 12-15 April 1984, Άμστερνταμ 1984,

Εικ. 2. Ο κλίβανος Πενταβρύσου μετά την ολοκλήρωση της ανασκαφής. Άποψη από Α (προσωπικό αρχείο).

Εικ. 3. Σχεδιαστική αποτύπωση κλιβάνου (κάτοψη και τομές).

65. Την τελευταία άποψη υποστηρίζουν, επίσης, ο Κ. Μοσχάκης, «Ο κεραμικός κλίβανος Κ3 στον Φιλώτα Φλώρινας», *ΑΑΑ* 29-31 (1996-1998) 191 σημ. 7 και η Μ. Βάλλα, «Κεραμικός κλίβανος στην Ευρώπη του Νομού Κιλίκης», *ΑΑΑ* 13-18 (1990-1995) 111 σημ. 8. Η Χασακί, τέλος, επιχειρεί να αποσυσχετίσει τον προσανατολισμό των κλιβάνων από τους ανέμους, που πνέουν σε κάθε περιοχή, τονίζοντας, ότι αυτό που είχε μεγαλύτερη σημασία, ήταν η εναρμόνιση της εισόδου του κλιβάνου με την κλίση του εδάφους της περιοχής, όπου θεμελιωνόταν: Hasaki, *ό.π.*, 80. Αυτό, ωστόσο, δεν φαίνεται να ισχύει για την περίπτωση ενός μικρού κλιβάνου από την Αγορά της Πέλλας, σε επαφή με την ανατολική λεωφόρο, ο οποίος δεν ακολουθεί την κλίση της περιοχής Α-Δ, αλλά φαίνεται να έχει προσανατολισμό ΝΑ-ΒΔ. Γίνεται η υπόθεση ότι ο προσανατολισμός αυτός υπαγορευόταν από το γεγονός ότι, εάν ο κλίβανος ήταν στραμμένος προς Α, θα εισχωρούσε στο δρόμο: Π. Κοντοπούλου, *Ένα εργαστήριο κοροπλαστικής στην Αγορά της Πέλλας* (μεταπτ. εργασία), Θεσσαλονίκη 2002, 91 σημ. 20. Προστίθεται, έτσι, στο ζήτημα του προσανατολισμού των κλιβάνων κι ένας ακόμη παράγοντας, ο χωροταξικός.

Εικ. 4. Ο κλίβανος Πενταβρύσου μετά την ολοκλήρωση της ανασκαφής. Άποψη από Δ (προσωπικό αρχείο).

τα 1,80 μ., ενώ το μέγιστο σωζόμενο ύψος είναι 0,40 μ. Το σχήμα του μπορεί, εκ πρώτης όψεως, να θεωρηθεί ορθογώνιο, ωστόσο, το γεγονός ότι οι γωνίες είναι αποστρογγυλεμένες καθώς και το ότι η Β πλευρά διαμορφώνεται καμπύλη, υποδεικνύουν πως πρόκειται για έναν απιόσχημο κλίβανο (εικ. 4).

Ο θάλαμος θέρμανσης είναι, όπως προαναφέρθηκε, σκαμμένος στο φυσικό έδαφος. Τα πλευρικά του τοιχώματα σώζονται σε αρκετό ύψος (0,26-0,40 μ.)· είναι διαμορφωμένα σχεδόν κάθετα, εκτός από το τοίχωμα της ανατολικής πλευράς, το οποίο εμφανίζει μία ελαφριά κοιλότητα. Τα κάθετα αυτά τοιχώματα έφεραν επάλειψη λεπτού στρώματος

πηλού⁹, που σε πολλά σημεία είχε αποκτήσει μια πρασινωπή απόχρωση, ενώ εμφανή είναι σε πολλά σημεία και τα ίχνη καύσης, μάρτυρες των υψηλών θερμοκρασιών, που είχαν αναπτυχθεί στο χώρο αυτό. Το δάπεδο του κλιβάνου αποτελείται από πατημένο πηλόχωμα, το οποίο στερεοποιήθηκε από τις συνεχείς καύσεις, και δεν διατηρείται μόνο στο ΝΑ τμήμα του θαλάμου θέρμανσης. Η μετάβαση από τα πλευρικά τοιχώματα στο δάπεδο γίνεται ομαλά. Στο κέντρο σχεδόν του θαλάμου θέρμανσης βρίσκεται ο πεσσίσκος στήριξης της εσχάρας, που εντάσσει τον κλίβανο στον τύπο Ια¹⁰. Έχει μήκος 0,80 μ. και πλάτος 0,70 μ., ενώ το μέγιστο σω-

9. Η επάλειψη των κάθετων τοιχωμάτων του θαλάμου καύσης με ένα ή περισσότερα στρώματα πηλού αποτελεί κοινό τόπο για τα περισσότερα παραδείγματα ανεσκαμμένων κλιβάνων: Hasaki, *ό.π.* (σημ. 7) 77. Α. Δεσποίνη, «Κεραμικοί κλίβανοι Σίνδου», *ΑΕ* 1982, 63, 69, 71, 75, 81. Βάλλα, *ό.π.* (σημ. 8) 111 σημ. 8. Λ. Λαμπροπούλου, «Δύο κεραμικοί κλίβανοι στην Αταλάντη Λοκρίδος» *ΑΑΑ* 16 (1983) 74-79 (κυρίως 75). Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, «Νέο εργαστήριο κεραμικής και κοροπλαστικής στην Πέλλα», *ΑΕΜΘ* 7 (1993) 175-177.

10. Με τη συμβατική αυτή ονομασία περιγράφονται οι κεραμικοί κλίβανοι, που διαθέτουν κυκλικό ή ελλειψοειδή θάλαμο θέρμανσης και των οποίων η μέθοδος στήριξης της εσχάρας συνίσταται σε έναν κεντρικό κυκλικό ή ορθογώνιο πεσσίσκο. Ειδικότερα για τους τύπους ταξινόμησης των αρχαίων κεραμικών κλιβάνων βλ. N. Cuomo Di Caprio, «Proposta di classificazione delle fornaci per ceramica e laterizi nell' area italiana, dalla preistoria a tutta l' epoca romana», *Sibirium* 11 (1971-72) 371-414. Της ίδιας, «Urdraught pottery kilns and tile kilns in Italy in pre-Roman and Roman times», *ActPrHistA* 9/10 (1978-79) 21-31. Hasaki, *ό.π.* (σημ. 7) 138-185. Λαφτσιδης, *ό.π.* (σημ. 7) 32-36.

ζόμενο ύψος του είναι 0,36 μ.¹¹. Πρόκειται για ένα ασυνήθιστου σχήματος στήριγμα, καθώς έχει κάθετες τις τρεις πλευρές του αλλά καμπύλη την ανατολική. Η καμπύλη αυτή πλευρά βρίσκεται προς την είσοδο του κλιβάνου, όχι, όμως, απόλυτα εναρμονισμένη με αυτήν αλλά λίγο νοτιότερα¹². Ο πεσσίσκος είναι κατασκευασμένος από ωμά πλιθιά, τα οποία πιθανόν είχαν πλαστεί στο χέρι, αλλά αυτά που ανήκουν στις ευθείες πλευρές ίσως να είχαν κατασκευαστεί μέσα σε καλούπια¹³. Τα πλιθιά αυτά, συναρμοσμένα και επιχρισμένα εξωτερικά με πηλόχωμα, δημιουργούν ένα περιβλήμα, του οποίου το εσωτερικό φαίνεται πως αποτελούσε το φυσικό έδαφος, που δεν είχε αφαιρεθεί, κατά το αρχικό άνοιγμα του λάκκου για τη θεμελίωση του κλιβάνου.

Όπως προαναφέρθηκε, στη ΝΑ πλευρά του θαλάμου θέρμανσης ανοίγεται η είσοδος του κλιβάνου, με το στόμιο πυροδότησης, το οποίο ορίζεται από δύο παραστάδες. Η βόρεια παραστάδα σώζεται ολόκληρη και έχει μήκος 1 μ. και πλάτος 0,35 μ., ενώ διατηρείται σε ύψος 0,35 μ. από το δάπεδο του κλιβάνου. Αποτελείται από τρεις σειρές πλίνθων. Από τη νότια παραστάδα, αντίθετα, της οποίας το σωζόμενο ύψος είναι κατά 5 εκ. χαμηλότερο, διατηρείται μόνο το μικρό γωνιακό τμήμα της ανώτερης πλίνθου, που βρίσκεται εγγύτερα του θαλάμου θέρμανσης. Το πλάτος της εισόδου κυμαίνεται από 0,68 μ. έως 0,72 μ. (στο σημείο ένωσης με το

θάλαμο θέρμανσης). Δεν σώζεται κανένα ίχνος από τη θολωτή στέγαση, που συνήθως διέθεταν τα στόμια πυροδότησης, όμως βρέθηκαν στο χώρο αυτό δύο πηλόμαζες, τόσο καμένες, ώστε να έχουν υαλοποιηθεί σε ορισμένα σημεία και οι οποίες μπορεί να προέρχονται από τη στέγαση του δρόμου¹⁴. Στο ανατολικό άκρο του προστομαίου δρόμου αποκαλύφθηκε μία λίθινη πλάκα, που αποτελούσε, ασφαλώς, μέρος του δαπέδου του. Παρατηρήθηκε, ότι το στόμιο πυροδότησης παρουσιάζει μία μικρή καθοδική κλίση προς τα έξω, γεγονός που βοηθούσε την έλκυση του θερμού αέρα¹⁵. Τα ίχνη καύσης που εντοπίστηκαν στο στόμιο πυροδότησης ήταν πολύ λίγα, ενώ ένα αρκετά παχύ στρώμα καύσης αποκαλύφθηκε αμέσως εντός της εισόδου, κάτω από την καμπύλη πλευρά του πεσσίσκου στήριξης. Επιπλέον, ένα μικρό ίχνος καύσης βρέθηκε στο μέσο της νότιας πλευράς του θαλάμου θέρμανσης, σε επαφή σχεδόν με το κάθετο τοίχωμα. Μία ερμηνεία, που μπορεί να δοθεί στο σημείο αυτό, για την παρουσία τόσο λίγων σχετικά σημείων με ίχνη καύσης, μπορεί να είναι το ότι, μετά το τέλος κάθε όπτησης, ακολουθούσε σχολαστικός καθαρισμός του χώρου¹⁶ ή ότι ο κλίβανος χρησιμοποιήθηκε για μικρό σχετικά χρονικό διάστημα¹⁷. Ενδιαφέρον είναι, επίσης, το γεγονός ότι η πάνω σειρά πλιθιών των παραστάδων του στομίου πυροδότησης έχει λεία επιφάνεια και ένα έντονα λευκό χρώμα, που υποδεικνύει

11. Στο ύψος αυτό πρέπει να προστεθούν ακόμη 8-9 εκ., διάσταση που ανήκει στις ανώτερες πλίνθες του πεσσίσκου, οι οποίες αφαιρέθηκαν για αρχαιομαγνητικές μετρήσεις.
12. Ενδεχομένως να είχε αρχικά σχεδιαστεί και κατασκευαστεί ορθογώνιο ή κυκλικό, αλλά να παραμορφώθηκε μετά το πρώτο ψήσιμο, όπως συχνά συνέβαινε με διάφορα μέρη του κλιβάνου: Hasaki, *ό.π.* (σημ. 7) 77 σημ. 11. Επιπλέον, ένας παρόμοιος σχήματος πεσσίσκος εντοπίζεται σε έναν κεραμικό κλίβανο στη θέση «Φαρί» της Θάσου, για τον οποίο οι ανασκαφείς υποστηρίζουν ότι αρχικά ήταν κυκλικός, αλλά απέκτησε αυτό το ακανόνιστο σχήμα έπειτα από κάποια επισκευή: Κ. Περιστέρη – F. Blondé – J. Y. Perreault – M. Brunet, «Θάσος 1985. Πρώτη ανασκαφική έρευνα σ' ένα εργαστήριο αγγειοπλαστικής στη θέση «Φαρί» Σκάλας Μαρίων», *AAA* 18 (1985) 29-30. Μπορεί, ωστόσο, το σχήμα αυτό να αποτελεί σκόπιμη επιλογή του κεραμέα και στην περίπτωση αυτή πρέπει κανείς να σκεφτεί την πρακτική σκοπιμότητά του, όπως το ότι η καμπύλη διαμόρφωση αυτής της πλευράς βοηθούσε στην ομοιόμορφη κατανομή της πυρακτωμένης ήδη καύσιμης ύλης βόρεια και νότια του πεσσίσκου, όταν ο κεραμέας την ωθούσε με κάποιο μακρύ εργαλείο από τον προστομαίο δρόμο προς το εσωτερικό του θαλάμου θέρμανσης.
13. Μία ένδειξη για το ότι τα πλιθιά αυτά δεν ψήνονταν, αλλά αφήνονταν να στεγνώσουν στον ήλιο, μέσα σε κάποιο καλούπι, αποτελούν πέντε πλιθιά, τα οποία φέρουν στη μία πλευρά τους αποτυπώματα ζώων, κυρίως σκύλων και πιθανόν προβάτων, που προφανώς πάτησαν πάνω στα πλιθιά, όσο αυτά είχαν αφαιρεθεί σε υπαίθριο χώρο για να στεγνώσουν.
14. Καθώς το μεγαλύτερο μέρος της καύσης λάμβανε χώρα στο στόμιο πυροδότησης, είναι επόμενο οι συνεχείς υψηλότερες θερμοκρασίες να οδηγούσαν στην υαλοποίηση των τοιχωμάτων του προστομαίου δρόμου: Hasaki, *ό.π.* (σημ. 7) 77.
15. Ο Cook αναφέρει ότι συχνά τα στόμια πυροδότησης μπορούσαν να έχουν μία παρόμοια καθοδική κλίση της τάξης των 5-10 μοιρών: R. M. Cook, *Ελληνική αγγειογραφία*, Αθήνα ³1994, 315.
16. Ενισχυτικός για την ερμηνεία αυτή είναι ο μικρός βαθμός συγκόλλησης των οστράκων, που δηλώνει ότι προέρχονται από διαφορετικές όπτησεις. Το αδύνατο, όμως, σημείο της ερμηνείας είναι, ότι δεν εξηγεί, για ποιο λόγο δεν απομακρύνθηκαν ταυτόχρονα και τα διάφορα όστρακα από τα αποτυχημένα προϊόντα του κλιβάνου, που βρέθηκαν σε αρκετά μεγάλες ποσότητες κατά την ανασκαφή.
17. Για τη διάρκεια χρήσης του κλιβάνου βλ. παρακάτω, 170-172.

Εικ. 5. Πλίνθος από την εσχάρα (προσωπικό αρχείο).

ότι, κάποια στιγμή τουλάχιστον, βρισκόταν σε άμεση επαφή με τη φωτιά. Ενδεχομένως, σε κάποιο χρονικό σημείο το δάπεδο του στομίου πυροδότησης να είχε αναρθεί ή να είχε μπαζωθεί και υψωθεί, με αποτέλεσμα η φωτιά να πυροδοτείται στο ύψος των παραστάδων αυτών.

Από την εσχάρα δεν σώζεται κατά χώραν, όπως αναφέρθηκε και πιο πάνω, κανένα τμήμα. Ωστόσο, μπορούν να αναγνωριστούν λίγες πηλόμαζες, οι οποίες φέρουν ίχνη οπών και, επομένως, προέρχονται από αυτό το τμήμα του κλιβάνου. Μία από αυτές, μάλιστα, έφερε ως ενίσχυση ένα ενσωματωμένο όστρακο¹⁸, κατασκευαστικό στοιχείο, που συναντάται συχνά στις εσχάρες¹⁹ (εικ. 5). Βρέθηκαν αρκετά ακόμη όστρακα που έφεραν πάνω τους κολλημένες μάζες πηλού και φαίνεται πως ανήκαν στην εσχάρα²⁰. Τέλος, βρέθηκαν, κατά την ανασκαφή, πολλές πηλόμαζες, των οποίων η μία πλευρά ήταν

Εικ. 6. Ενδεικτική τοποθέτηση των καμπύλων πλιθίων επένδυσης του θαλάμου θέρμανσης (προσωπικό αρχείο).

πρασινωπή και έφερε αυλακίες ή δαχτυλιές. Το γεγονός ότι είχαν πρασινωπή απόχρωση, υποδεικνύει πως βρισκόταν μέσα στο θάλαμο θέρμανσης, όπου αναπτύσσονταν οι αναγκαίες για τη δημιουργία της υψηλής θερμοκρασίας. Οι δύο πιθανές διαθέσιμες επιφάνειες για τις πηλόμαζες αυτές είναι τα πλαϊνά τοιχώματα του θαλάμου θέρμανσης και η κάτω όψη της εσχάρας, μαζί με τους πήλινους βραχιόνες, που τη στήριζαν. Είναι, μάλιστα, πολύ ενδιαφέρον το ότι υποστηρίζεται πως συχνά η επιφάνεια των βραχιόνων αυτών έφερε αυλακίες²¹. Μπορούμε, επομένως, να υποθέσουμε, ότι οι πηλόμαζες αυτές προέρχονται από τους βραχιόνες, που ξεκινώντας από τον πεσσίκο διακλαδίζονταν στην κάτω επιφάνεια της εσχάρας, βοηθώντας έτσι στη στήριξή της. Συγκεκριμένα, από το υλικό του κλιβάνου που συγκεντρώθηκε, αναγνωρίζονται, με κάποια επιφύλαξη, δύο τμήματα τέτοιων βραχιόνων.

Εντύπωση, ακόμη, προκαλεί η εύρεση σε μεγάλη ποσότητα ορθογώνιων πλιθίων, σε διάφορες διαστάσεις²², των οποίων το προφίλ εμφανίζει κάποια καμπυλότητα. Τα πλιθιά αυτά ερμηνεύτηκαν, με βάση κι άλλα παράλληλα²³, ως εσωτερική επέν-

18. Πρόκειται για το ΚΑΑΝ 467.

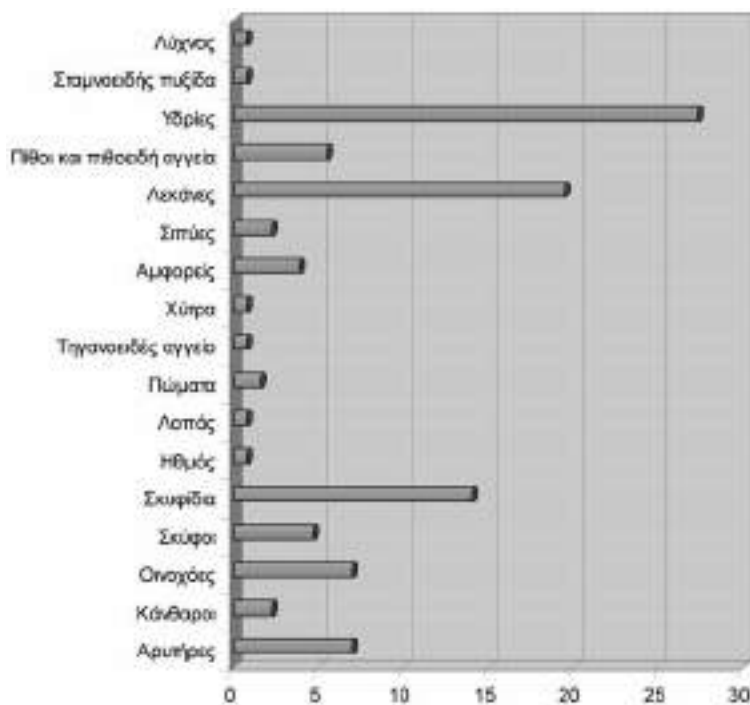
19. Δεσποίνη, *ό.π.* (σημ. 9) 68. Hasaki, *ό.π.* (σημ. 7) 84.

20. Πρόκειται για τους αρ. 2, 99, 43, 17, 136 και 67.

21. Hasaki, *ό.π.* (σημ. 7) 86.

22. Το ύψος τους κυμαίνεται από 18 έως και άνω των 29 εκ., το πλάτος μπορεί να μετρηθεί σε δύο παραδείγματα και είναι 22 και 39 εκ. αντίστοιχα, ενώ σχετικά σταθερό είναι το πάχος, που κυμαίνεται από 7 έως 9,5 εκ.

23. Πρβλ. έναν κεραμικό κλιβάνο ελληνιστικών χρόνων από την Αθήνα: Ε. Λυγκούρη-Τόλια, *ΑΔ* 40 (1985) 27. Ακόμη, ίδια διαμόρφωση παρουσιάζουν οι κλιβάνοι 1, IV, VI, VII και VIII στο Vardarski Rid: S. Blaževska, «Pottery Kilns», στον τόμο: D. Mitrevski (επιμ.), *Vardarski Rid*, Vol. I, Σκόπια 2005, 262, 264-265, 267 εικ. 1, 3-4. Επιπλέον, ο Ι. Μ. Ακαμάτης με πληροφόρησε για την ύπαρξη κεραμικών κλιβάνων στα ΝΑ της Αγοράς της Πέλλας, στους οποίους τα τοιχώματα των θαλάμων θέρμανσης ήταν και πάλι επενδεδυμένα με πλιθρες. Τέλος, την ίδια ακριβώς ανάγκη για μόνωση εμφανίζει και ένας κλιβάνος από την Ερέτρια. Η διαφορά στην περίπτωση αυτή είναι ότι η μόνωση επιτυγχάνεται με μεγάλους κορινθιακούς στρωτήρες: Π. Γ. Θέμελης, «Αρχαιότητες και μνημεία Ευβοίας», *ΑΔ* 24 (1969), Χρονικά Β₁, 203.

Εικ. 7. Γράφημα ποσοτικής εμφάνισης σχημάτων αγγείων.

δυση του θαλάμου θέρμανσης για την επιπλέον προστασία και μόνωση του κλιβάνου από τις υψηλές θερμοκρασίες. Πρέπει να περιέτρεχαν χαμηλά όλη την περίμετρο του θαλάμου θέρμανσης σε μία ή δύο επάλληλες σειρές, αν και ο αριθμός των ευρεθέντων παραδειγμάτων δεν αρκεί για να καλύψει δύο φορές όλη αυτήν την απόσταση (εικ. 6). Λίγα από τα πλιθιά είχαν τη μία γωνία τους διαγώνια κομμένη, αλλά δεν κατέστη δυνατό να ερμηνευθεί η ιδιομορφία αυτή. Όλα τα παραπάνω πλιθιά είναι καλά ψημένα, ωστόσο, δεν εμφανίζουν τα ίχνη καύσης ή τις πολύ ασπρισμένες ή πρασινωπές επιφάνειες, που θα ήταν αναμενόμενες λόγω του σημείου τοποθέτησής τους²⁴.

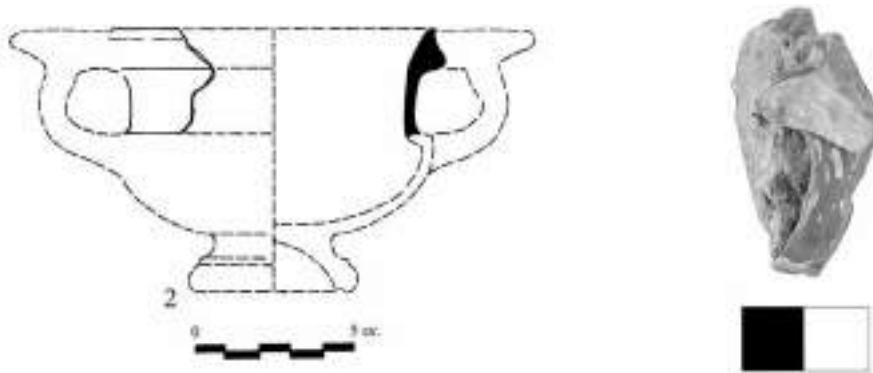
Από το θάλαμο όπτησης, τέλος, δεν εντοπίστηκε με βεβαιότητα κανένα τμήμα του. Ωστόσο, πολλές από τις άμορφες πλίθρες από τα ανώτερα σημεία του στρώματος καταστροφής του βόρειου κυρίως τμήματος, ίσως να προέρχονταν από αυτό το μέρος του κλιβάνου. Δεν μπορεί, επίσης, να αναγνωριστεί κανένα τμήμα της θολωτής στέγασης

του θαλάμου όπτησης, αλλά γίνεται η υπόθεση ότι πρέπει να είχε ένα μόνιμο χαρακτήρα, λόγω του αρκετά μεγάλου μεγέθους του κλιβάνου, αφού θα ήταν ασύμφορο να στεγάζεται εκ νέου κάθε φορά, πριν από μία νέα όπτηση.

Κατά την ανασκαφή του κλιβάνου και συγκεκριμένα κατά τη διαδικασία απομάκρυνσης της επίχωσης του εσωτερικού του, προέκυψε ένας μεγάλος αριθμός ευρημάτων. Πρόκειται στη συντριπτική πλειονότητά τους για όστρακα αγγείων, των οποίων, όμως, η κατάσταση διατήρησης είναι πολύ αποσπασματική. Κυριαρχεί η αβαφής χρηστική κεραμική, με μεγάλη ποικιλία σχημάτων, χωρίς, ωστόσο, να λείπουν και δείγματα μελαμβαφούς και ερυθροβαφούς κεραμικής (εικ. 7). Από τα υπόλοιπα, περιορισμένα σε αριθμό, ευρήματα, γίνεται μνεία στα στηρίγματα όπτησης, σε ορισμένες αγνύθες και σε μία λίθινη σφαίρα.

Όσον αφορά στα ευρήματα κεραμικής και συγκεκριμένα στα αγγεία πόσης, εντοπίστηκαν τμή-

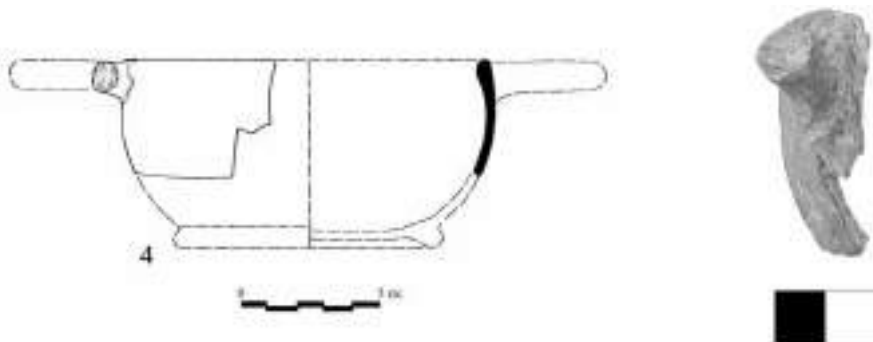
24. Η απουσία ιχνών καύσης μπορεί να δικαιολογηθεί, αν ληφθεί υπόψη ότι οι πλίνθοι αυτοί πρέπει να έφεραν επάλειψη στρώματος πηλού, το οποίο δεν διατηρείται και στο οποίο θα είχαν αποτυπωθεί τα ίχνη καύσης. Ωστόσο, το παραπάνω στοιχείο, ενδεχομένως, να υποδεικνύει και μία διαφορετική τοποθέτηση των πλιθιών αυτών, όπως για παράδειγμα στο κατώτερο τμήμα του υπέργειου θαλάμου όπτησης.

Εικ. 8. Ο κύνθαρος αρ. 2. Σχέδιο και τομή (προσωπικό αρχείο).

ματα τριών κανθάρων και έξι σκύφων²⁵. Τα τμήματα κανθάρων, για τα οποία γίνεται λόγος, είναι οι αρ. 3, 2 και 1²⁶. Το πρώτο προέρχεται από τη λαβή του αγγείου, το δεύτερο από το λαιμό και το χείλος, ενώ το τελευταίο σώζει μέρος του σώματος και του λαιμού. Ο πηλός τους είναι πολύ καθαρός, καθώς η μαρμαρυγία είναι πολύ λίγη και οι ασβεστολιθικές προσμίξεις ελάχιστες, ενώ διακρίνονται, ακόμη, πολύ λίγα μόνο ιζήματα. Τα δύο από τα τρία όστρακα φέρουν στιλπνό μελανό γάνωμα και μόνο ο αρ. 2 είναι καλυμμένο από καστανό επίχρισμα (εικ. 8). Με γνώμονα το σχήμα τους, τα όστρακα εντάσσονται στον τύπο του «κλασικού» κανθάρου.

Από το σύνολο των οστράκων που προέρχονται από σκύφους, τα τρία είναι αβαφή, ενώ τα άλλα τρία προέρχονται από μελαμβαφή παραδείγματα. Παρά το μικρό αριθμό και την αποσπασματικότητα των οστράκων αυτών, μπορούν να αναγνωριστούν τρεις τουλάχιστον διαφορετικοί τύποι αυτού του σχήματος. Έτσι, ο αρ. 4 εντάσσεται, βάσει σχήματος, στον τύπο *bolsal*²⁷ (εικ. 9). Διατηρείται μικρό μέρος του σώματος και του χείλους, καθώς και η γένεση της μίας λαβής. Καθώς σώζεται, μάλιστα, το μεγαλύτερο μέρος της τομής του, μπορεί να τοποθετηθεί στα αρχικά στάδια εξέλιξης του σχήματος. Το ψηλό κάθετο σώμα και το κάθετο χείλος

Εικ. 9. Ο σκύφος αρ. 4. Σχέδιο και τομή (προσωπικό αρχείο).

25. Οι αριθμοί αυτοί αντιστοιχούν σε ποσοστό 2,3% και 4,6% αντίστοιχα, επί του συνολικού αριθμού των ευρεθέντων οστράκων.

26. Οι αριθμοί, που αναφέρονται στο παρόν άρθρο και με τους οποίους ονοματίζονται τα ευρήματα, ταυτίζονται με τους αριθμούς καταλόγου της κύριας μεταπτυχιακής εργασίας μου, και αντιστοιχίζονται με τους αριθμούς καταγραφής στο Ευρετήριο Ευρημάτων: Λαφτσιδης, *ό.π.* (σημ. 7) 133-135 και στο παρόν κείμενο, 37-39. Όπου, ωστόσο, γίνεται αναφορά σε κάποιο εύρημα με τον αριθμό καταγραφής του, αυτό συμβαίνει γιατί το συγκεκριμένο εύρημα δεν κρίθηκε σκόπιμο να συμπεριληφθεί στον κατάλογο ευρημάτων, με αποτέλεσμα να μην διαθέτει αριθμό καταλόγου.

27. Η ονομασία είναι συμβατική και προήλθε από τη συγχώνευση των ονομάτων δύο πόλεων, της Μπολόνια (*Bologna*) και της Θεσσαλονίκης (*Salonica*), όπου αρχικά εντοπίστηκαν ερυθρόμορφα παραδείγματα αυτού του τύπου: B. A. Sparkes – L. Talcott, *The Athenian Agora, Vol. XII, Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries B.C.*, New Jersey 1970, 107 σημ. 1. Τον όρο αυτό εισήγαγε ο J. D. Beazley, «Miniature Panathenais», *BSA* 40 (1940-45) 18-19 σημ. 2.

παραπέμπουν στον σκύφο Ρ 8092 από την αθηναϊκή Αγορά, γεγονός που κάνει πολύ πιθανή μία χρονολόγηση γύρω στα 420 π.Χ. Η ιδιαιτερότητα του οστράκου αυτού έγκειται στο ότι είναι αβαφές και αποτελεί, επομένως, μίμηση του γνωστού μελαμβαφούς και ερυθροβαφούς σχήματος, φαινόμενο, που δεν πρέπει να ήταν σπάνιο για τα μικρά περιφερειακά εργαστήρια του αρχαίου ελληνικού κόσμου.

Στον τύπο του βαθέος σκύφου φαίνεται πως εντάσσεται ο αρ. 6²⁸. Στην ταύτιση αυτή οδηγεί η ψηλή κωνική δακτυλιόσχημη βάση, με τα ίχνη καστανού επιχρίσματος. Το επίχρισμα διατηρείται καλύτερα στο σωζόμενο τμήμα του πυθμένα του αγγείου, είναι σχεδόν τελείως απολεπισμένο από τα κάθετα τοιχώματα της βάσης, αλλά διακρίνεται και στην επιφάνεια έδρασής της. Λείπει, ωστόσο, τελείως από την κάτω επιφάνεια της βάσης, στοιχείο που παραπέμπει και στα αντίστοιχα αγγεία από την Αγορά της Αθήνας²⁹. Επίσης, σε βαθύ σκύφο, μάλλον, παραπέμπει και το θραύσμα 7, με το πολύ βαθύ σώμα, που φαίνεται να διαγράφεται.

Ένας ακόμη τύπος σκύφου, που αντιπροσωπεύεται με ένα μόλις παράδειγμα στο κεραμικό υλικό του κλιβάνου είναι ο μόνωτος σκύφος³⁰. Πρόκειται για τον αρ. 8, που φαίνεται να εντάσσεται στην τελευταία περίοδο εμφάνισης του σχήματος (πρώιμος 3ος αι. π.Χ.). Παρά την αποσπασματικότητά του, μπορεί να συγκριθεί, λόγω του έντονα εισέχοντος χείλους και της οριζόντιας λαβής, που δεν ανεβαίνει πάνω από το ύψος του χείλους, με τον σκύφο Ρ 2866 από την αθηναϊκή Αγορά και έτσι να τοποθετηθεί στο α' τέταρτο του 3ου αι. π.Χ.

Η πολύ αποσπασματική διατήρηση των υπολειπόμενων οστράκων, αρ. 9 και 5, σε συνάρτησή με

την προέλευσή τους από μη χαρακτηριστικό σημείο του αγγείου, δεν επιτρέπει την ασφαλή ταξινόμησή τους σε κάποιο συγκεκριμένο τύπο σκύφου. Όσον αφορά στα χαρακτηριστικά του πηλού, από τον οποίο προήλθαν οι εξεταζόμενοι σκύφοι, αυτός περιέχει σε μικρές ποσότητες ιζήματα, μαρμαρυγίες και ασβεστολιθικές προσμίξεις, ενώ το χρώμα του κυμαίνεται από ροδαλό έως ανοιχτό καστανό.

Ακολουθεί η παράθεση των θραυσμάτων οικιακών σκευών, που αποτελούν και τη μεγαλύτερη κατηγορία αγγείων, που περισυνελέχθησαν από το εσωτερικό του κλιβάνου, καθώς σε αυτήν περιλαμβάνονται εννέα διαφορετικά σχήματα αγγείων. Πρόκειται για οινοχόες, αρυτήρες, αμφορείς, σιπύες, πίθους και πιθοειδή αγγεία, λεκάνες, υδρίες, σκυφίδια και έναν ηθμό. Η εικόνα που παρουσιάζουν τα παραδείγματα όλων των παραπάνω σχημάτων είναι παρόμοια με αυτήν των αγγείων πόσης, καθώς το κύριο χαρακτηριστικό τους είναι η αποσπασματικότητα.

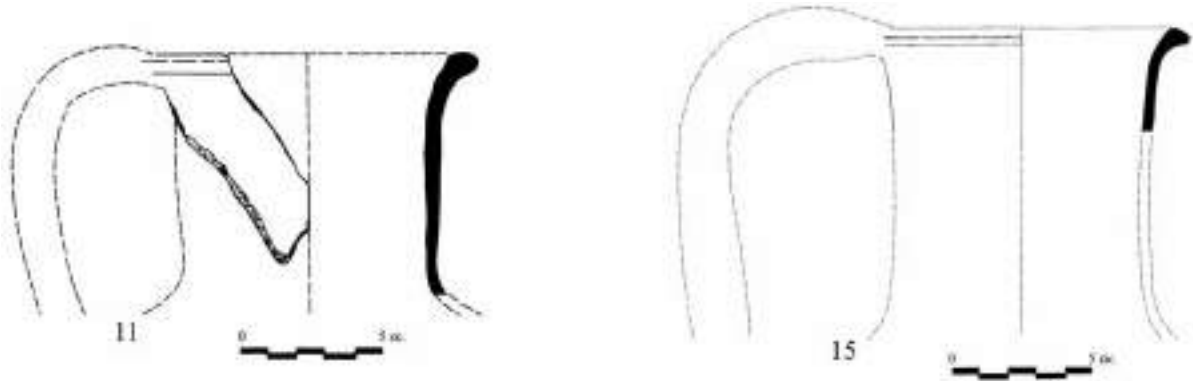
Ειδικότερα, για κάθε ένα από τα παραπάνω σχήματα, οι οινοχόες αντιπροσωπεύονται στο υλικό του κλιβάνου από εννέα αβαφή θραύσματα³¹. Όλα προέρχονται από το λαιμό και το χείλος του αγγείου. Δυστυχώς, η αποσπασματικότητά τους καθιστά δύσκολη έως αδύνατη την έστω και σχεδιαστική συμπλήρωση και αναπαράστασή τους (εικ. 10). Η σύσταση του πηλού χαρακτηρίζεται από άφθονη μαρμαρυγία, αλλά όχι πολύ συχνή εμφάνιση ασβεστολιθικών προσμίξεων. Παράλληλα, αρκετά είναι τα ιζήματα που έχουν επικαθίσει στην επιφάνεια του πηλού, του οποίου το χρώμα ποικίλλει από ερυθρωπό κίτρινο έως ανοιχτό γκριζό. Ο μικρός βαθμός διάσωσης των τμημάτων αυτών κάνει πολύ δύσκολη την ταξινόμησή τους σε κάποιους

28. Πρόκειται για ένα σχήμα, που μοιάζει πολύ με τη λεκάνη, αλλά σε αντίθεση με αυτήν, φέρει γάνωμα και δεν διαθέτει λαβές. Παραδείγματα του προέρχονται κυρίως από την Αττική αλλά και από άλλες περιοχές. Πρβλ. S. I. Rotroff, *The Athenian Agora, Vol. XIX, Hellenistic Pottery. Athenian and Imported Wheelmade Table Ware and Related Material*, New Jersey 1997, 167-168, αρ. 1090-1105. K. Braun, «Der Dipylon-Brunnen B₁: Die Funde», *AM* 85 (1970) 129-269, πίν. 27. I. R. Metzger, «Piraeus-Zisterne», *AD* 26 (1971), Μελέται, Α', 41-94.

29. Rotroff, *ό.π.*, 167.

30. Προτιμάται εδώ η χρήση του όρου «μόνωτος σκύφος», παρόλο που στη βιβλιογραφία έχει καθιερωθεί και ο όρος *κάναστρον*, που πιστεύεται ότι αντιστοιχεί στο αρχαίο όνομά του. Τους όρους *κάναστρον* και *κάνασθον* πρώτος εισήγαγε στην έρευνα ο R. M. Cook, «The Homeric Epigram to the Potters», *The Classical Review* 65 (1951) 9. Την άποψη αυτή προώθησαν περαιτέρω οι M. J. Milne, «The Poem Entitled Kiln», στον τόμο: J. V. Noble, *The Techniques of Painted Attic Pottery*, Appendix III, Λονδίνο 1988, 192-194 εικ. 262-263 και N. Καλτσάς, *ΑΚΑΝΘΟΣ Ι. Η ανασκαφή στο νεκροταφείο κατά το 1979*, Αθήνα 1998, 247. Τέλος, οι Sparkes - Talcott, *ό.π.* (σημ. 27) 124, προτείνουν ως πιθανή και την αρχαία ονομασία *τρύβλιον*.

31. Ο αριθμός αυτός μεταφράζεται σε 7% επί του συνολικού αριθμού των σωζόμενων θραυσμάτων αγγείων.

Εικ. 10. Χείλη των οινοχοών αρ. 11, 15. Σχέδιο (προσωπικό αρχείο).

από τους γνωστούς τύπους³². Ωστόσο, με οδηγό, κυρίως, την διαμόρφωση του χείλους και επικουρικά την τομή του σωζόμενου λαιμού, μπορούμε να καταλήξουμε, με πολλή περίσκεψη, σε κάποια πρώτα συμπεράσματα για ορισμένα από αυτά: έτσι οι αρ. 11 και 15 κατατάσσονται στον τύπο C, που παραμένει δημοφιλής από το τέλος του 4ου έως το τέλος του 3ου αι. π.Χ.³³. Οι αρ. 17 και 14 παρουσιάζουν πολλές ομοιότητες με τις οινοχόες Π2676 και Π4719 από τη Βέροια και μπορούν να χρονολογηθούν στο πρώτο μισό του 3ου αι. π.Χ.³⁴. Τέλος, ο αρ. 16 δεν μπορεί να αποδοθεί με ασφάλεια σε κάποιον τύπο, καθώς τέτοιας μορφής χείλος παρουσιάζει τόσο ο τύπος A της ελληνιστικής περιόδου, όσο και ο τύπος I της κλασικής περιόδου³⁵.

Ως αρυτήρες³⁶ αναγνωρίζονται εννέα, επίσης, όστρακα³⁷. Πρόκειται για μικρά σε διαστάσεις τμή-

ματα, που προέρχονται από το ανώτερο μέρος του αγγείου. Συγκεκριμένα, τρία όστρακα (αρ. 22, 23 και 24) προέρχονται από το σώμα και το χείλος του αγγείου, ενώ όλα τα υπόλοιπα αντιστοιχούν στη λαβή, σώζοντας ενίοτε (αρ. 19, 21, 25 και 20) και τμήμα του χείλους και του σώματος (εικ. 11). Ο πηλός τους περιέχει πολλή μαρμαρυγία, πολλές ασβεστολιθικές προσμίξεις και αρκετά ιζήματα. Επιπλέον, συχνά είναι και τα ίχνη αιθάλης στην εξωτερική τους επιφάνεια, γεγονός που δικαιολογείται εύκολα, καθώς τα αγγεία αυτά χρησιμοποιούνταν συχνά και για το μαγείρεμα κρέατος, χυλών και σούπας³⁸, με τη μεσολάβηση τριποδίσκου ή σε άμεση επαφή με τα κάρβουνα³⁹. Τέλος, το χρώμα του πηλού κυμαίνεται από γκριζό έως ερυθρό. Η προσπάθεια τυπολογικής ταξινόμησης των θραυσμάτων είναι ιδιαίτερα προβληματική⁴⁰, τόσο λόγω της απο-

32. Ανάλογα με το σχήμα του σώματος, τη μορφή του χείλους και το περίγραμμα του αγγείου (εάν είναι ενιαίο ή όχι) διαμορφώνονται πέντε διαφορετικοί τύποι για την κλασική εποχή, οι οποίοι ονοματίζονται με τους αντίστοιχους αριθμούς του λατινικού αλφαβήτου και ακόμη πέντε για την ελληνιστική περίοδο, που χαρακτηρίζονται με τα πρώτα πέντε κεφαλαία γράμματα του λατινικού αλφαβήτου: G. M. A. Richter – M. J. Milne, *Shapes and Names of Athenian Vases*, Νέα Υόρκη 1935, 18-19. S. Drougou – I. Touratsoglou, «Hellenistische Keramik aus Makedonien: Chronologische Indizien», *AK* 34 (1991) 16, 21-22. Σ. Δρούγου, *Ελληνιστική κεραμική από τη Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη 1991, 165.

33. Drougou-Touratsoglou, *ό.π.*, 16.

34. Β. Αλλαμανή – Κ. Τζαναβάρη, «Σχήματα αγγείων από ταφικά σύνολα της Βέροιας», *Γ' Ελλ.Κερ.* (1991) 101.

35. Drougou – Touratsoglou, *ό.π.* (σημ. 32) 16. Richter – Milne, *ό.π.* (σημ. 32) 19.

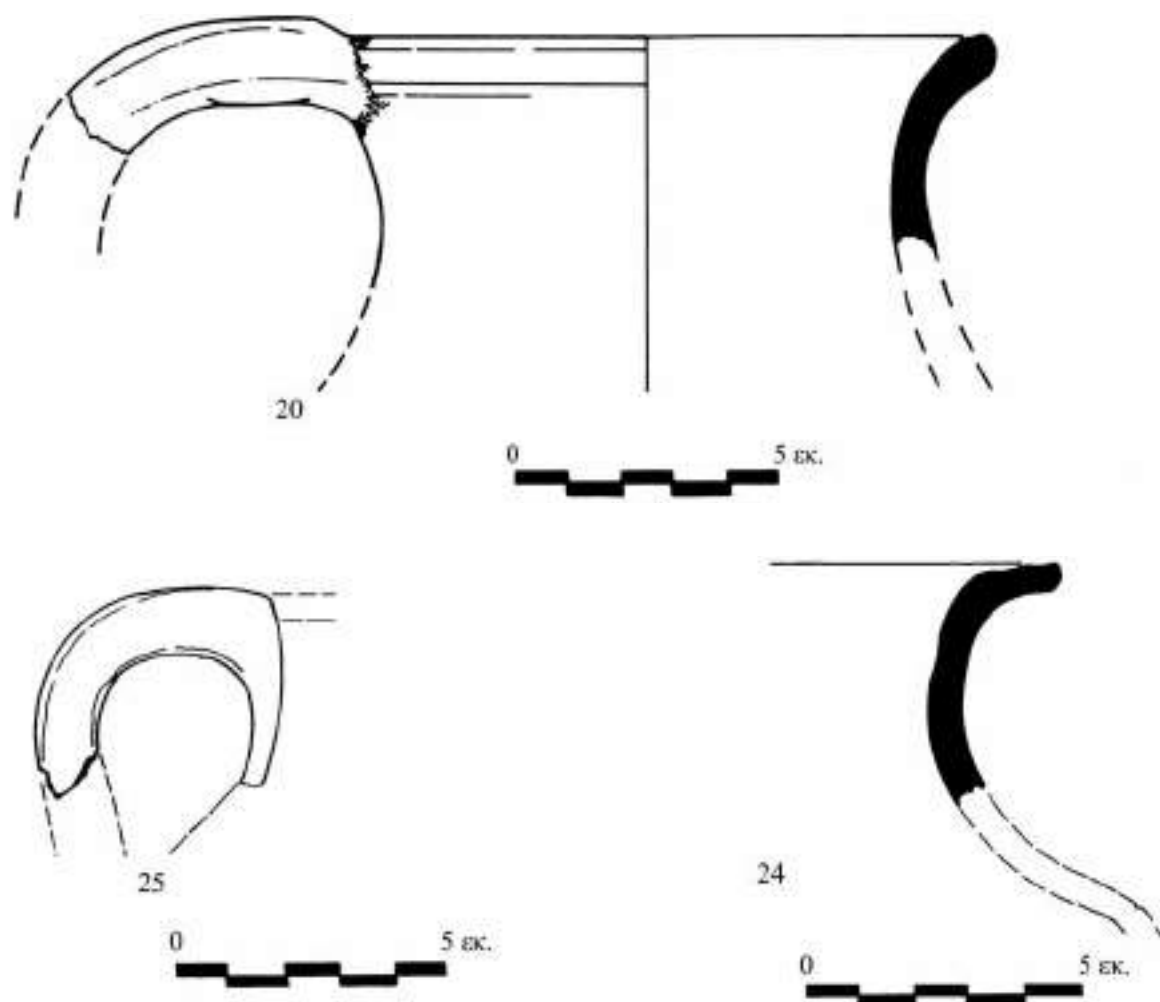
36. Παρατηρείται μία «σύγχυση» στην ελληνική βιβλιογραφία ως προς την ονομασία του σχήματος αυτού, ωστόσο, φαίνεται πως έχει καθιερωθεί, τουλάχιστον για την ελληνιστική κεραμική, ο όρος «αρυτήρας», ο οποίος υιοθετείται και στην παρούσα μελέτη. Για περισσότερα στοιχεία σχετικά με την αμφιταλάντευση της έρευνας ανάμεσα στον όρο «αρυτήρας» και άλλες ονομασίες βλ. Λαφτσιδης, *ό.π.* (σημ. 7) 49 σημ. 124.

37. Αντιστοιχούν σε ποσοστό 7% επί του συνολικού αριθμού των προς μελέτη οστράκων.

38. Για τις διάφορες χρήσεις αλλά και τις πηγές σχετικά με το σχήμα αυτό βλ. D. A. Amyx, «The Attic Stelai: Part III. Vases and Other Containers», *Hesperia* 27 (1958) 211-212. H. Thompson, «Two Centuries of Hellenistic Pottery», *Hesperia* 3 (1934) 466. Sparkes – Talcott, *ό.π.* (σημ. 27) 224.

39. Καλτσάς, *ό.π.* (σημ. 30) 268.

40. Με βάση τη σχέση κοιλιάς και λαιμού, καθώς και την ύπαρξη ώμου στο αγγείο, σχηματοποιούνται δύο παραλλαγές, η παραλλαγή Α, που διαθέτει ενιαίο περίγραμμα και η παραλλαγή Β, στην οποία διαμορφώνεται ώμος και λαιμός με κοίλο περίγραμμα: Σ. Δρούγου – Γ. Τουράτσογλου, *Ελληνιστικοί λαξευτοί τάφοι Βέροιας*, Αθήνα 1980, 121-122.

Εικ. 11. Χείλη των αρυτήρων αρ. 20, 25, 24. Σχέδιο (προσωπικό αρχείο).

σπασματικότητας των οστράκων, αλλά και εξαιτίας του γεγονότος ότι προέρχονται κυρίως από το σημείο των λαβών, το οποίο δεν είναι καθόλου βοηθητικό προς αυτήν την κατεύθυνση. Ορισμένα συμπεράσματα μπορούν να εξαχθούν μόνο για τα ευρήματα υπ' αριθμόν 24 και 23. Το πρώτο εντάσσεται πιθανόν στην παραλλαγή Α και, μέσω της αντιπαραβολής με αντίστοιχα παραδείγματα, προτείνεται με πολλή επιφύλαξη ως πιθανή χρονολόγηση το 1ο μισό του 4ου αι. π.Χ.⁴¹ Ωστόσο, το δεύτερο μοιάζει να ανήκει στον τύπο με γωνιώδες περίγραμμα (παραλλαγή Β) και φαίνεται πιθανότερη μία χρονολόγηση στο 2ο μισό του 3ου αι. και στις αρχές του 2ου αι. π.Χ.⁴²

Από το κεραμικό σύνολο δεν λείπουν και οι αμφορείς. Πρόκειται για μία ομάδα πέντε οστράκων⁴³, περιλαμβάνονται τμήματα αμφορέων τριών τύπων, μακεδονικών, ενός μελαμβαφούς και ενός οξυπύθμενου. Από το λαιμό και το χείλος οξυπύθμενου αμφορέα προέρχεται ο αρ. 28. Η αποσπασματική διατήρηση δεν επιτρέπει την εξαγωγή πολλών συμπερασμάτων σχετικά με το σχήμα και τη χρονολόγησή του. Ωστόσο, οι μεγάλες ποσότητες μαρμαρυγίας, αλλά κυρίως μάργας και άμμου μάς επιτρέπουν να συγκρίνουμε το απότμημα του συγκεκριμένου οξυπύθμενου αμφορέα με αμφορείς που έχουν βρεθεί, σε μικρούς αριθμούς, στις περιοχές της Άνω Μακεδονίας αλλά και της Έδεσσας καθώς

41. Δρούγου – Τουράτσογλου, *ό.π.*, 122. Καλτσάς, *ό.π.* (σημ. 30) 268.

42. S. I. Rotroff, *The Athenian Agora, Vol. XXXIII, Hellenistic Pottery. The Plain Wares*, New Jersey 2006, 303 αρ. 563, εικ. 71, πίν. 61.

43. Αντιστοιχούν σε ποσοστό 3,9% επί του συνόλου των οστράκων.

και σε θέσεις της Ημαθίας και, σε πολύ μικρούς αριθμούς, στην Πέλλα. Ο συνδυασμός του ημικυκλικής διατομής δακτυλίου του χείλους με το σχετικά μικρό κυλινδρικό τμήμα της λαβής, μας οδηγούν στο συμπέρασμα, πως πρόκειται για αμφορέα από την περιοχή της Μακεδονίας, ίσως και της Άνω Μακεδονίας, των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων, το κέντρο παραγωγής του οποίου δεν έχει ακόμη εντοπιστεί⁴⁴.

Εν συνεχεία, οι αρ. 29, 30 και 31 αναγνωρίζονται, με κάποια επιφύλαξη, ως τμήματα αμφορέων της κατηγορίας των λεγόμενων «μακεδονικών». Η κατάσταση διατήρησής τους είναι πολύ αποσπασματική, καθώς και τα τρία σώζουν μικρό μόλις τμήμα της βάσης. Όλα φέρουν δακτυλιόσχημη βάση, τοποθετημένη διαγώνια σε σχέση με τον κάθετο άξονα του αγγείου, ενώ το μικρό σωζόμενο μέρος του σώματος, ξεκινά την, λιγότερο ή περισσότερο έντονη, ανοδική του πορεία, με προφίλ ελαφρώς κυρτό. Ο πηλός είναι σε όλα λεπτόκοκκος με ίχνη μαρμαρυγίας και λίγες ασβεστολιθικές προσμίξεις, αλλά το χρώμα του ποικίλλει, καθώς στον αρ. 29 είναι ροδαλό, στον αρ. 30 σκούρο καστανό και στο 31 ερυθρωπό κίτρινο. Επιπλέον, στον πυθμένα του αρ. 31 διακρίνεται μελανό γάνωμα, αλλά εξωτερικά δεν σώζονται σε κανένα από τα τρία όστρακα ίχνη επιχρίσματος. Ασφαλώς, όλα τα παραπάνω στοιχεία δεν αρκούν για να επιτευχθεί έστω και με προσέγγιση, μία χρονολογική τοποθέτηση των αμφορέων αυτών, τη στιγμή, μάλιστα, που κάτι τέτοιο είναι σχεδόν ανέφικτο για πολλά από τα ακέραια δείγματα του είδους⁴⁵.

Το τελευταίο παράδειγμα αμφορέα, ο αρ. 32, αποδίδεται, πάλι με πολλή πιθανότητα, σε έναν τύπο που συναντάται περισσότερο στην Αττική, αλλά και σε άλλες περιοχές και γι' αυτό θεωρείται αττική παραλλαγή. Πρόκειται για τον τύπο του μελαμβαφούς αμφορέα με διβαθμιδωτή ή τριβαθμι-

δωτή βάση, που έχει συνήθως ελαφρώς κυρτή την κάτω επιφάνεια, ένα κοντόχοντρο σώμα, έναν κυλινδρικό λαιμό, ένα χείλος ανοιγόμενο προς τα έξω και σχοινοειδείς λαβές. Στην παραπάνω απόδοση οδηγούν η ύπαρξη μελανού γανώματος σε εσωτερικό και εξωτερικό⁴⁶, η παρουσία δύο αβαθών περιμετρικών εγχαράξεων⁴⁷, καθώς και ο καθαρός, με ελάχιστες προσμίξεις, πηλός, γεγονός ασύνηθες για το κεραμικό υλικό του κλιβάνου. Πρόκειται, δυστυχώς, για ένα μικρών διαστάσεων όστρακο, του οποίου η αποσπασματικότητα δεν αφήνει πολλά περιθώρια για την εξαγωγή του αρχικού σχήματος. Το αρκετά κυρτό προφίλ του, όμως, δείχνει ότι προέρχεται από το σημείο του αγγείου με τη μεγαλύτερη διάμετρο, δηλαδή τον ώμο. Πρόκειται για ένα σημείο, στο οποίο τα αγγεία αυτά έφεραν συνήθως γραμμική διακόσμηση⁴⁸, χωρίς ωστόσο να λείπουν και παραδείγματα, όπου ολόκληρο το αγγείο καλυπτόταν από μελανό γάνωμα⁴⁹.

Με το σχήμα της σιπύης μπορούν να ταυτιστούν τρία όστρακα, αρ. 33, 35 και 34⁵⁰. Και τα τρία όστρακα σώζουν πολύ μικρό τμήμα του αγγείου, κυρίως από το χείλος και το ανώτερο τμήμα του σώματος. Ασφαλώς, η χαρακτηριστική τομή του σημείου αυτού, καθιστά ευκολότερη την αναγνώρισή τους ως σιπύες. Ο πηλός τους περιέχει πολλή μαρμαρυγία και αρκετές ασβεστολιθικές προσμίξεις, ενώ το χρώμα του κυμαίνεται από ερυθρό έως ερυθρωπό κίτρινο. Ίχνος γανώματος δεν διακρίνεται σε κανένα σημείο τους. Όσον αφορά στο μέγεθος των αγγείων, ο αρ. 34, με το ιδιαίτερα διευρυνόμενο σώμα του, φαίνεται να προέρχεται από μεγαλύτερο αγγείο, σε σχέση με τα υπόλοιπα δύο, των οποίων το σώμα κατευθύνεται πιο κάθετα προς το κατώτερο τμήμα και τη βάση.

Από το υλικό του κλιβάνου δεν λείπουν και τα δείγματα πίθων και πιθοειδών εν γένει αγγείων. Ειδικότερα, αναγνωρίζονται τμήματα δύο πίθων⁵¹.

44. Για παρόμοια με το 28 παραδείγματα πρβλ. V. Sokolovska, *Isar-Marvinci and the Vardar Valley in Ancient Times*, Σκόπια 1986 πίν. 30,7. Για την ύπαρξη αμφορέων, που παρουσιάζουν κοινά με τον αρ. 28 μορφολογικά στοιχεία, αλλά και παρόμοια σύσταση πηλού, σε περιοχές της Μακεδονίας, πληροφορήθηκα, προφορικά, από τον Ι. Μ. Ακαμάτη.

45. Αιτία είναι η σταθερότητα του σχήματος, που προκύπτει, κυρίως, από τη λειτουργικότητα και την επιμονή στο σχήμα, λόγω της συνεχούς χρήσης του. Σ. Δρούγου, «Πήλινα κτερίσματα μακεδονικού τάφου της Θεσσαλονίκης», *AE* 1988, 86.

46. Στην εξωτερική επιφάνεια το γάνωμα είναι αρκετά αραιό.

47. Το στοιχείο αυτό αποτελεί ένα συμπληρωματικό χαρακτηριστικό των αγγείων αυτού του τύπου. Rotroff, *ό.π.* (σημ. 28) 120.

48. Πρβλ. Rotroff, *ό.π.* (σημ. 28) πίν. 39-45.

49. Πρβλ. Rotroff, *ό.π.* (σημ. 28) αρ. 426, πίν. 41.

50. Αντιστοιχούν σε ποσοστό 2,3% επί του συνόλου των προς μελέτη οστράκων.

51. Αντιστοιχούν σε ποσοστό 1,5%.

Πρόκειται για τους αρ. 36 και 37. Τα δύο όστρακα του αρ. 36 προέρχονται από το σώμα ενός πίθου, ενώ το τελευταίο, από το χείλος και το λαιμού ενός άλλου. Ο πηλός τους περιέχει μαρμαρυγία, λίγες σχετικά ασβεστολιθικές προσμίξεις, ενώ στον αρ. 37 περιέχονται και τρίμματα οστράκων. Επιπλέον, ο πηλός τους είναι λεπτόκοκκος, παρά το γεγονός ότι πρόκειται για αγγεία τόσο μεγάλου μεγέθους. Η αποσπασματικότητα των οστράκων δεν μας επιτρέπει να ανασυνθέσουμε σχεδιαστικά τη μορφή τους· έτσι, για τα όστρακα του αρ. 36 σημειώνεται, μόνο, ότι προέρχονται από σημείο του αγγείου με πολύ μεγάλη διάμετρο, ενώ το κατώτερο μέρος του ενός φανερώνει ότι το σώμα του πίθου δεν ακολουθούσε ενιαίο, αλλά είχε γωνιώδες περίγραμμα. Ο αρκετά ικανοποιητικός βαθμός διάσωσης του χείλους του αρ. 37, καθώς και ο ιδιαίτερα κοίλος λαιμός του, επιτρέπουν τον παραλληλισμό του με ένα παράδειγμα από την Αγορά της Αθήνας⁵². Δεν υπάρχουν, ασφαλώς, ίχνη γανώματος στο παρόν παράδειγμα, ενώ, αντίθετα, όλα τα αγγεία αυτού του τύπου από την αθηναϊκή Αγορά είναι ολικώς ή μερικώς γανωμένα. Όμως, η ασυμφωνία αυτή μπορεί εύκολα να αναιρεθεί, αν αναλογιστεί κανείς ότι πρόκειται για ένα επαρχιώτικο εργαστήριο, που συχνά ακολουθεί στις καλλιτεχνικές εξελίξεις τα μεγάλα πολιτικά και πολιτιστικά κέντρα. Τέλος, αν και το αττικό παράδειγμα χρονολογείται μέσα στον 5ο αι. π.Χ., επιφυλάσσομαι να αποδώσω μία, έστω και τόσο γενική, χρονολόγηση στον αρ. 37, αναλογιζόμενος αφενός ότι, ακόμη και αν ταυτίζεται ως τύπος με το P 23026 από την Αγορά, μπορεί να υπάρχει μεγάλη χρονική απόσταση από το αντίστοιχο προϊόν του τοπικού εργαστηρίου της ορεινής αυτής περιοχής, που εξετάζεται και, αφετέρου, ότι οι πίθοι —μαζί με τα μαγειρικά σκεύη— είναι τα αγγεία που αλλάζουν λιγότερο μέσα στο χρόνο, γεγονός που αποδεικνύεται και από εθνογραφικές και εθνοαρχειολογικές έρευνες⁵³.

Εκτός από τα παραπάνω τμήματα πίθων, εντοπίζονται, όπως προαναφέρθηκε, μέσα στο κεραμικό υλικό του κλιβάνου πέντε τμήματα⁵⁴, τα οποία λόγω των διαστάσεων αλλά και της υφής του πηλού τους μπορούν να αποδοθούν σε μεγάλα αγγεία, τα οποία πρέπει να επιτελούσαν και αυτά κάποια αποθηκευτική χρήση⁵⁵. Καθώς όμως δεν μπορούν μορφολογικά να ταυτιστούν με κάποιο τύπο πίθου, περιγράφονται με τον όρο πιθοειδή αγγεία. Πρόκειται για τρία τμήματα λαβών, ένα θραύσμα από το σώμα και ένα από το λαιμό και το χείλος. Οι δύο από τις τρεις λαβές είναι κάθετες (ο αρ. 41 μάλιστα έχει σχοινοειδή διαμόρφωση), ενώ η τρίτη είναι οριζόντια. Όλες, όμως, έχουν κυκλική διατομή. Το τμήμα που προέρχεται από το σώμα είναι πολύ μικρό για να βοηθήσει στην εξαγωγή συμπερασμάτων για τη μορφή του αγγείου, από το οποίο προέρχεται, είναι όμως σημαντικό το γεγονός ότι στην εξωτερική του επιφάνεια φέρει εγχάρκτη διακόσμηση, που συνίσταται σε μία αβαθή αυλάκωση, πάνω από την οποία διατάσσονται σε σειρά εγχάρκτα λογχόσχημα φύλλα. Τέλος, ο αρ. 42 προέρχεται από το λαιμό ενός αγγείου, για το οποίο μπορεί μόνο να ειπωθεί, ότι είχε πολύ μεγάλες διαστάσεις. Ο πηλός τους είναι λεπτόκοκκος και περιέχει πολλή μαρμαρυγία, πολλές μικρές ασβεστολιθικές προσμίξεις και αρκετά τρίμματα οστράκων. Επιπλέον, ο αρ. 42 δείχνει να μην έχει ψηθεί σε πολύ υψηλή φωτιά, καθώς ο πυρήνας του εμφανίζει κάποια χρωματική διαφοροποίηση. Το χρώμα του πηλού στα παραπάνω όστρακα κυμαίνεται από απαλό ερυθρό έως κιτρινωπό ερυθρό, και μόνο ο αρ. 39 είναι ερυθρωπού κίτρινου χρώματος.

Η κατηγορία αγγείων, που παρουσιάζεται στη συνέχεια, είναι οι λεκάνες. Καλύπτουν σημαντικό μέρος του συνόλου των αγγείων του κλιβάνου, αφού αποτελούν το δεύτερο σε συχνότητα εμφάνισης σχήμα, με ποσοστό 19,5%⁵⁶. Πρόκειται, όμως, μόνο για όστρακα μικρών διαστάσεων, που προέρ-

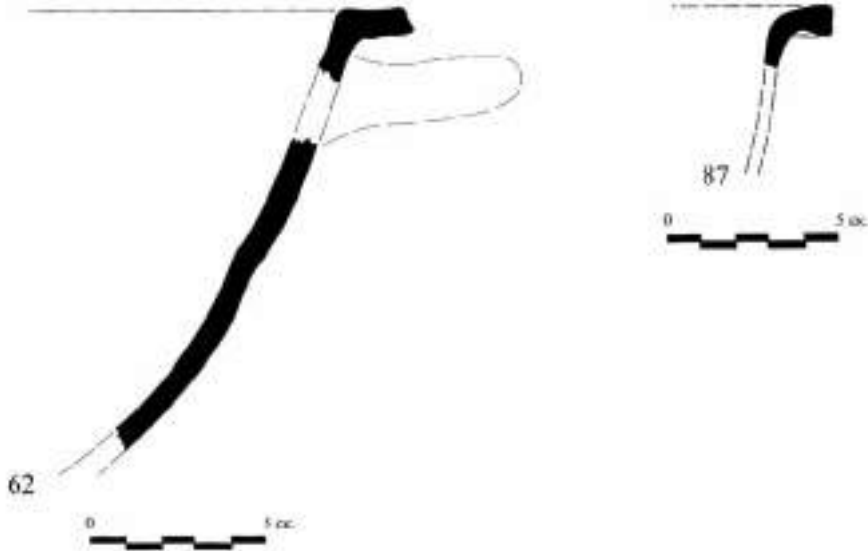
52. Ο λόγος γίνεται για το P 23026.

53. Δ. Γιαννοπούλου, *Η Τεχνολογία των Χειροποίητων Αποθηκευτικών Αγγείων στον Ελλαδικό Χώρο. Διαχρονική Έρευνα της Τεχνολογίας αυτής με βάση τα Χειροποίητα Αποθηκευτικά Αγγεία στα Νεότερα Εργαστήρια του Μεσσηνιακού Κόλπου* (διδ. διατριβή), Θεσσαλονίκη 2002, 72.

54. Πρόκειται για τα 39, 40, 38, 42 και 41.

55. Αντιστοιχούν σε ποσοστό 3,9%.

56. Το γεγονός αυτό προκαλεί έκπληξη, καθώς οι λεκάνες είναι σχήμα με μικρή συχνότητα χρήσης, τουλάχιστον για την ελληνιστική εποχή, και εύλογα οδηγεί στην υπόθεση, ότι το εργαστήριο, στο οποίο εντάσσονταν ο κλίβανος, ίσως ειδικευόταν στην παραγωγή του σχήματος αυτού. Πρβλ. τον πίνακα σχημάτων στον τόμο: Δρούγου, *ό.π.* (σημ. 32) 165.

Εικ. 12. Σώμα και χείλη των λεκανών αρ. 62, 87. Σχέδιο (προσωπικό αρχείο).

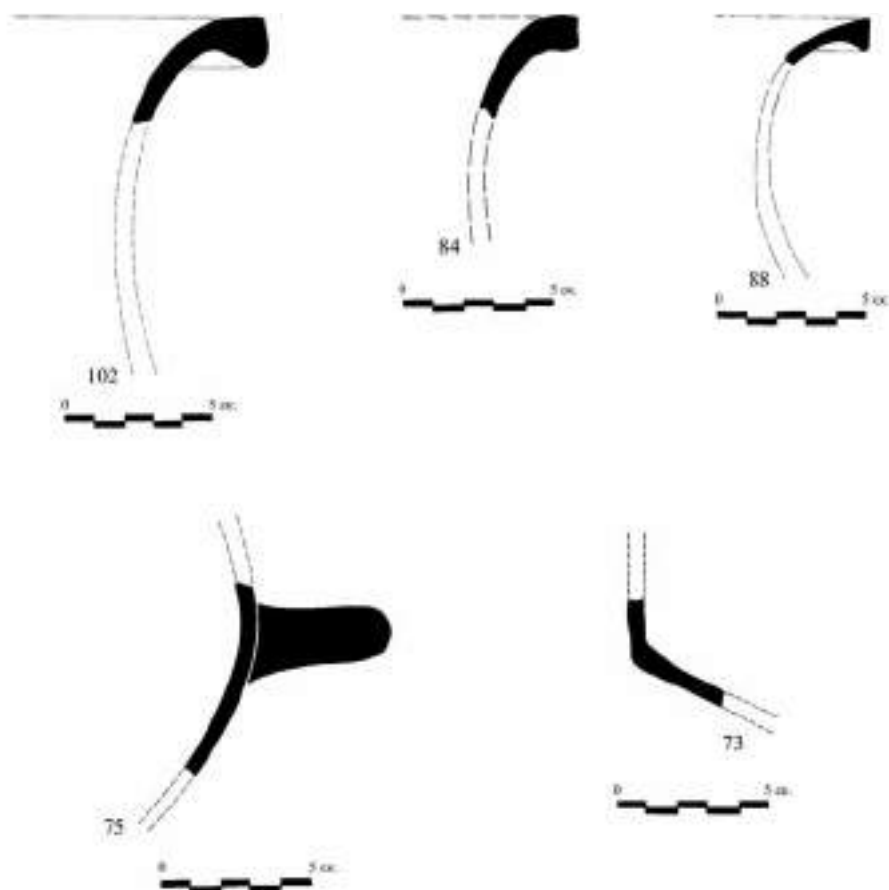
χονται κυρίως από τα χείλη και λιγότερο από τις βάσεις και τα σώματα των αγγείων (εικ. 12). Περιέχουν άφθονη μαρμαρυγία, αρκετές ασβεστολιθικές προσμίξεις και λιγότερα ιζήματα, ενώ το χρώμα του πηλού κυμαίνεται από λευκό έως ανοιχτό ερυθρό-πό καστανό. Παρουσιάζεται μια αρκετά μεγάλη μορφολογική ποικιλία, από μεγάλες και χονδροειδείς, έως μικρότερες και με λεπτά τοιχώματα, λεκάνες. Χαρακτηριστική είναι, επίσης, η ποικιλία που εμφανίζεται στη διαμόρφωση του χείλους. Διακρίνεται, ωστόσο, μία ομάδα, στην οποία μπορούν να ενταχθούν οι αρ. 55, 62, 63 και 65, όπου το χείλος είναι οριζόντιο και διευρυμένο, ώστε να διαμορφώνεται μία φαρδιά πατούρα. Σε μία δεύτερη ομάδα μπορούν να ενταχθούν οι αρ. 58 και 50, στα οποία το χείλος εμφανίζεται ως μία φαρδιά σπείρα. Παράλληλα, δεν λείπει από το σύνολο μας και το παράδειγμα του ελαφρά κρεμάμενου, προς τα έξω και προς τα κάτω, χείλους, που είναι χαρακτηριστικό για τον 3ο και 2ο αι. π.Χ.⁵⁷ Τα σωζόμενα τμήματα βάσεων υποδηλώνουν φαρδιές δακτυλιόσχημες βάσεις, με διαγώνια προς το εσωτερικό τοποθέτηση και σαφώς δεν εμφανίζουν την ίδια ποικιλία διαμόρφωσης με τα χείλη, ενώ, επιπλέον, δεν μπορούν

να χρησιμοποιηθούν ως χρονολογικά κριτήρια. Τέλος, τα ελάχιστα τμήματα που προέρχονται από τα σώματα των λεκανών, υποδεικνύουν, με την αυξημένη καθετότητά τους, ότι πρόκειται για αρκετά ψηλά και βαθιά παραδείγματα, με εξαίρεση ίσως τον αρ. 59. Με βάση τα παραπάνω, τα παραδείγματα των λεκανών, που διαθέτουμε, καλύπτουν τη χρονική περίοδο από το τέλος του 4ου έως το τέλος του 3ου αι. π.Χ.

Το κυρίαρχο ποσοτικά σχήμα μέσα στο υλικό του κλιβάνου είναι η υδρία. Ως υδρίες αναγνωρίζονται 35 όστρακα⁵⁸, αλλά, δυστυχώς, η κατάσταση διατήρησής τους είναι πολύ αποσπασματική. Διατηρούνται, κυρίως, τμήματα από το χείλος και λιγότερο από το σώμα και τις λαβές των αγγείων (εικ. 13). Η σύσταση του πηλού παρουσιάζει ομοιογένεια και χαρακτηρίζεται από αρκετή μαρμαρυγία και αρκετές, αλλά μικρές ασβεστολιθικές προσμίξεις. Επίσης, στις εξωτερικές επιφάνειες των οστράκων παρατηρείται η επικάλυψη, σε μικρή όμως ποσότητα, ιζημάτων. Το χρώμα του πηλού παρουσιάζει αρκετή ποικιλία, αλλά σε γενικές γραμμές κινείται σε τόνους του ερυθρού. Από τους αρ. 89 και 73, που σώζουν τη μετάβαση από τον ώμο στο λαι-

57. Πρβλ. Η. Thompson, «Two Centuries of Hellenistic Pottery», *Hesperia* 3 (1934) 469, εικ. 122, αρ. A79, B40 και C61. Α. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, «Κλειστό' σύνολο φεραϊκής κεραμικής ελληνιστικής εποχής», *Δ' Έλλ.Κερ.* (1994) πίν. 54, Β.Ε. 13205, 13206, 13209 και 13212.

58. Αντιστοιχούν στο 27,3% επί του συνολικού αριθμού των οστράκων.

Εικ. 13. Χείλη και σώματα των υδρίων αρ. 102, 84, 88, 75, 73. Σχέδιο (προσωπικό αρχείο).

μό, μπορεί να υποστηριχθεί, ότι ο τύπος που υιοθετείται είναι αυτός με χωριστό λαιμό. Στο ίδιο συμπέρασμα μας οδηγεί ενδεχομένως και ο αρ. 101, καθώς φαίνεται ότι προέρχεται από αρκετά ψηλό και σχεδόν κάθετο λαιμό. Τα υπόλοιπα στοιχεία που συνθέτουν τον τύπο της υδρίας, ο οποίος εμφανίζεται μέσα στον κλίβανο, είναι το σφαιρικό σώμα⁵⁹ και το κρεμάμενο κάθετο χείλος. Το μοναδικό δείγμα της κάθετης λαβής μπορεί, με επιφύλαξη, να ιδωθεί στον αρ. 76.

Η χρονολόγηση των οστράκων αυτών είναι, παρά το μεγάλο αριθμό τους, δύσκολη. Πολλοί είναι οι παράγοντες που συντελούν σε αυτό: ο κυριότερος, ασφαλώς, είναι η αποσπασματική διατήρησή τους. Την προσπάθεια, όμως, δυσχεραίνει, επιπλέον, η περιορισμένη παρουσία των αβαφών

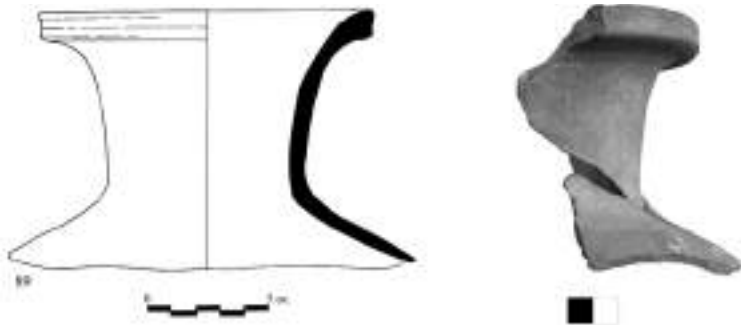
παραδειγμάτων του σχήματος στη βιβλιογραφία και ειδικότερα της Μακεδονίας⁶⁰, καθώς και το γεγονός ότι το σχήμα επιβιώνει, χωρίς ουσιαστικές μορφολογικές μεταβολές, από την πρώιμη εποχή του σιδήρου έως τις νεότερες εποχές⁶¹. Ωστόσο, μέσω της σύγκρισης με το P 18986 από την Αγορά της Αθήνας, μπορούμε να τοποθετήσουμε τον αρ. 89 (εικ. 14), που είναι το καλύτερα διατηρημένο παράδειγμα, στο τελευταίο τέταρτο του 5ου αι. π.Χ. Τα θραύσματα αρ. 88, 91, 92, 93, 98 και 102 μπορούν να συγκριθούν με τις υδρίες από τη μακρόστενη τούμπα της Βεργίνας, μόνο, όμως, ως προς το προφίλ του χείλους, καθώς τα αγγεία της Βεργίνας εμφανίζουν ραδινότερο λαιμό και από αυτόν που φαίνεται πως είχαν τα παραπάνω όστρακα, αλλά και από αυτόν των αρ. 89 και 101⁶². Πρέπει,

59. Βλ. αρ. 75 και 74.

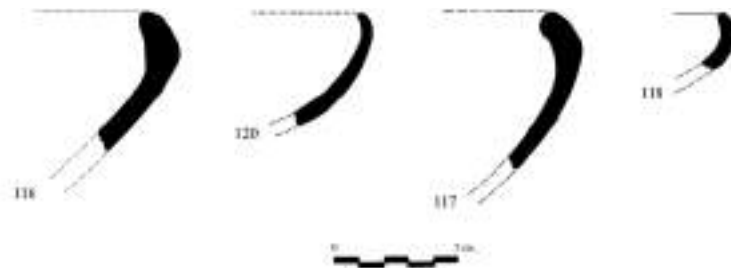
60. Π. Αδάμ-Βελένη, «Πέτρες Φλώρινας. Πρώτη προσέγγιση στην τοπική κεραμική παραγωγή», *Δ' ΕλλΚερ.* (1994) 140, σημ. 10.

61. Β. Γ. Καλλιπολίτης, «Κεραμική κλασικών χρόνων από τη Δυτική Μακεδονία», *Αρχαία Μακεδονία III*, Θεσσαλονίκη 1977, 120.

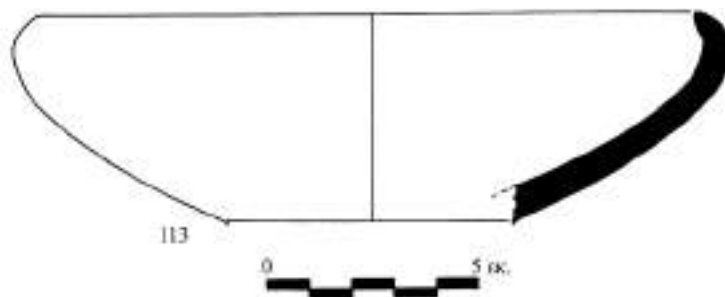
62. Πρβλ. Α. Κυριάκου, *Η στενόμακρη τούμπα της Βεργίνας. Συμβολή στη μελέτη της ταφικής διαδικασίας στη Μακεδονία των ύστερων κλασικών και πρώιμων ελληνοιστικών χρόνων* (διδ. διατριβή), Θεσσαλονίκη 2005, 278 πίν. 126, αρ. Γ7.

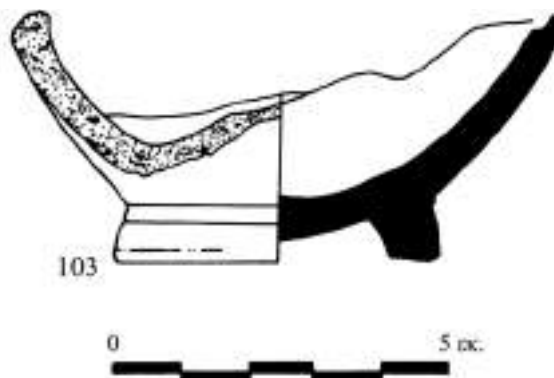
Εικ. 14. Η υδρία αρ. 89. Σχέδιο και όψη (προσωπικό αρχείο).

Εικ. 15. Τα χείλη των σκυφιδίων αρ. 116, 117, 118, 120. Σχέδιο (προσωπικό αρχείο).

Εικ. 16. Σχέδιο του σκυφίδιου αρ. 113 (προσωπικό αρχείο).

Εικ. 17. Σχέδιο του σκυφίδιου αρ. 103 (προσωπικό αρχείο).

επομένως, τα παρόντα όστρακα να θεωρηθούν πρωιμότερα από τις υδρίες της Βεργίνας, που χρονολογούνται στα μέσα του 4ου αι. π.Χ.

Με μεγάλη, σχετικά, συχνότητα μέσα στο υλικό εμφανίζονται και τα σκυφίδια⁶³. Πρόκειται, όμως, κυρίως για πολύ μικρά όστρακα, προερχόμενα από το χείλος και το ανώτερο μέρος του σώματος (εικ. 15). Μόνο οι αρ. 113 (εικ. 16) και 120 σώζονται σε μεγαλύτερο βαθμό, χωρίς ωστόσο σε κανένα να διατηρείται ίχνος της βάσης του, ενώ οι αρ. 103, αν και αποσπασματικά σωζόμενο, διατηρεί την κατατομή του (εικ. 17). Ο πηλός τους είναι πλούσιος σε μαρμαρυγία, ενώ περιέχει και αρκετές ασβεστολιθικές προσμίξεις. Επιπλέον, συχνά οι εξωτερικές επιφάνειες των οστράκων καλύπτονται σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό από ιζήματα⁶⁴. Το χρώμα του πηλού κυμαίνεται από ερυθρό έως ανοιχτό καστανό. Όλα τα παραδείγματα μας είναι αβαφή, εκτός από τον αρ. 118, το οποίο καλύπτεται από ένα σιλπινό μελανό γάνωμα, καθώς και τους αρ. 120 και 119, που είναι ερυθροβαφή. Επίσης, όλα ανήκουν στην παραλλαγή του σκυφιδίου με χείλη που στρέφονται προς τα μέσα. Με βάση κυρίως τις διαστάσεις τους, τα σκυφίδια αυτά διαχωρίζονται περαιτέρω σε ρηχά και βαθιά, διαχωρισμός που ισχύει τόσο για τον 4ο αι. π.Χ., όσο και για τα ελληνιστικά χρόνια⁶⁵. Τα περισσότερα από τα παραδείγματα του κλιβάνου κατατάσσονται στην κατηγορία των βαθιών σκυφιδίων (αρ. 105, 113, 120, 103, 119, 34 109, 110, 111, 117, 115, 114, 116 και 106). Λιγότερα, τέσσερα στον αριθμό, ανήκουν στην κατηγορία των ρηχών σκυφιδίων (αρ. 104, 107, 112, 118). Μόνο ο αρ. 108 δεν μπορεί να αποδοθεί με βεβαιότητα σε μία από τις δύο κατηγορίες. Η αποσπασματικότητα των παραπάνω οστράκων καθιστά εξαιρετικά δύσκολη κάθε προσπάθεια χρονολόγησής τους, προσπάθεια που εκ των προτέρων είναι προβληματική, καθώς το σχήμα αυτό δεν παρουσιάζει ιδιαίτερες

εξωτερικές μορφολογικές διαφοροποιήσεις κατά τη μακρά χρονική περίοδο της χρήσης του· επιπλέον, η διαμόρφωση του χείλους, όσο βοηθητική και αν είναι για τον καταρτισμό διαφόρων τύπων και παραλλαγών, έχει ελάχιστη χρονολογική αξία⁶⁶. Εξαιρεση αποτελεί ο αρ. 120, που διατηρώντας την κατατομή του μπορεί με σχετική βεβαιότητα να παραλληλιστεί με το C-31-14 από την Κόρινθο και με το P 11243 από την Αγορά της Αθήνας και να χρονολογηθεί στην πρώτη δεκαετία του 3ου αι. π.Χ.⁶⁷. Επίσης, οι αρ. 113 και 118, σώζουν σημαντικό τμήμα της τομής τους, ώστε μπορούν να χρονολογηθούν στο πρώιμο γ' τέταρτο του 4ου αι. και στο β' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. αντίστοιχα. Με δεδομένα όλα τα παραπάνω, τα σωζόμενα τμήματα σκυφιδίων που έχουμε στη διάθεση μας καλύπτουν ένα χρονολογικό εύρος από το β' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. έως και τα μέσα του 2ου αι. π.Χ. Τα περισσότερα όμως τοποθετούνται στο τελευταίο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.

Το τελευταίο σχήμα, που εντάσσεται στην κατηγορία των οικιακών σκευών, είναι ο ηθμός. Εκπροσωπείται στο παρόν υλικό από ένα μόλις, μικρού μεγέθους, όστρακο⁶⁸. Πρόκειται για τον αρ. 121. Ο ερυθρός, μαλακός πηλός του είναι όμοιος με αυτόν των μαγειρικών σκευών, με πολλές ασβεστολιθικές προσμίξεις και αρκετή μαρμαρυγία. Το όστρακο αυτό προέρχεται από το διάτρητο σώμα του αγγείου, καθώς σώζεται το ήμισυ μίας μικρής οπής, ενώ υπάρχει και ένα ελάχιστο ίχνος μίας δεύτερης, σε μικρή απόσταση από την πρώτη. Οι δύο οπές είχαν ανοιχτεί πριν από την όπτηση, όπως προκύπτει από προσεκτική παρατήρηση, γεγονός που υποδεικνύει την εκ των προτέρων κατασκευή του αγγείου ως ηθμού⁶⁹. Επιπλέον, το προφίλ του είναι ελαφρά κοίλο, πράγμα που ασφαλώς διευκόλυνε στη συγκέντρωση και διύλιση κάθε υγρού. Η αποσπασματικότητα και οι πολύ μικρές διαστάσεις του θραύσματος δεν επιτρέπουν την ταύτισή του

63. Πρόκειται για 18 συνολικά τμήματα σκυφιδίων, που αντιστοιχούν στο 14% των υπό παρουσίαση τμημάτων αγγείων.

64. Βλ. τους αρ. 103, 107, 112 και 120.

65. Rotroff, *ό.π.* (σημ. 28) 161.

66. Δρούγου – Τουράτσογλου, *ό.π.* (σημ. 40) 129-130.

67. Πρέπει, ωστόσο, κανείς να αντιμετωπίζει όλες αυτές τις ταυτίσεις με περίσκεψη και προσοχή, καθώς το σκυφίδιο αυτό, όπως και όλο σχεδόν το κεραμικό υλικό του κλιβάνου, είναι αβαφές, ενώ όλα σχεδόν τα χρονολογικά παράλληλα φέρουν γάνωμα, γεγονός που σαφώς ενέχει ορισμένους κινδύνους.

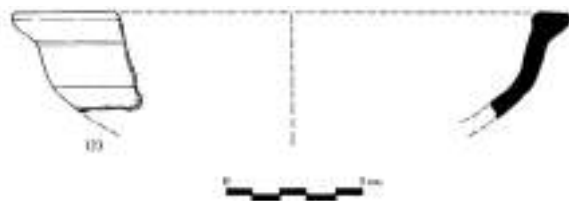
68. Αντιστοιχεί σε ποσοστό εμφάνισης 0,7%.

69. Είναι σύνηθες φαινόμενο η δεύτερη χρήση διαφόρων κοινών ανοιχτών σχημάτων, όπως μόνωτοι σκύφοι, σκυφίδια, αλατιέρες, ακόμη και λεκάνες, ως ηθμών, μετά τη διάνοιξη των απαραίτητων οπών: Sparkes – Talcott, *ό.π.* (σημ. 27) 106, 231.

με κάποια από τις γνωστές μορφές ηθμών, ενώ δεν είναι δυνατή ούτε η σχεδιαστική αποκατάστασή του, αλλά φυσικά ούτε και η χρονολόγησή του.

Η τρίτη και τελευταία εξεταζόμενη κατηγορία αγγείων, είναι τα μαγειρικά σκεύη. Σε αυτήν εντάσσονται θραύσματα μίας χύτρας, μίας λοπάδας, ενός τηγανοειδούς αγγείου και δύο πωμάτων. Το απότμημα χύτρας, που εξετάζεται, είναι ο αρ. 122⁷⁰. Αποτελείται από δύο μόλις, μικρά σχετικά, τμήματα, που προέρχονται από το ίδιο αγγείο, αλλά δεν μπορούν να συγκολληθούν. Τα τμήματα αυτά, αποτελούμενα από πολλά συγκολλημένα όστρακα, προέρχονται από το κατώτερο τμήμα του σώματος και από εκείνο το σημείο του, που βρίσκεται αμέσως χαμηλότερα από τη μέγιστη διάμετρο. Διατηρείται και μία κυκλικής διατομής λαβή, που φαίνεται να ανήκει επίσης στη χύτρα. Οι ασβεστολιθικές προσμίξεις και τα έντονα ίχνη καύσης μαρτυρούν, ενδεχομένως, τον προορισμό του αγγείου ως μαγειρικού σκεύους⁷¹. Λόγω της αποσπασματικότητας του αγγείου δεν είναι δυνατή η κατάταξή του σε κάποιον από τους γνωστούς τύπους. Επίσης, δεν είναι δυνατή ούτε η κατά προσέγγιση χρονολόγησή του, όχι μόνο λόγω της κακής διατήρησης, αλλά και επειδή, όπως παρατηρείται και νωρίτερα, τα χρηστικά αγγεία επιδεικνύουν μία αξιοπρόσεκτη σταθερότητα στο σχήμα τους, η οποία δύσκολα παρασύρεται από τις καλλιτεχνικές τάσεις της κάθε εποχής.

Το σχήμα της λοπάδας αντιπροσωπεύεται από τον αρ. 123⁷² (εικ. 18). Πρόκειται για τέσσερα μικρά θραύσματα που προέρχονται όμως από το ίδιο αγγείο. Μόνο τα δύο από αυτά μπορούν να δώσουν πληροφορίες για τη μορφή του αγγείου, καθώς σώζουν τμήμα του σώματος και τους χείλους. Μάλιστα, το μεγαλύτερο από τα δύο τμήματα, συγκολλημένο από τρία όστρακα, είναι στο κατώτατο τμήμα του παραμορφωμένο, μαρτυρώντας έτσι την αιτία που παρέμεινε στο εσωτερικό του κλιβάνου. Ο πηλός του περιέχει μαρμαρυγία, άμμο και αρκετές ασβεστολιθικές προσμίξεις, ώστε να αντέχει

Εικ. 18. Σχέδιο της λοπάδας αρ. 123 (προσωπικό αρχείο).

στις υψηλές θερμοκρασίες. Αναφορικά με το σχήμα του, το αγγείο έχει κυρτό σώμα και πλατύ, επίπεδο χείλος, χωρίς να υπάρχει οποιαδήποτε διαμόρφωση για την υποδοχή χείλους.

Ένα μόλις είναι και το παράδειγμα τηγανοειδούς αγγείου, ο αρ. 124⁷³. Πρόκειται για ένα πολύ μικρό τμήμα, που αρκεί όμως για να γίνει αντιληπτό ότι ανήκει σε ένα ρηχό και με μεγάλη διάμετρο αγγείο. Τα ίχνη καύσης και οι πολλές ασβεστολιθικές προσμίξεις συνηγορούν στη χρήση του ως μαγειρικό σκεύος. Όπως έγινε κατανοητό νωρίτερα, οποιαδήποτε προσπάθεια χρονολόγησης, με γνώμονα το σχήμα του μικρού μόνο αυτού τμήματος, είναι καταδικασμένη να αναλωθεί σε αστήρικτες υποθέσεις.

Ένα ακόμη σχήμα, που συναντάται μέσα στο κεραμικό υλικό του κλιβάνου, είναι τα πώματα μαγειρικών σκευών. Ο λόγος γίνεται για δύο τμήματα, αρ. 125 και 126⁷⁴. Ο αρ. 126 αποτελείται από πέντε όστρακα, από τα οποία τα δύο καλύτερα σωζόμενα, είναι συγκολλημένα από δύο θραύσματα το καθένα και προέρχονται από το σώμα και το χείλος του πώματος. Οι άφθονες ασβεστολιθικές προσμίξεις, που παρουσιάζουν και τα δύο τμήματα πωμάτων, τα καθιστούν ικανά να αντέξουν στις υψηλές θερμοκρασίες, στις οποίες επρόκειτο να υποβληθούν κατά τη διάρκεια της προετοιμασίας του φαγητού. Η προσπάθεια να συσχετιστεί τον αρ. 126 με τα σωζόμενα παραδείγματα χύτρας και λοπάδας⁷⁵, που περιλαμβάνονται στο κεραμικό υλικό του κλιβάνου, βρίσκει δυσκολίες, καθώς, με βάση τα σωζόμενα τμήματα του πώματος, υπολογίζεται ότι η διάμετρος του χείλους του ήταν 20 εκ., διάσταση αρκετά μεγάλη για να ταιριάζει με τα προαναφερθέντα

70. Αντιστοιχεί σε ποσοστό εμφάνισης 0,7%.

71. Τα ίχνη καύσης μπορεί ασφαλώς να οφείλονται και σε πλημμελή όπτηση, το οποίο είναι και το πιθανότερο.

72. Αντιστοιχεί, επίσης, σε ποσοστό εμφάνισης 0,7%.

73. Μεταφράζεται σε ποσοστό εμφάνισης 0,7% επί του συνολικού αριθμού των εξεταζόμενων οστράκων.

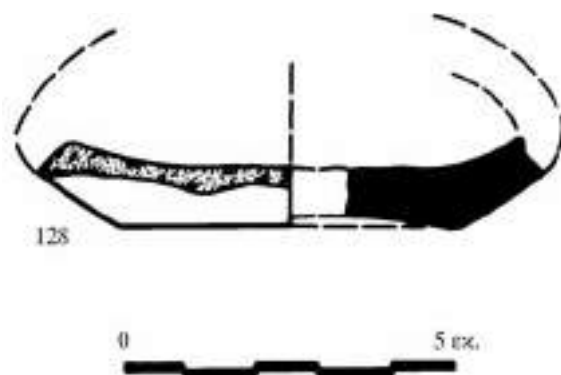
74. Αντιστοιχούν σε ποσοστό 1,5% επί του συνόλου των αγγείων.

75. Αριθμοί 122 και 123 αντίστοιχα.

να αγγεία. Επιπροσθέτως, όμως, το γεγονός ότι τα παρόντα πώματα δεν έχουν κωνικό σχήμα, αλλά το χείλος τους γωνιάζει⁷⁶ και στρέφεται προς τα κάτω, τα συσχετίζει ενδεχομένως με αγγεία, όπως οι σιπύες⁷⁷, που δεν λείπουν από το υλικό του κλιβάνου. Πραγματικά, το πώμα αρ. 126 θα μπορούσε να θεωρηθεί, ότι ανήκει στη σιπύη αρ. 34, της οποίας η διάμετρος υπολογίζεται 17 εκ.⁷⁸ Τέλος, πρέπει να σημειωθεί ότι τα πώματα μπορούσαν να πωλούνται χωριστά και να λειτουργούν και ως αυτόνομα σκεύη⁷⁹ και όχι μόνο σε συνάρτηση με κάποιο μαγειρικό σκεύος, καθώς δεν ήταν πάντοτε απαραίτητα, αλλά και επειδή κάποιο άλλο σχήμα ήταν δυνατό να επιτελέσει τη λειτουργία τους⁸⁰.

Τα δύο τελευταία σχήματα αγγείων παρουσιάζονται αυτόνομα, καθώς δεν μπορούν να ενσωματωθούν σε κάποια από τις παραπάνω κατηγορίες (αγγεία πόσης, οικιακά σκεύη και μαγειρικά σκεύη). Το πρώτο είναι το σχήμα της σταμνοειδούς πυξίδας, στο οποίο αποδίδεται με σχετική βεβαιότητα ο αρ. 127. Δυστυχώς, η κατάσταση διατήρησής του είναι πολύ αποσπασματική· πρόκειται για ένα μικρών διαστάσεων μελαμβαφές όστρακο, που προέρχεται από το ανώτερο τμήμα του σώματος και το χείλος του αγγείου. Ο πηλός του εμφανίζεται ιδιαίτερα καθαρός, καθώς περιέχει ελάχιστη μαρμαρυγία και καθόλου ασβεστολιθικές προσμίξεις. Επιπλέον, το όστρακο φέρει γάνωμα καστανού χρώματος. Τα πενιχρά αυτά στοιχεία δεν αφήνουν πολλά περιθώρια για ασφαλή συμπεράσματα, ωστόσο, η λοξή πορεία του σώματος και η ύπαρξη απλού γανώματος τοποθετούν το αγγείο μετά τα μέσα 4ου αι. π.Χ.⁸¹

Η παρουσίαση των αγγείων από το εσωτερικό του κλιβάνου κλείνει με ένα θραύσμα λύχνου, το

Εικ. 19. Σχέδιο του λύχνου αρ. 128 (προσωπικό αρχείο).

128 (εικ. 19). Σώζεται μόνο τμήμα του κάτω μέρους του σώματος. Δυστυχώς, η πολύ αποσπασματική κατάσταση διατήρησης επιτρέπει την εξαγωγή λίγων μόνο συμπερασμάτων. Ο πηλός υποδεικνύει ότι πρόκειται για ντόπιο αγγείο, γεγονός απολύτως λογικό για ένα τόσο ευτελές και φτηνό αντικείμενο, ενώ, όσον αφορά στην τεχνική παρασκευής του, είναι τροχήλατο. Τέλος, η παρουσία χονδροειδούς μελανού γανώματος στο εσωτερικό, υποδηλώνει ότι το αγγείο ήταν ανοιχτό, με μεγάλη οπή πληρώσεως. Επομένως, πρέπει να αποκλειστεί μία ύστερη χρονολόγησή του, μέσα δηλαδή στα ελληνιστικά χρόνια. Δεδομένου, όμως, του γεγονότος ότι δεν σώζεται ικανοποιητικά το προφίλ του, δεν είναι εφικτό να ενταχθεί σε κάποιο γνωστό τύπο και να προταθεί μία πιο συγκεκριμένη χρονολόγηση.

Από τα υπόλοιπα, πλην των αγγείων, ευρήματα ξεχωριστή θέση κατέχουν τα στηρίγματα για την όπτηση αγγείων, καθώς αποτελούν εύρημα χαρακτηριστικό για κάθε κεραμικό κλιβανό. Μέσα, λοιπόν, στην επίχωση του κλιβάνου εντοπίστηκαν τμήματα τριών στηριγμάτων και ένα τέταρτο σχε-

76. Το γώνιασμα του σώματος στο πώμα αρ. 125 είναι λιγότερο έντονο.

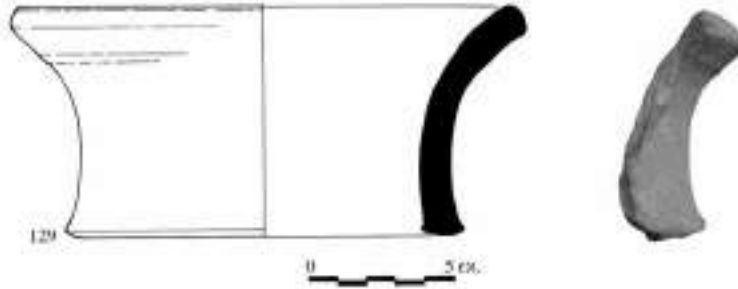
77. Πρβλ. Sparkes – Talcott, *ό.π.* (σημ. 27) 346 αρ. 1559, πίν. 69. I. Βοκοτοπούλου – Α. Δεσποίνη – Β. Μισαηλίδου – Μ. Τιβέριος, *Σίνδος. Κατάλογος της έκθεσης*, Αθήνα 1985, 48-49.

78. Επιπλέον, κοντά βρίσκεται και η εκτιμώμενη διάμετρος της σιπύης αρ. 33 (20 εκ.), που δεδομένου κάποιου μικρού περιθωρίου λάθους στον υπολογισμό, δεν πρέπει να αποσυσχετιστεί εύκολα από το πώμα αρ. 126.

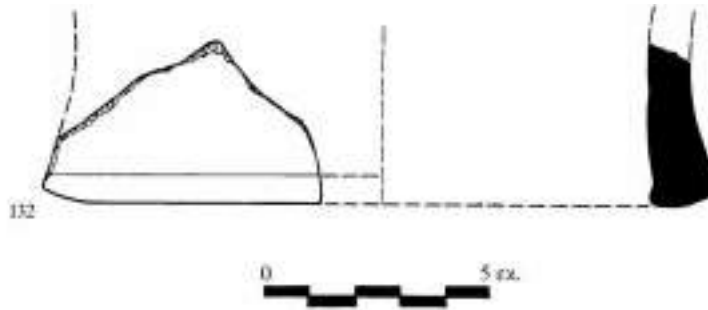
79. Υπάρχει για παράδειγμα ένα πώμα από την Πέλλα, το οποίο υποθέεται ότι πρέπει να είχε χρησιμοποιηθεί ως πινάκιο και αργότερα, με το άνοιγμα μίας διαμπερούς οπής, ως ηθμός. Ν. Παππάς, *Ελληνιστική κεραμική από την Αγορά της Πέλλας και την περιοχή της στο Μουσείο Εκμαγείων του Α.Π.Θ.* (μεταπτ. εργασία), Θεσσαλονίκη 2001, 267.

80. Ως πώματα χρησιμοποιήθηκαν συχνά, ασφαλώς λόγω του σχήματός τους, πινάκια. Για σχετικά παραδείγματα βλ. Γ. Ε. Ρήγινος, «Κεραμική από τη δυτική Ήπειρο. Τα ευρήματα ενός κιβωτιόσχημου τάφου από το Κεφαλοχώρι Φιλιατών Θεσπρωτίας», *Δ' ΕλλΚερ.* (1997) 94, 109 πίν. 75α. Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, *Λαξευτοί θαλαμωτοί τάφοι της Πέλλας*, Αθήνα 1994, 152 αρ. 146, πίν. 21. Α. Χρυσστόμου, «Ο λαξευτός τάφος Δ' της Πέλλας», *Μακεδονικά* 23 (1983) 208 σημ. 4, Β.Ε. 278/1977, σχ. 10. Μ. Ανδρόνικος, «Ελληνιστικός τάφος Βέροιας», *ΑΕ* 1955, 46, 48, αρ. 3, εικ. 25.

81. Πρβλ. το παράδειγμα από τη Λαμία που χρονολογείται στο γ' τέταρτο 4ου αι. π.Χ. Μ. Φ. Παπακωνσταντίνου, «Ελληνιστική κεραμική από τη Λαμία», *Δ' ΕλλΚερ.* (1994) 51 αρ. Κ 4350, πίν. 33α-β.

Εικ. 20. Το στήριγμα αγγείων αρ. 129. Σχέδιο και τομή (προσωπικό αρχείο).

Εικ. 21. Σχέδιο του στηρίγματος αγγείων αρ. 132 (προσωπικό αρχείο).

δόν ακέραιο, αρ. 130, 132, 129 και 131 αντίστοιχα. Από αυτά οι αρ. 130, 132 και 129 εντάσσονται στον τύπο των πήλινων κυλίνδρων⁸². Τα στηρίγματα αυτά, των οποίων το σχήμα παραπέμπει σε λαιμούς μεγάλων αγγείων, ήταν κατάλληλα, λόγω της μεγάλης διαμέτρου τους, για τη στήριξη μεγάλων αγγείων, όπως αμφορείς, ενώ το μεγάλο τους ύψος απέτρεπε την άμεση επαφή της πρώτης σειράς αγγείων με την εσχάρα⁸³. Πράγματι, και τα τρία παραδείγματα του τύπου έχουν μεγάλη διάμετρο⁸⁴, ώστε να επιτελέσουν την παραπάνω αποστολή. Τα δυο από τα τρία είναι τροχήλατα, ενώ ο αρ. 132 μοιάζει χειροποίητο. Στις προδιαγραφές του τύπου ανταποκρίνεται καλύτερα ο αρ. 129, που όντως μοιάζει πολύ με λαιμό αγγείου (εικ. 20). Τα άλλα δύο (130 και 132) (εικ. 21) είναι πιο απλά και αμελώς κατασκευασμένα, ο αρ. 130 μάλιστα θα μπορούσε

να χαρακτηριστεί χονδροειδές, έχοντας ένα ελάχιστα κοίλο προφίλ. Το τελευταίο φέρει έντονα ίχνη καύσης, που, πιθανόν, να υποδηλώνουν την επανειλημμένη χρήση του εντός του κλιβάνου. Ίσως χρίζει της προσοχής μας το γεγονός ότι οι αρ. 129 και 130, βρέθηκαν στο ανώτερο στρώμα της επίχωσης, το οποίο πιθανότατα έχει εισρεύσει από την άροση ή άλλους παράγοντες στο εσωτερικό του κλιβάνου. Στην περίπτωση αυτή πρέπει να εξεταστεί το ενδεχόμενο να μην σχετίζονται άμεσα με τον κλίβανο και τη διαδικασία όπτησης, αλλά θα μπορούσαν να επιτελούν άλλη λειτουργία σε ένα εργαστήριο κεραμικής, όπως τη στήριξη αγγείων, κατά τη διάρκεια του στεγνώματός τους, πριν από την όπτηση.

Το τέταρτο στήριγμα, που βρέθηκε στον κλίβανο είναι το 131, το οποίο εντάσσεται στον τύπο των δακρυόσχημων στηριγμάτων (εικ. 22). Τα στη-

82. Πρέπει να κρατηθεί μία επιφύλαξη, μήπως δεν πρόκειται για στηρίγματα όπτησης, καθώς ανάλογα παραδείγματα από άλλες περιοχές φέρουν περιμετρικά ορισμένες οπές, απαραίτητες για τη διέλευση του θερμού αέρα λόγω του μεγάλου ύψους τους. Στα παρόντα παραδείγματα, ενδεχομένως, να υπήρχαν οι οπές αυτές, στα μη σωζόμενα τμήματα του σώματός τους. Πρβλ. Δεσποίνη, *ό.π.* (σημ. 9) πίν. 2στ, 8α-β. Α. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, «Εργαστήρια κεραμικής ελληνιστικής εποχής στην αρχαία πόλη των Φερών», στον τόμο: Διεθνές συνέδριο για την αρχαία Θεσσαλία στη μνήμη του Δημήτρη Ρ. Θεοχάρη, Αθήνα 1992, πίν. 93α-β.

83. Hasaki, *ό.π.* (σημ. 7) 93. Για παρόμοια στηρίγματα βλ. Δεσποίνη, *ό.π.* (σημ. 9) 67 εικ. 5, πίν. 2.

84. Αρ. 130 28 εκ., αρ. 132 15 εκ. και αρ. 129 16 εκ.

Εικ. 22. Το στήριγμα αγγείων αρ. 131. Πλαϊνή όψη (προσωπικό αρχείο).

ρίγματα αυτά συναντιούνται, επίσης, στη βιβλιογραφία με τους όρους αχλαδόσχημα, φυλλόσχημα⁸⁵ ή ημιελλειψοειδή⁸⁶. Αποτελούν τον πιο συνηθισμένο τύπο στηρίγματος και εμφανίζονται συχνά σε κλιβάνους και εργαστηριακούς χώρους⁸⁷, αλλά η έρευνα άργησε να τα αναγνωρίσει ως στηρίγματα⁸⁸. Πρέπει να τοποθετούνταν ανά τρία κάτω από κάθε αγγείο, καθώς έτσι προσφερόταν καλύτερη στήριξη, ενώ παράλληλα εξασφαλιζόταν η απρόσκοπτη κυκλοφορία του θερμού αέρα⁸⁹. Ο τρόπος με τον οποίο τοποθετούνταν, φαίνεται πως ήταν με τη μακριά πλευρά τους προς τα κάτω, καθώς έτσι η στήριξη του αγγείου ήταν πιο σταθερή, ενώ η κοινή κάθετη προβολή κρατούσε το αγγείο σταθερό σε ένα σημείο⁹⁰. Ωστόσο, η μακροσκοπική παρατήρηση του αρ. 131 φανερώνει ότι τοποθετούνταν με

την κοινή προβολή κάτω, σε οριζόντια θέση και την μακριά σε κάθετη⁹¹. Το συγκεκριμένο στήριγμα, όμως, διαφέρει, επίσης, και ως προς το ότι η επιφάνεια έδρασής του είναι πολύ πιο επιμηκυσμένη, ενώ τα δύο σκέλη του συγκλίνουν πολύ ομαλότερα. Κάθε προσπάθεια χρονολόγησης των παραπάνω στηριγμάτων είναι μάταια, αφού πρόκειται για αντικείμενα, των οποίων το σχήμα παραμένει σταθερό κατά τη διάρκεια των αιώνων, καθώς είχαν να επιτελέσουν τον πολύ συγκεκριμένο ρόλο της στήριξης των αγγείων και, εφόσον το έκαναν επιτυχώς, δεν υπήρχε λόγος να αλλαχθεί στο παραμικρό το σχήμα τους⁹².

Μη αναμενόμενο εύρημα για έναν κλίβανο αποτελούν εκ πρώτης όψεως οι δύο αγνύθες, αρ. 133 και 134, καθώς ως τμήμα του αρχαίου αργαλειού⁹³ είναι συχνό εύρημα στις ανασκαφές κυρίως οικιών⁹⁴. Η αρ. 133 ανήκει στον τύπο των φακοειδών αγνυθών. Η κατάσταση διατήρησής της δεν είναι όμως καλή, καθώς λείπει το μεγαλύτερο μέρος της. Ο βαθμός διατήρησής της αρ. 134 είναι καλύτερος, αφού λείπει μόνο το κατώτερο τμήμα. Είναι πυραμιδοσχημη και διατηρεί ακέραιη και την οπή εξαρτήσεως. Και οι δύο αγνύθες εντοπίστηκαν στο ανώτερο στρώμα της επίχωσης και γι' αυτό μπορεί να θεωρηθεί, ότι δεν ανήκαν στο αρχικό περιεχόμενο της. Εάν, όμως,

85. J. K. Papadopoulos, «Λάσανα, Tuyeres, and Kiln Firing Supports», *Hesperia* 61 (1992) 209-210.

86. A. Kaloyeropoulou, «From the Techniques of Pottery», *AAA* 3 (1970) 433.

87. Hasaki, *ό.π.* (σημ. 7) 90. Π. Φάκλαρης, «Εργαστήρια στην Ακρόπολη της Βεργίνας», στον τόμο: Αρχαία Ελληνική Τεχνολογία, Θεσσαλονίκη 1997, 194 εικ. 2. Π. Θέμελης, «Ανασκαφή Ερέτριας», *ΠΑΕ* 1975, 40-41 πίν. 18β. Δεσποίνη, *ό.π.* (σημ. 9) 67 πίν. 2ε, εικ. 6.

88. Ερμηνεύτηκαν κατά καιρούς ως λατρευτικά αντικείμενα, βλ. K. Lehmann-Hartleben, «Preliminary Report on the Second Campaign of Excavation in Samothrace», *AJA* 44 (1940) 353, 355 εικ. 36, ως θεατρικά εισιτήρια, βλ. Σ. Ι. Δάκαρης, «Ανασκαφή του ιερού της Δωδώνης», *ΠΑΕ* 1966, 79 πίν. 80γ, και ως απεικονίσεις γλώσσας, βλ. Kaloyeropoulou, *ό.π.* (σημ. 86) 434.

89. Γίνεται η υπόθεση, ότι χρησιμοποιούνταν για να χωρίσουν πίθους, πινάκια, σκύφους, κύλικες, κεραμίδες ή χρηστικά οικιακά αγγεία. Kaloyeropoulou, *ό.π.* (σημ. 86) 432-434.

90. Hasaki, *ό.π.* (σημ. 7) 90-91. Ότι αυτή είναι η σωστή τοποθέτηση, αποδεικνύεται από μία επιγραφή που φέρει ένα από αυτά τα στηρίγματα και η οποία διαβάζεται σωστά μόνο, όταν τοποθετηθεί με την μακριά πλευρά κάτω. W. Biers, «From the Furnace», *AAA* 4 (1971) 414-416.

91. Στο συμπέρασμα αυτό οδηγεί η επίπεδη κάτω επιφάνεια της κοντής προβολής, σε αντίθεση με την καμπύλη της μακριάς, καθώς και το αποτύπωμα του αντίχειρα του κεραμέα, που δείχνουν, πως είχε αρχικά στημένο το αντικείμενο.

92. Για τα δακρυόσχημα στηρίγματα αναφέρεται ενδεικτικά, ότι πρωτοεμφανίζονται στα κλασικά χρόνια, αλλά συνεχίζουν αδιαλείπτως μέχρι και τα βυζαντινά, διατηρώντας το ίδιο ακριβώς σχήμα: Hasaki, *ό.π.* (σημ. 7) 90. Kaloyeropoulou, *ό.π.* (σημ. 86) 434. Για τα στηρίγματα σε μεταγενέστερες περιόδους (Βυζάντιο) βλ. Ν. Ζήκος, «Σωστική ανασκαφική έρευνα στο Μικρό Πιστό Νομού Ροδόπης», *ΑΕΜΘ* 12 (1998) 41-54 και Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, «Τριποδίσκοι ψησίματος βυζαντινών και μεταβυζαντινών αγγείων», στον τόμο: *Αμητός, Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μανόλη Ανδρόνικο*, Θεσσαλονίκη 1987, 641-648, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

93. Πρόκειται για τον κάθετο αργαλειό με βαρίδια. Οι δύο άλλοι κυρίαρχοι τύποι είναι ο αργαλειός με άνω και κάτω δοκάρια και ο οριζόντιος αργαλειός. Για τη λειτουργία αλλά και τις περιοχές διάδοσης του κάθε τύπου βλ. G. M. Crowfoot, «Of the Warp-Weighted Loom», *BSA* 37 (1936) 36-47 και R. J. Forbes, *Studies in Ancient Technology IV*, Leiden 1964, 196-224, όπου περιλαμβάνεται πλούσια βιβλιογραφία για τους αργαλειούς.

94. L. M. Wilson, «Loom Weights», στον τόμο: D. Robinson, *Excavations at Olynthus. Part II. Architecture and Sculpture: Houses and Other Buildings*, Λονδίνο 1930, 118-128.

Εικ. 23. Η λίθινη σφαίρα αρ. 137. Όψη (προσωπικό αρχείο).

παρόλα αυτά προέρχονται από το εσωτερικό του κλιβάνου θα μπορούσε να υποθεθεί, τουλάχιστον για την αγνύθα αρ. 134, ότι βρισκόταν εκεί σε δεύτερη χρήση, ως στήριγμα αγγείων⁹⁵. Κάτι τέτοιο φαίνεται πολύ πιθανό, καθώς, εάν ο κλιβανός είχε χρησιμοποιηθεί μία ή περισσότερες φορές για την όπτηση αγνυθών, θα περίμενε κανείς να βρεθούν περισσότερα παραδείγματα στο εσωτερικό του.

Ακόμη λιγότερο αναμενόμενο εύρημα αποτελεί η λίθινη σφαίρα, που εντοπίστηκε στο ανώτερο στρώμα της επίχωσης του κλιβάνου⁹⁶. Η σφαίρα έχει μικρές διαστάσεις και φέρει ίχνη επεξεργασίας. Επιπλέον, διακρίνονται με δυσκολία στην επιφάνειά της ορισμένα χαράγματα, που ίσως να αντιπροσωπεύουν τα γράμματα Υ, Δ ή Γ και C⁹⁷. Όλα τα παραπάνω οδηγούν στην υπόθεση πως η σφαίρα αυτή πρέπει να αποτελούσε βλήμα σφενδόνης⁹⁸.

Τα απαραίτητα αυτά παρελκόμενα του συγκεκριμένου εκηβόλου όπλου, αναφέρονται με το όρο *μολυβδίδες* ή *μολύβδαιναι*⁹⁹, όνομα που υποδεικνύει ότι κατά κανόνα ήταν κατασκευασμένα από μόλυβδο¹⁰⁰. Έχουν βρεθεί σε πολλές περιοχές του αρχαίου ελληνικού κόσμου¹⁰¹. Το σχήμα τους ήταν ελλειψοειδές ή αμφικωνικό¹⁰² και πολύ συχνά έφεραν χαραγμένες επιγραφές στην επιφάνειά τους, που ονομάτιζαν τον κατασκευαστή ή το σφενδονητή ή το στρατηγό ή την πόλη του σφενδονητή ή τον εχθρό, τον οποίο είχε ως στόχο το βλήμα¹⁰³ ή ακόμη, αποτελούσαν υβριστικά ή υποτιμητικά μηνύματα προς τον εχθρό¹⁰⁴. Η χρήση αυτών των βλημάτων, των οποίων το βάρος κυμαινόταν από 20 έως 30 γρ.¹⁰⁵, φαίνεται ότι γίνεται συνήθως μόνο από την κλασική περίοδο, αλλά σε όλες τις περιόδους μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν ως βλήματα κοινές πέτρες, όπως το 137, που όμως υστερούσαν σε βεληνεκές από τα μολύβδινα βλήματα¹⁰⁶.

Το γεγονός, ότι τα όστρακα που μελετήθηκαν στην παρούσα εργασία προέρχονται από το εσωτερικό κεραμικού κλιβάνου, αποτελεί από μόνο του απόδειξη για την εντοπιότητά τους, αλλά και για το ότι ο πηλός που χρησιμοποιήθηκε για το πλάσιμο τους ήταν εγχώριος¹⁰⁷. Δυστυχώς, δεν έχει εξα-

95. Σε έναν ελληνιστικό κλιβανο στη Χαλκίδα, όπου βρέθηκε μεγάλη ποσότητα αγνυθών, ο ανασκαφέας θεώρησε ότι ο κλιβανός αυτός χρησιμοποιούνταν αποκλειστικά για την όπτηση αγνυθών. Κάτι τέτοιο φαίνεται απίθανο. Πιθανότερο είναι η τελευταία «φουρνιά» του κλιβάνου να αποτελούνταν μόνο από αγνύθες. Είναι, όμως, εξίσου πιθανόν οι αγνύθες να αποτελούσαν τα στηρίγματα του κλιβάνου αυτού: Hasaki, *ό.π.* (σημ. 7) 95-96. Ακόμη, στην επίχωση του κλιβάνου 4 της Σίνδου βρέθηκαν οκτώ συνολικά αγνύθες, των οποίων η παρουσία θα μπορούσε να ερμηνευτεί με αυτόν τον τρόπο, αν και η ανασκαφέας δεν αναφέρεται καθόλου σε αυτό το ενδεχόμενο: Δεσποίνη, *ό.π.* (σημ. 9) 77 σημ. 2, 78 σημ. 11-12, 79 σημ. 1-4.

96. Πρόκειται για το αρ. 137 (εικ. 23).

97. Δυστυχώς, στη φωτογραφία δεν μπορούν να φανούν αυτά τα χαράγματα, που γίνονται αντιληπτά μόνο με πολύ προσεκτική παρατήρηση.

98. Για τη σφενδόνη και τις μολυβδίδες γενικά βλ. D. M. Robinson, *Excavations at Olynthus, Part X, Metal and Minor Miscellaneous Finds. An Original Contribution to Greek Life*, Λονδίνο 1941, 418-443. A. M. Snodgrass, *Τα επιθετικά και αμυντικά όπλα των αρχαίων Ελλήνων*, (μτφρ. Β. Σταματοπούλου), Θεσσαλονίκη 2003, 146, 186, 199. Γ. Σταϊνχάουερ, *Ο πόλεμος στην αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα 2001, 107-108, 111-112. Θεωρώ δύσκολο να στηριχτεί η ερμηνεία του Α. Κεραμόπουλλου, «Ανασκαφαί και έρευναι εν τη Άνω Μακεδονία», *ΑΕ* 1932, 71, για ένα αντίστοιχο λίθινο σφαιρικό αντικείμενο, ότι δηλαδή χρησιμοποιούνταν για τη στερέωση της πόρτας, ώστε να παραμένει ανοιχτή ή κλειστή.

99. Robinson, *ό.π.*, 418.

100. Snodgrass, *ό.π.* (σημ. 98) 146.

101. Για περιοχές, όπου έχουν εντοπιστεί ανάμεσα στα ανασκαφικά ευρήματα βλήματα σφενδόνης βλ. Robinson, *ό.π.* (σημ. 98) 418.

102. Snodgrass, *ό.π.* (σημ. 98) 146. Σταϊνχάουερ, *ό.π.* (σημ. 98) 111.

103. Robinson, *ό.π.* (σημ. 98) 419.

104. Robinson, *ό.π.* (σημ. 98) 421, σημ. 152-156.

105. Snodgrass, *ό.π.* (σημ. 98) 199. Ο Φίλιππος Β' αύξησε το βάρος τους στα 80 γρ. Σταϊνχάουερ, *ό.π.* (σημ. 98) 111.

106. Snodgrass, *ό.π.* (σημ. 98) 146. Ξενοφών, *Ανάβασις* III, 3, 16-18.

107. Αυτό δεν μπορεί να υποστηριχθεί με βεβαιότητα μόνο για τα λίγα μελαμβαφή και ερυθροβαφή όστρακα (αρ. 1, 2, 3, 6, 8, 9, 31, 32, 118, 119, 120, ΚΑΑΝ 45 και ΚΑΑΝ 16), για τα οποία μία σχετικά ασφαλή απάντηση μπορούν να παράσχουν μόνο οι αναλύσεις του πηλού των συγκεκριμένων οστράκων.

κριβωθεί στην ευρύτερη περιοχή εξόρυξη πηλού κατά την αρχαιότητα. Ωστόσο, η μελέτη δειγμάτων αργιλικού υλικού, που πάρθηκαν τόσο από αδιατάρακτο στρώμα της περιοχής του κλιβάνου, όσο και από την ανατολική πλαγιά του λόφου της Κίνινας, ήταν διαφωτιστική: όσον αφορά στο δείγμα από την περιοχή του κλιβάνου, αποδείχθηκε ότι διαθέτει τις φυσικές ιδιότητες του πηλού και θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για το πλάσιμο αγγείων και, επομένως, να καλύψει τις ανάγκες σε πηλό του κεραμικού εργαστηρίου, όπου εντασσόταν και ο υπό εξέταση κλίβανος. Δεν ισχύει το ίδιο και για το δείγμα από την πλαγιά της Κίνινας, που δεν κρίνεται εξίσου κατάλληλο για τη λειτουργία του ως πηλός. Καθώς το πρώτο δείγμα, από την περιοχή του κλιβάνου, ταυτίζεται, όσον αφορά στη σύσταση του πηλού, σε αρκετά ικανοποιητικό βαθμό, με ορισμένα από τα όστρακα του εσωτερικού του, μπορεί να υποστηριχθεί, ότι μέρος, τουλάχιστον, του πηλού που χρησιμοποίησε ο αρχαίος κεραμέας προέρχεται από την περιοχή γύρω από τον κλίβανο¹⁰⁸. Ωστόσο, το γεγονός ότι το σύγχρονο δείγμα από αυτήν την περιοχή δεν ταυτίζεται και με τα υπόλοιπα όστρακα, που αναλύθηκαν, μας οδηγεί στη σκέψη ότι το εργαστήριο πρέπει να χρησιμοποιούσε περισσότερους του ενός χώρους εξόρυξης πηλού. Η θέση των συμπληρωματικών, ενδεχομένως, αυτών χώρων, πρέπει να αναζητηθεί στην ευρύτερη περιοχή της Πενταβρύσου.

Ο πηλός των περισσότερων αγγείων, που παρουσιάζονται, είναι λεπτόκοκκος. Δεν είναι σε κανένα παράδειγμα καθαρός, αλλά περιέχει προσμίξεις (ασβεστολιθικές, τρίμματα κεραμίδων και άμμο) και ξένα στοιχεία (μαρμαρυγία, μάργα, άλατα, οργανικές ουσίες¹⁰⁹), που χαρακτηρίζουν κάθε δευτερογενή πηλό¹¹⁰. Σε αντίθεση με τα προαναφερ-

θέντα ξένα στοιχεία, που είναι φυσικά, οι προσμίξεις αποτελούν, συνήθως, ηθελημένη επιλογή του κεραμέα, ώστε να μπορέσει να ελέγξει καλύτερα τις φυσικές ιδιότητες του πηλού¹¹¹. Συχνά, όμως, οδηγούν σε «σκασιματα» και ρωγμές των αγγείων κατά την όπτηση, όταν, συνήθως, αυτά δεν έχουν αποβάλλει ικανοποιητικά την υγρασία τους¹¹². Πάντως, στα όστρακα, που εξετάζονται, οι ασβεστολιθικές προσμίξεις έχουν πολύ μεγάλο βαθμό εμφάνισης και αυτό, ίσως, οφείλεται εν μέρει και στο πλημμελές και απρόσεκτο κοσκίνισμα του πηλού πριν από το πλάσιμο των αγγείων. Χονδρόκοκκος είναι ο πηλός των μαγειρικών σκευών (αρ. 123 και 124), καθώς έπρεπε να είναι σε θέση να ανταπεξέλθουν στις υψηλές θερμοκρασίες, που επρόκειτο να υποβληθούν, αλλά και λίγων ακόμη αγγείων, όπως οι οξυπύθμενοι αμφορείς, οι πίθοι και τα υποστατά (αρ. 28, 42 και 130), που έπρεπε να είναι ανθεκτικά λόγω της συνεχούς και, συχνά, επίπονης χρήσης τους. Μία ακόμη παρατήρηση σε σχέση με τη σύσταση των οστράκων είναι ότι ο πηλός άλλοτε είναι μαλακός (αρ. 7, 35, 55, 115, 121, 123, 124, 131, ΚΑΑΝ 464) και άλλοτε σκληρός, γεγονός που αποτελεί συνέπεια όχι των εγκλεισμάτων του πηλού, αλλά της χαμηλής ή υψηλής θερμοκρασίας όπτησης, στην οποία υποβλήθηκαν¹¹³. Τέλος, χαρακτηριστική είναι η πολύ συχνή εμφάνιση ιζημάτων, αποτέλεσμα, προφανώς, της σύστασης του εδάφους και τα οποία πολλές φορές καλύπτουν μεγάλο μέρος των επιφανειών των οστράκων¹¹⁴.

Το χρώμα του πηλού εμφανίζεται στα περισσότερα όστρακα ομοιογενές και μόνο σε λίγα σχετικά ο πυρήνας διαφοροποιείται χρωματικά από το υπόλοιπο όστρακο, αποτέλεσμα της κακής όπτησης. Παρατηρείται αξιοπρόσεκτη χρωματική ποικι-

108. Για το βαθμό καταλληλότητας των δειγμάτων να λειτουργήσουν ως πηλός, με πληροφόρηση από την πρώτη στιγμή ο καθηγητής του Τμήματος Γεωλογίας του Α.Π.Θ., Σ. Δημητριάδης, που ανέλαβε την ανάλυσή τους. Μάλιστα, όπως με ενημέρωσε προφορικά, ο πηλός ορισμένων από τα όστρακα μοιάζει πολύ με την κεραμική από το Δισπηλιό, η οποία έχει προκύψει από τη διάβρωση πετρωμάτων του ορεινού όγκου του Βιτσιού και έχει τροφοδοτήσει τις λεκάνες ιζηματογένεσης στην περιοχή, σε ακτίνα 10-12 χλμ.

109. Πρβλ. τους αρ. 28, 73.

110. Άλλα συνηθισμένα ξένα στοιχεία είναι οι ασβεστοί, τα οξειδία του σιδήρου, το τιτάνιο και οι μικροοργανισμοί: Ι. Μ. Ακαμάτης, *Πήλινες μήτρες αγγείων από την Πέλλα. Συμβολή στη μελέτη της ελληνιστικής κεραμικής*, Αθήνα 1993, 145.

111. Για παράδειγμα η προσθήκη μη πλαστικών στοιχείων, όπως ο ασβεστόλιθος, μειώνει την πλαστικότητα του πηλού και τον αποτρέπει από την υπερβολική συρρίκνωση, τόσο κατά τη διάρκεια του στεγνώματος όσο και κατά την όπτηση. Ακαμάτης, *ό.π.*, 146.

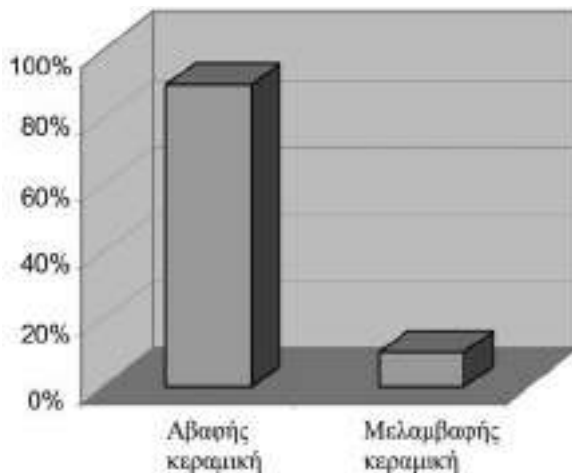
112. Noble, *ό.π.* (σημ. 30) 158.

113. Ακαμάτης, *ό.π.* (σημ. 110) 145 σημ. 70.

114. Πρβλ. αρ. 11, 103, 104, 110, 111, 125, 129, ΚΑΑΝ 39, ΚΑΑΝ 46, ΚΑΑΝ 87, ΚΑΑΝ 107 και ΚΑΑΝ 392.

λία¹¹⁵. Το χρώμα που επικρατεί στον πυρήνα των οστράκων είναι το ερυθρό στις διάφορες αποχρώσεις του, σε ποσοστό 32,8%. Εκτός από το καθαρά ερυθρό χρώμα (2,5YR 5/6 έως 5/8, 6/4 έως 6/8 και 10R 4/8) με ποσοστό εμφάνισης 11,7%, εμφανίζονται οι περισσότερες αποχρώσεις του ερυθρού, με επικρατέστερες την ανοιχτή ερυθρή (5YR 6/6, 7/6 έως 7/8 και 10R 6/8) και την κιτρινωπή ερυθρή (5YR 4/6 και 5/6 έως 5/8) και με ποσοστά εμφάνισης 6,2 και 7,8% αντίστοιχα. Δεύτερο χρώμα σε συχνότητα εμφάνισης έρχεται το ερυθρωπό κίτρινο (5YR 6/6 έως 6/8, 7/6 έως 7/8 και 7,5YR 7/6) με ποσοστό 32%. Με ποσοστό 11,7% αντιπροσωπεύεται το καφέ χρώμα συνολικά, καθώς είναι πολλές οι διάφορες αποχρώσεις του, που συναντούνται. Το λευκό χρώμα (2,5YR 8/1 έως 8/4, 7,5YR 8/1 και N8/, 10R 8/1 και 5YR 8/1) φτάνει το 7,8%, ενώ το ροδαλό (2,5YR 8/3, 5YR 7/3, 7,5YR 8/3 έως 8/4 και 7/4) αντιπροσωπεύει το 6,2% του συνόλου. Τέλος, το χαμηλότερο ποσοστό αντιπροσωπεύουν οι αποχρώσεις του γκριζου (5,4%)· το απλό γκριζο (2,5YR 6/1 και N5/) και το ανοιχτό γκριζο (5YR 7/1, 7,5YR N7/ και 10R 7/1) φτάνουν το 3,9%, ενώ το ερυθρωπό (2,5YR 7/1) και το γαλαζωπό γκριζο (7/1) φτάνουν το 1,5% του συνόλου.

Παρά το γεγονός, ότι τα αβαφή όστρακα αποτελούν τη συντριπτική πλειονότητα μέσα στο υλικό του κλιβάνου, δεν λείπουν και τα θραύσματα «γανωμένων» αγγείων (1, 2, 3, 6, 8, 9, 31, 32, 118, 119, 120, 128, ΚΑΑΝ 16 και ΚΑΑΝ 45) (εικ. 24). Το γάνωμα είναι, κυρίως, μελανού χρώματος, σε ένα μόνο είναι καστανόχρωμο (αρ. 2), ενώ σε τρία έχει πορτοκαλόχρωμη απόχρωση (αρ. 119, 120 και ΚΑΑΝ 45). Η ποιότητά του κυμαίνεται στα περισσότερα από μέτρια έως κακή, γεγονός που οφείλεται στα πολλά απολεπίσματα και την έλλειψη στιλπνότητας. Η θαμπή, θολή, αλλά και ανομοιόμορφη βαφή

Εικ. 24. Γράφημα ποσοστιαίας εμφάνισης αβαφούς και μελαμβαφούς κεραμικής.

είναι αποτέλεσμα της κακής και αμελούς όπτησης μέσα στον κλίβανο (αρ. 6, 8 και 9). Καλύτερης ποιότητας γάνωμα φέρουν μόνο οι αρ. 1, 2 και 118, τα οποία ίσως να αποτελούν εισαγόμενα προϊόντα, αλλά αυτό μπορεί να αποδειχθεί μόνο μέσω αναλύσεων.

Οι μέθοδοι με τις οποίες καλύφθηκαν με γάνωμα οι επιφάνειες των αγγείων είναι δύο¹¹⁶. η πρώτη συνίσταται στη χρήση πινέλου, με το οποίο ο κεραμέας σταδιακά κάλυπτε την επιθυμητή επιφάνεια με γάνωμα. Η μέθοδος αυτή αναγνωρίζεται στον αρ. 32, καθώς το γάνωμα είναι πολύ αραιό και η κατανομή του στην επιφάνεια του οστράκου ανομοιόμορφη. Όλα τα υπόλοιπα όστρακα έχουν γανωθεί με την τεχνική της εμβάπτισης, κατά την οποία ο κεραμέας βύθιζε ολόκληρο το, ωμό ακόμη, αγγείο σε ένα δοχείο με παχύρρευστο γάνωμα. Διακρίνονται από την έρευνα τρεις διαφορετικές μέθοδοι, με τις οποίες επιτυγχάνονταν η εμβάπτιση, η απλή βύθιση, η διπλή βύθιση και η μέθοδος της αλληλοεπικάλυψης, αλλά η αποσπασματικότητα των οστράκων δεν μας επιτρέπει στην παρούσα περίπτωση να προχωρήσουμε σε τέτοιας φύσεως τεχνικές λεπτομέρειες¹¹⁷.

115. Το χρώμα των οστράκων χαρακτηρίζεται με βάση το χρωματολόγιο Munsell.

116. Για τη διαδικασία κάλυψης των αγγείων με γάνωμα βλ. D. M. Bailey, *Greek and Roman Pottery Lamps*, Οξφόρδη 1972, 14-16. Noble, *ό.π.* (σημ. 30) 84-96. T. Schreiber, «Dipping as a Glazing Technique in Antiquity», *Greek Vases in the J. Paul Getty Museum*, 3 (1986) 143-148.

117. Στην πρώτη και τη δεύτερη μέθοδο ο κεραμέας κρατούσε το αγγείο από τη βάση. Το πλεονέκτημα της διπλής βύθισης έναντι της απλής ήταν ότι επέτρεπε την κάλυψη με γάνωμα και του εσωτερικού του αγγείου, καθώς ο εγκλωβισμένος από την κίνηση της πρώτης βύθισης αέρας ελευθερωνόταν κατά την πρώτη άνοδο του αγγείου. Αντίθετα, στη μέθοδο της αλληλοεπικάλυψης το αγγείο βυθιζόταν αρχικά μέχρι τα 2/3 περίπου του ύψους του, κρατημένο ξανά από τη βάση του. Στη συνέχεια, αφηνόταν να στεγνώσει και έπειτα ο κεραμέας το έπιανε από το χέιλος και το βύθιζε πάλι στο γάνωμα μέχρι να καλυφθεί για λίγο και η μέχρι πρότινος γανωμένη επιφάνεια. Παραδείγματα και των τριών διαφορετικών μεθόδων εμβάπτισης έχουν εντοπιστεί και δημοσιευτεί από το Μουσείο J. Paul Getty. Schreiber, *ό.π.*, 143, 148.

Υπό το πρίσμα της απόλυτης σχεδόν κυριαρχίας των αβαφών ακόσμητων αγγείων, οποιοσδήποτε λόγος για διακόσμηση μπορεί να φαντάζει άσκοπος. Ωστόσο, εάν ορίσουμε τη διακόσμηση ως το σύνολο εκείνων των ενεργειών, που έχουν ως αποτέλεσμα τη διαφοροποίηση εμφανισιακά του αγγείου από την εικόνα που θα είχε βάσει των φυσικών ιδιοτήτων του πηλού, η εντύπωση αυτή αμβλύνεται. Έτσι, μπορούμε να διακρίνουμε —σε λίγα όμως— όστρακα ορισμένες μεθόδους διακόσμησης.

Ένας τρόπος διακόσμησης, που εμφανίζεται ορισμένες φορές, είναι αυτός της στίλβωσης¹¹⁸. Πρόκειται στην ουσία για λειάνσεις που γίνονται στην εξωτερική επιφάνεια του αγγείου με τη χρήση στίλβωτήρα, όσο το αγγείο είναι ακόμη υμώ¹¹⁹. Ως στίλβωτήρας μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν ένα ή περισσότερα στρογγυλεμένα βότσαλα ή οστά,¹²⁰ αλλά και ένα κομμάτι ενδύματος ή απαλού δέρματος¹²¹. Πιο συγκεκριμένα, αυτή η λεία και στίλβνη επιφάνεια προέκυπτε από την ευθυγράμμιση, μέσω της πίεσης του στίλβωτήρα, των κόκκων του πηλού που βρίσκονταν κοντά στην επιφάνεια, έτσι ώστε να αντανακλούν το φως¹²². Ίχνη στίλβωσης διαπιστώνονται στους αρ. 7, 38, 89, 113 και ΚΑΑΝ 4. Συνίστανται, συνήθως, σε πολλές λεπτές κάθετες, αλλά και λίγες οριζόντιες, και παράλληλες ταινίες, που έχουν δημιουργηθεί από την κάθετη κίνηση του κεραμέα με φορά από κάτω προς τα επάνω και με το ταυτόχρονο κράτημα περισσοτέρων του ενός βοτσάλων ή οστών¹²³. Μόνο το ΚΑΑΝ 4 δείχνει να είναι εξολοκλήρου στίλβωμένο.

Στοιχείο διακόσμησης αποτελεί και η φαρδιά πλαστική ταινία του οστράκου αρ. 36, που προέρ-

χεται από πίθο και θα περιέτρεχε ολόκληρο το αγγείο. Επιπλέον, η ταινία αυτή ίσως επιτελούσε και έναν δεύτερο, λειτουργικό αυτή τη φορά, ρόλο: ίσως κάλυπτε τη ραφή, το σημείο δηλαδή ένωσης δύο μεγάλων τμημάτων του σώματος του αγγείου, καθώς είναι γνωστό ότι τόσο μεγάλα αγγεία, όπως οι πίθοι, δεν κατασκευάζονταν μονοκόμματα, αλλά ενώνονταν από πολλά μικρότερα τμήματα που πλάθονταν χωριστά¹²⁴. Ίχνη, ωστόσο, από αυτή την ένωση δεν διακρίνονται στην ορατή εσωτερική επιφάνεια του οστράκου.

Η εγχάραξη είναι η τελευταία μέθοδος διακόσμησης και συναντάται σε δύο μόλις όστρακα του παρόντος συνόλου¹²⁵. Η εγχάραξη γινόταν και αυτή πριν από την όπτηση του αγγείου, όσο ακόμη ο πηλός βρισκόταν σε μία ημισκληρη κατάσταση. Ως μέθοδος διακόσμησης θα μπορούσε να χαρακτηριστεί διαχρονική, καθώς καλύπτει όλες τις χρονικές βαθμίδες της αρχαιότητας και εξακολουθεί να υφίσταται και στα σύγχρονα κεραμικά προϊόντα. Τα όστρακα που φέρουν εγχάραξη είναι ο αρ. 135, όπου ανάμεσα σε δύο παράλληλες εγχάρακτες γραμμές διακρίνεται ένα Χ και ο αρ. 38, στο οποίο διακρίνεται μία οριζόντια εγχάρακτη γραμμή και επάνω της σε παράταξη λογχόσχημα φύλλα, διαγώνια τοποθετημένα.

Η όπτηση των αγγείων πραγματοποιούνταν στο θάλαμο όπτησης, πάνω στη διάτρητη εσχάρα¹²⁶. Τα αγγεία τοποθετούνταν σε σειρές, το ένα πάνω στο άλλο, με τη μεσολάβηση πήλινων δακτυλίων¹²⁷. Πολλές φορές, όμως, λόγω της κακής διευθέτησής τους, του κακού στεγνώματός τους ή των απότομων μεταπτώσεων της θερμοκρασίας

118. Η τεχνική της στίλβωσης συναντάται στην προϊστορική κεραμική ήδη από τη Νεολιθική εποχή, αλλά εντοπίζεται σε διάφορες περιοχές και κατά τον 6ο, 5ο και 4ο αι. π.Χ.: Κυριάκου, *ό.π.* (σημ. 62) 271. V. R. Anderson-Stojanović, «Dinner at the Isthmus: Hellenistic Cooking Ware from the Rachi Settlement at Isthmia», *ΣΤ' ΕλλΚερ.* (2000) 624. G. R. Edwards, *Corinthian Hellenistic Pottery*, Corinth VII, III, New Jersey 1975, 138-139 σημ. 24.

119. Η στίλβωση εκτός από αισθητικό είχε και λειτουργικό σκοπό, να δημιουργήσει δηλαδή μια επιφάνεια λιγότερο πορώδη και να κάνει έτσι το αγγείο αδιαπερατό. Κ. Κωτσάκης, *Κεραμική τεχνολογία και κεραμική διαφοροποίηση. Προβλήματα της γραπτής κεραμικής της Μέσης Νεολιθικής Εποχής του Σέσκλου* (ιδι. διατριβή), Θεσσαλονίκη 1983, 128.

120. Κυριάκου, *ό.π.* (σημ. 62) 271. A. Lacy, *Η ελληνική κεραμική της Εποχής του Χαλκού*, Αθήνα 1992, (Θ. Ξένος μτφρ.), 10, 14.

121. A. O. Shepard, *Ceramics for the Archaeologist*, Ουάσινγκτον 1985, 66.

122. Κωτσάκης, *ό.π.* (σημ. 119) 128.

123. Αντίστοιχες παρατηρήσεις γίνονται για υδρίες της Βεργίνας από την Κυριάκου, *ό.π.* (σημ. 62) 271-272.

124. Noble, *ό.π.* (σημ. 30) 46.

125. Για την τεχνική της εγχάραξης βλ. Shepard, *ό.π.* (σημ. 121) 195-203.

126. Λαφτσίδης, *ό.π.* (σημ. 7) 29-30.

127. Ακαμάτης, *ό.π.* (σημ. 110) 157. Hasaki, *ό.π.* (σημ. 7) 95.

στο εσωτερικό του κλιβάνου¹²⁸, προκαλούνταν ατυχήματα, που καθιστούσαν τα αγγεία, μετά το πέρας της όπτησης, ακατάλληλα προς πώληση¹²⁹. Από τέτοια ελαττωματικά αγγεία προέρχονται οι αρ. 62, 73, 123, ΚΑΑΝ 13 και ΚΑΑΝ 87. Έχουν παραμορφωθεί σε κάποιο σημείο τους λιγότερο ή περισσότερο, πιθανότερα από το βάρος της υπερκείμενης στρώσης αγγείων. Μάλιστα, η λοπάδα 123 έχει παραμορφωθεί τόσο, ώστε άλλαξε τελείως το σχήμα της. Θα περίμενε ίσως κανείς, να είναι περισσότερα τα ελαττωματικά προϊόντα όπτησης μέσα σε έναν ανασκαμμένο κλίβανο. Αυτό, όμως, πιθανόν εξηγείται από την αποσπασματικότητα των οστράκων και το γεγονός ότι σε τακτά χρονικά διαστήματα ο κλίβανος πρέπει να καθαριζόταν.

Επίσης, η επικράτηση του κόκκινου χρώματος και των διαφόρων διαβαθμίσεών του¹³⁰ υποδεικνύουν την οξειδωτική ατμόσφαιρα, στην οποία ψήθηκαν τα περισσότερα όστρακα¹³¹. Παρόλα αυτά, δεν λείπει και η αναγωγική όπτηση, γεγονός που αποδεικνύεται από τις μαυρισμένες επιφάνειες πολλών οστράκων αμαυρόχρωμων αγγείων (αρ. 7, 10, 35, 90, 96, 121, 123, 124 και ΚΑΑΝ 464). Οι αμαυρόχρωμες εξωτερικές επιφάνειες των οστράκων αυτών αποτελούν, σαφώς, επιλογή του κεραμέα, αλλά δεν φαίνεται να υποδηλώνουν χρονολογική διαφοροποίηση, όπως φανερώνει η υδρία 96, της οποίας το προφίλ είναι όμοιο με τα υπόλοιπα, μη αμαυρόχρωμα, όστρακα. Αξίζει να σημειωθεί, ότι ένα κοινό στοιχείο των οστράκων αυτών είναι ο μαλακός κοκκινωπός πηλός του πυρήνα¹³², στοιχείο που φανερώνει, ότι αφενός τα όστρακα αυτά ψήθηκαν σε

χαμηλές θερμοκρασίες και αφετέρου, ότι μέχρι ενός χρονικού σημείου η φωτιά στον κλίβανο ήταν οξειδωτική και προς το τέλος της όπτησης έγινε αναγωγική, με την είσοδο στο θάλαμο όπτησης μεγάλης ποσότητας καπνού.

Η χρήση δακτυλίων και άλλων ειδών στηριγμάτων κατά την όπτηση, παρόλο που είναι βεβαιωμένη για τον κλίβανο αυτό, λόγω της εύρεσης τεσσάρων τέτοιων αντικειμένων (129, 130, 131, 132)¹³³, δεν καθρεφτίζεται πάνω στα προϊόντα του κλιβάνου. Αυτό συμβαίνει, γιατί είναι ελάχιστα τα γανωμένα αγγεία, που βρέθηκαν στον κλίβανο, και για τα οποία κυρίως χρησιμοποιούνταν τέτοιου είδους στηρίγματα. Άλλωστε, η χρήση των παραπάνω στηριγμάτων μπορεί να γίνει αντιληπτή μόνο σε αυτά τα αγγεία, λόγω της χρωματικής διαφοροποίησης του γανώματος, που δημιουργείται στο σημείο, το οποίο ερχόταν σε επαφή με κάποιο από τα προαναφερθέντα στηρίγματα. Η διαφοροποίηση αυτή οφείλεται στη διαφορετική ένταση της θερμοκρασίας στο σημείο όπου ήταν τοποθετημένα τα στηρίγματα¹³⁴.

Η προσπάθεια χρονολόγησης του κλιβάνου κρίνεται ιδιαίτερα προβληματική. Η αρχιτεκτονική μορφή και οι κατασκευαστικές λεπτομέρειες του κλιβάνου δεν μπορούν να προσφέρουν βοήθεια προς αυτήν την κατεύθυνση, αφού η τυπολογική κατάταξη των κλιβάνων δεν μπορεί να χρησιμεύσει ως χρονολογικό κριτήριο, καθώς συχνά, διαφορετικοί τύποι συνυπάρχουν ταυτόχρονα στις ίδιες περιοχές¹³⁵. Επομένως, ελλείψει άλλων ευρημάτων, είμαστε υποχρεωμένοι να στραφούμε προς την κεραμική¹³⁶. Αλλά και εδώ, τα σχετικά με τη χρονο-

128. Hasaki, *ό.π.* (σημ. 7) 96.

129. Shepard, *ό.π.* (σημ. 121) 91-92. Πρβλ. επίσης τον «ύμνο των κεραμέων». Milne, *ό.π.* (σημ. 30) 186-196.

130. Βλ. παραπάνω, 25-26.

131. Ακαμάτης, *ό.π.* (σημ. 110) 147 σημ. 81.

132. Λιγότερο στους αρ. 90 και 96.

133. Βλ. παραπάνω, 20-22.

134. Ακαμάτης, *ό.π.* (σημ. 110) 158 σημ. 133.

135. Έχει υποστηριχθεί, από τους Gebauer και Joannes, πως το σχήμα του θαλάμου θέρμανσης μπορεί να αποτελέσει χρονολογικό κριτήριο, καθώς υπάρχει μία εξέλιξη στο σχήμα των κλιβάνων, και ότι οι απούσχημοι είναι παλιότεροι από τους κυκλικούς: K. Gebauer – H. J. Joannes, «Ausgrabungen im Kerameikos», AA 1937, 185 κ.ε. Όμως, πολλά μεταγενέστερα ανασκαφικά ευρήματα διέψευσαν τα συμπεράσματά τους. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν ο κυκλικός κλίβανος της Αγοράς των Αθηνών, που χρονολογείται στον 7ο αι. π.Χ., καθώς και οι τρεις κλιβάνοι της Σίνδου, που αντιπροσωπεύουν από ένα διαφορετικό σχήμα και χρονολογούνται όλοι στον 4ο αι. π.Χ.: Δεσποίνη, *ό.π.* (σημ. 9) 83. Ακόμη, εύγλωττη μαρτυρία αποτελούν έξι κεραμικοί κλιβάνοι στην Πέλλα, τέσσερις από τους οποίους είναι κυκλικοί, ένας ελλειψοειδής και ένας ορθογώνιος και που χρονολογούνται όλοι στην ελληνιστική περίοδο: Λιλιμπάκη-Ακαμάτης, *ό.π.* (σημ. 9) 171-182.

136. Υπάρχουν βέβαια, εκτός από την κεραμική, οι αγνύθες, τα στηρίγματα για την όπτηση και το λίθινο βλήμα σφενδόνης, που, επίσης, όμως δεν προσφέρουν καμία βοήθεια, καθώς η μορφή τους παρουσιάζει ελάχιστες έως μηδενικές διαφοροποιήσεις κατά τη διάρκεια των αιώνων.

λόγηση συμπεράσματα δεν μπορεί να είναι εντυπωσιακά, κυρίως, επειδή πρόκειται, με ελάχιστες εξαιρέσεις, για χρηστικά καθημερινά αγγεία, τα οποία σχετίζονται και ικανοποιούν πάγιες και σταθερές ανάγκες του ανθρώπου και γι' αυτό το λόγο το σχήμα τους μεταλλάσσεται με πολύ αργούς ρυθμούς, αλλά και, επειδή διατηρούνται πολύ αποσπασματικά. Ωστόσο, τα συμπεράσματα αυτά, μας επιτρέπουν να ορίσουμε ένα αρκετά ευρύ πραγματικά χρονολογικό πλαίσιο, μέσα στο οποίο εντάσσεται η κατασκευή και χρήση του κλιβάνου.

Έτσι, το ανώτατο χρονολογικό όριο λειτουργίας του κλιβάνου κερδίζεται από τις υδρίες (κυρίως τον αρ. 89) (εικ. 14) και τον σκύφο αρ. 4 (εικ. 9), και τοποθετείται στα τέλη του 5ου αι. π.Χ. Από τα υπόλοιπα ευρήματα, την υστερότερη χρονολόγηση διαθέτουν ορισμένες λεκάνες (αρ. 54, 57 και 59) και ο βαθύς σκύφος 6, που χρονολογούνται στα τέλη του 3ου αι. π.Χ. Όσα ευρήματα απομένουν¹³⁷, εντάσσονται μέσα στο ευρύ αυτό πλαίσιο των δύο αιώνων. Προκύπτει, όμως, σε αυτό το σημείο το ερώτημα, εάν θα μπορούσε ένας κεραμικός κλιβανός να χρησιμοποιείται για τόσο μεγάλο χρονικό διάστημα. Η απάντηση σε αυτό το ερώτημα είναι αρνητική, καθώς ένας κλιβανός δύσκολα μπορούσε να μείνει σε λειτουργία για διάστημα πάνω από δύο ή το ανώτερο τρεις γενιές, λόγω της συνεχόμενης έκθεσής του σε ιδιαίτερα υψηλές θερμοκρασίες¹³⁸. Άλλωστε, θα ήταν προτιμότερο για κάθε κεραμέα, να προβεί στην κατασκευή ενός νέου κλιβάνου¹³⁹, παρά να ριψοκινδυνέψει την κατάρρευση ενός παλιού με την ταυτόχρονη καταστρο-

φή των προϊόντων προς όπτηση. Το χρονικό εύρος λειτουργίας του κλιβάνου μειώνεται εάν ληφθεί υπόψη, ότι σχεδόν όλα τα όστρακα, που χρονολογούνται στον 3ο αι. π.Χ., προέρχονται από το ανώτερο στρώμα της επίχωσης, το οποίο, με βάση τα ανασκαφικά δεδομένα, δείχνει να έχει εισρεύσει στο εσωτερικό του κλιβάνου μετά την καταστροφή του. Εάν ισχύει αυτή η υπόθεση, τότε το κατώτερο όριο χρήσης του κλιβάνου τοποθετείται μέσα στον 3ο αι. π.Χ.¹⁴⁰. Ιδιαίτερης μνείας αξίζει το θραύσμα κανθάρου αρ. 2, που χρονολογείται με αρκετή ασφάλεια στο 3ο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. (εικ. 8). Η ιδιαιτερότητά του έγκειται στο ότι το όστρακο αυτό βρέθηκε με προσκολλημένες πάνω του μάζες πηλού, πράγμα που σημαίνει ότι ήταν χτισμένο μέσα στον κλιβανό και γι' αυτό μπορεί να μας δώσει το *terminus post quem* για τη χρονολογία του κλιβάνου. Καθώς, όμως, έχει ήδη εξακριβωθεί, από ευρήματα χαμηλότερων επιχώσεων του κλιβάνου, ότι ο κλιβανός βρισκόταν ήδη σε λειτουργία από τα τέλη του 5ου αι. π.Χ., ο αρ. 2 μπορεί να αντιπροσωπεύει κάποια επισκευή, που συντελέστηκε στον κλιβανό, έπειτα από μακροχρόνια χρήση του.

Την παραπάνω χρονολόγηση στηρίζουν και τα πορίσματα των αρχαιομαγνητικών μετρήσεων και μετρήσεων αρχαιοέντασης, που πραγματοποιήθηκαν σε υλικό, το οποίο πάρθηκε από τον κλιβανό¹⁴¹. Μετά τις απαραίτητες εργαστηριακές αναλύσεις¹⁴², καθορίστηκαν οι τιμές μέσης διεύθυνσης του κλιβάνου (D_m 340,2 και I_m 59,5), που αντιπροσωπεύουν τη διεύθυνση του μαγνητικού πεδίου κατά τη διάρκεια της τελευταίας χρήσης του¹⁴³. Ω-

137. Όσα ασφαλώς κατέστη δυνατόν να χρονολογηθούν με σχετική ασφάλεια.

138. Τα σχετικά στοιχεία, που προκύπτουν μόνο μέσω της εθνοαρχαιολογικής έρευνας, μας δείχνουν, ότι η διάρκεια ζωής ενός κλιβάνου μπορούσε να κυμαίνεται από 20 έως 85 χρόνια: Hasaki, *ό.π.* (σημ. 7) 74-75, 299 σημ. 8.

139. Υπενθυμίζεται ότι η κατασκευή ενός κλιβάνου γινόταν από υλικά, όπως πηλό και κεραμίδια, τα οποία διέθετε σε πλεόνασμα γύρω του ο κεραμέας και το μόνο που απαιτούνταν ήταν η τέχνη και η εμπειρία του.

140. Βλ. τους αρ. 3, 14, 15, 59, 60 και 109.

141. Οι μετρήσεις πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο της διδακτορικής εργασίας της De Marco στο Τμήμα Γεωλογίας του Α.Π.Θ. Συγκεκριμένα το Σεπτέμβριο του 2004 λήφθηκαν από τον κλιβανό εννέα συνολικά δείγματα ψημένου πηλού και ένα δείγμα καμμένου αργιλικού υλικού. Τα δείγματα ψημένης αργίλου λήφθηκαν περιμετρικά από τον κεντρικό πεσσίσο, καθώς αυτός αποτελούσε το σταθερότερο σημείο αναφοράς για τον κλιβανό και αφού πρώτα προσανατολίστηκαν με ηλιακή και μαγνητική πυξίδα και κλισίμετρο: E. De Marco, *Ολοκληρωμένες μαγνητικές και αρχαιομαγνητικές μετρήσεις σε αρχαιολογικούς χώρους: συμβολή στις καμπύλες αναφοράς για τον ελληνικό χώρο* (διδ. διατριβή), Θεσσαλονίκη 2007, 102-103.

142. Απομαγνήτιση σε εναλλασσόμενο πεδίο (AF) και θερμική απομαγνήτιση. De Marco, *ό.π.*, 125.

143. De Marco, *ό.π.* (σημ. 141) 135. Ο αρχαιομαγνητισμός βασίζεται στη βασική αρχή πως, όταν αργιλικά υλικά ψηθούν σε θερμοκρασία άνω των 670° C, χάνουν τον αρχικό γεωλογικό μαγνητισμό τους και αποκτούν το μαγνητισμό της γης στην εκάστοτε περιοχή και στη δεδομένη στιγμή της όπτησης. Με άλλα λόγια δηλαδή, αποτυπώνεται σε αυτά η διεύθυνση του μαγνητικού βορρά. Καθώς όμως αυτή η διεύθυνση δεν είναι σταθερή, αλλά μεταβάλλεται με την πάροδο των χρόνων, η κατάρτιση πινάκων μαγνητικών διευθύνσεων καλά χρονολογημένων καταρχάς μνημείων, μπορεί να αποτελέσει ένα επιπλέον χρονολογικό κριτήριο, το οποίο χαρακτηρίζεται από ιδιαίτερα υψηλή ακρίβεια (± 25 χρόνια): Hasaki, *ό.π.* (σημ. 7) 15 σημ. 27. De Marco, *ό.π.* (σημ. 141) 1-3, 21-22.

στόσο, οι τιμές αυτές διαφέρουν σημαντικά από τις αντίστοιχες που είχε υπολογίσει για την περιοχή της Πενταβρύσου ο Μ. Ε. Evans στη διδακτορική διατριβή του (D_m 352,4 και I_m 55,7)¹⁴⁴. Ως πιθανή αιτία για αυτά τα διαφορετικά αποτελέσματα αναφέρεται το γεγονός, ότι ο αρχαιολογικός χώρος Πενταβρύσου αναπτύσσεται σε διάφορα επίπεδα¹⁴⁵, και ενδεχομένως τα δείγματα να έχουν ληφθεί από δυο διαφορετικούς αρχαιολογικούς ορίζοντες¹⁴⁶. Με βάση τα παραπάνω πορίσματα η De Marco χρονολογεί τον κλίβανο στην περίοδο 250-200 π.Χ.¹⁴⁷.

Μετά την παρουσίαση του κλιβάνου, αλλά και τη μελέτη των ευρημάτων του εσωτερικού του και την προσπάθεια χρονολόγησης, είναι δυνατόν να εξαχθούν ορισμένα γενικά συμπεράσματα. Ο κλίβανος Πενταβρύσου, λοιπόν, εντάσσεται στο πλαίσιο ενός κεραμικού εργαστηρίου¹⁴⁸, το οποίο δραστηριοποιείται πιθανόν από τα τέλη του 5ου μέχρι και κάποιο χρονικό σημείο του 3ου αι. π.Χ.¹⁴⁹. Το εργαστήριο αυτό ανήκε, προφανώς, σε κάποιο άγνωστο οικισμό, του οποίου η θέση ίσως να βρίσκεται στον λόφο Κίνα, περί τα 300 μ. ΝΔ¹⁵⁰. Το νεκροταφείο που ανασκάπτεται σε κοντινότερο χαμηλό λόφο¹⁵¹, στα ΝΔ του κλιβάνου, και το ο-

ποίο καλύπτει ολόκληρη την περίοδο από τα αρχαϊκά μέχρι τα πρώιμα ελληνιστικά χρόνια, πρέπει επίσης να ανήκει στον ίδιο οικισμό. Είναι, επομένως, λογικό να υποτεθεί ότι το εν λόγω κεραμικό εργαστήριο βρισκόταν στις παρυφές αυτού του οικισμού, σε μία περιοχή που διέθετε άλλωστε το ιδιαίτερα απαραίτητο για τη λειτουργία του εργαστηρίου υγρό στοιχείο, όπως υποδηλώνουν μία ποτιστική κρήνη σε απόσταση μικρότερη των 15 μ. από τον κλίβανο και μία δεύτερη, σε επαφή με τον προϊστορικό οικισμό της Αυγής. Σε κάποιο χρονικό σημείο του 3ου αι. π.Χ. και από άγνωστη αιτία, ο κλίβανος καταστρέφεται ή εγκαταλείπεται. Τα υπολείμματα του κλιβάνου δεν δείχνουν να έχει καταστραφεί με βίαιο τρόπο, καθώς δεν υπάρχουν έντονα ίχνη φωτιάς. Ωστόσο, δεν μπορεί να αποκλειστεί, ούτε όμως και να επιβεβαιωθεί το ενδεχόμενο σεισμού¹⁵².

Η επισκόπηση των σχημάτων αγγείων που ανευρέθηκαν, καθώς και οι αναλογίες, με τις οποίες εμφανίζονται, αποτελούν στοιχεία σημαντικά για την εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με την παραγωγή του κλιβάνου και κατ' επέκταση του εργαστηρίου (εικ. 7). Προκύπτει, λοιπόν, ότι τα αγγεία που παρασκευάζε ο κλίβανος ήταν, κυρίως, καθημερινά, χρηστικά και, συνήθως, αγάνωτα και ακό-

144. De Marco, *ό.π.* (σημ. 141) 136-137.

145. Βλ. παραπάνω, 1.

146. De Marco, *ό.π.* (σημ. 141) 137.

147. De Marco, *ό.π.* (σημ. 141) 102. Άλλες παλιότερες αρχαιομαγνητικές μετρήσεις του Σπαθάρα στον κλίβανο προτείνουν ένα ευρύτερο χρονολογικό πλαίσιο (300-200 π.Χ.). Αν και δεν έρχονται σε άμεση αντίθεση με αυτά της De Marco, τα πορίσματα των μετρήσεων του Σπαθάρα δεν πρέπει να θεωρούνται πολύ ασφαλή, λόγω του μικρού αριθμού δειγμάτων (3), του γεγονότος ότι κάποια από τα δείγματα δεν πρέπει να ήταν πολύ καλά ψημένα, καθώς και εξαιτίας της ύπαρξης στα δείγματα αιματίτη, που δυσχεραίνει τον εντοπισμό των κόκκων SD, οι οποίοι είναι απαραίτητοι για τον προσδιορισμό της αρχαιοέντασης: Β. Σπαθάρας, *Αρχαιομαγνητικές και μαγνητικές μετρήσεις σε αρχαιολογικά υλικά στη Μακεδονία και Θράκη* (διδ. διατριβή), Θεσσαλονίκη 2005, 72, 102-103, 106.

148. Το ότι ο κλίβανος ανήκε σε κάποιο κεραμικό εργαστήριο και δεν ήταν αυτόνομος, προκύπτει λογικά, αφού θα ήταν παράλογο οι χώροι παρασκευής των αγγείων να βρίσκονται μακριά και στη συνέχεια να μεταφέρονται αυτά μέχρι τον κλίβανο, με τον κίνδυνο να πέσουν και να αχρηστευθούν. Επιπλέον, όμως, ένδειξη αποτελεί και η πλούσια επιφανειακή κεραμική στο σύγχρονο αγρό. Για τα κεραμικά εργαστήρια γενικά βλ. Hasaki, *ό.π.* (σημ. 7) 251-295. Για παραδείγματα ανεσκαμμένων κεραμικών εργαστηρίων, στα οποία οι κεραμικοί κλίβανοι είναι πάντοτε ενταγμένοι σ' ένα ευρύτερο σύστημα βιοτεχνικών εγκαταστάσεων βλ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, *ό.π.* (σημ. 9). Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, *ό.π.* (σημ. 82). Περιστέρη - Blondé - Perreault - Brunet, *ό.π.* (σημ. 12) 29-38.

149. Εάν δεχθούμε, ότι τα όστρακα του ανώτερου στρώματος της επίχωσης δεν ανήκουν στον κλίβανο, αλλά παρόλα αυτά ανήκουν στο ίδιο εργαστήριο που συνεχίζει να ζει και να παράγει, τότε τα παραπάνω χρονολογικά όρια διευρύνονται κατά έναν αιώνα περίπου.

150. Στο λόφο της Κίνας έχουν πραγματοποιηθεί σύντομες ανασκαφικές έρευνες τη θερινή και φθινοπωρινή περίοδο του 2004, όπου συμμετείχε και ο γράφων και κατά τις οποίες αποκαλύφθηκαν οικιστικά κατάλοιπα, κυρίως λάκκοι-αποθέτες και κάποια σπαράγματα τοίχων της ελληνιστικής εποχής.

151. Βλ. παραπάνω, 1, σημ. 3.

152. Μόνο εάν βρισκόταν ο κλίβανος μαζί με το φορτίο του, θα μπορούσε να γίνει λόγος με σχετική ασφάλεια για σεισμό.

153. Ασφαλώς, στην περίπτωση όπτησης αμφορέων ή, ιδιαίτερα, πίθων, ο αριθμός των αγγείων που μπορούσαν να στοιβαχθούν μέσα στο θάλαμο όπτησης μειώνεται δραματικά.

σηματα. Κάλυπτε, μάλιστα, ένα μεγάλο φάσμα σχημάτων, αφού έχουν αναγνωρισθεί 17 διαφορετικά σχήματα μέσα στο κεραμικό του υλικό. Ήταν, έτσι, σε θέση να δεχθεί και να ψήσει αγγεία κάθε μεγέθους, από σκυφίδια και κανθάρους έως αμφορείς και μικρούς πίθους¹⁵³. Σε αυτό άλλωστε συνηγορεί και το διόλου ευκαταφρόνητο μέγεθος του¹⁵⁴. Ειδικότερα, όμως, η επίμονη επανάληψη δύο σχημάτων, των υδριών και των λεκανών, και, μάλιστα, με μεγάλη ποσοστιαία διαφορά από τα υπόλοιπα σχήματα, ίσως υποδηλώνει κάποια εξειδίκευση του κλιβάνου και του εργαστηρίου στα σχήματα αυτά¹⁵⁵.

Από τα δύο παραπάνω σχήματα, οι υδρίες, που αποτελούν και την πολυπληθέστερη ομάδα ευρημάτων, χρονολογούνται παλιότερα από τις λεκάνες, από το τελευταίο τέταρτο του 5ου αι. μέχρι και πριν τα μέσα του 4ου αι. π.Χ. Η διαφαινόμενη εξειδίκευση του εργαστηρίου στο σχήμα αυτό, υποδηλώνει πιθανόν κάποιες συνήθειες ή ανάγκες των κατοίκων της περιοχής. Ίσως, λοιπόν, η απουσία πηγαδιών ή κρηνών εντός ή σε άμεση γειτνίαση με τον οικισμό, να υποχρέωναν τους κατοίκους να μεταφέρουν το απαραίτητο νερό από τις πηγές, που βρίσκονταν σε μεγαλύτερη απόσταση από αυτόν. Στην περίπτωση αυτή η χρησιμότητα των υδριών, αλλά και η ανάγκη για εξασφάλιση μεγάλου αριθμού αγγείων αυτού του σχήματος καθίσταται αυτονόητη.

Από τα τέλη του 4ου αι. έως τα τέλη του 3ου αι. π.Χ. φαίνεται πως οι λεκάνες ξεπερνούν τις υδρίες στην παραγωγή του εργαστηρίου. Ο λόγος για την αλλαγή αυτή δεν μπορεί, με τα παρόντα δεδομένα, να γίνει κατανοητός, ούτε μπορεί να γίνει κάποια σκέψη, που να συνδέει τις λεκάνες με την κάλυψη κάποιας ιδιαίτερης ανάγκης των κατοίκων της περιοχής, πέρα από τις πάγιες και γνωστές¹⁵⁶. Μία μόνο υπόθεση, που, αν και αυθαίρετη, μπορεί να γί-

νει, είναι ότι οι ανάγκες σε παραγωγή υδριών καλύφθηκαν αυτή την περίοδο από άλλο, μη ανεσκαμμένο, κεραμικό εργαστήριο, με αποτέλεσμα το παρόν εργαστήριο να προσανατολιστεί στην παραγωγή άλλων σχημάτων, κυρίως λεκανών.

Χαρακτηριστικό είναι, επίσης, ότι δεν εντοπίστηκε μέσα στον κλίβανο ούτε ένα θραύσμα ειδώλιου, γεγονός, που, εάν συνδυαστεί με την παντελή έλλειψη των ευρημάτων κοροπλαστικής, τόσο από το γειτονικό νεκροταφείο¹⁵⁷ όσο και από το λόφο της Κίνινας, οδηγεί σε ορισμένες σκέψεις. Φαίνεται, λοιπόν, πως η θρησκευτική ιδεολογία των αρχαίων κατοίκων της περιοχής δεν απαιτούσε, τουλάχιστον στην περίοδο που εξετάζουμε, ειδώλια ως ταφικά κτερίσματα ή, ίσως, και ως λατρευτικά αναθήματα και αυτός μπορεί να είναι ο λόγος, που τα ευρήματα αυτά λείπουν τελείως από το εσωτερικό ενός κλιβάνου, που κάλυπτε μέρος των αναγκών του ντόπιου πληθυσμού σε πήλινα αντικείμενα.

Παράλληλα με το πρόβλημα του μεγάλου χρονικού διαστήματος χρήσης του κλιβάνου, που προκύπτει από τη χρονολόγηση των ευρημάτων¹⁵⁸, εντύπωση προκαλεί η πολύ μικρή εμφάνιση καταλοίπων καύσιμης ύλης από τη χρήση του κλιβάνου, τόσο μέσα στο θάλαμο θέρμανσης, όσο και στο στόμιο πυροδότησής του. Μία πιθανή εξήγηση, που δόθηκε και προηγουμένως¹⁵⁹, είναι ότι οι εργάτες ή οι δούλοι του εργαστηρίου καθάριζαν το εσωτερικό του κλιβάνου, έπειτα από μία ή περισσότερες οπτήσεις¹⁶⁰. Η ερμηνεία αυτή δεν εξηγεί, βέβαια, πως παρέμειναν τόσα πολλά όστρακα μέσα στον κλίβανο. Η σχεδόν προφανής και άμεση απάντηση, ότι τα όστρακα αυτά αποτελούν τα υπολείμματα της τελευταίας ή των τελευταίων οπτήσεων, πριν από την εγκατάλειψη του κλιβάνου, απορρίπτεται από τον πολύ μικρό βαθμό συγκόλλησης των οστράκων αυτών. Πρόκειται για προβλήματα που

154. Βλ. παραπάνω, 146-149.

155. Είναι, βέβαια, πιθανόν αυτή η εντύπωση να είναι πλασματική και να μας παραπλανεί το δείγμα, που έχουμε στη διάθεση μας και το οποίο πιθανόν να μην είναι τόσο αντιπροσωπευτικό.

156. Λαφτσίδης, *ό.π.* (σημ. 7) 61.

157. Δεν πρέπει, ωστόσο, να παραλειφθεί το γεγονός ότι οι περισσότεροι τάφοι, που έχουν ανασκαφεί, ήταν, όπως με πληροφόρησε προφορικά ο Χ. Τσουγγαρης, συλημένοι.

158. Βλ. παραπάνω, 170-171.

159. Βλ. παραπάνω, σημ. 16.

160. Ωστόσο, το φαινόμενο αυτό παρατηρείται και σε άλλους κλιβάνους και γίνεται η υπόθεση ότι οφείλεται στις ιδιότητες των καυσίμων του κλιβάνου, που άφηναν πολύ λίγα υπολείμματα, καθώς και στο γεγονός ότι η στάχτη συγκεντρωνόταν για να χρησιμοποιηθεί ως καθαριστικό ή ως συστατικό κάποιου ιατρικού σκευάσματος: Hasaki, *ό.π.* (σημ. 7) 107.

δύσκολα μπορούν να απαντηθούν, με τα παρόντα δεδομένα. Ωστόσο, μία υπόθεση που μπορεί να γίνει και μου φαίνεται αρκετά αληθοφανής, είναι ότι ο κλίβανος λειτούργησε μέχρι κάποιο χρονικό σημείο (τέλη 4ου - αρχές 3ου αι. π.Χ.) με μία ενδιάμεση φάση επισκευής, που αντικατοπτρίζεται στον αρ. 2, και κατά τη διάρκεια του 3ου αι. π.Χ. μπαζώθηκε και λειτούργησε ως αποθήκη, όπου ρίπτονταν πολλά από τα απορρίμματα και τα αποτυχημένα προϊόντα του εργαστηρίου¹⁶¹. Η λειτουργία του κλιβάνου ως αποθήκη του κεραμικού εργαστηρίου ενισχύεται από την εύρεση μέσα σε αυτόν στηριγμάτων όπτησης (αρ. 129, 130, 131, και 132), καθώς και ελαττωματικών ή παραμορφωμένων τμημάτων αγγείων (αρ. 62, 123, ΚΑΑΝ 13 και ΚΑΑΝ 87). Επιπλέον, τα ευρήματα του ανώτερου στρώματος της επίχωσης, που φαίνεται να έχουν εισρεύσει από την περιοχή γύρω από τον κλίβανο και τα οποία παρουσιάζουν χρονολογική ομοιογένεια, καθώς τοποθετούνται τα περισσότερα στον 3ο αι. π.Χ.¹⁶², μπορούν να θεωρηθούν ως τμήμα του δαπέδου εργασίας, που θα περιέβαλε τον κλίβανο και θα ισοπεδώθηκε κατά τις εργασίες μετα-

σκευής του σε αποθήκη. Από προγενέστερες φάσεις διαδοχικών επιχώσεων του χώρου γύρω από τον κλίβανο πρέπει να προέρχονται και τα παλιότερα όστρακα (του τέλους του 5ου και του 4ου αι. π.Χ.) του παρόντος υλικού, τα οποία, επίσης, εισέρρευσαν στο εσωτερικό του κλιβάνου, κατά τη διαδικασία ισοπέδωσης και καθαρισμού του περιβάλλοντος χώρου. Ωστόσο, όλα τα παραπάνω όστρακα παρουσιάζουν μία χαρακτηριστική ομοιογένεια ως προς τη σύσταση του πηλού, όπως προκύπτει από τη μακροσκοπική παρατήρησή τους. Από το ίδιο, τέλος, σημείο πιθανόν να προέρχονται και ορισμένα τμήματα αγγείων, τα οποία δείχνουν ξένα προς το υπόλοιπο υλικό, όπως, για παράδειγμα, τα ελάχιστα μελαμβαφή όστρακα¹⁶³. Η παραπάνω ερμηνεία, της μετατροπής δηλαδή του κλιβάνου σε αποθήκη, εξηγεί ικανοποιητικά και τα ίχνη φωτιάς πάνω στην ανώτερη στρώση πλίνθων της βόρειας παραστάδας του στομίου πυροδότησης, καθώς όταν χρησιμοποιήθηκε η επίπεδη επιφάνεια τους για να υποδεχθεί τη φωτιά, ο θάλαμος θέρμανσης πρέπει να είχε ήδη αναιρεθεί.

161. Πρβλ. το παράδειγμα ενός κλιβάνου από τις Φερές: Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, *ό.π.* (σημ. 57) 62.

162. Βλ. παραπάνω, 171.

163. Δεν ισχύει το ίδιο, όμως, για τον αρ. 2, καθώς, όπως προαναφέρθηκε, αποτέλεσε μάλλον τμήμα επισκευής του κλιβάνου.

Ευρετήριο Ευρημάτων

Αρ. Καταλ.	Αρ. Καταγρ.	Εικ.	Αρ. Καταλ.	Αρ. Καταγρ.	Εικ.
1	KAAN 420		45	KAAN 439	
2	KAAN 398	8	46	KAAN 432	
3	KAAN 15		47	KAAN 443	
4	KAAN 450	9	48	KAAN 444	
5	KAAN 458		49	KAAN 445	
6	KAAN 1		50	KAAN 454	
7	KAAN 400		51	KAAN 465	
8	KAAN 63		52	KAAN 11	
9	KAAN 73		53	KAAN 36α	
10	KAAN 43		54	KAAN 36β	
11	KAAN 17	10	55	KAAN 60	
12	KAAN 44		56	KAAN 85	
13	KAAN 104α-γ		57	KAAN 86	
14	KAAN 401		58	KAAN 392	
15	KAAN 423	10	59	KAAN 404	
16	KAAN 436		60	KAAN 414	
17	KAAN 437		61	KAAN 425	
18	KAAN 7		62	KAAN 426	12
19	KAAN 8		63	KAAN 427	
20	KAAN 399	11	64	KAAN 440	
21	KAAN 58		65	KAAN 446	
22	KAAN 469		66	KAAN 447	
23	KAAN 397		67	KAAN 457	
24	KAAN 6	11	68	KAAN 21	
25	KAAN 105	11	69	KAAN 37	
26	KAAN 451		70	KAAN 49	
27	KAAN 461		71	KAAN 62	
28	KAAN 75		72	KAAN 84	
29	KAAN 19		73	KAAN 429	13
30	KAAN 20		74	KAAN 463	
31	KAAN 22		75	KAAN 74	13
32	KAAN 12		76	KAAN 9	
33	KAAN 91		77	KAAN 14α-β	
34	KAAN 391		78	KAAN 48	
35	KAAN 94		79	KAAN 81	
36	KAAN 61α-β		80	KAAN 82	
37	KAAN 422		81	KAAN 449	
38	KAAN 56		82	KAAN 18	
39	KAAN 5		83	KAAN 26	
40	KAAN 10		84	KAAN 27	13
41	KAAN 100		85	KAAN 29	
42	KAAN 88		86	KAAN 30	
43	KAAN 433		87	KAAN 51	12
44	KAAN 434		88	KAAN 53	13

Ευρετήριο Ευρημάτων

Αρ. Καταλ.	Αρ. Καταγρ.	Εικ.	Αρ. Καταλ.	Αρ. Καταγρ.	Εικ.
89	KAAN 59	14	114	KAAN 435	
90	KAAN 65		115	KAAN 428	
91	KAAN 76		116	KAAN 47	15
92	KAAN 77		117	KAAN 408	15
93	KAAN 78		118	KAAN 419	15
94	KAAN 95α		119	KAAN 416	
95	KAAN 95β		120	KAAN 403α	15
96	KAAN 96		121	KAAN 42	
97	KAAN 103		122	KAAN 69	
98	KAAN 396		123	KAAN 33	18
99	KAAN 412		124	KAAN 102	
100	KAAN 413		125	KAAN 25	
101	KAAN 424		126	KAAN 28α-ε	
102	KAAN 462	13	127	KAAN 460	
103	KAAN 407	17	128	KAAN 468	19
104	KAAN 23		129	KAAN 64	20
105	KAAN 24		130	KAAN 108	
106	KAAN 52		131	KAAN 421	22
107	KAAN 410		132	KAAN 455	21
108	KAAN 411		133	KAAN 89	
109	KAAN 417		134	KAAN 99	
110	KAAN 418		135	KAAN 34	
111	KAAN 101		136	KAAN 456	
112	KAAN 90		137	KAAN 2	23
113	KAAN 395	16			

Ceramic kiln of Pentavrysos in Kastoria

Alexandros Laftsidis

The subject of this article is the presentation of the ceramic kiln, which was discovered in 1996 nearby the village Pentavrysos, 16 km southwest of the city of Kastoria as well as the research based on its findings, mostly pottery, which consisted mainly of pottery found during the excavation of the kiln. The study refers to a middle size pear-shaped kiln (type Ia), which belonged to a non excavated ceramic workshop in the surrounding area and which was possibly located at the edge of a small village, the exact location of which might be found in the neighboring hill of Kinina. The findings of the kiln were mostly sherds of unglazed domestic wares, although there is a very small amount of glazed pottery as well. The fact that the shapes that prevail among them are the hydriai and the lekane, might suggest a specialization of the workshop on those shapes. Two loom weights, kiln supports and a stone sling bullet were also found. The study of those findings and some structuring details on the kiln, could lead us to the conclusion that the kiln was in use during the period between the end of the 5th cent. B.C. and the end of the 4th or the beginning of the 3th cent. B.C., with an intervening repairing phase, dated in the third quarter of the 4th cent. B.C. This dating matches the results derived by the archaeomagnetic measurements of the kiln material. However, sometime during the 3rd cent. B.C. the kiln was transformed into a pit for the waste of the workshop.

Αττικές σαρκοφάγοι στη Θεσσαλονίκη*: οι πρώιμες εισαγωγές και οι επιδράσεις στην τοπική παραγωγή

Ελένη Παπαγιάννη

Οι αττικές σαρκοφάγοι αποτελούν μια μεγάλη και σημαντική ομάδα ανάμεσα στις σαρκοφάγους της Θεσσαλονίκης¹. Κατασκευασμένες από πεντελικό μάρμαρο διακρίνονται εύκολα από τα έργα της τοπικής παραγωγής, που συνήθως λαξεύονται σε ένα γκριζωπό, χοντρόκοκκο μάρμαρο από τη Θάσο². Στην έρευνα είναι κυρίως γνωστές οι μνημειακές σαρκοφάγοι του 3ου αι. μ.Χ.³, στις οποίες περιλαμβάνονται μερικές από τις ωραιότερες δημιουργίες των αττικών εργαστηρίων. Κατά τον 3ο αι. μ.Χ. η Θεσσαλονίκη αποτελεί, εξάλλου, μια από τις αγορές που απορροφούν μεγάλο αριθμό αττικών εισαγωγών⁴. Η μελέτη, ωστόσο, του αποσπασματικού υλικού στην αποθήκη του Αρχαιολογικού Μου-

σείου Θεσσαλονίκης έδειξε, όπως θα δούμε παρακάτω, μια εξίσου σημαντική παρουσία εισηγμένων αττικών σαρκοφάγων και στο 2ο αι. μ.Χ.

Πρωιμότερη ανάμεσά τους είναι η αποσπασματικά σωζόμενη σαρκοφάγος με αρ. ευρ. 10234⁵ (εικ. 1). Στην κύρια όψη εικονίζονται Κένταυροι σε κυνήγι αιλουροειδών, ενώ στις υπόλοιπες τρεις εικονίζονταν γιρλάντες, όπως δηλώνουν τα βουκεφάλια στις γωνίες. Αυτό το διακοσμητικό σύστημα με γιρλάντες στις δευτερεύουσες πλευρές και ένα εικονιστικό θέμα στην κύρια απαντά μόνο σε άλλα δύο πρώιμα αττικά παραδείγματα⁶. Το θέμα της κύριας όψης είναι αρκετά σπάνιο⁷, αλλά το σχήμα της σύνθεσης με τους Κενταύρους αντικριστά το-

* Οι σαρκοφάγοι του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης που συζητούνται παρακάτω έχουν παρουσιαστεί διεξοδικά στον 3ο τόμο του Καταλόγου γλυπτών του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης, ο οποίος βρίσκεται υπό έκδοση. Στο άρθρο αυτό συγκεντρώνονται χρονολογικά, μαζί με κάποια παραδείγματα που προέρχονται από τη Θεσσαλονίκη, αλλά φυλάσσονται σε Μουσεία του εξωτερικού, με σκοπό να δοθεί μια συνολική εικόνα των πρώιμων αττικών εισαγωγών και να συζητηθεί η επίδρασή τους στην τοπική παραγωγή.

1. Εκτός από τις αττικές σαρκοφάγους στη Θεσσαλονίκη εισάγονται μικρασιατικές σαρκοφάγοι της Άσσου και της Προκοννήσου, K-S 350-351.
2. K-S 351. Th. Stefanidou-Tiveriou, «Kleinasiatische Einflüsse bei römischen Sarkophagen in Makedonien», στον τόμο: C. Reusser (επιμ.), *Griechenland in der Kaiserzeit. Neue Funde und Forschungen zu Skulptur Architektur und Topographie. Kolloquium zum sechzigsten Geburtstag von Prof. Dietrich Willers, Bern 12-13 Juni 1998. HASB Beih.* 4 (2001) 118 με σημ. 29. Η ίδια, «Klinensarkophage in Thessaloniki», στον τόμο: G. Koch, (επιμ.), *Akten des Symposiums des Sarkophag-Corpus 2001, Marburg, 2.-7. Juli 2001, Sarkophag-Studien* 3, Mainz 2007, 265 με σημ. 18.
3. K-S 391 με σημ. 11, πίν. 421, 401 με σημ. 25, πίν. 431, 414 αρ. 18, πίν. 445, 418, πίν. 437, 421 με σημ. 29, πίν. 450, 432 αρ. 48, πίν. 466. Επίσης, Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού, στον τόμο: Γ. Δεσπίνης – Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού – Εμμ. Βουτυράς, *Κατάλογος γλυπτών του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης I*, Θεσσαλονίκη 1999, 164-180.
4. K-S 350 με σημ. 54, 470.
5. Φ. Πέτσας, *ΑΔ* 23 (1968), Β2, 327 αρ. 3. Φ. Πέτσας, *Μακεδονικά* 9 (1969) 141 αρ. 40, πίν. 21. K-S 398 με σημ. 4, 439 αρ. 24, πίν. 423. V. Gaggadis-Robin, «Sarcophages d'Arles. Art attique et influences micrasiatiques», στον τόμο: G. Koch (επιμ.), *Akten des Symposiums «125 Jahre Sarkophag-Corpus», Marburg, 4.-7. Oktober 1995, Sarkophag Studien I*, Mainz 1998, 266 με σημ. 35, πίν. 106.3.
6. Βλ. τη σαρκοφάγο της Τύρου με αρ. ευρ. 1133/34: K-S 431 αρ. 45, 439 αρ. 29, πίν. 448. Koch 1989, 191-192, εικ. 38-39 και τη σαρκοφάγο στη Γ' Εφορεία της Αθήνας με αρ. ευρ. M884: Ο. Αλεξανδρή, *ΑΔ* 24 (1969), Β1, 63, πίν. 54β. K-S 439 αρ. 20. K. Schauenburg, *Die Stadtrömischen Eroten-Sarkophage. Zirkusrennen und verwandte Darstellungen*, ASR V 2, 3, Βερολίνο 1995, 99 αρ. 150, πίν. 58.3.
7. Βλ. το ίδιο θέμα στην κύρια όψη της σαρκοφάγου στο Εθνικό Μουσείο της Αθήνας με αρ. ευρ. 1184: K-S 369 με σημ. 2, 398 με σημ. 3, 460 με σημ. 29. Gaggadis-Robin, *ό.π.* (σημ. 5) 267 με σημ. 37, πίν. 106.4 και στην πίσω όψη της σαρκοφάγου με παράσταση Αχιλλέα στην Αγ. Πετρούπολη: K-S 398 με σημ. 7. S. Rogge, *Die attischen Sarkophage. Achill und Hippolytos*, ASR IX 1, 1, Βερολίνο 1995, 138-139 αρ. 28, πίν. 40. Gaggadis-Robin, *ό.π.* (σημ. 5) 266 με σημ. 34, πίν. 106.1. Εμφανίζεται επίσης σε μια τοπική σαρκοφάγο από την Arles που εξαρτάται από αττικά έργα, βλ. K-S 398 με σημ. 2. Gaggadis-Robin, *ό.π.* (σημ. 5) 263-274, πίν. 105. 1-3, 5. V. Gaggadis-Robin, *Les sarcophages païens du musée de l'Arles antique*, Arles 2005, 65-71.

Εικ. 1. Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. ευρ. 10234 (προέλευση εικόνας: ΑΓΜΕ 515Α, φωτογραφία Κ. V. von Eickstedt).

Εικ. 2. Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. ευρ. P36 (προέλευση εικόνας: ΑΓΜΕ 496, φωτογραφία Κ. V. von Eickstedt).

ποθετημένους εκατέρωθεν ενός κεντρικού δένδρου είναι γνωστό από άλλες παραστάσεις κυνηγιού⁸. Η αρχιτεκτονική μορφή της σαρκοφάγου με την ακόσμητη επίστεψη υποδηλώνει μια πρώιμη χρονολόγηση. Η συμμετρική, κλασικιστική σύνθεση και τα στιλιστικά χαρακτηριστικά των κεφαλιών, όπως ο όγκος της κόμης και των γενιών και η ιδιαίτερα έξεργη και λεπτομερειακή τους απόδοση, φανερώνουν εξάρτηση από την αδριάνεια τέχνη, όμως η αρκετά εκτεταμένη χρήση του τρυπανιού υποδεικνύει μια πιο προχωρημένη στιλιστική τάση. Θα μπορούσαμε, επομένως, να χρονολογήσουμε το μνημείο στη δεκαετία 140-150 μ.Χ.⁹

Πριν από τη δεκαετία αυτή δεν υπάρχουν στη Θεσσαλονίκη βεβαιωμένες αττικές εισαγωγές. Η εμφάνιση, ωστόσο, αττικών στοιχείων σε πρώιμες σαρκοφάγους του τοπικού εργαστηρίου¹⁰, η δραστηριότητα του οποίου ξεκινά αρκετά νωρίς μέσα στη δεκαετία 120-130 μ.Χ.¹¹, θα μπορούσε να θεωρηθεί ένδειξη για την παρουσία πρωιμότερων εισαγωγών.

Από μια πρώιμη αττική σαρκοφάγο προέρχεται το θραύσμα με αρ. ευρ. P36¹² (εικ. 2), όπου εικονίζεται η σύγκρουση του Ηρακλή με μια έφιππη Αμαζόνα. Επρόκειτο, δηλαδή, για μια σαρκοφάγο με παράσταση άθλων. Το σπάνιο αυτό εικονογραφικό θέμα εμφανίζεται μια ακόμη φορά στην αποσπασματική σαρκοφάγο με αρ. ευρ. 1182 του Εθνικού Μουσείου της Αθήνας¹³, από την οποία διατηρούνται θραύσματα με απεικονίσεις και άλλων άθλων.

Για την απόδοση του συμπλέγματος Ηρακλή - Αμαζόνας χρησιμοποιείται ένας κλασικός τύπος¹⁴ που αποδίδεται παραλλαγμένος κυρίως ως προς το μοτίβο του δεξιού σκέλους του ήρωα, το οποίο πατά με το γόνατο στη ράχη του αλόγου της Αμαζόνας¹⁵. Η αρχιτεκτονική μορφή της σαρκοφάγου και οι αραιά τοποθετημένες στο έδαφος μορφές υποστηρίζουν μια χρονολόγηση στα μέσα του 2ου αι. μ.Χ.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το αθημοσίετο θραύσμα με αρ. ευρ. 2620 (εικ. 3). Διασώζει τμήμα γυναικείας μορφής σε διασκελισμό προς τα αριστερά με ένδυμα που αφήνει ακάλυπτο το αριστερό σκέλος. Η φορά των πτυχώσεων γύρω από το δεξί σκέλος υποδεικνύει ότι αυτό δεν λύγιζε απλώς, αλλά μάλλον στηριζόταν με το γόνατο. Το ίδιο υποδεικνύει και η θέση του κορμού που γέρνει έντονα προς τα εμπρός. Το εικονογραφικό μοτίβο θυμίζει πολύ την απεικόνιση της Ψυχής που θυσιάζει ελάφι στη σαρκοφάγο της Αντιόχειας με αρ. ευρ. 9576¹⁶. Η μοναδική αυτή παράσταση ίσως επαναλαμβανόταν στο παράδειγμα της Θεσσαλονίκης. Το ελεύθερο αναγλυφικό πεδίο εκατέρωθεν της μορφής αποτελεί ένδειξη για την πρωιμότητα της σύνθεσης, που θα είχε αραιά τοποθετημένες μορφές. Θα μπορούσαμε, επομένως, να τοποθετήσουμε το έργο γύρω στα μέσα του 2ου αι. μ.Χ., εποχή στην οποία χρονολογείται και η σαρκοφάγος της Αντιόχειας¹⁷.

8. Βλ. τη σαρκοφάγο με παράσταση έφιππων κυνηγών στο Εθνικό Μουσείο της Αθήνας με αρ. ευρ. 1177: K-S 379 σημ. 5. Rogge 1993, 114 με σημ. 49, πίν. 50.3.
9. Λίγο οψιμότερη χρονολόγηση προτείνει ο G. Koch, K-S 459.
10. Για παράδειγμα στη σαρκοφάγο της Αννίας Τρύφαινας, που χρονολογείται με βάση την επιγραφή της στο 134-135 μ.Χ., ο συνδυασμός εικονιστικής ζωφόρου στην κύρια όψη με γιρλάντες στις πλαϊνές πλευρές, αλλά και ο κανόνας στήριξης των μορφών αποτελούν στοιχεία που παραπέμπουν σε αττικά παραδείγματα, K-S 353 σημ. 105. Stefanidou-Tiveriou 2007, *ό.π.* (σημ. 2) 263-264.
11. K-S 355-357.
12. K-S 399 με σημ. 12. LIMC I (1981) 595 αρ. 125, λ. Amazones (P. Devambez - A. Kauffmann-Samaras). P. F. B. Jongste, *The twelve Labours of Hercules on Roman sarcophagi*, Ρώμη 1992, 108 (I.6).
13. K-S 392 με σημ. 1. LIMC I (1981) 595 αρ. 126, λ. Amazones (P. Devambez - A. Kauffmann-Samaras). Jongste, *ό.π.*, 103-105 (I.2).
14. Βλ. παραστάσεις του θέματος στην κατωϊταλιωτική αγγειογραφία, LIMC I (1981) 593 αρ. 92, λ. Amazones (P. Devambez - A. Kauffmann-Samaras). Επίσης, στην ελληνιστική ζωφόρο του ναού της Αρτέμιδος Λευκοφρυγνής, LIMC I (1981) 594 αρ. 104 (f), λ. Amazones (P. Devambez - A. Kauffmann-Samaras).
15. Παραπέμπει σε απεικονίσεις του Ηρακλή με την Κερυνίτιδα Έλαφο, βλ. LIMC V (1990) 50-52 αρ. 2189, 2193, 2197, 2194, 2214-2216, 2219-2220, 2228-2229, λ. Herakles (J. Boardmann). Ένα θραύσμα αττικής σαρκοφάγου με τον Ηρακλή και την Κερυνίτιδα έλαφο βρίσκεται στο Λούβρο με αρ. ευρ. Ma3216: K-S 392 με σημ. 7. F. Baratte - C. Metzger, *Catalogue des sarcophages en pierre d'époques romaine et paléochrétienne*, Παρίσι 1985, 264-265 αρ. 171.
16. K-S 431 αρ. 37, πίν. 456. H. Wrede, «Der Sarkophagdeckel eines Mädchens in Malibu und die frühen Klinsarkophage Roms, Athens und Kleinasien», στον τόμο: M. True - G. Koch (επιμ.), *Roman funerary monuments in the J. Paul Getty Museum, vol. 1, Malibu* 1990, 42 με εικ. 27. Rogge 1993, 120-122, πίν. 53. 1-3. LIMC VII (1994) 571 αρ. 35, λ. Psyche (N. Icard-Gianolio).
17. K-S 459. Rogge 1993, 120-122.

Εικ. 3. Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. ευρ. 2620 (προέλευση εικόνας: ΑΓΜΕ 483, φωτογραφία Κ. V. von Eickstedt).

Μέσα στη δεκαετία 150-160 μ.Χ. χρονολογούνται δύο θραύσματα σαρκοφάγων με γιρλάντες. Το θραύσμα με αρ. ευρ. Ρ102¹⁸ προέρχεται από μια παράσταση γιρλάντας που φέρεται στο κέντρο από Ερωτιδέα (εικ. 4). Από τον τελευταίο σώζεται μόνο το δεξί άκρο χέρι ακουμπισμένο στη γιρλάντα. Πάνω από το σωζόμενο τόξο εικονίζεται Ερωτιδέας σε άρμα που σέρνουν αιλουροειδή. Αυτός ο τύπος γιρλάντας απαντά σε πρώιμες σαρκοφάγους διακοσμημένες με το πλήρες σύστημα γιρλαντών, όπως η σαρκοφάγος στην Αντιόχεια με αρ. ευρ. 15948¹⁹ που χρονολογείται γύρω στο 150 μ.Χ. Μέσα στη δεκαετία 150-160 μ.Χ. τοποθετείται η σαρκοφάγος στη Γ' Εφορεία της Αθήνας με αρ. ευρ. Μ884²⁰ που φέρει τον ίδιο τύπο γιρλάντας, αλλά μόνο στη μια μακριά πλευρά. Την πρώιμη χρονολόγηση του θραύσματος επιβεβαιώνει και η μορφή της επίστεψης με τα ακόσμητα κυμάτια.

Το αδημοσίευτο θραύσμα με αρ. ευρ. 6602 διασώζει το γωνιακό βουκεφάλιο μιας δεύτερης σαρκοφάγου με γιρλάντες (εικ. 5). Η γιρλάντα που φέρεται από βουκεφάλια στις άκρες αποτελεί το βασικό τύπο των αττικών σαρκοφάγων και απαντά κατά κανόνα σε σαρκοφάγους διακοσμημένες με το πλήρες σύστημα γιρλαντών. Το μέγεθος του βουκεφαλίου υποδεικνύει, μάλιστα, ένα μεγάλο μνημείο, όπως είναι για παράδειγμα η σαρκοφάγος της Αντιόχειας με αρ. ευρ. 15948²¹ ή η σαρκοφάγος του Ηρακλείου με αρ. ευρ. 387²².

Από τη Θεσσαλονίκη προέρχεται και η σαρκοφάγος με αρ. ευρ. 511 στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Κωνσταντινούπολης²³ (εικ. 6). Η εκλεκτικιστική σύνθεση της κύριας όψης με δύο συμπλέγματα μεθυσμένων και υποβασταζόμενων Ερωτιδέων συμμετρικά τοποθετημένων εκατέρωθεν ενός κεντρικού συμπλέγματος Ερωτιδέα και Ψυχής που αγκα-

18. Χ. Μακαρόνας, *Μακεδονικά* 2 (1941-52) 597 αρ. 9, πίν. 3β. Κ-S 441 αρ. 78. Schauenburg, *ό.π.* (σημ. 6) 101 αρ. 160, πίν. 58.3.

19. Κ-S 438 αρ. 10. Koch 1989, 183.

20. *Ό.π.* (σημ. 6).

21. *Ό.π.* (σημ. 19).

22. Κ-S 439 αρ. 14. W. Coulson – I. Leventi, «A roman head in the American School of Classical Studies», *Hesperia* 67 (1998) 224 σημ. 11 πίν. 36a, b. Ν. Δημοπούλου-Ρεθεμιωτάκη, *Το Αρχαιολογικό Μουσείο του Ηρακλείου*, Αθήνα 2005, 362. Για τη χρονολόγηση, βλ. Κ-S 459.

23. Κ-S 429 αρ. 2, 439 αρ. 18, πίν. 455. LIMC III (1986) 930 αρ. 972, λ. Eros (A. Hermary – H. Cassimatis – R. Vollkommer).

Εικ. 4. Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. ευρ. Ρ102 (προέλευση εικόνας: ΑΓΜΕ 487, φωτογραφία Κ. V. von Eickstedt).

Εικ. 5. Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. ευρ. 6602 (προέλευση εικόνας: ΑΓΜΕ 582, φωτογραφία Κ. V. von Eickstedt).

Εικ. 6. Κωνσταντινούπολη, Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. ευρ. 511, μπροστινή πλευρά (προέλευση εικόνας: DAI Istanbul 64/146).

Εικ. 7. Κωνσταντινούπολη, Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. ευρ. 511, αριστερή πλευρά (προέλευση εικόνας: DAI Istanbul 67/123).

λιάζονται και φιλιούνται, αν και μοναδική, ακολουθεί ένα εικονογραφικό σχήμα γνωστό από άλλες πρώιμες εκλεκτικιστικές παραστάσεις Ερωτιδέων με κυρίαρχο το θέμα του κώμου²⁴.

Η μορφή της βάσης και της επίστεψης με τα ακόσμητα κυμάτια και την προεξέχουσα επιφάνεια έδρασης, που μιμείται βραχώδες έδαφος, είναι αρκετά πρώιμη, όμως η μετατόπιση των γωνιακών μορφών στις ακμές της θήκης δείχνει μια προχωρημένη αντίληψη στην αρχιτεκτονική μορφή που μας οδηγεί μετά το 150 μ.Χ. Η άφθονη χρήση τρυπανιού με τις βαθιές αυλακίες στα περιγράμματα των μορφών και στις πτυχές των ενδυμάτων φανερώνει μια επίσης προχωρημένη στιλιστική αντίληψη. Χαρακτηριστικές είναι οι κομμώσεις των Ερωτιδέων (εικ. 7) με τους αντιθετικά κινούμενους μηνοειδείς βοστρύχους που φαίνεται ότι επηρεάζονται από τα πορτρέτα του Πολυδευκίωνα²⁵.

Στη δεκαετία 160-170 μ.Χ. χρονολογείται η αποσπασματικά σωζόμενη σαρκοφάγος με αρ. ευρ. P139-P147²⁶ με παράσταση από το μύθο του Μελεάγρου (εικ. 8). Διατηρείται μεγάλο τμήμα της κύριας όψης, όπου απεικονίζεται το κυνήγι του Καλυδωνίου κάπρου. Η σύνθεση ακολουθεί ένα εικονογραφικό σχήμα γνωστό από τις πρώιμες παραστάσεις του θέματος, ανάμεσα στις οποίες συγκαταλέγονται δύο ακέραια παραδείγματα, η σαρκοφάγος στο Εθνικό Μουσείο της Αθήνας με αρ. ευρ. 1186²⁷ και η σαρκοφάγος στο Μουσείο του Πειραιά με αρ. ευρ. 3484²⁸. Η αποσπασματική σαρκοφάγος της Θεσσαλονίκης εικονογραφικά και στιλιστικά βρίσκεται πιο κοντά στη σαρκοφάγο του Πειραιά, η οποία με βάση την αρχιτεκτονική της μορφή μπορεί να χρονολογηθεί γύρω στο 160 μ.Χ.²⁹.

24. Βλ. για παράδειγμα τη σαρκοφάγο στο Εθνικό Μουσείο της Αθήνας με αρ. ευρ. 4008, K-S 432 αρ. 46. Rogge 1993, 115, πίν. 51.3, 52.1. Γενικά για τις εκλεκτικιστικές παραστάσεις Ερωτιδέων στις πρώιμες αττικές σαρκοφάγους: E. Paragianni, «Sarkophage mit dionysischen Eroten. Die attische Gruppe und ihre Beziehung zu der römischen», στον τόμο: G. Koch (επιμ.), *Akten des Symposiums des Sarkophag-Corpus*, Marburg, 3. bis 8. Juli 2006 (υπό έκδοση).
25. Βλ. π.χ. το πορτρέτο στο Εθνικό Μουσείο της Αθήνας με αρ. ευρ. 4811, Α. Ντάτσουλη-Σταυρίδη, *Ρωμαϊκά πορτρέτα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθήνας*, Αθήνα 1985, 51-52, πίν. 54-55. Μια υψηλή χρονολόγηση των πορτρέτων του Πολυδευκίωνα στο τέλος της δεκαετίας του 140 μ.Χ. προτείνει ο H. Meyer, «Vibullius Polydeukion: ein archäologisch-epigraphischer Problemfall», *AM* 100 (1985) 393-404. Για την κριτική αυτής της χρονολόγησης βλ. πρόσφατα H. R. Goette, «Zum Bildnis des Polydeukion», στον τόμο: P. Noelke, (επιμ.), *Romanisation und Resistenz in Plastik, Architektur und Inschriften der Provinzen des Imperium Romanum: neue Funde und Forschungen*, Mainz 2003, 552 κ.ε. Για τα πορτρέτα του Πολυδευκίωνα, βλ. επίσης, Κ. Ρωμιοπούλου, «Τρία πορτρέτα της μέσης αυτοκρατορικής περιόδου στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο», στον τόμο: Δ. Δαμάσκος (επιμ.), *Αρχαία ελληνική γλυπτική. Αφιέρωμα στη μνήμη του γλύπτη Στέλιου Τριάντη*, Αθήνα 2002, 315-317. Για το ίδιο θέμα, Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού στον τόμο: Γ. Δεσπίνης – Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού – Εμμ. Βουτυράς, *Κατάλογος γλυπτών του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης II*, Θεσσαλονίκη 2003, 163-164 αρ. 275.
26. G. Koch, *Die mythologischen Sarkophage. Meleager*, ASR XII, 6, Βερολίνο 1975, 140 αρ. 163, πίν. 129a. K-S 399 με σημ. 4.
27. Koch, *ό.π.*, 138 αρ. 160, πίν. 128.1, 129.4. K-S 399 με σημ. 3, πίν. 429. Κ. Ρωμιοπούλου, *Ελληνορωμαϊκά γλυπτά του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου*, Αθήνα 1997, 96-97. Ν. Καλτσάς, *Το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο*, Αθήνα 2007, 429.
28. K-S 399 σημ. 3. Γ. Σταϊνχάουερ, *Το Αρχαιολογικό Μουσείο Πειραιώς*, Αθήνα 2001, 369, 385-386 εικ. 500-501.
29. Η αρχιτεκτονική μορφή της σαρκοφάγου του Πειραιά, με τα ακόσμητα κυμάτια και τον κανόνα που προεκτείνεται στις άκρες για να στηρίξει τα γωνιακά δένδρα χωρίς την παρουσία γωνιακών βάθρων, θυμίζει τη σαρκοφάγο με παράσταση Ερωτιδέων στην Κωνσταντινούπολη με αρ. ευρ. 511, *ό.π.* (σημ. 23).

Εικ. 8. Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. ευρ. P139-P147 (προέλευση εικόνας: ΑΓΜΕ 488, φωτογραφία Κ. V. von Eickstedt).

Εικ. 9. Κωνσταντινούπολη, Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. ευρ. 366 (προέλευση εικόνας: F. Matz, *Die Dionysischen Sarkophage*, ASR IV, 1, Βερολίνο 1968, πίν. 4.1).

Στη δεκαετία 160-170 μ.Χ. τοποθετείται η διονυσιακή σαρκοφάγος στο Μουσείο της Κωνσταντινούπολης με αρ. ευρ. 366, που προέρχεται επίσης από τη Θεσσαλονίκη³⁰ (εικ. 9). Χαρακτηριστι-

κό στοιχείο της μορφής αποτελούν οι παραστάδες, που ενισχύουν σημαντικά την αρχιτεκτονική εντύπωση του μνημείου. Οι παραστάδες είναι κυρίως γνωστές από μια ομάδα μυθολογικών σαρκοφάγων

30. F. Matz, *Die Dionysischen Sarkophage*, ASR IV, 1, Βερολίνο 1968, 100 αρ. 3, πίν. 4. K-S 420 με σημ. 5, πίν. 449. H. Wiegartz, «Zu Problemen einer Chronologie der attischen Sarkophage», AA 1977, 388 σημ. 90.

Εικ. 10. Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. ευρ. 920 (προέλευση εικόνας: ΑΓΜΕ 432, φωτογραφία Κ. V. von Eickstedt).

με παραστάσεις του Αχιλλέα που χρονολογούνται στο τελευταίο τέταρτο του 2ου αι. μ.Χ.³¹. Η διονυσιακή σαρκοφάγος της Κωνσταντινούπολης είναι

σαφώς πρωιμότερη, όπως δηλώνουν τα ακόσμητα κυμάτια της επίστεψης αλλά και το σχήμα της σύνθεσης με τις μορφές συμμετρικά τοποθετημένες εκατέρωθεν ενός κεντρικού συμπλέγματος Σατύρου και Μαινάδας.

Από ένα όμοιο διονυσιακό σύμπλεγμα προέρχεται η Μαινάδα στο θραύσμα με αρ. ευρ. 920 του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης (εικ. 10) που αποδεικνύει την ύπαρξη μιας δεύτερης σαρκοφάγου με ανάλογη παράσταση. Το σύμπλεγμα αυτό αποτελεί γνωστό διακοσμητικό τύπο των πρώιμων διονυσιακών σαρκοφάγων³², ενώ απαντά και ως ολόγλυφη σύνθεση στα αττικά τραπεζοφόρα³³. Η επίστεψη του θραύσματος, που παρουσιάζει μεγάλη ομοιότητα με την επίστεψη της σαρκοφάγου στην Κωνσταντινούπολη με αρ. ευρ. 366, κάνει πιθανή τη χρονολόγηση στη δεκαετία 160-170 μ.Χ.

Στη Θεσσαλονίκη έχει βρεθεί επίσης η μνημειακή σαρκοφάγος με παράσταση Αμαζονομαχίας στο Μουσείο του Λούβρου³⁴, που μπορεί να χρονολογηθεί με βάση το πορτρέτο της ανακεκλιμένης γυναικείας μορφής του καλύμματος στη δεκαετία 160-170 μ.Χ.³⁵. Είναι η πρωιμότερη ανάμεσα στις αττικές σαρκοφάγους με παραστάσεις Αμαζονομαχίας³⁶ και μια από τις πρωιμότερες με κλινόμορφο κάλυμμα³⁷.

Από μια σαρκοφάγο με παράσταση Ερωτιδέων σε κώμο προέρχονται δύο θραύσματα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης με αρ. ευρ. 1152α και 1152β³⁸. Το πρώτο εικονίζει τμήμα συμπλέγμα-

31. Βλ. τις σαρκοφάγους με παραστάσεις Λύτρων του Έκτορα στα Άδανα, στη Βηρυτό και στα Ιωάννινα: Rogge, *ό.π.* (σημ. 7) 125 αρ. 1, 127 αρ. 7, 129 αρ. 12, 138 αρ. 28 και τις σαρκοφάγους με παραστάσεις της αποκάλυψης του Αχιλλέα στη Νεάπολη και την Αγ. Πετρούπολη: Rogge, *ό.π.* (σημ. 7) 133 αρ. 19, 138 αρ. 28.
32. Βλ. στη σαρκοφάγο της Κωνσταντινούπολης με αρ. ευρ. 1417: Matz, *ό.π.* (σημ. 30) 98-99 αρ. 1, πίν. 1.2, στη σαρκοφάγο των Ιωαννίνων: Matz, *ό.π.* (σημ. 30) 105 αρ. 8, πίν. 11.1, στην αποσπασματικά σωζόμενη σαρκοφάγο του Εθνικού Μουσείου με αρ. ευρ. 1150: Matz, *ό.π.* (σημ. 30) 101 αρ. 4, πίν. 5.1.
33. Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού, *Τραπεζοφόρα με πλαστική διακόσμηση. Η αττική ομάδα*, Αθήνα 1993, 100-102, πίν. 36-41.
34. K-S 391 με σημ. 5, 440 αρ. 36, πίν. 420. Baratte – Metzger, *ό.π.* (σημ. 15) 256-261 αρ. 166. C. Kintrup, «Chronologie der attischen Amazonomachie-Sarkophage», στον τόμο: R. Amedick – G. Koch (επιμ.), *Akten des Symposiums «125 Jahre Sarkophag-Corpus», Marburg, 4.-7. Oktober 1995, Sarkophag Studien I*, Mainz 1998, 206, πίν. 92.1. Stefanidou-Tiveriou 2007, *ό.π.* (σημ. 2) 267-269.
35. Την πρώτη αυτή χρονολόγηση της σαρκοφάγου υποστήριξε πρόσφατα η Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού, βλ. Stefanidou-Tiveriou 2007, *ό.π.* (σημ. 2) 268.
36. Kintrup, *ό.π.* (σημ. 34) 206.
37. Για την αρχιτεκτονική μορφή των σαρκοφάγων με κλινόμορφο κάλυμμα, βλ. K-S 371-373. Rogge 1993, 117-120. Η πρωιμότερη αττική σαρκοφάγος με κλινόμορφο κάλυμμα είναι μάλλον η σαρκοφάγος της Λήδας από το ταφικό μνημείο της Κηφισιάς, βλ. K-S 415, 422 πίν. 473. E. E. Perry, «Iconography and the dynamics of patronage. A sarcophagus from the family of Herodes Atticus», *Hesperia* 70 (2001) 461-492. M. Galli, *Die Lebenswelt eines Sophisten. Untersuchungen zu den Bauten und Stiftung des Herodes Atticus*, Mainz 2002, 158, πίν. 23-24.
38. Ε. Παπαγιάννη στον τόμο: Γ. Δεσπίνης – Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού – Εμμ. Βουτυράς (επιμ.), *Κατάλογος γλυπτών του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης II*, Θεσσαλονίκη 2003, 249-251 αρ. κατ. 330.

Εικ. 11. Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. ευρ. 1152α (προέλευση εικόνας: ΑΓΜΕ 482, φωτογραφία K. V. von Eickstedt).

τος δύο Ερωτιδέων, από τους οποίους ο ένας υποβαστάζει τον άλλον (εικ. 11). Ο υποβαστάζων σώζεται ως την αρχή του στήθους, ενώ από τον υποβασταζόμενο διατηρείται μόνο ένα μικρό τμήμα της πλάτης. Συμπλέγματα αυτού του τύπου, όπου ο υποβασταζόμενος Ερωτιδέας παριστάνεται σκυμμένος πάνω από έναν κρατήρα, εμφανίζονται σε σαρκοφάγους που χρονολογούνται στις δεκαετίες 160-180 μ.Χ.³⁹

Συνοψίζοντας τα όσα προαναφέραμε, διαπιστώνουμε ότι από το 140 μέχρι το 180 μ.Χ. παρατηρείται στη Θεσσαλονίκη μια συνεχής και σταδια-

κά αυξανόμενη εισαγωγή αττικών σαρκοφάγων. Οι πρώιμες αττικές εισαγωγές φανερώνουν μάλιστα μια μεγάλη θεματική ποικιλία που καλύπτει όλα σχεδόν τα γνωστά πρώιμα εικονογραφικά θέματα⁴⁰. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι μερικά θέματα, όπως οι Κένταυροι σε κυνήγι, οι άθλοι του Ηρακλή ή η παράσταση με την Ψυχή, είναι εξαιρετικά σπάνια και γνωστά από ελάχιστα παραδείγματα.

Αν και στον 2ο αι. μ.Χ. το δίκτυο των αττικών εξαγωγών δεν είναι τόσο διευρυμένο όσο στον 3ο αι. μ.Χ.⁴¹, πρώιμες αττικές σαρκοφάγοι προωθούνται για εξαγωγή σε διάφορες αγορές του ελληνικού χώρου, όπως η Πάτρα⁴², η Νικόπολη⁴³, οι Κυκλάδες⁴⁴ και η Κρήτη⁴⁵, ή σε αγορές έξω από αυτόν, όπως η Κυρηναική⁴⁶, η Αντιόχεια⁴⁷ και η Τύρος⁴⁸. Είναι αξιοσημείωτο μάλιστα ότι σε ορισμένες από τις αγορές αυτές έχουν βρεθεί μερικά από τα πρωιμότερα παραδείγματα των αττικών εργαστηρίων⁴⁹. Η περίπτωση, ωστόσο, της Θεσσαλονίκης είναι ξεχωριστή. Η ποσότητα των πρώιμων αττικών εισαγωγών και ιδιαίτερα η μεγάλη θεματική ποικιλία, που βρίσκει αναλογία μόνο στο υλικό από την ίδια την Αθήνα, αποδεικνύουν ότι αποτελεί μια πολύ σημαντική αγορά που απορροφά από νωρίς ένα μεγάλο μέρος της αττικής παραγωγής σαρκοφάγων.

39. Βλ. τη σαρκοφάγο από τη Μαγούλα της Σπάρτης: Θ. Σπυρόπουλος, *ΑΔ* 38 (1983), Β1, 94, πίν. 43β, 44α. G. Koch, *Sarkophage der römischen Kaiserzeit*, Darmstadt 1993, 103 σημ. 442, τη σαρκοφάγο στη Βηρυτό: K-S 430 αρ. 20, πίν. 458. Koch 1989, 194 και την αποσπασματική σαρκοφάγο στην Aquileia: K-S 430 αρ. 10. F. Ciliberto, *I Sarkofagi Attici nell' Italia Settentrionale*, HASB 3. Beih. (1996) 17, 74-75, αρ. 2, πίν. 1b-c.

40. Πρβ. τον χρονολογικό πίνακα του G. Koch με τις αττικές σαρκοφάγους όλων των θεματικών κατηγοριών, K-S 458-459.

41. Γενικά για τις εξαγωγές αττικών σαρκοφάγων, K-S 461-470.

42. Βλ. για παράδειγμα τη σαρκοφάγο με παράσταση Ερωτιδέων από την Πάτρα στο Εθνικό Μουσείο της Αθήνας με αρ. ευρ. 1187: K-S 429 αρ. 1, πίν. 454. Α. Ντάτσουλη-Σταυρίδη, «Ρωμαϊκά γλυπτά από το Εθνικό Μουσείο», *ΑΕ* 1984, 183, πίν. 25α. Rogge 1993, 112, 114, πίν. 46.2, 51.1.

43. Βλ. τις δύο σαρκοφάγους με τον περίτεχνο πλοχμό άκανθας: Th. Stefanidou-Tiveriou, «Attische Rankensarkophagen. Eine östliche Werkstattgruppe mit römischem Einfluss», στον τόμο: F. Baratte – G. Koch (επιμ.), *Actes du Colloque international «les sarcophages romains: centres et peripheries»*, Παρίσι 3-5 Νοεμβρίου 2005 (υπό έκδοση).

44. Βλ. τη σαρκοφάγο με παράσταση Ερωτιδέων στην Ανάφη: K-S 429 αρ. 3. H. Sichtermann, «Bellerophon auf attischen Sarkophagen», στον τόμο: G. Koch (επιμ.), *Grabeskunst der römischen Kaiserzeit*, Mainz 1993, 51, πίν. 23.3.

45. Βλ. τη σαρκοφάγο με γιρλάντες στο Ηράκλειο από τα Μάλλια: *ό.π.* (σημ. 22).

46. Βλ. τη μικρή σαρκοφάγο από τη Βεγγάζη της Κυρηναικής στο Βρετανικό Μουσείο: K-S 438 αρ. 1. S. Walker *Catalogue of Roman Sarkophagi in the British Museum*, CSIR GB II, 2, Λονδίνο 1990, 46 αρ. 56, πίν. 23.

47. Βλ. τις σαρκοφάγους στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Αντιόχειας με αρ. ευρ. 9576: *ό.π.* (σημ. 16) και αρ. ευρ. 15948: *ό.π.* (σημ. 19).

48. Βλ. τη σαρκοφάγο με Ερωτιδέες στην Τύρο με αρ. ευρ. 1133/34: *ό.π.* (σημ. 6).

49. Βλ. για παράδειγμα τη σαρκοφάγο από την Πάτρα στο Εθνικό Μουσείο, *ό.π.* (σημ. 42). Για τη χρονολόγησή της στη δεκαετία 130-140 μ.Χ.: E. Papagianni, «Sarkophagen mit dionysischen Erosen. Die attische Gruppe und ihre Beziehung zu der römischen», στον τόμο: G. Koch (επιμ.), *Akten des Symposiums des Sarkophag-Corpus 2006, Marburg, 3. bis 8. Juli 2006* (υπό έκδοση). Επίσης, τη μικρή σαρκοφάγο από την Κυρηναική: *ό.π.* (σημ. 46). Για τη χρονολόγησή της στην όψιμη εποχή του Αδριανού, βλ. E. Παπαγιάννη, *Αττικές σαρκοφάγοι με Ερωτιδέες και γιρλάντες* (αδημ. διδακτ. διατριβή), Θεσσαλονίκη 2007.

Εικ. 12. Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. ευρ. 1248 (προέλευση εικόνας: ΑΓΜΕ 584Α, φωτογραφία Κ. V. von Eickstedt).

Όπως συμβαίνει στα υπόλοιπα κέντρα που απορροφούν αττικά προϊόντα, έτσι και στη Θεσσαλονίκη η τοπική παραγωγή επηρεάζεται, όπως είναι αναμενόμενο, από τις αττικές εισαγωγές⁵⁰. Κάτω από την επίδραση των εισαγμένων έργων κατασκευάζονται τοπικές μιμήσεις, άλλες περισσότερο και άλλες λιγότερο πιστές.

Η μικρή σαρκοφάγος με αρ. ευρ. 1248 αποτελεί τοπικό έργο που αντιγράφει αρκετά πιστά την τεκτονική μορφή και τους εικονογραφικούς τύπους των αττικών⁵¹ (εικ. 12). Η πιστή αντιγραφή των αττικών προτύπων και η χρήση πεντελικού μαρμάρου δυσκολεύει τη διάκρισή της από τα γνήσια αττικά έργα⁵². Η αρχιτεκτονική μορφή με ακόσμητα κυμάτια στη βάση και στην επίστεψη και η συμμετρική σύνθεση της κύριας όψης με τα αντιθετικά τοποθετημένα συμπλέγματα Ερωτιδέων βρίσκουν

παράλληλα σε πρώιμες αττικές σαρκοφάγους, όπως η σαρκοφάγος στην Κωνσταντινούπολη με αρ. ευρ. 511⁵³, όμως επιμέρους εικονογραφικές λεπτομέρειες οδηγούν σε μια χρονολόγηση προς τα τέλη του 2ου αι. μ.Χ.⁵⁴.

Στοιχεία από αττικά έργα δανείζεται επίσης η σαρκοφάγος με γιρλάντες με αρ. ευρ. 277⁵⁵ (εικ. 13). Αν και οι φορείς των τόξων έχουν απολαξεντεί, το περίγραμμα του κεντρικού φορέα υποδεικνύει μια μορφή Ερωτιδέα στον αττικό τύπο του «αιωρούμενου»⁵⁶. Κοντά στα αττικά πρότυπα βρίσκεται, επίσης, η τεκτονική μορφή με ιωνικό κυμάτιο και αστράγαλο στην επίστεψη και κοιλόκυρτο κυμάτιο στη βάση. Η απουσία, ωστόσο, ανάγλυφης παράστασης στις πλαϊνές και στην πίσω πλευρά και τα επιμέρους εικονογραφικά και τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά καταδεικνύουν ότι πρόκειται για έργο

50. K-S 470-475. Ειδικά για μιμήσεις και επιδράσεις στο τοπικό εργαστήριο της Νικόπολης, βλ. E. Papagianni, «Der Sarkophag in Preveza und die lokalen Werkstätten von Nikopolis» στον τόμο: F. Baratte – G. Koch (επιμ.), *Actes du Colloque international «les sarcophages romains: centres et peripheries»*, Παρίσι 3-5 Νοεμβρίου 2005 (υπό έκδοση).

51. K-S 350 σημ. 57-60, 430 αρ. 19, 439 αρ. 27. Papagianni 2007, 187-192.

52. Η σαρκοφάγος παλιότερα θεωρούνταν αττική: Papagianni 2007, 188 με σημ. 9.

53. Ο.π. (σημ. 23).

54. Papagianni 2007, 191 σημ. 36-37.

55. K-S 439 αρ. 17, όπου συγκαταλέγεται στα αττικά έργα.

56. Για τον τύπο του «Schwebender Eros», βλ. F. Matz, *Ein römisches Meisterwerk. Der Jahreszeitensarkophag Badminton-New York*, 19. Ergh. JdI (1958) 50.

Εικ. 13. Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. ευρ. 277 (πρόελευση εικόνας: ΑΓΜΕ 497Α, φωτογραφία Κ. V. von Eickstedt).

Εικ. 14-15. Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. ευρ. 20913 (πρόελευση εικόνων: ΑΓΜΕ 493Α, Δ, φωτογραφία Κ. V. von Eickstedt).

Εικ. 16. Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. ευρ. P27 (πρόελευση εικόνας: ΑΓΜΕ 491, φωτογραφία Κ. V. von Eickstedt).

Εικ. 17. Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. ευρ. P28 (πρόελευση εικόνας: ΑΓΜΕ 492, φωτογραφία Κ. V. von Eickstedt).

της τοπικής παραγωγής⁵⁷. Η αρχιτεκτονική μορφή της σαρκοφάγου με πλαστικά αποδοσμένα κυμάτια στη βάση και στην επίστεψη παραπέμπει σε αττικά πρότυπα που χρονολογούνται γύρω στο 160 μ.Χ.⁵⁸. Φαίνεται, επομένως, πιθανή μια γενική τοποθέτηση του μνημείου στις τελευταίες δεκαετίες του 2ου αι. μ.Χ.

Αττικά πρότυπα έχει υπόψη της η αποσπασματικά σωζόμενη σαρκοφάγος με αρ. ευρ. 20913⁵⁹ (εικ. 14-15). Το διακοσμητικό σύστημα της θήκης με παράσταση Ερωτιδέων στην κύρια όψη και γιρλάντων στην πίσω είναι γνωστό από μια ομάδα πρώιμων αττικών σαρκοφάγων, όπως η σαρκοφάγος στην Κωνσταντινούπολη με αρ. ευρ. 511⁶⁰. Η μορφή της βάσης βρίσκει, επίσης, παράλληλα σε πρώιμες αττικές σαρκοφάγους⁶¹. Ωστόσο, τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά και η προχειρότητα της λάξευσης στην αριστερή και πίσω πλευρά επιβεβαιώνουν την κατασκευή του έργου σε τοπικό εργαστήριο. Η μορφή της βάσης βρίσκει επίσης παράλληλα σε πρώιμες αττικές σαρκοφάγους. Ωστόσο, η στιλιστική απόδοση των διακοσμημένων κυματίων και συγκεκριμένα τα στενά, πυκνά τοποθετημένα φύλλα άκανθας στο κοιλόκυρτο κυμάτιο καθώς και τα μικρά, σχηματοποιημένα φύλλα στη σπείρα αποδεικνύουν ότι η σαρκοφάγος υστερεί ποιοτικά σε σχέση με τα αττικά έργα και μάς κάνουν να πιστεύουμε ότι πρόκειται για έργο της τοπικής παραγωγής. Την άποψη αυτή ενισχύει η αμελής επεξεργασία των κυματίων στην αριστερή και πίσω πλευρά, δεδομένου ότι η τεχνική της αμελέστερης λάξευσης των δύο από τις τέσσερις πλευρές αποτελεί τεχνικό χαρακτηριστικό οψιμότερων αττικών σαρκοφάγων από αυτές που λαμβάνει υπόψη του το συγκεκριμένο τοπικό έργο⁶².

Από μια συμμετρική σύνθεση με δύο λιοντάρια αντιθετικά τοποθετημένα εκατέρωθεν ενός κρατήρα προέρχονται τα συνανήκοντα θραύσματα με αρ. ευρ. P27 και P28⁶³ (εικ. 16-17). Πρόκειται για μια

Εικ. 18. Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο, χωρίς αρ. ευρ. (προέλευση εικόνας Ε. Παπαγιάννη).

σύνθεση που απαντά συχνά στις πίσω πλευρές των αττικών σαρκοφάγων του 2ου αι. μ.Χ.⁶⁴. Οι επιμέρους στιλιστικές λεπτομέρειες, όπως η σχηματοποιημένη απόδοση των βοστρύχων της χαίτης και του τριχώματος πίσω από τα σκέλη φανερώνουν μια ευδιάκριτη απόκλιση από τα αττικά έργα. Το υλικό κατασκευής, ένα λευκό, λεπτόκοκκο μάρμαρο, που δεν φαίνεται να είναι όμως πεντελικό, επιβεβαιώνει την τοπική προέλευση της σαρκοφάγου.

Η ίδια παράσταση απεικονιζόταν σε μια δεύτερη σαρκοφάγο, από την οποία διατηρείται μόνο το δεξί τμήμα της πίσω πλευράς⁶⁵ (εικ. 18). Το υλικό κατασκευής και η τεχνοτροπία υποδεικνύουν και στην περίπτωση αυτή ένα έργο τοπικής παραγωγής. Εξάλλου, η απεικόνιση ερμαϊκής στήλης Ηρακλή στη γωνία αποτελεί πρωτοβουλία του τοπικού καλλιτέχνη, δεδομένου ότι γωνιακές μορφές αυτού του τύπου δεν εμφανίζονται σε καμία από τις γνωστές αττικές παραστάσεις του θέματος.

Οι παραπάνω τοπικές σαρκοφάγοι συνιστούν μια σημαντική ομάδα που αποδεικνύει την επίδραση των εισηγμένων αττικών έργων στην τοπική παραγωγή. Αυτή η διαπίστωση έχει ιδιαίτερη σημασία, αφού ως τώρα η παρουσία αττικών μιμήσεων

57. Papagianni 2007, 192.

58. Πρβ. τη σαρκοφάγο με γιρλάντες στο Ηράκλειο, *ό.π.* (σημ. 22). Για τη χρονολόγησή της: K-S 459.

59. K-S 434 αρ. 79.

60. *Ό.π.* (σημ. 23).

61. *Ό.π.* (σημ. 58).

62. K-S 375.

63. K-S 444 με σημ. 5.

64. K-S 444 σημ. 5-6. Το ίδιο θέμα απαντά στη σαρκοφάγο από τη Μαγούλα της Σπάρτης, *ό.π.* (σημ. 39).

65. Πρόκειται για ένα αδημοσίευτο θραύσμα χωρίς αριθμό ευρετηρίου στην αυλή του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης.

στη Θεσσαλονίκη ήταν ελάχιστα τεκμηριωμένη⁶⁶. Σε σύγκριση, ωστόσο, με την ποσότητα των αττικών εισαγωγών, καθώς και με την υπόλοιπη παρα-

γωγή του τοπικού εργαστηρίου⁶⁷, η ομάδα αυτή είναι προς το παρόν αρκετά μικρή και περιορίζεται χρονικά στον 2ο αι. μ.Χ.

66. K-S 350 σημ. 56-57. Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού, *Τραπεζοφόρα του Μουσείου Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1985, 22 με σημ. 41.

67. Για τη σημαντική παραγωγή του τοπικού εργαστηρίου, βλ. K-S 350-357. Stefanidou-Tiveriou, *ό.π.* (σημ. 2). Της ίδιας, «Girlandensarkophage nach aphrodisianischen Vorbildern in Thessaloniki», στον τόμο: T. Korkut (επιμ.) *Anadolu da Doğdu. Festschrift für Fahri İşik zum 60. Geburtstag*, Κωνσταντινούπολη 2004, 711-714. Επίσης, τη συνολική μελέτη της ίδιας, *Die Sarkophage in Thessaloniki*, *ASR IX*, 3 (υπό έκδοση).

Συνομογραφίες

- Koch 1989 G. Koch, «Der Import kaiserzeitlicher Sarkophage in den römischen Provinzen Syria, Palaestina und Arabia», *BJb* 189 (1989) 161-211.
- K-S G. Koch – H. Sichtermann, *Römische Sarkophage*, Μόναχο 1982.
- Papagianni 2007 E. Papagianni, «Der Eroten-Sarkophag Inv. 1248 des archäologischen Museums in Thessaloniki», στον τόμο: G. Koch (επιμ.), *Akten des Symposiums des Sarkophag-Corpus 2001, Marburg, 2.-7. Juli 2001, Sarkophag-Studien 3*, Mainz 2007, 187-192.
- Rogge 1993 S. Rogge, «Tektonik und Ornamentik attischer Sarkophage. Studien zur Chronologie dieser Denkmälergattung», στον τόμο: G. Koch (επιμ.), *Grabeskunst der römischen Kaiserzeit*, Mainz 1993, 111-132.
- ΑΓΜΕ Φωτογραφικό Αρχείο Γλυπτών στο Μουσείο Εκμαγείων του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

**Attische Sarkophage in Thessaloniki:
frühe Importe und Ihr Einfluss auf die lokale Produktion**

Eleni Papagianni

Gegenstand dieses Aufsatzes ist eine Gruppe von frühen attischen Sarkophagen aus Thessaloniki. Größtenteils handelt es sich um fragmentierte, schon publizierte und auch unpublizierte Stücke, welche mit verschiedenen ikonographischen Themen geschmückt sind. Bemerkenswert ist, dass einige der dargestellten Themen, wie die jagenden Kentauren, die Heraklestaten und eine mögliche Darstellung der Psyche ungewöhnliche und nur aus wenigen anderen attischen Beispielen bekannt sind. Dieses reiche Material führt zu dem Schluss, dass Thessaloniki schon seit dem zweiten Jahrhundert n. Chr. ein bedeutendes Zentrum für den Export attischer Sarkophage war.

Von besonderem Interesse ist auch die Feststellung, dass die attischen importierten Werke die lokale Produktion beeinflusst haben, wie einige lokale Sarkophage beweisen, die als mehr oder weniger getreue Nachahmungen attischer Vorbilder zu erkennen sind.

Μια ιδιόρρυθμη εικαστική απόδοση του 18ου οίκου του Ακαθίστου Ὑμνου στις Μονές Snagov (1563) και Tismana (1564) στη Νότια Ρουμανία και το πολιτικό της περιεχόμενο

Christina Dogaru

Ο 18ος οίκος¹ του Ακαθίστου Ὑμνου αποδίδεται καλλιτεχνικά με τρεις τρόπους: α) με τη σκηνή της Καθόδου στον Άδη (ή με άλλες σκηνές που σχετίζονται με το λυτρωτικό ρόλο του Χριστού, όπως η Σταύρωση ή η Ανάβαση του Χριστού στον Γολγοθά), β) με την παράσταση του Χριστού Εμμανουήλ στον τύπο του Αναπεσόντος (ή μια Θεοφάνεια) και σπανιότερα γ) με την απεικόνιση του Χριστού να εκτείνει προστατευτικά τα χέρια σε ομάδα ανθρώπων που του αποδίδουν λατρεία. Στη δεύτερη ομάδα, δηλαδή σ' αυτή με την εικαστική απόδοση του Χριστού Αναπεσόντος, εντάσσονται και οι αντίστοιχες παραστάσεις σε τρία μνημεία του 16ου αιώνα στη Νότια Ρουμανία: στην εκκλησία *Bolnița Coziei* (1542-1543)² που ανήκει στο συγκρότημα της Μονής *Cozia* και σ' εκείνες στις Μονές *Snagov* (1563) (εικ. 8) και *Tismana* (1564) (εικ. 9).

Σ' αυτό το άρθρο θα ασχοληθούμε ιδιαίτερα με τις σκηνές στα δυο τελευταία μνημεία επειδή παρουσιάζουν, κατά την άποψη μας, ξεχωριστό ενδιαφέρον χάρη στη μοναδική απεικόνιση του προφήτη Δαβίδ.

Στο δέκατο όγδοο οίκο του Ακαθίστου Ὑμνου τονίζεται η Σωτηρία του κόσμου διάμεσου της Ενσαρκώσεως του Θεού. Η καθηγήτρια Μ. Ασπρά-Βαρδαβάκη έχει παρατηρήσει ότι στον κύκλο του Ακαθίστου Ὑμνου, σε όσες περιπτώσεις χρησιμοποιήθηκε η σκηνή της Κάθοδου στον Άδη, έχει δοθεί έμφαση είτε στην ιδιότητα του Χριστού ως λυ-

Εικ. 1. Οικ. 18ος, Μονή Decani (1348-1350) (I. Spatharakis, *The pictorial cycles of the Akathistos Hymn for the Virgin*, Leiden 2005, εικ. 626).

τρωτή της ανθρωπότητας είτε στη θριαμβευτική του Κάθοδο στον Άδη³. Έτσι, για παράδειγμα, στη Μονή *Dečani* (1348-1350)⁴ (εικ. 1) δίνεται έμφαση στο γεγονός της Αναστάσεως με το Χριστό σε δόξα που κρατάει σταυρό τύπου Αναστάσεως, ενώ γονατιστές μορφές τον ικετεύουν. Δεν απεικονίζο-

1. Σῶσαι θέλων τὸν κόσμον ὁ τῶν ὄλων κοσμήτωρ / πρὸς τοῦτον αὐτεπάγγελτος ἦλθε / καὶ ποιμὴν ὑπάρχων ὡς Θεὸς / δι' ἡμᾶς ἐφάνη καθ' ἡμᾶς ὁμοιος / ὁμοίω γὰρ τὸ ὅμοιον καλέσας ὡς Θεὸς ἀκούει / «Ἀλληλουϊα».

2. Βλ. C. Dogaru, *Ο Ακάθιστος Ὑμνος στις τοιχογραφίες της Νότιας Ρουμανίας κατά τον 16ο αἰώνα*, (μεταπτ. εργασία), Θεσσαλονίκη 2007, 45 εικ. 61.

3. Μ. Ασπρά-Βαρδαβάκη, *Οι μικρογραφίες του Ακαθίστου Ὑμνου στον κώδικα Garrett 13*, Αθήνα 1992, 90.

4. I. Spatharakis, *The pictorial cycles of the Akathistos Hymn for the Virgin*, Leiden 2005, εικ. 318.

Εικ. 2. Οικ. 18ος, Μονή Markov (1376-1381) (I. Spatharakis, *The pictorial cycles of the Akathistos Hymn for the Virgin*, Leiden 2005, εικ. 128).

Εικ. 3. Οικ. 18ος, Παναγία στα Ρούστικα (1390-1391) (I. Spatharakis, *The pictorial cycles of the Akathistos Hymn for the Virgin*, Leiden 2005, εικ. 18).

νται οι μορφές των πρωτόπλαστων, των προφητών και του Πρόδρομου, οι οποίες συνηθίζονται στη σκηνή της Καθόδου στον Άδη. Αντιθέτως, αυτές εμφανίζονται στη σκηνή της Αναστάσεως, με την οποία αποδίδεται ο δέκατος όγδοος οίκος στη Μονή *Matejč* (1356-1360) και *Marko* (1376-1381)⁵ (εικ. 2) στη μεσαιωνική Σερβία. Επίσης, σε άλλες απεικονίσεις, οι οποίες ακολουθούν ένα παλαιό πρότυπο, όπως στο παρεκκλήσι του Αγίου Γρηγορίου του Θεολόγου στον Άγιο Κλήμεντα της Αχρίδας (1365)⁶, ο Χριστός εικονίζεται εντός δόξας σε στάση τριών τέταρτων να τείνει τα χέρια του προς μια ομάδα δικαίων, ανάμεσα στους οποίους παριστάνονται και οι πρωτόπλαστοι. Η σκηνή θα επαναληφθεί και στη μεταβυζαντινή τέχνη, στις Τράπεζες της Λάυρας (1535)⁷, της Δοχειαρίου (1676) και Χελανδαρίου (1621)⁸ αλλά και αλλού, όπως στην Κρήτη, στην Παναγία στα Ρούστικα (1390-1391) (εικ. 3) και στον Άγιο Φανούριο Βαλσαμόνερου (γύρω στα 1430)⁹ καθώς και στη Νότια Ρουμανία, στην εκκλησία *Stănești* (1536)¹⁰. Ενδιαφέρει να τονίσουμε ότι σ' όλες τις παραπάνω σκηνές ανάμε-

5. Ό.π. (σημ. 4) εικ. 106 και εικ. 128. 627 αντίστοιχα.

6. Ό.π. (σημ. 4) εικ. 328 και 628.

7. Ασπρά-Βαρδαβάκη, ό.π. (σημ. 3) εικ. 125.

8. Ό.π. (σημ. 4) εικ. 149 και 173 αντίστοιχα.

9. Spatharakis, ό.π. (σημ. 4) εικ. 18. 630 και εικ. 54. 629 αντίστοιχα.

10. C. L. Dumitrescu, *O reconsiderare a picturii bisericii din Stănești-Vilcea*, Βουκουρέστι 1972, 243 εικ. 66.

Εικ. 4. Οικ. 18ος, Το βουλγαρικό Ψαλτήριο (Tomis) του Ιστορικού Μουσείου της Μόσχας (*cod.* 2752) (γύρω στο 1360) (I. Spatharakis, *The pictorial cycles of the Akathistos Hymn for the Virgin*, Leiden 2005, εικ. 209).

σα στους δικαίους μόνο στην Παναγία στα Ρούστι-κα απαντώνται οι προφητάνακτες Δαβίδ και Σολομών.

Στις δυο βυζαντινές μικρογραφίες που αποδίδουν το 18ο οίκο, στο βουλγαρικό ψαλτήριο το λεγόμενο του *Tomis* του Ιστορικού Μουσείου της Μόσχας (*cod.* 2752) (γύρω στο 1360)¹¹ (εικ. 4) καθώς και στο σερβικό ψαλτήριο της Κρατικής Βιβλιοθήκης του Μονάχου (*cod. slav.* 4) (μεταξύ 1370 και 1395)¹² (εικ. 5) η σκηνή παρουσιάζει διαφορές. Ο Χριστός εικονίζεται καθισμένος σε δόξα δορυφορούμενος από την Παναγία, μια ομάδα αγγέλων και ένα χορό δικαίων. Πιο κάτω απεικονίζεται η προσωποποίηση του κόσμου. Να σημειωθεί ότι η προσωποποίηση του κόσμου ως μια γεροντική μορφή με στέμμα που κρατάει το μαντήλι με τους δώδεκα κλήρους της Οικουμένης εμφανίζεται αντίστοιχα στα δυο παραπάνω ψαλτήρια και στις σκηνές της Πεντηκοστής. Οι παραπάνω παραστάσεις αποτελούν τις παλαιότερες γνωστές μέχρι σήμερα στην έρευνα, στις οποίες λαμβάνει χώρα η προσωποποίηση του κόσμου¹³.

Εικ. 5. Οικ. 18ος, Το σερβικό Ψαλτήριο της Κρατικής Βιβλιοθήκης του Μονάχου (*cod. slav.* 4) (μεταξύ 1370-1395) (I. Spatharakis, *The pictorial cycles of the Akathistos Hymn for the Virgin*, Leiden 2005, εικ. 231).

Στη Μονή *Cozia* στη Νότια Ρουμανία, όπου σώζεται ο παλαιότερος εικονογραφικός κύκλος του Ακαθίστου Ύμνου στη Ρουμανία (1390-1391), ο Χριστός απεικονίζεται να εκτείνει τα χέρια πάνω από τις μορφές βασιλέων¹⁴ και υπηκόων τους εκατέρωθέν του (εικ. 6).

11. Spatharakis, *ό.π.* (σημ. 4) εικ. 209 και 623.

12. *Ό.π.* (σημ. 4) εικ. 231 και 624.

13. N. Ozolin, *Iconografia ortodoxă a Cincizecimii*, Cluj-Napoca 2002, 142-149.

14. G. Babic, «L'iconographie constantino-politaine de L'Acatheiste de la Vierge à Cozia», *ZRVI* 14/15, 177. Η σκηνή, κατά την Ασπρά-Βαρδαβάκη, *ό.π.* (σημ. 3) 93, «αντιγράφει τυπολογικά τα εικονογραφικά σχήματα των παραστάσεων στέψων των βυζαντινών αυ-

Εικ. 6. Οικ. 18ος, Μονή Cozia (1390-1391) (I. Spatharakis, *The pictorial cycles of the Akathistos Hymn for the Virgin*, Leiden 2005, εικ. 143).

Εικ. 7. Οικ. 18ος, Εικόνα στην εκκλησία της Ζωοδόχου Πηγής στο Λειβάδι, στη Σκόπελο (πρώτο μισό του 15ου αιώνα) (I. Spatharakis, *The pictorial cycles of the Akathistos Hymn for the Virgin*, Leiden 2005, εικ. 248).

Οι ζωγράφοι της εικόνας της Σκοπέλου (πρώτο μισό του 15ου αιώνα)¹⁵ (εικ. 7) και εκείνης που βρισκόταν στο Κελί Μυλοποτάμου, και σήμερα φυλάσσεται στη Μονή της Λαύρας στο Άγιο Όρος (16ος-17ος αιώνας)¹⁶, καθώς και οι αγιογράφοι που εκτέλεσαν τη διακόσμηση στην Καταπολιανή της Πάρου¹⁷ ακολούθησαν για την απόδοση του 18ου οίκου τον τύπο του Χριστού Εμμανουήλ Αναπεσόντος. Όπως έχει σημειωθεί από την Μ. Ασπρά-Βαρδαβάκη¹⁸, στην εικόνα της Σκοπέλου εκτός από τον Αναπεσόντα έχει απεικονιστεί η Παναγία και ο Κόσμος. Σύμφωνα με τον Ι. Σπαθαράκη, η απόδοση με το Χριστό Αναπεσόντα στην εικόνα της Σκοπέλου, είναι μοναδική για τη βυζαντινή τέχνη. Επίσης, στη μεταβυζαντινή τέχνη, στην εικό-

να της Μονής Μεγίστης Λαύρας εικονίζονται ο Χριστός στον τύπο του Αναπεσόντος και η Παναγία, ενώ στη μνημειακή ζωγραφική, στην Καταπολιανή, εκτός από το Χριστό και την Παναγία προστίθενται «δύο ακόμη μορφές σε μικρότερη κλίμακα, που έχουν πιθανώς σχέση με κοινούς θνητούς (ύπαινιγμὸς τοῦ Κόσμου;)»¹⁹.

Την ίδια παράδοση με την απεικόνιση του Χριστού Αναπεσόντος έχουν ακολουθήσει και οι ζωγράφοι που εκτέλεσαν τις διακοσμήσεις στην εκκλησία *Bolnița Coziei* στις Μονές *Snagon* και *Tismania*. Τα δυο τελευταία μνημεία διαφοροποιούνται ως προς το ότι δίπλα στον Αναπεσόντα, εκτός από την Παναγία, έχει απεικονιστεί και ο προφήτης Δαβίδ.

τοκρατόρων από το Χριστό, υπενθυμίζοντας έμμεσα την ιδέα που κυριαρχούσε στη βυζαντινή σκέψη από την εποχή του Μεγάλου Κωνσταντίνου, σχετικά με την αρχή της μυστικής προελεύσεως της αυτοκρατορικής ισχύος. Εδώ δεν πρόκειται για παράσταση στέψεως αλλά για τη συμβολική απεικόνιση του Χριστού ως βασιλέως των βασιλέων και κοσμήτορος των πάντων». Για την απεικόνιση βλ. Spatharakis, *ό.π.* (σημ. 4) εικ. 143 και 622.

15. Spatharakis, *ό.π.* (σημ. 4) εικ. 248 και 625.

16. J. Lafontaine-Dosogne, «L'illustration de la première partie de L'Hymne Akathiste et sa relation avec les mosaïques de l'enfance de la Kariye Djami», *Byzantion* 54 (1984) εικ. 22.

17. Α. Ορλάνδος, «Οι μεταβυζαντινοί ναοί της Πάρου», *ΑΒΜΕ Ι'* (1964) 44 κ.ε. εικ. 20.

18. Ασπρά-Βαρδαβάκη, *ό.π.* (σημ. 3) 93.

19. *Ό.π.* (σημ. 3) 93.

Εικ. 8. Οικ. 18ος, Μονή Snagov (1563) (προσωπικό αρχείο).

Εικ. 9. Οικ. 18ος, Μονή Tismana (1564) (C. L. Dumitrescu, *Pictura murală din Țara Românească în veacul al XVI-lea*, Βουκουρέστι 1978, εικ. 84).

Ως προς το γενικό εικονογραφικό σχήμα, η απόδοση γίνεται με τον ίδιο τρόπο και στις δυο παραπάνω μονές. Ο Χριστός νέος στην ηλικία, στον τύπο του Αναπεσόντος, εικονίζεται να κοιμάται πάνω σε στρωμένη σε βραχώδες τοπίο. Το κεφάλι του είναι στραμμένο προς την Παναγία, ενώ τα δυο του πόδια είναι σταυρωμένα. Η Θεοτόκος είναι καθισμένη στην κορυφή βράχου. Ακουμπάει το μάγουλό της με το δεξί χέρι κοιτάζοντας προς το Χριστό. Πίσω από τις δυο μορφές υψώνεται άλλος βράχος. Στο κάτω μέρος της σκηνής και μπροστά από ένα βράχο απεικονίζεται μια γεροντική μορφή με στέμμα. Δείχνει με το δεξί χέρι προς το Χριστό, ενώ με το άλλο υψώνει ένα κέρατο.

Η απεικόνιση του Αναπεσόντος στη βυζαντινή τέχνη, σύμφωνα με τον Α. Grabar²⁰, άλλοτε τονίζει την ιδέα της Γέννησης, άλλοτε εκείνη του Θανάτου και ενίοτε της Ανάστασης του Κυρίου. Το γεγονός ότι η Παναγία απεικονίζεται καθισμένη στις δυο ρουμανικές μονές παραπέμπει στη σκηνή της Γεννήσεως, ενώ η χειρονομία του αριστερού χεριού της, το οποίο φέρει στο μάγουλο, οδηγεί στη σκη-

νή της Σταυρώσεως. Ο τρόπος, με τον οποίο αποδίδεται ο Χριστός στον τύπο του Αναπεσόντος δηλώνει, όπως σημειώνει η Χρ. Μπαλτογιάννη²¹, τον Ύπνο-Θάνατο. Στη στάση του Χριστού ως Αναπεσόντος, τα πόδια του απεικονίζονται συνήθως σταυρωμένα, εικονογραφική λεπτομέρεια που απαντάται και στις δυο παραπάνω μονές στην απόδοση του δέκατου όγδοου οίκου του Ακαθίστου Ύμνου.

Εκτός όμως από τις μορφές της Παναγίας και του Χριστού, οι καλλιτέχνες πρόσθεσαν και μια άλλη γεροντική μορφή με στέμμα, η οποία φέρει ένα κέρατο. Η λεπτομέρεια αυτή θέτει ερωτήματα ερμηνείας και ταύτισης της αιγιματικής αυτής μορφής.

Κατ' αρχήν, τα εικονιστικά χαρακτηριστικά με το κοντό άσπρο γένη και τη κοντή κόμη οδηγούν στην ταύτιση με τον προφήτη Δαβίδ. Με βάση τα δημοσιευμένα παραδείγματα στη μνημειακή ζωγραφική δεν είναι γνωστό παρά μόνο ένα έργο, στο οποίο ο Δαβίδ εικονίζεται δίπλα στη σκηνή του Αναπεσόντος: αυτό στην εκκλησία της Ρέσαβα στη Σερβία (1406-1418)²². Από τον Β. Todić πληροφο-

20. A. Grabar, *La peinture religieuse en Bulgarie*, Παρίσι 1928, 261.

21. Χρ. Μπαλτογιάννη, *Εικόνες Μήτηρ Θεού*, Αθήνα 1994, 80.

22. B. Todić, «Anapeson; Iconographie et signification du thème», *Byzantion* 64 (1994) 143.

ρούμαστε ότι ανάμεσα στα κείμενα που χρησιμοποιήσαν οι καλλιτέχνες ως πηγή εμπνεύσεως για τη σκηνή του Αναπεσόντα ήταν και οι ψαλμοί του Δαβίδ. Ένα απόσπασμα από το Ψαλμό 43, 24 «*ἐξέγέρθητι ἵνα τί ὕπνοις, Κύριε*» συνοδεύει, ήδη από τον 9ο αιώνα, στο ψαλτήριο της Ουτρέχτης την απεικόνιση του Χριστού Εμμανουήλ ξαπλωμένου σε στρωμνή. Το ίδιο ακριβώς απόσπασμα επιγράφεται και στο ειλητάριο που κρατάει ο Δαβίδ κοντά στη σκηνή του Αναπεσόντος στη Ρέσαβα²³.

Επιστρέφοντας στις δυο ρουμανικές μονές, οφείλουμε να σημειώσουμε και μια άλλη απεικόνιση του προφήτη Δαβίδ στο νάρθηκα, στον ίδιο χώρο δηλαδή όπου έχει ιστορηθεί και ο Ακάθιστος Ύμνος²⁴. Εικονίζεται στο δυτικό τοίχο, κοντά στην ένθρονη Παναγία, η οποία φέρει την επωνυμία *Vîrliștenie*, δηλαδή της Ενσαρκώσεως. Όπως έχει σημειωθεί από την C. L. Dumitrescu²⁵, ο Δαβίδ κρατάει εκεί ένα ειλητάριο με στίχους από τον Ψαλμό 131,8 «*Ἀνάστηθι, Κύριε, εἰς τὴν ἀνάπαυσίν σου, σύ καὶ ἡ κιβωτὸς τοῦ ἁγιάσματος σου*». Στο σημείο αυτό είναι ενδιαφέρον να τονίσουμε ότι οι δυο παραπάνω ψαλμοί, ο 43ος και ο 131ος, είναι συγγενείς από άποψη περιεχομένου. Επιπλέον, ο ψαλμός 131 ανήκει στους μεσσιανικούς ψαλμούς και περιέχει τη διαθήκη ανάμεσα στον Γιαχβέ και τον Δαβίδ ως χρισμένο από το Θεό. Για την C. L. Dumitrescu είναι φανερή η σχέση μεταξύ αυτής της απεικόνισης του Δαβίδ και των βοεβόδων κτητόρων της εκκλησίας που θεωρούνται και αυτοί χρισμένοι του Θεού²⁶.

Την αυτή στάση του Δαβίδ να δείχνει τον «εν δόξη Χριστό», όπως συμβαίνει στην εικονογραφία του 18ου οίκου, την έχουμε συναντήσει στη μνημειακή ζωγραφική του 16ου αιώνα στην απεικόνι-

ση των Αίνων, και πιο συγκεκριμένα στους ψαλμούς 148 και 149 στο καθολικό της Μονής Βαρλαάμ στα Μετέωρα το 1566 και στο καθολικό της Μονής του Αγίου Νικολάου Γαλατάκη το 1586²⁷. Ο Θεός εξυμνείται από ομάδα νέων και γερόντων, ενώ ο Δαβίδ παριστάνεται να καλεί όλους τους πιστούς σε εξύμνηση του Θεού. Στην εξύμνηση του Θεού καλεί και το τέλος του δέκατου ογδόου οίκου του Ακαθίστου Ύμνου, «*ὁμοίῳ γάρ τὸ ὅμοιον καλέσας, ὡς Θεὸς ἀκούει Ἀλληλουῖα*»²⁸.

Το στοιχείο, λοιπόν, του κέρατος που κρατάει ο Δαβίδ ανακαλεί την ιδιότητά του ως χρισμένου από το Θεό και επομένως εκπροσώπου όλων εκείνων που με τη «εν Χριστώ ζωή» δοξάζουν την Ενσάρκωσή Του. Κατ' αντιστοιχία, ξεχωριστή θέση κατέχουν και οι επίσης χρισμένοι από το Θεό, δηλαδή οι κτήτορες-βοεβόδες και οι διάδοχοί τους. Το γεγονός αυτό τονίζεται ιδιαίτερα στη Μονή *Snagon* με τη διπλή απεικόνιση του Δαβίδ, όπως έχουμε ήδη αναφέρει παραπάνω.

Εκτός όλων αυτών, η ιδιότητα του Δαβίδ ως βασιλιά που συμμετέχει στο δέκατο όγδοο οίκο παραπέμπει τόσο στη βασιλική καταγωγή του Χριστού όσο και στην ιδιότητα του κάθε χρισμένου βασιλιά που εχρίσθη με το Άγιο Μύρο.

Η προσθήκη του Δαβίδ δίπλα στο Χριστό Αναπεσόντα στη σκηνή του δεκάτου όγδοου οίκου στις Μονές *Snagon* και *Tismania* αποτελεί ένα εικονογραφικό *unicum*. Πιστεύουμε ότι πίσω από αυτήν την επιλογή κρύβεται, ενδεχομένως, μια πολιτική σκοπιμότητα, όπως αντίστοιχα το ίδιο έχει προταθεί και στην περίπτωση του προφήτη Δαβίδ κοντά στο θρόνο της Παναγίας²⁹. Τα δυο ρουμανικά μνημεία διακοσμήθηκαν στα χρόνια του βοεβόδα *Petru cel Tânăr* (1559-1568), γιου του *Mircea*

23. Grabar, *ό.π.* (σημ. 20) 260.

24. Εκτός από τις δυο παραστάσεις, ο προφήτης Δαβίδ έχει απεικονιστεί στο νάρθηκα και στο εσωτερικό ανατολικό τόξο που ενώνει τους δυο ανατολικούς πεσσούς.

25. C. L. Dumitrescu, *Pictura murală din Țara Românească în veacul al XVI-lea*, Βουκουρέστι 1978, 58-59.

26. Με τον τελευταίο στίχο του Ψαλμού 131 «*ἐκεῖ ἐξανατελῶ κέρας τῷ Δαβὶδ ἡτοιμάσα λύχνον τῷ χριστῷ μου*» (Ψαλμ. 131, 17) γίνεται αντιληπτό, σύμφωνα με τον Δ. Καϊμάκη, *Ψαλῶ τῷ Θεῷ μου. Υπόμνημα σε εκλεκτούς ψαλμούς*, Θεσσαλονίκη 1990, 33-34, ότι «στη Σιών θα υπήρχε μια περίσσια ευλογία για τον Δαβίδ και τη δυναστεία του. Μια ευλογία που παρουσιάζεται με δυο σύμβολα, το κέρα, σύμβολο δύναμης και ισχύος, και το λυχνάρι, σύμβολο συνέχισης της ζωής στην ίδια οικογένεια».

27. Μ. Παρχαρίδου, *Οι Αἶνοι στη μνημειακή ζωγραφική του 16ου αιώνα*, (αδημ. διδακτορική διατριβή), Θεσσαλονίκη 2000, 53 και 68.

28. Να σημειώσουμε, επίσης, ένα τροπάριο που ψάλλεται μετά το δέκατο όγδοο οίκο στην Ακολουθία του Ακαθίστου Ύμνου και τονίζει το ρόλο της Θεοτόκου στο έργο της Θείας Ενσάρκωσης, «*Παστὰς τοῦ Λόγου ἀμόλυντε, αἰτία τῆς τῶν πάντων θεώσεως, χαῖρε Πανάχαρντε, τῶν Προφητῶν περιήχημα: χαῖρε τῶν Ἀποστόλων τὸ ἐγκαλλώπισμα*» (Τριώδιον, Ἀποστολική Διακονία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ἐν Αθήναις 1994, 691).

29. Dumitrescu, *ό.π.* (σημ. 25) 58-59.

Ciobanul (1545-1554 και 1558-1559), ο οποίος ολοκλήρωσε την αναστήλωση της Μονής *Snagon*, και της *Chiajna*, η οποία ήταν κόρη του βοεβόδα της Μολδαβίας, *Petru Rareș* (1527-1536 και 1541-1546). Σύμφωνα με την επιγραφή που σώζεται στο νάρθηκα της Μονής *Snagon* πληροφορούμαστε ότι η διακόσμηση εκτελέστηκε υπέρ της αναπαύσεως της ψυχής του βοεβόδα *Mircea Ciobanul*³⁰. Ο προφήτης Δαβίδ απεικονιζόταν, επομένως, δυο φορές ως μεσίτης για τη σωτηρία και των δυο βοεβόδων, πατέρα και γιού, καθώς η *Chiajna*³¹ ήταν χήρα, όταν ολοκληρώθηκε η διακόσμηση.

Απομένει, τέλος, να σημειώσουμε ένα ακόμη σημαντικό γεγονός που σχετίζεται με την επιλογή του Δαβίδ στον Ακάθιστο Ύμνο και που δεν έτυχε σχολιασμού μέχρι σήμερα. Ο βοεβόδας *Mircea Ciobanul* καταγόταν από τον ίδιο ηγεμονικό οικογενειακό κλάδο³², των *Drăculești*, από τον οποίο προερχόταν και ο μέγας βοεβόδας της Βλαχίας, *Mircea cel Bătrân* (1386-1418), ο κτήτορας της Μονής *Cozia*, η διακόσμηση της οποίας πραγματοποιήθηκε το 1390-1391. Μήπως δεν είναι τυχαίο ότι στην απόδοση του 18ου οίκου του Ακαθίστου και σ' αυτήν τη Μονή, όπως και στις δυο μεταγενέστερες Μονές, *Snagon* και *Tismana*, συναντάμε συμβολι-

κές απεικονίσεις του Χριστού, στην πρώτη ως «βασιλέως των βασιλέων και κοσμήτορος των πάντων» και στις δυο άλλες του Χριστού Αναπεσόντος; Το ίδιο δεν ισχύει άραγε και για τις απεικονίσεις των χρισμένων βασιλέων (στην *Cozia*) και του προφήτη Δαβίδ αντίστοιχα, ως εκπροσώπου των βασιλέων (στις δυο άλλες μόνες);

Αντιθέτως, στην εκκλησία *Bolnița Coziei* (1542-1543) η εικονογραφία του Ακαθίστου, έτσι όπως μας έχει διασωθεί μέχρι σήμερα με τις εννέα σκηνές, δεν ακολουθεί, όπως θα περίμενε κανείς, το σχήμα της Μονής *Cozia*. Η *Bolnița Coziei* διακοσμήθηκε στα χρόνια του βοεβόδα *Radu Paisie* (1535-1545), του οποίου η καταγωγή ήταν, νομίμως, από άλλο ηγεμονικό κλάδο, των *Danesti*, σε αντίθεση με τους δυο βοεβόδες, *Mircea cel Bătrân* και *Petru cel Tânăr* (γιος του *Mircea Ciobanul*) κτήτορες της Μονής *Cozia*, ο πρώτος, και των Μονών *Snagon* και *Tismana*, ο δεύτερος. Για τους ίδιους λόγους στη σκηνή του δέκατου όγδοου οίκου στη *Bolnița Coziei* δεν απαντάται η γεροντική μορφή την οποία ταυτίσαμε με τον προφήτη Δαβίδ στις Μονές *Snagon* και *Tismana*, αλλά παριστάνονται μόνον οι μορφές του Χριστού Αναπεσόντος και της Παναγίας.

30. Ο.π. (σημ. 25) 57.

31. Η *Chiajna* φαίνεται να έχει διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στην επιλογή των σκηνών του εικονογραφικού προγράμματος και στις δυο μόνες. Όπως έχει σημειωθεί από την Dumitrescu, ό.π. (σημ. 25) 57-61, η σύζυγος του βοεβόδα *Mircea Ciobanul* έβαλε τη σφραγίδα της στις απεικονίσεις των μελών της ηγεμονικής οικογένειας και στα δυο μνημεία, *Snagon* και *Tismana*, καθώς επίσης και στην απεικόνιση της ένθρονης Παναγίας στο νάρθηκα, αν και μια τέτοια σκηνή δεν συνηθιζόταν στη Βλαχία σε αντίθεση με τη Μολδαβία.

32. Αυτοί που ζητούσαν το θρόνο της Βλαχίας το 16ο αιώνα κατάγονταν από τους κλάδους της οικογένειας του *Basarab A'* (1324-1352), ιδρυτή της Βλαχίας. Οι δυο κλάδοι, *Dănești* και *Drăculești*, προέρχονταν από δυο γιους του βοεβόδα *Radu A'* (1374-1385) και είχαν ως εκπροσώπους τον *Dan A'* (1385-1386) και τον *Mircea cel Bătrân* (1386-1418), αντίστοιχα: P. P. Panaitescu, *Istoria românilor*, Βουκουρέστι 1990, 78-80 και 89.

A peculiar representation of the 18th oikos of the Akathistos Hymn at the Snagov (1563) and Tismana Monasteries (1564), in South Romania

Christina Dogaru

In this article we try to demonstrate the peculiar iconography of the 18th oikos of the Akathistos Hymn, which is a depiction of the prophet David. With the representation of the Christ Anapeson, the iconography subscribes in general to the same depiction which someone may find this oikos as follows: First, in the first half of the 15th century, in the icon in the church of the Zoodochos Pigi at Livadi, Skopelos, then in the icon of the Monastery of Lavra at the Holy Mountain Athos (16th-17th century) and finally, in the mural painting of the Ekatonpiliani on Paros island (the first half of the 17th century).

First, we show that the features of the old man who wears a crown and holds a horn in his hand resemble those of the prophet David. Also, we find a similar representation of the prophet near the seated Panagia, on the western wall of the narthex in the Snagov Monastery. The scroll which David holds there contains verses from the 131st Psalm, a Psalm which refers generally to the covenant between God and his prophet.

We find the same attitude of the prophet David who sees Jesus Christ in glory as he does in the scenes at the above Romanian monasteries in monumental painting in the depiction of the lauds of the Lord, at Varlaam Monastery at Meteora (1566) and in the catholicon of Saint Nicholas Monastery, Galataki (1586). There the prophet is depicted calling all believers to praise God.

In the representation of the 18th oikos of the Akathistos in both monasteries, the horn which the prophet David holds recalls his divine unction. His place there is the representation of the believers in God who praise Him with a truly Christian life. Among them, the kings-voivodes founders of the monasteries have a distinctive place. We believe that the iconographic unicum of the representation of David the prophet in the depiction of the 18th oikos at the Snagov Monastery and at the Tismana Monastery is due to the political advisability at the time of the founders Petru cel Tânăr (1559-1569), son of Mircea Ciobanul (1545-1554 and 1558-1559) and of Chiajna, who was a widow when the iconography was completed¹. Moreover, we have observed the symbolism of the representation of the same scene at the Monastery of Cozia (where the oldest version of the Akathistos Hymn in Romania is depicted, in 1390-1391) and that of the above scenes at the two Romanian Monasteries. At all these monuments the voivodes-founders are descendants of the same dynastic family, the Drăculești family.

1. The epigraphy in the Snagov Monastery tells us that the iconography was carried out for the repose of the soul of the dead voivode.

Ο σύνθετος και ημισύνθετος σταυροειδής εγγεγραμμένος ναός κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο*

Βασίλειος Μεσσής

Ο τύπος του σύνθετου σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού¹, που γνωρίζει από το 10ο αιώνα σημαντική διάδοση στον ελλαδικό χώρο, συνεχίζει την παρουσία του κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο σε καθολικά μονών και ενοριακούς ναούς. Αντιθέτως, ο τύπος του ημισύνθετου σταυροειδούς², που απαντά συχνά κατά τα μεσοβυζαντινά χρόνια, κυρίως στη νότιο Ελλάδα, εμφανίζεται κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο σε τρεις μόνο ναούς³.

Οι σύνθετοι σταυροειδείς (εικ. 1)⁴ επιχωριάζουν κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο αποκλειστικά σε

περιοχές της ηπειρωτικής Ελλάδας, στις Βόρειες Σποράδες και την Εύβοια, ενώ απουσιάζουν από τη Θράκη⁵ και τη Μακεδονία⁶. Η παρουσία τους επικεντρώνεται στην Ήπειρο⁷, στην ανατολική κυρίως Στερεά, στην ανατολική και κεντρική Πελοπόννησο, και στις αρχές του 19ου αιώνα, σε ενοριακούς ναούς χωριών του θεσσαλικού κάμπου⁸. Όλοι οι ναοί εντοπίζονται σε απομονωμένες μονές, σε ορεινά κατά το πλείστον χωριά και σε μικρά ημιαστικά κέντρα⁹.

* Το παρόν άρθρο βασίζεται στην ομότιτλη κύρια μεταπτυχιακή εργασία μου, που υποβλήθηκε στον Τομέα Βυζαντινής Αρχαιολογίας του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Α.Π.Θ. το 2005. Στον καθηγητή μου Γεώργιο Βελένη, που είχε την εποπτεία της εργασίας, όφειλα και οφείλω πολλά για τις υποδείξεις, την αυστηρή του καθοδήγηση και το γενικό ενδιαφέρον, με το οποίο με περιβάλλει.

Στο κείμενο χρησιμοποιούνται οι παρακάτω συντομογραφίες: *ABME*=Αρχείον των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος, *ΑΔ*=Αρχαιολογικόν Δελτίον, *ΑΕΜ*=Αρχείον Ευβοϊκών Μελετών, *ΔΧΑΕ*=Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, *Εκκλησίες*=Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση, *ΗΜΕ*=Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος, *ΪΟΒ*=Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik.

1. Ο τύπος, που χαρακτηρίζεται ως ο κατεξοχήν της σχολής της Πρωτευούσης, έχει ως ειδοποιό χαρακτηριστικό του ότι ο κυρίως ναός και το ιερό βήμα αποτελούν δύο τμήματα σαφώς διακρινόμενα, βλ. σχετικά Χ. Μπούρας – Λ. Μπούρα, *Η ελλαδική ναοδομία κατά τον 12ο αιώνα*, Αθήνα 2002, 346.
2. Οι ημισύνθετοι σταυροειδείς διαφέρουν από τους σύνθετους μόνο στον τρόπο κάλυψης του ιερού. Συγκεκριμένα, το κεντρικό τμήμα του ιερού και τα παραβήματα καλύπτονται με διαμήκεις καμάρες που αποτελούν προέκταση των καμαρών που καλύπτουν το ανατολικό σκέλος του σταυρού και τα ανατολικά γωνιαία διαμερίσματα αντιστοίχως. Για τον τύπο —για τον οποίο έχει προταθεί και η ονομασία *σύνθετος ελλαδικός*— βλ. ενδεικτικά Α. Ορλάνδος, «Η Αγία Τριάς Κριεζιώτη», *ABME* 5 (1939-40) 6, και Μ. Σωτηρίου, «Το καθολικόν της Μονής Πετράκη Αθηνών», *ΔΧΑΕ* 2 (1960-1) 126.
3. Άγιος Δημήτριος στα Χρύσαφα, Άγιος Αθανάσιος Πετρωτού Τρικάλων, καθολικό Παλαιοπαναγίας Κυνουρίας.
4. Στην εικόνα 1 δίνεται η γεωγραφική διασπορά των ναών και στο συνοδευτικό πίνακα σημειώνονται οι ναοί και η κρατούσα άποψη για τη χρονολόγησή τους.
5. Σαφέστατα, όσον αφορά τη συγκεκριμένη περιοχή, ο λόγος απουσίας τους είναι ο πολύ μικρός αριθμός των χριστιανών.
6. Στη Μακεδονία κυριαρχεί η μονόχωρη και η τρίκλιτη βασιλική στους ενοριακούς ναούς καθώς και ο αθωνικός τύπος στα καθολικά μονών. Εξάιρεση αποτελεί το Άγιο Όρος, όπου εντοπίζονται δύο σύνθετοι σταυροειδείς, το καθολικό της Σταυρονικήτα και το παρεκκλήσι του Τιμίου Προδρόμου Ιβήρων.
7. Ως το 1600 κυρίως. Έπειτα υπάρχει σαφής προτίμηση, τόσο όσον αφορά τις μονές όσο και τους ενοριακούς ναούς, στον τύπο της τρίκλιτης βασιλικής, σε σταυρεπίστεγους ναούς και σε ναούς ποικίλων τύπων, στους οποίους προστίθενται πλευρικές κόγχες.
8. Στους ναούς της Θεσσαλίας προστίθεται και το καθολικό της Μονής Αγίας Τριάδας στη Δέση Τρικάλων, ευρισκόμενο σε ορεινή περιοχή και χρονολογούμενο στα 1798. Για το καθολικό βλ. Α. Πασαλή, «Το καθολικό της μονής Αγίας Τριάδας στη Δέση Τρικάλων», *ΔΧΑΕ* 25 (2004) 175-202. Οι περισσότεροι από τους υπόλοιπους μοναστηριακούς ναούς της Θεσσαλίας, καθ' όλη τη μεταβυζαντινή περίοδο, χτίζονται στον αθωνικό τύπο κατ' επίδραση των καθολικών των Μετεώρων, ενώ στους ενοριακούς ναούς η τυπολογία ακολουθεί τα όσα αναφέρθηκαν ότι ισχύουν για τη Μακεδονία και την Ήπειρο.
9. Στις μεγάλες μονές τα καθολικά χτίζονταν κατά τον αθωνικό τύπο, ενώ σε όσα από τα μεγάλα αστικά κέντρα της εποχής ήταν ισχυρή η παρουσία του χριστιανικού στοιχείου ο τύπος του σύνθετου σταυροειδούς δεν αποτέλεσε αντίπαλο στην απόλυτη κυριαρχία, από το 1700 κυρίως και εξής, των ναών που ακολουθούν τις διάφορες παραλλαγές της βασιλικής.

Εικ. 1. Γεωγραφική διασπορά των ναών και πίνακας με τους ναούς και τη χρονολόγησή τους.

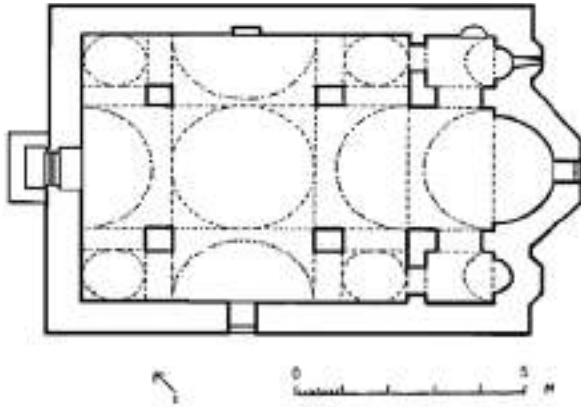

ΣΥΝΘΕΤΟΙ ΣΤΑΥΡΟΕΙΔΕΙΣ

1. Καθολικό Μονής Ζωοδόχου Πηγής Στεμνίτσας, 1443. 2. Καθολικό Μονής Ευαγγελισμού εκτός του Κάστρου Σκιάθου, 15ος-16ος αι. 3. Άγιοι Απόστολοι Πωγωνιανής Ιωαννίνων, 1537. 4. Καθολικό Μονής Σταυρονικήτα, 1546. 5. Άγιος Νικόλαος στο Μενίδι, 15ος-16ος αι. 6. Καθολικό Μονής Αστερίου, 16ος αι. 7. Άγιος Γεώργιος Ηλίων, 16ος αι. 8. Καθολικό Μονής Γηρομερίου Θεσπρωτίας, 1568. 9. Ζωοδόχος Πηγή Καρύταινας, 16ος αι. 10. Άγιος Νικόλαος Καρύταινας, 16ος αι. 11. Καθολικό Μονής Μαλεσίνας Λοκρίδος, πριν το 1599. 12. Άγιος Γιάννης στο Παλιούρι Καρδίτσας, 16ος-17ος αι. 13. Καθολικό Μονής Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Σκοπέλου, 16ος-17ος αι. 14. Ζωοδόχος Πηγή στο Μαρκόπουλο Ωρωπού, 16ος-17ος αι. 15. Καθολικό Μονής Αγίου Νικολάου Βαρσών Λακωνίας, 16ος-17ος αι. 16. Καθολικό Μονής Μακαριώτισσας στην Δόμβραινα Βοιωτίας, 1609. 17. Καθολικό Μονής Οσίου Σεραφείμ του Δομπού στην Βοιωτία, 1619. 18. Καθολικό Μονής Ταξιάρχων Αιγίου, 1620. 19. Άγιος Νικόλαος στην Κλειδωνιά Κονίτσης, 1620. 20. Κοίμηση Θεοτόκου στο Συκάμινο Αττικής, α' τέταρτο 17ου αι. 21. Άγιος Μιχαήλ των Συννάδων στην Σκόπελο, αρχές 17ου αι. 22. Καθολικό Μονής Αγίου Γεωργίου Αρμά στην Εύβοια, πριν το 1637. 23. Καθολικό Μονής Μεγάλου Σπηλαίου, 1641. 24. Καθολικό Μονής Λουκούς Αρκαδίας, 17ος αι. 25. Άγιος Γεώργιος του Κάστρου στην Σκύρο, 16ος-17ος αι. 26. Καθολικό Μονής Μεταμορφώσεως στον Κάλαμο Αττικής, 1675. 27. Καθολικό Νέας Μονής Φιλοσόφου, 1693. 28. Κοίμηση Νεοχωρίου Αρκαδίας, 1699. 29. Άγιος Νικόλαος στο Κακοπλεύρι Καλαμπάκας, 1703. 30. Παρεκκλησίη Τιμίου Προδρόμου Ιβήρων, 1710. 31. Καθολικό Μονής Ευαγγελισμού στην Σκόπελο, 1712. 32. Καθολικό Μονής Ταξιάρχων Νεοχωρίου στην Αιτωλοακαρνανία, αρχές 18ου αι. 33. Καθολικό Μονής Μαρίτσας Σανταμερίου Αχαΐας, αρχές 18ου αι. 34. Καθολικό Μονής Γενέσιου Θεοτόκου στην Παλιοκαριά Αιτωλοακαρνανίας, 18ος αι. 35. Καθολικό Αγίου Γεωργίου Καμίτσανης, 1773. 36. Καθολικό Μονής Αγίας Τριάδας στην Δέση Τρικάλων, 1798. 37. Άγιος Νικόλαος στη Φήκη Τρικάλων, πριν το 1805. 38. Άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη στο Μεγάλο Κεφαλόβρυσο Τρικάλων, 1809. 39. Άγιος Γεώργιος στο Ριζαριό Τρικάλων, 1810. 40. Ταξιάρχης Μελιγαλά Μεσσηνίας.

ΗΜΙΣΥΝΘΕΤΟΙ ΣΤΑΥΡΟΕΙΔΕΙΣ

1. Άγιος Δημήτριος στα Χρύσαφα Λακωνίας, α' τέταρτο 17ου αι. 2. Άγιος Αθανάσιος στο Πετρωτό Τρικάλων, 1804. 3. Καθολικό Μονής Παλαιοπαναγιάς Κυνουρίας, 1812.

Εικ. 2. Ζωοδόχος Πηγή Στεμνίτσας (ανασχεδίαση βάσει σχεδίου στο Ν. Μουτσόπουλος, *Η αρχιτεκτονική των εκκλησιών και των μοναστηριών της Γορτυνίας*, Αθήνα 1956, 40, εικ. 21).

Ο πρωιμότερος από τους σύνθετους σταυροειδείς και ο μοναδικός του 15ου αιώνα είναι το καθολικό της Ζωοδόχου Πηγής Στεμνίτσας¹⁰ (εικ. 2). Ο ναός ανακαλεί στοιχεία από τη μεσοβυζαντινή αρχιτεκτονική, που θα συνεχιστούν και κατά τον επόμενο αιώνα. Είναι, επίσης, από τους ελάχιστους ναούς καθ' όλη τη διάρκεια της μεταβυζαντινής περιόδου, στους οποίους παρουσιάζεται η πλήρης διαμερισματοποίηση της στέγης¹¹, που χαρακτηρίζει τους μεσοβυζαντινούς και υστεροβυζαντινούς σύνθετους σταυροειδείς.

Οι ναοί που χρονολογούνται στο 16ο αιώνα παρουσιάζουν σημαντική γεωγραφική διασπορά και —τόσο στην καθαρότητα του τύπου και των μορφών όσο και στην κατασκευή— επηρεάζονται σημαντικά από τη μεσοβυζαντινή αρχιτεκτονική.

Ο κυρίως ναός κατά το 16ο αιώνα είναι τετράγωνος ή ελαφρώς ορθογώνιος¹². Οι κίονες που ορίζουν το κεντρικό τετράγωνο τοποθετούνται κοντά

στους πλευρικούς τοίχους και η αναλογία του κεντρικού τετραγώνου προς τους πλάγιους χώρους είναι συνήθως περί το 2,5\1 ή και ακόμη μεγαλύτερη¹³. Φαίνεται, λοιπόν, ότι τουλάχιστον στους σύνθετους σταυροειδείς του 16ου αιώνα επιβεβαιώνεται η άποψη¹⁴ πως οι ναοί με μεγάλη σχετική αναλογία εντάσσονται στην πρώιμη μεταβυζαντινή περίοδο¹⁵, ενώ αργότερα παρατηρείται σμίκρυνση του κεντρικού χώρου, που εξηγείται —σύμφωνα με την ίδια άποψη— ως αποτέλεσμα της απομάκρυνσης από τη βυζαντινή παράδοση και της ατολμίας στην κάλυψη μεγάλων ανοιγμάτων. Το δυτικό σκέλος του σταυρού στους περισσότερους ναούς είναι ισόμηκες με το ανατολικό ή ελάχιστα μεγαλύτερο¹⁶. Το σταυρικό σχήμα του κυρίως ναού προβάλλεται ιδιαίτερα και σε αυτό συντελούν, εκτός του διευρυμένου κεντρικού χώρου, ο συνακόλουθος περιορισμός των διαστάσεων των γωνιαίων διαμερισμάτων, όπως επίσης και ο διαχωρισμός τους από τα σκέλη του σταυρού —κατά τρόπο που ανακαλεί τη βυζαντινή ναοδομία— με τόξα που εδράζονται σε παραστάδες ή προβόλους. Δεν λείπουν παρόλα αυτά και οι ναοί, στους οποίους —ως ένδειξη προιούσας απλοποίησης— τα τόξα καταλήγουν απευθείας πάνω στους τοίχους. Η κάλυψη των γωνιαίων διαμερισμάτων πραγματοποιείται είτε με σταυροθόλια είτε, συνηθέστερα, με φουρνικά.

Τους μεσοβυζαντινούς σταυροειδείς εγγεγραμμένους ανακαλούν, επίσης, κατά το 16ο αιώνα, οι κατά κανόνα τρίπλευρες προβεβλημένες στον ανατολικό τοίχο κόγχες του τριμερούς ιερού και, σε μερικούς ναούς, τα δομικά τόξα στη δυτική ή νότια πλευρά, καθώς και η τοιχοποιία. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα χαρακτηριστικά του ιερού και ο τρό-

10. Αν και ο ναός χρονολογείται στα 1443 (βλ. σχετικά Ν. Μουτσόπουλος, *Η αρχιτεκτονική των εκκλησιών και των μοναστηριών της Γορτυνίας*, Αθήνα 1956, 42), ελάχιστα πριν την Άλωση, θεωρήσαμε χρήσιμο να τον συμπεριλάβουμε στην έρευνά μας, καθώς ουσιαστικά συναποτελεί μια τοπική ενότητα, μαζί με τους γειτονικούς ναούς της Ζωοδόχου Πηγής και του Αγίου Νικολάου Καρύταινας, που χρονολογούνται στο 16ο αιώνα.

11. Τα σκέλη του σταυρού και το κυρίως ιερό καλύπτονται με δικλινείς στέγες, ενώ τα γωνιαία διαμερίσματα και τα παραβήματα με ανεξάρτητες μονοκλινείς.

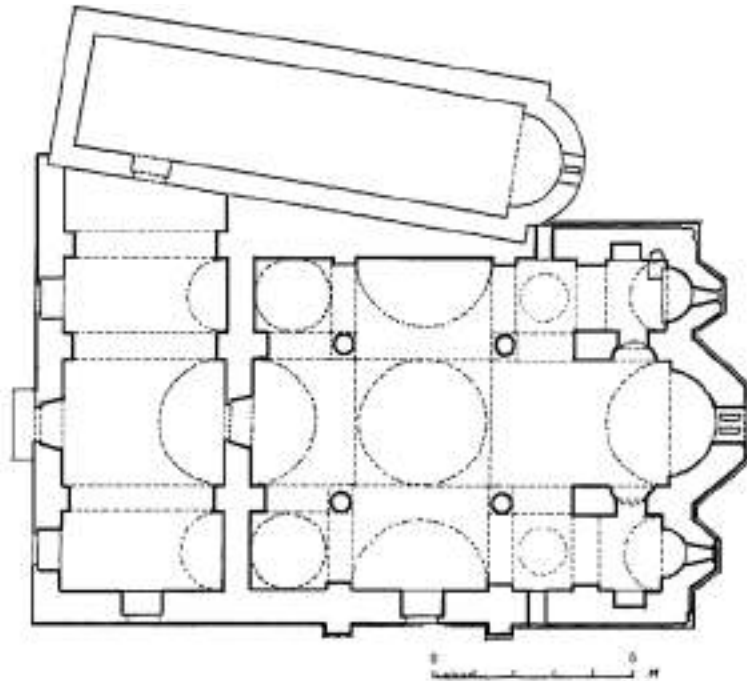
12. Στην περίπτωση που ο κυρίως ναός είναι ορθογώνιος ο λόγος του μήκους προς το πλάτος μόνο στο καθολικό της Μονής Ευαγγελισμού στη Σκιάθο είναι μεγαλύτερος του 1,1\1. Για το ναό αυτόν έχει προταθεί χρονολόγηση και στο 13ο αιώνα (βλ. Π. Λαζαρίδης, *ΑΔ* 1965, Β2 Χρονικά, 341-2), θεωρούμε όμως πιθανότερη την ένταξή του στον 15ο-16ο αι. (βλ. Α. Αλεξίου, *Η αρχιτεκτονική των μεταβυζαντινών μνημείων της Σκιάθου*, Θεσσαλονίκη 1996, 77-92) και ειδικότερα στο β' μισό του 16ου αιώνα.

13. Καθολικά Σταυρονικήτα (2,5:1) και Γηρομερίου (3:1).

14. Βλ. σχετικά Γ. Κίζης, «Η μονή Φλαμουρίου στο Πήλιο», *Εκκλησίες* 2, Αθήνα 1982, 161.

15. Εξαιρεση αποτελούν οι δύο ναοί της Καρύταινας, η Ζωοδόχος Πηγή και ο Άγιος Νικόλαος, που, αν και χρονολογούνται στο 16ο αιώνα, παρουσιάζουν λόγο γύρω στο 1,5\1.

16. Το μεγαλύτερο λόγο ανατολικού-δυτικού σκέλους τον συναντούμε στον Άγιο Νικόλαο στο Μενίδι (1,3\1).

Εικ. 3. Καθολικό Μαλεσίνας. Κάτοψη σε αποκατάσταση (Χ. Μπούρας, «Το καθολικό της μονής της Μαλεσίνας στην Λοκρίδα», *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση* 4, 134, εικ. 6).

πος που αυτό προσαρτάται στον κυρίως ναό. Σε όλους τους ναούς η κατά μήκος διάσταση του ιερού είναι είτε ίση είτε από ελάχιστα έως ιδιαίτερας μεγαλύτερη από την αντίστοιχη του ανατολικού σκέλους του σταυρού¹⁷. Η προβολή του ιερού και η ανεξαρτητοποίησή του από τον κυρίως ναό επιτυγχάνεται και στην κάλυψη, με το κυρίως ιερό να καλύπτεται με μεταβατική καμάρα¹⁸ και τα παραβήματα με διαμήκεις καμάρες. Τα παραβήματα διαφοροποιούνται από τα γωνιαία διαμερίσματα εκτός του τρόπου κάλυψης και με την παρεμβολή μεταξύ τους τόξων που εδράζονται στους πεσσούς του ιερού και καταλήγουν σε προβόλους ή παραστάδες στους πλευρικούς τοίχους. Συγχρόνως, τα παραβήματα διατηρούν την αυτοτέλειά τους σε σχέση και

με το κεντρικό τμήμα του ιερού, καθώς χωρίζονται από αυτό με τοίχους, στους οποίους ανοίγονται χαμηλές και στενές τοξωτές δίοδοι.

Εξωτερικά οι ναοί στο σύνολό τους χαρακτηρίζονται από τις ψηλές κόγχες του ιερού, εκ των οποίων η κεντρική φτάνει έως το γείσο. Η εξωτερική κάλυψη επιτυγχάνεται με δικλινείς και μονοκλινείς στέγες¹⁹, που, αν και παρουσιάζουν τάσης απλοποίησης, προβάλλουν, μερικών έστω, τη διαμερισματοποίηση του εσωτερικού χώρου.

Το καθολικό της Μαλεσίνας²⁰ (εικ. 3) —του οποίου δυστυχώς δεν σώζεται η ανωδομή— παρουσιάζει περισσότερο από κάθε άλλο ναό του 16ου αιώνα ιδιαίτερες σχέσεις με μεσοβυζαντινούς ναούς του τύπου²¹, ώστε μπορούμε —δεχόμενοι τη χρο-

17. Εξαιρείτο το καθολικό της Μονής Αστερίου, στο οποίο ο λόγος του ιερού προς το ανατολικό σκέλος του σταυρού είναι 0,9\1.

18. Η καμάρα κάλυψης δημιουργεί σε όλους τους ναούς τόξο μετώπου με το τεταρτοσφαίριο της κόγχης.

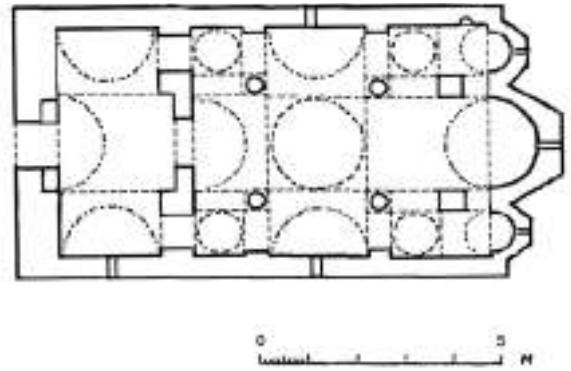
19. Δικλινείς στα σκέλη του σταυρού, εκ των οποίων αυτή του ανατολικού σκέλους καλύπτει και το κυρίως ιερό, και μονοκλινείς στα γωνιαία διαμερίσματα. Οι στέγες των ανατολικών γωνιαίων διαμερισμάτων προεκτεινόμενες καλύπτουν και τα παραβήματα.

20. Για το καθολικό της Μαλεσίνας βλ. Χ. Μπούρας, «Το καθολικό της Μαλεσίνας στη Λοκρίδα», *Εκκλησίες* 4, Αθήνα 1993, 129-142.

21. Ιδιαίτερη τυπολογική και κατασκευαστική συγγένεια διαπιστώνεται μεταξύ του καθολικού της Μαλεσίνας και του κοντινά ευρισκόμενου καθολικού της Μονής της Αγίας στα Καμένα Βούρλα, του οποίου η αρχική φάση χρονολογείται στο 12ο αιώνα. Η συγγένεια αφορά τις γενικές διαστάσεις και την οργάνωση του χώρου, την τοιχοποιία από λαξευτές πέτρες, την κρηπίδα, τη μορφή των τρίπλευρων αψίδων, το δομικό τόξο. Για το ναό της Αγίας βλ. Μπούρας – Μπούρα, *ό.π.* (σημ. 1) 27-8.

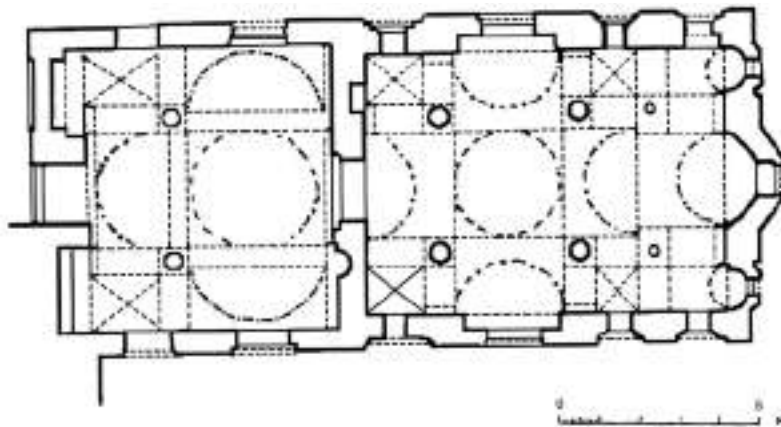
νολόγησή του στο 16ο αιώνα²²— να κάνουμε λόγο για βυζαντινό επιβίωμα. Τα χαρακτηριστικότερα μόνο από τα μεσοβυζαντινά στοιχεία του ναού είναι η ύπαρξη κογχών στο κεντρικό τμήμα του ιερού, στους τοίχους που το διαχωρίζουν από τα παραβήματα²³, το δομικό τόξο στη νότια πλευρά του και το τρίλοβο παράθυρο της κεντρικής κόγχης του ιερού, με τον υπερυψωμένο κεντρικό λοβό.

Στο καθολικό της Μονής Αστερίου²⁴ (εικ. 4) εμφανίζεται ο αρκετά συνηθισμένος κατά τη βυζαντινή περίοδο, αλλά ιδιαίτερος σπάνιος στη μεταβυζαντινή, τύπος του αθηναϊκού τρούλλου²⁵. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι τόσο για το καθολικό της Μονής Αστερίου όσο και για άλλους σύνθετους σταυροειδείς της Αττικής²⁶ οι κτήτορες επιθυμούσαν να αντιγράψουν τις μεσοβυζαντινές εκκλησίες της περιοχής²⁷.

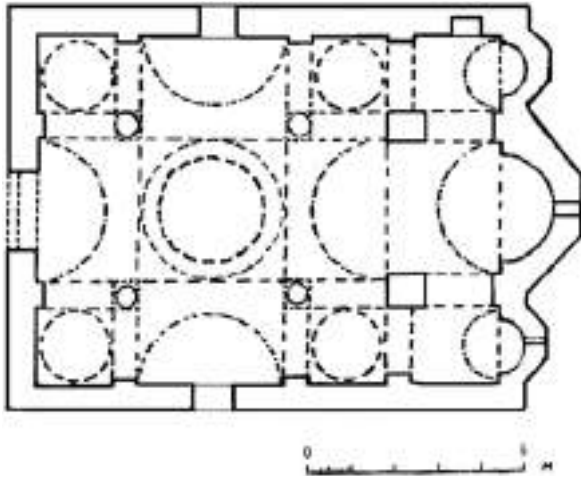
Εικ. 4. Καθολικό Αστερίου. Κάτοψη (ανασχεδίαση βάσει σχεδίου στο Α. Ορλάνδος, *Ευρετήριο των μνημείων της Ελλάδος*, Γ', Αθήναι 1933, 466, εικ. 223).

Ιδιαίτερη περίπτωση αποτελεί το καθολικό της Σταυρονικήτα (εικ. 5) που, ενώ τα τυπολογικά στοιχεία του²⁸ παρουσιάζουν δυνατές επιρροές από τη μεσοβυζαντινή περίοδο²⁹, ως προς τα μορφολογι-

Εικ. 5. Καθολικό Σταυρονικήτα. Κάτοψη (Π. Μυλωνάς, *Άτλας των 20 κυριάρχων μονών*, Εικονογραφημένο Λεξικό του Αγίου Όρους, 1, Βερολίνο 2000).

22. Το καθολικό παλαιότερα θεωρείτο έργο του 12ου αιώνα (Π. Λαζαρίδης, «Μεσαιωνικά Φθιώτιδος-Φωκίδος», *ΑΔ* 17 (1961-2), Β1 *Χρονικά*, 160-4). Για τις προτάσεις χρονολόγησης του ναού βλ. Μπούρας – Μπούρα, *ό.π.* (σημ. 1) 330 και κυρίως υπ. 33 και 34 όπου και η σχετική βιβλιογραφία.
23. Οι κόγχες αυτές ανακαλούν βυζαντινά ανάλογα κυρίως από την Κωνσταντινούπολη, ενώ από το 12ο αιώνα εμφανίζονται σε περισσότερους από δώδεκα ναούς στη νότιο Ελλάδα, οι περισσότεροι εκ των οποίων ανήκουν στον τύπο του σύνθετου τετρακίονου ή του ηπειρωτικού οκταγωνικού. Για το θέμα βλ. P. L. Vocotopoulos, «The Role of Constantinopolitan Architecture during the Middle and Late Byzantine Period», *JÖB* 31\2 (1981) 559 και Μπούρας – Μπούρα, *ό.π.* (σημ. 1) 358.
24. Βλ. σχετικά Χ. Μπούρας, *Βυζαντινή και μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική*, Αθήνα 2001, 254.
25. Για τον αθηναϊκό τρούλλο βλ. ενδεικτικά Ν. Γκιολές, *Βυζαντινή Ναοδομία (600-1204)*, Αθήνα 1987, 131 και Χ. Μπούρας, *Ιστορία της Αρχιτεκτονικής* 2, Αθήνα 1994, 233-4.
26. Άγιος Νικόλαος στο Μενίδι, Ζωοδόχος Πηγή Μαρκόπουλου.
27. Βλ. σχετικά και Μπούρας, *ό.π.* (σημ. 24) 254.
28. Σημειώνουμε την υποχώρηση του τοίχου στα πέρατα των εγκαρσίων σκελών και τις τρίπλευρες κόγχες στην ανατολική πλευρά.
29. Υποστηρίζεται ότι ο υπάρχων ναός κτίστηκε πάνω σε θεμέλια παλαιότερου, του 11ου αιώνα βλ. σχετικά Π. Μυλωνάς, *Άτλας των 20 κυριάρχων μονών*, Εικονογραφημένο Λεξικό του Αγίου Όρους 1, Βερολίνο 2000, 159.

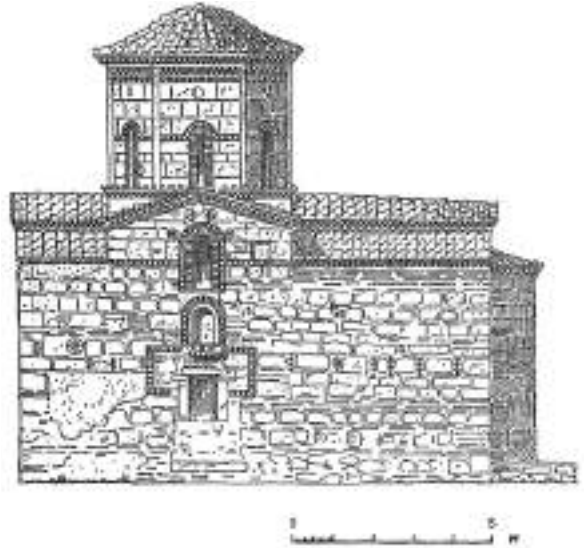

Εικ. 6. Καθολικό Μονής Λουκούς. Κάτοψη (ανασχεδίαση βάσει σχεδίου στο Α. Ορλάνδος, «Η Μονή Λουκούς», *HME*, Γ', 1923, 423 εικ. 2).

κά χαρακτηριστικά του³⁰ θυμίζει την υστεροβυζαντινή αρχιτεκτονική, όπως και τα υπόλοιπα καθολικά του Όρους που χτίστηκαν περί τα μέσα του 16ου αιώνα³¹.

Για ελάχιστους από τους ναούς που χρονολογούνται στο 17ο αιώνα έχουμε ασφαλή και ακριβή χρονολόγηση. Οικοδομική δραστηριότητα σημειώνεται στην πρώτη εικοσαετία του αιώνα και —έπειτα από παύση πενήντα ετών περίπου— στο τελευταίο τέταρτό του.

Για κάποιους από τους ναούς που αόριστα χρονολογούνται στο 17ο αιώνα³² θα μπορούσε να υποστηριχτεί χρονολόγησή τους ακόμη και στο β' μισό του 16ου αιώνα, καθώς παρουσιάζουν τα ίδια χαρακτηριστικά με τους σύνθετους σταυροειδείς του αιώνα αυτού. Συγκεκριμένα, δεν αλλάζουν οι μετρικές σχέσεις των εσωτερικών χώρων του κυρίως ναού, τα γωνιαία διαμερίσματα διαχωρίζονται από τα σκέλη του σταυρού με τη βοήθεια παραστάδων, ενώ εξακολουθεί ο τονισμός του ιερού με την κά-

Εικ. 7. Καθολικό Μονής Λουκούς. Σχεδιαστική απόδοση της νότιας όψης (Α. Ορλάνδος, «Η Μονή Λουκούς», *HME*, Γ', 1923, 425).

λυση με μεταβατική καμάρα του κεντρικού του τμήματος, καθώς και η διάκριση των παραβημάτων, ως προς τον τρόπο κάλυψής τους από τα γωνιαία διαμερίσματα³³. Παραμένουν, επίσης, οι τοίχοι με τις στενές και χαμηλές τοξωτές διόδους μεταξύ παραβημάτων και κεντρικού τμήματος του ιερού και η προβολή στον ανατολικό τοίχο τριών τρίπλευρων κογχών.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το καθολικό της Μονής Λουκούς κοντά στο Άστρος Κυνουρίας (εικ. 6 και 7), που, ενώ η τελευταία —και πειστική— πρόταση χρονολόγησής του³⁴ το τοποθετεί αόριστα στο 17ο αιώνα, τόσο τα τυπολογικά όσο και τα μορφολογικά στοιχεία του παραπέμπουν άμεσα στους μεσοβυζαντινούς σταυροειδείς εγγεγραμμένους της Ελλαδικής Σχολής³⁵, ενισχύοντας τη διαπίστωση πως πρόκειται για βυζαντινό επιβίωμα στις αρχές του 17ου αιώνα.

30. Σημειώνουμε τα πολλά παράθυρα, σε επάλληλες μάλιστα ζώνες, τον πολύπλευρο τρούλλο και το καμπυλωτό γείσο.

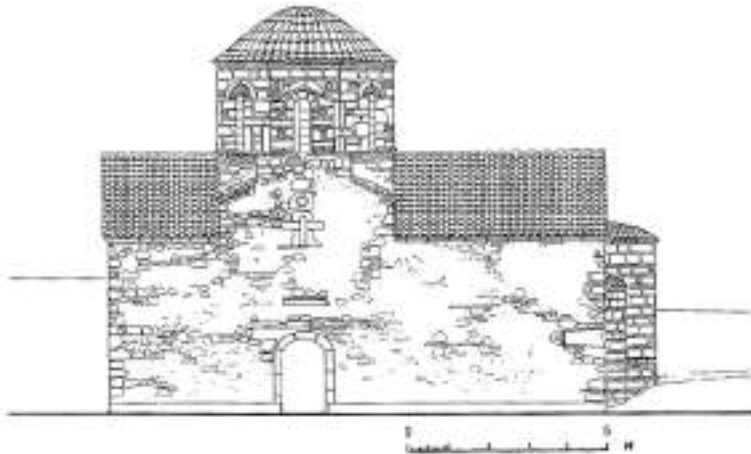
31. Καθολικά Διονυσίου, Καρακάλλου, Δοχειαρίου.

32. Καθολικό Μεταμόρφωσης Σωτήρος στη Σκόπελο, Ζωοδόχος Πηγή στο Μαρκόπουλο Ωρωπού, καθολικό Αγίου Νικολάου Βαρσών. Ιδιαίτερης αναφοράς χρήζει το καθολικό του Αγίου Γεωργίου Αρμά στην Εύβοια, για το οποίο και σήμερα, μάλλον κατά συνήθεια, αναφέρεται ως έτος κατασκευής του το 1637. Πρόκειται για κτήριο του β' μισού του 16ου αι. —με νάρθηκα του 1637— που ενσωματώνει παλαιότερο ναό, πιθανώς του 13ου αιώνα. Για τον Άγιο Γεώργιο Αρμά βλ. Μ. Γεωργοπούλου-Μελαδίνη, «Τοιχογραφία με σκηνές του Πάθους στο καθολικό της Μονής Αγ. Γεωργίου Αρμά στα Φύλλα Ευβοίας», *AEM* 20 (1975) 225-276, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία για το ναό.

33. Τα γωνιαία διαμερίσματα καλύπτονται με φουρνικά και τα παραβήματα στους περισσότερους ναούς με διαμήκεις καμάρες.

34. Μπούρας, *ό.π.* (σημ. 20) 129 και Μπούρας – Μπούρα, *ό.π.* (σημ. 1) 330.

35. Παλαιότερα είχε προταθεί χρονολόγηση του ναού στο 12ο αιώνα βλ. σχετικά Α. Ορλάνδος, «Η Μονή Λουκούς Κυνουρίας», *HME*. 3 (1923) 431.

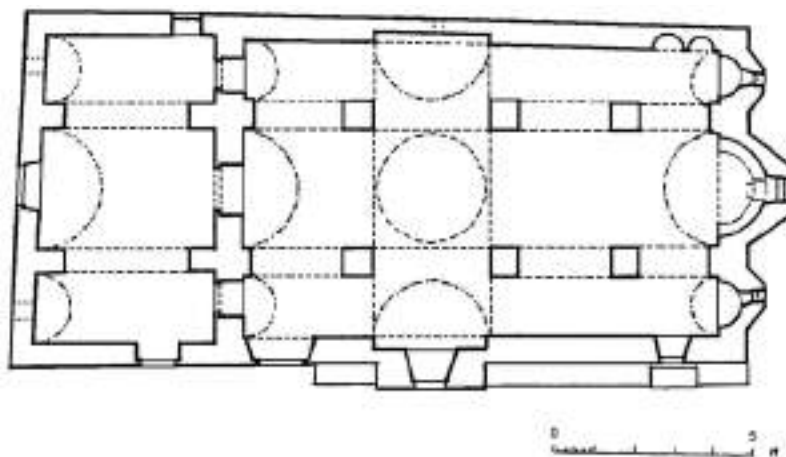
Εικ. 8. Κοίμηση της Θεοτόκου στο Συκάμινο. Σχεδιαστική απόδοση νότιας όψης (Ε. Καμπούρη, «Η εκκλησία της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Συκάμινο Αττικής», *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση 2*, 237 εικ. 12).

Στους υπόλοιπους ναούς, που ορθώς τοποθετούνται στο πρώτο τέταρτο του αιώνα³⁶ (εικ. 8), οι αλλαγές δεν αφορούν την τυπολογία, όπου η παράδοση ανθίσταται, αλλά την κατασκευή, ή οποία κατά κανόνα είναι ευτελέστερη.

Στο πρώτο τέταρτο του αιώνα χρονολογείται και ο παλαιότερος μεταβυζαντινός ημισύνθετος σταυροειδής, ο Άγιος Δημήτριος στα Χρύσαφα (εικ. 9), που συνδυάζει μεσοβυζαντινά χαρακτηρι-

στικά, όπως η υποχώρηση των τυμπάνων στα πέριχα της εγκάρσιας κεραίας και οι τρίπλευρες ασίδες, με νεωτερικά στοιχεία, όπως ο ιδιαίτερος τονισμός του κατά μήκος άξονα. Σημειώνουμε, ακόμη, ότι τα δυτικά γωνιαία διαμερίσματα καλύπτονται με διαμήκεις καμάρες, τρόπος κάλυψης που απαντά και στους άλλους δύο ναούς του τύπου.

Ο σύνθετος σταυροειδής επανεμφανίζεται στο τελευταίο τέταρτο του 17ου αιώνα³⁷, με εμφανείς

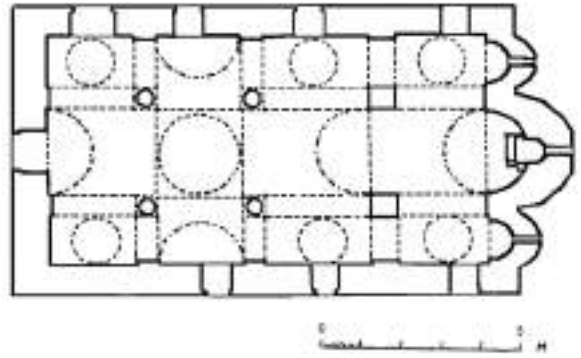
Εικ. 9. Άγιος Δημήτριος στα Χρύσαφα. Κάτοψη (ανασχεδίαση βάσει σχεδίου στο Μ. Χρυσουλάκη-Σπανού, Μ. Καρυώτου, «Ο ναός του Αγίου Δημητρίου στη Χρύσαφα Λακωνίας», *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση 2*, 288 εικ. 3).

36. Καθολικά Μακαριώτισσας στη Δόμβραινα (για το καθολικό στην ανατολική πλευρά του οποίου διακρίνονται ίχνη παλαιότερης φάσης του 12ου αι. βλ. Γ. Καρατζόγλου, «Τρία καθολικά του Ελικώνα», *Περίληψεις 25ου Συμποσίου ΧΑΕ*, 57), Οσίου Σεραφείμ του Δομπού, Ταξιαρχών Αιγίου, Μιχαήλ Συννάδων Σκοπέλου, Άγιος Νικόλαος στην Κλειδωνιά Κονίτσης και Κοίμηση Θεοτόκου στο Συκάμινο.

37. Καθολικά Μεταμόρφωσης στον Κάλαμο και Νέας Μονής Φιλοσόφου, Κοίμηση Νεοχωρίου Γορτυνίας, Παναγία Παπαμελετίου στη Σκόπελο.

όμως πλέον τυπολογικές διαφοροποιήσεις. Ο κατά μήκος άξονας του ναού τονίζεται πολύ περισσότερο από ότι στο παρελθόν³⁸. Τα παραβήματα χάνουν την αυτοτέλειά τους, καθώς στερούνται τις προεξέχουσες κόγχες και επικοινωνούν με το κεντρικό τμήμα με ευρέα και ψηλά ανοίγματα. Το κυρίως ιερό κατ' αυτόν τον τρόπο αρχίζει να ενοποιείται με τα παραβήματα, τάση που θα επιταθεί κατά τον επόμενο αιώνα. Από τα παραπάνω φαίνεται καθαρά ότι ο σύνθετος σταυροειδής αρχίζει να επηρεάζεται από την τρίκλιτη βασιλική, γεγονός που γίνεται ιδιαίτερα εμφανές στην περίπτωση των οκτάστυλων ναών³⁹ και των ναών της γεωγραφικής ομάδας Σπετσών-Αργολίδας⁴⁰. Οι ναοί αυτοί εμφανίζονται περί τα μέσα του αιώνα και αποτελούν ουσιαστικά νέους τύπους⁴¹, που συνενώνουν βασικά χαρακτηριστικά του σύνθετου σταυροειδούς και της τρίκλιτης βασιλικής.

Κατά το 18ο αιώνα η διάδοση των οκτάστυλων συνεχίζεται εις βάρος των σύνθετων σταυροειδών, που περιορίζονται σημαντικά. Ο τονισμός του κατά μήκος άξονα συνεχίζεται (εικ. 10) και προκύπτει είτε με την επιμήκυνση του δυτικού σκέλους⁴², σε σχέση με το ανατολικό, είτε με τον τονισμό της κατά μήκος διάστασης και στα δύο διαμήκη σκέλη του ναού. Συγχρόνως, ο λόγος του κεντρικού χώρου προς τα γωνιαία διαμερίσματα γίνεται σημαντικά μικρότερος συγκριτικά με ναούς των προηγούμενων αιώνων. Διαφοροποιήσεις παρατηρούνται και όσον αφορά το ιερό βήμα, όπου —εκτός

Εικ. 10. Καθολικό Μονής Ευαγγελισμού Σκοπέλου. Κάτοψη [Π. Λαζαρίδης, «Μεσαιωνικά Θεσσαλίας και Σποράδων νήσων», *ΑΔ* 19 (1964), Β2 *Χρονικά*, 277, σχ. 1].

της ενοποίησης των παραβημάτων με το κεντρικό τμήμα— αλλάζει και η μετρική σχέση ιερού—κυρίως ναού. Το ιερό είναι ισόμηκες ή και μικρότερο του ανατολικού σκέλους του σταυρού και το κεντρικό του τμήμα καλύπτεται στους περισσότερους ναούς με προέκταση της καμάρας του ανατολικού σκέλους του σταυρού. Συχνά, επίσης, από το 18ο αιώνα και εξής η ενιαία καμάρα που καλύπτει το ανατολικό σκέλος του σταυρού και το κυρίως ιερό ενισχύεται από σφενδόνιο που εδράζεται στους πεσσούς του ιερού, όπως πολύ συχνά συμβαίνει στις τρίκλιτες βασιλικές. Επιπροσθέτως, περιορίζεται ακόμη περισσότερο η αυτονομία των παραβημάτων ως προς τα γωνιαία διαμερίσματα, με την έλλειψη διαχωριστικών προβόλων ή παραστάδων και την ομοιότροπη συνήθως —με φουρνικά ή διαμήκεις καμάρες— κάλυψη των παραβημάτων και

38. Για την τάση επιμήκυνσης στους μεταβυζαντινούς ναούς βλ. σχετικά Μουτσόπουλος, *ό.π.* (σημ. 10) 109 και Α. Δ. Αλεξίου, *Η αρχιτεκτονική των μεταβυζαντινών μνημείων της Σκιάθου*, Θεσσαλονίκη 1996, 42.

39. Οι οκτάστυλοι αποτελούν ιδιαίτερη υποκατηγορία των σύνθετων σταυροειδών, με κύριο χαρακτηριστικό τους ότι στα έξι στηρίγματα, τα κοινά σε όλους τους σύνθετους σταυροειδείς, προστίθενται δύο ακόμη, που επεκτείνουν το δυτικό σκέλος του σταυρού. Για τους ναούς αυτούς ελέχθη ότι λόγω του επιμηκυμένου δυτικού σκέλους τους λαμβάνουν τη μορφή σταυρικής βασιλικής με τρούλλο, ενώ, επίσης, χαρακτηρίζονται ως εκφυλισμένοι σταυροειδείς που ομοιάζουν με τρούλλαιες βασιλικές και ως σταυροειδείς εγγεγραμμένοι με έναν επιπλέον κώνο, βλ. σχετικά Α. Πορτελάνος, «Αγία Παρασκευή Σιάτιστας», *Αναστήλωση-Συντήρηση-Προστασία μνημείων και συνόλων* 1, Αθήνα 1984, 86 και Γ. Κατατζόγλου, «Ο Άγιος Αθανάσιος Ρουμ-Παλαμά Καρδίτσας», *Εκκλησίες* 3, Αθήνα 1989, 148. Από τους ναούς του τύπου σημειώνουμε ενδεικτικά την Αγία Παρασκευή Σιάτιστας (1677), τα καθολικά των μονών Λυγκοβιστίου (1737) και Ρέθα (1742) στην Αιτωλοακαρνανία, Δαμάστας στη Φθιώτιδα (17ος-18ος αι.) και τον Άγιο Αθανάσιο Ρουμ-Παλαμά (1811).

40. Με τη συμβατική αυτή ονομασία ομαδοποιούνται τέσσερις ναοί που αυστηρώς τυπολογικά εντάσσονται στους σύνθετους σταυροειδείς. Πρόκειται για την Κοίμηση της Θεοτόκου και τον Άγιο Νικόλαο Σπετσών, την Κοίμηση της Θεοτόκου στο Λυγουριό και τους Ταξιάρχες Ερμόνης. Το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό των ναών αυτών είναι η κάλυψη των τεσσάρων, ιδιαίτερα επιμηκυμένων, γωνιαίων διαμερισμάτων και των παραβημάτων με τεταρτοκυλινδρικές καμάρες. Βλ. σχετικά Κ. Ασλανίδης – Χ. Πινάτση, «Τρεις εκκλησίες της Β' Ενετοκρατίας στο Λυγουριό», *Εκκλησίες* 6, Αθήνα 2002, 13-32.

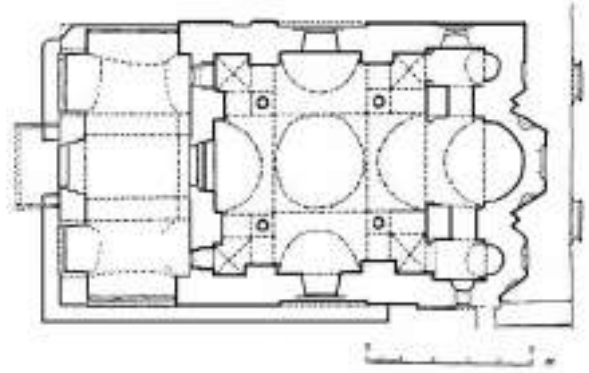
41. Για το λόγο αυτό δεν συμπεριλάβαμε τους οκτάστυλους και τους ναούς της Ομάδας Σπετσών-Αργολίδας στην έρευνά μας.

42. Έχουν διατυπωθεί και θεωρίες που στο τυπολογικό αυτό χαρακτηριστικό διαβλέπουν επιρροές από τη Ρωσία, τη Σερβία ή την Αρμενία, βλ. σχετικά Σ. Βογιατζής, *Συμβολή στην ιστορία της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής της κεντρικής Ελλάδος κατά το 16ο αιώνα, Οι μονές του Αγίου Βησσαρίωνος (Δούσικο) και του Οσίου Νικάνορος (Ζάβορδα)*, Αθήνα 2000, 131, 90.

των γωνιαίων διαμερισμάτων. Από τα παραπάνω τεκμαίρεται ότι από το 18ο αιώνα και εξής το ιερό αποτελεί την προς ανατολάς προέκταση του κυρίως ναού. Στην ανατολική πλευρά τονίζεται μόνο το κεντρικό τμήμα του ιερού, με την τρίπλευρη κόγχη να δίνει τη θέση της σε χαμηλή συνήθως αλλά ευρεία πολύπλευρη κόγχη⁴³, κοσμούμενη με αβαθή αψιδώματα, όπως συμβαίνει στις σύγχρονες τρίκλιτες βασιλικές⁴⁴.

Εξωτερικά ο ναός καλύπτεται σχεδόν κατά κανόνα με δικλινείς στέγες, μία για κάθε σκέλος, εκ των οποίων οι αντιστοιχούσες στα διαμήκη σκέλη προεκτεινόμενες καλύπτουν ακόμη το ιερό και τα γωνιαία διαμερίσματα⁴⁵. Μάλιστα, οι στέγες των κατά μήκος σκελών, όπως κατά κανόνα συμβαίνει στις τρίκλιτες βασιλικές της εποχής⁴⁶, συχνά φέρουν αποτμήσεις στα πέρατά τους⁴⁷.

Σημειώνουμε, επιπροσθέτως, ότι κατά το 18ο αιώνα παρατηρείται, τόσο στον τύπο της έρευνάς μας αλλά και εν γένει στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική, όπου κυριαρχεί πλέον η τρίκλιτη βασιλική⁴⁸, αυξανόμενη αποδοχή μορφολογικών στοιχείων από την οθωμανική⁴⁹ και την κοσμική αρχιτεκτονική.

Εικ. 11. Παρεκκλήσι του Τιμίου Προδρόμου Ιβήρων. Κάτοψη (Π. Μυλωνάς, *Ατλας των 20 κυριάρχων μονών, Εικονογραφημένο Λεξικό του Αγίου Όρους*, 1, Wasmuth 2000).

κή. Συγχρόνως, στους σύνθετους σταυροειδείς εκτός από την παρουσία πολλών στοιχείων που προέρχονται από τις τρίκλιτες βασιλικές, διαπιστώνεται και η αποδοχή κατά περίπτωση τυπολογικών χαρακτηριστικών προερχόμενων από τη βυζαντινή αρχιτεκτονική⁵⁰ και από τη σύγχρονη των ναών αρχιτεκτονική της Μολδαβίας⁵¹.

Ιδιαίτερης αναφοράς χρήζει το παρεκκλήσι του Τιμίου Προδρόμου Ιβήρων (εικ. 11 και 12), που θυ-

43. Αξίζει να σημειωθεί ότι πολύπλευρες κόγχες δεν εμφανίζονται σε κανένα ναό του τύπου από την Πελοπόννησο, όπου η προτίμηση στην τρίπλευρη αψίδα είναι σχεδόν καθολική.
44. Για τα στοιχεία που φανερώουν προσπάθεια να συνδυάσει ο σταυροειδής ναός και χαρακτηριστικά τρίκλιτης τρουλλαίας βασιλικής βλ. και Ι. Α. Καρατζόγλου, *Ναοί αθωνίτικου τύπου στα θεσσαλικά Άγραφα*, Διδακτορική διατριβή, Αθήνα 2001, 304.
45. Ο τρόπος αυτός στέγασης εμφανίζεται ήδη, αν και σπάνια, στην υστεροβυζαντινή περίοδο με χαρακτηριστικό παράδειγμα τον Άγιο Νικόλαο της Ροδιάς στους Κιρκιζάτες Άρτας, βλ. σχετικά Σ. Μαμαλούκος, «Η αρχική μορφή του καθολικού της Μονής Αγίου Λαυρεντίου στο Πήλιο», *Δώρον, Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Ν. Νικονάνο*, Θεσσαλονίκη 2006, 75 και υπ. 25.
46. Βλ. σχετικά Γ. Καρατζόγλου, «Η μονή Αγίας Τριάδος Δρακότρυπας (Σκλάταινας)», *Εκκλησίες 2*, Αθήνα 1982, 141, υπ. 7 και Χ. Μπούρας, «Η αρχιτεκτονική των εκκλησιών στην Ελλάδα μετά την Άλωση (1453-1821)», *Αρχιτεκτονικά Θέματα 3* (1969) 171.
47. Σαφώς, η προτίμηση αυτή ενισχύεται τόσο από κατασκευαστικούς λόγους, την καλύτερη δηλαδή έδραση της στέγης, όσο και από μορφολογικούς, την αποφυγή δηλαδή κατασκευής τριγωνικού αετώματος, βλ. σχετικά Α. Πορτελάνος, «Ο Άγιος Νικόλαος στο Χορευτό Πήλιο», *Εκκλησίες 2*, Αθήνα 1982, 175. Το αποτετμημένο αέτωμα στην ανατολική πλευρά φαίνεται ότι απαντάται έστω και σπανιότατα ήδη στην υστεροβυζαντινή περίοδο, βλ. σχετικά Μαμαλούκος, *ό.π.* (σημ. 45) 75 και υπ. 24. Αντιθέτως με το βόρειο ελληνικό χώρο, η στέγη με αποτμήσεις είναι άγνωστη στα πελοποννησιακά οικοδομικά εργαστήρια και όταν πολύ όψιμα εμφανίζεται στην περιοχή υποδηλώνεται παρουσία βορειοελληνικού οικοδομικού εργαστηρίου, βλ. σχετικά Α. Πετρονιώτης, «Η πολύτρολλη βασιλική του Αγίου Γεωργίου Ζάχολης», *Εκκλησίες 2*, Αθήνα 1982, 266.
48. Η τρίκλιτη βασιλική παρείχε ευρύτατο χώρο για το εκκλησίασμα. Τον αιώνα αυτό παρατηρείται ραγδαία δημογραφική και οικονομική απογείωση των υποδούλων Ελλήνων, γεγονός που οδηγεί στην ανάγκη για μεγαλύτερους ναούς. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τις ιστορικές συνθήκες της εποχής βλ. ενδεικτικά Ι. Κ. Χασιώτης, *Μεταξύ οθωμανικής κυριαρχίας και ευρωπαϊκής πρόκλησης, Ο ελληνικός κόσμος στα χρόνια της Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 2001, 56.
49. Κυρίως οξυκόρυφα τόξα και περιθρώματα με τόξα διπλής καμπυλότητας.
50. Σχέση με τη βυζαντινή αρχιτεκτονική παρουσιάζει το καθολικό της Μαρτίσας Σανταμερίου στην Αχαΐα (αρχές 18ου αι.) που αποτελεί τη μοναδική περίπτωση —μαζί με το οκτάστυλο παραλλαγής καθολικό της Μονής Ρέθα στην Αιτωλοακαρνανία— πεντάτρολλου σταυροειδή ναού κατά τη μεταβυζαντινή εποχή, με τρουλλαία γωνιαία διαμερίσματα. Το καθολικό της Μονής Μαρτίσας Σανταμερίου είναι ελάχιστα γνωστό στην έρευνα (τελευταία αναφορά στον Μ. Γεωργοπούλου-Βέρρα, «Μονή Μαρτίσας», *Βυζαντινά και Μεταβυζαντινά μοναστήρια της Αχαΐας*, Πάτρα 2006, 187).
51. Στο Άγιο Γεώργιο του Κάστρου στη Σκύρο το κυρίως ιερό καλύπτεται με τρουλλίσκο. Φαίνεται πολύ πιθανό πως ο τρόπος αυτός κάλυψης του συγκεκριμένου χώρου, που εντοπίζεται επίσης στη Γέννηση του Χριστού Σκοπέλου (18ος αι.), στο καθολικό Ξηροποτάμου (1763), στην Κοίμηση Ζωγράφου (1764), στο καθολικό Ζωγράφου (1801), στο καθολικό της μονής Αγίου Παύλου

Εικ. 12. Παρεκκλήσι του Τιμίου Προδρόμου Ιβήρων. Φωτογραφία από ΝΔ.

μίξει σε πολλά το καθολικό της Σταυρονικήτα και, ακόμη περισσότερο, μεσοβυζαντινούς ναούς του τύπου. Άλλωστε, και για τον Τίμιο Πρόδρομο διατυπώνεται η άποψη πως έχει μεσοβυζαντινή φάση⁵², που επέβαλε τα χαρακτηριστικά της κάτοψής του. Λόγω, λοιπόν, της πιθανούς ύπαρξης παλιότερης μεσοβυζαντινής φάσης, μπορεί να εξηγηθεί η παρουσία στο Όρος δύο σύνθετων σταυροειδών κατά τα μεταβυζαντινά χρόνια, όταν η επιβολή του αθωνικού τύπου στην περιοχή ήταν απόλυτη⁵³.

Στο 19ο αιώνα χρονολογούνται πέντε μόνο ναοί από τη Θεσσαλία —τέσσερις σύνθετοι και ένας ημι-

σύνθετος— και ένας ημισύνθετος από την Πελοπόννησο. Η τρίκλιτη βασιλική έχει εκτοπίσει σχεδόν πλήρως τον σταυροειδή εγγεγραμμένο, τόσο όσον αφορά τους ενοριακούς ναούς όσο και τους μοναστηριακούς.

Οι ναοί της Θεσσαλίας (εικ. 13) εκφράζουν υψηλές προθέσεις, διάθεση πρωτοτυπίας και αποδοχής στοιχείων από την κοσμική αλλά και την οθωμανική αρχιτεκτονική. Εντοπίζονται σε χωριά του θεσσαλικού κάμπου μεταξύ της Καρδίτσας και των Τρικάλων, χρονολογούνται από το 1804 έως το 1810 και απέχουν ελάχιστα χιλιόμετρα ο ένας από

(1817) και στο καθολικό της Μονής Δολιανών (1770), απηχεί μολδαβικές επιδράσεις και πρότυπα. βλ. σχετικά Μ. Πολυβίου, *Το καθολικό της Μονής Ξηροποτάμου, Σχεδιασμός και κατασκευή στη ναοδομία του 18ου αιώνα*, Αθήνα 1999, 88, 92, 96 και υπ. 387, και Π. Μυλωνάς, «Η Μονή Δολιανών ή Κρανιάς στην Πίνδο», *Εκκλησίες* 1, Αθήνα 1979, 107). Στον Άγιο Γεώργιο του Κάστρου στη Σκύρο η προταθείσα χρονολόγηση ίσως πρέπει να επανεξεταστεί και πιθανώς να ανέβει από το 16ο-17ο αιώνα στο β' μισό του 18ου.

52. Το καθολικό θα μπορούσε να θεωρηθεί του 11ου αιώνα, αναμορφωμένο όμως κατά το 16ο αιώνα. Βλ. σχετικά Π. Μυλωνάς, *Άτλας των 20 κυριάρχων μονών, Εικονογραφημένο Λεξικό του Αγίου Όρους* 2, Βερολίνο 2000, 106.

53. Αντιθέτως, κατά τον 11ο αιώνα, πριν την επιβολή του αθωνικού τύπου, στο Όρος εμφανίζεται συχνά ο τύπος του σύνθετου σταυροειδούς (Βατοπεδινό Κελλί Αγίου Προκοπίου, αρχική φάση παλιού καθολικού της Ξενοφώντος, καθολικό παλαιάς Μονής Εσφιγμένου, Καθολικό Μονής Ζυγού, πιθανές αρχικές φάσεις καθολικών Βατοπεδίου και Ιβήρων).

Εικ. 13. Άγιος Κωνσταντίνος και Ελένη στο Μεγάλο Κεφαλόβρυσο. Φωτογραφία από Ν.

τον άλλο. Η προτίμηση στον τύπο του σύνθετου σταυροειδούς⁵⁴ στη συγκεκριμένη περιοχή και εποχή μπορεί να ανιχνευθεί μόνο μέσα από τη μελέτη της τοπικής ιστορίας, καθώς δεν συντρέχουν εμφανείς λόγοι, σχετιζόμενοι με την ιστορία της αρχιτεκτονικής ή την ύπαρξη προδρομικών μνημείων, που να τη δικαιολογούν. Η μετάλλαξη του τύπου του σύνθετου σταυροειδούς είναι πλέον ριζική και η απόσταση των ναών της Θεσσαλίας από τους σύνθετους σταυροειδείς της μεσοβυζαντινής περιόδου αλλά και από τους ναούς της πρώιμης μεταβυζαντινής περιόδου είναι ιδιαίτερως μεγάλη.

Εσωτερικά το εύρος του κεντρικού κλίτους στους ναούς της Θεσσαλίας περιορίζεται κατά πολύ⁵⁵, ενώ αυξάνεται το μήκος του ναού. Ο σταυρικός,

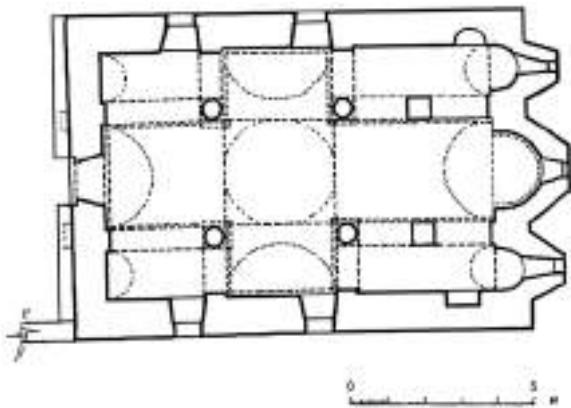
λοιπόν, πυρήνας υποτάσσεται σε αρχές οργάνωσης που χαρακτηρίζουν τον τύπο της βασιλικής και στην πραγματικότητα οι ναοί της Θεσσαλίας αποτελούν συγχώνευση σταυροειδούς εγγεγραμμένου και τρίκλιτης βασιλικής (εικ. 14). Την παραπάνω διαπίστωση ενισχύει η ομοιότροπη κάλυψη —με φουρνικά— των γωνιαίων διαμερισμάτων και των παραβημάτων, η διεύρυνση των ανοιγμάτων μεταξύ κυρίως ιερού και παραβημάτων και, συγχρόνως, η σμίκρυνση της κατά μήκος διάστασης του ιερού, το κεντρικό τμήμα του οποίου καλύπτεται με προέκταση της καμάρας του ανατολικού σκέλους. Όλα τα παραπάνω έχουν ως αποτέλεσμα οι ναοί να παρουσιάζουν μια αδιάσπαστη συνέχεια στο εσωτερικό, με κύριο χαρακτηριστικό τη δρομικότητα. Στην

54. Στην ίδια περιοχή και εποχή έχουμε ευρεία χρήση και οκτάστυλων ναών με δικιόνιο ή τετρακιόνιο νάρθηκα και με τα ίδια τυπολογικά και μορφολογικά χαρακτηριστικά με τους σύνθετους σταυροειδείς. Από τους οκτάστυλους της περιοχής αναφέρουμε ενδεικτικά τον Άγιο Νικόλαο Μεγάλων Καλυβίων (1806), ριζικά αλλοιωμένο σήμερα, τον Άγιο Αθανάσιο Ρουμ-Παλαμά (1811), τον Άγιο Γεώργιο στο Γλίνο (1818) και τον Άγιο Νικόλαο Καλαμπάκας (1818). Για τους οκτάστυλους της περιοχής βλ. Γ. Καρατζόγλου, «Ο Άγιος Αθανάσιος Ρουμ-Παλαμά Καρδίτσας», *Εκκλησίες* 3, Αθήνα 1989, 145-158.

55. Περισσότερο από κατασκευαστική αδυναμία το πλησίασμα των στηριγμάτων του τρούλλου προς τον κεντρικό άξονα φαίνεται πως οφείλεται σε επηρεασμό και υιοθέτηση στοιχείων από τις τρίκλιτες τρουλλαίες βασιλικές, στις οποίες ο τρούλλος χάνει σημαντικά από τη δομική του λειτουργία και διατηρεί κυρίως τη συμβολική του σημασία.

Εικ. 14. Άγιος Νικόλαος στη Φήκη Τρικάλων. Φωτογραφία από ΝΑ.

Εικ. 15. Καθολικό Μονής Παλαιοπαναγίας Κυνουρίας. Κάτοψη (Ι. Στουφή-Πουλημένου, «Το καθολικό της μονής Παλαιοπαναγίας στην Κυνουρία», *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση* 6, 194 εικ. 2).

ανατολική πλευρά προβάλλεται κατά κανόνα μόνο η κεντρική πολύπλευρη κόγχη του ιερού, το ύψος της οποίας, εν αντιθέσει με το εύρος της, είναι τό-

σο μικρό, ώστε άνωθεν αυτής ανοίγεται κυκλικός φεγγίτης. Απομήσεις φέρουν εκτός των δικλινών στεγών των κατά μήκος σκελών του ναού και οι στέγες των εγκάρσιων σκελών.

Το καθολικό της Παλαιοκαρυάς στην Κυνουρία (εικ. 15) είναι ο τρίτος ναός στον τύπο του ημισύνθετου σταυροειδούς. Ο ναός, που ανακαινίσθη εκ βάθρων το 1812, και στην περίπτωση ακόμη που δεν εδράζεται, τουλάχιστον στην ανατολική πλευρά, σε μεσοβυζαντινή φάση⁵⁶, μιμείται αρκετά επιτυχώς μεσοβυζαντινό ναό.

Από την εξέταση των σύνθετων και ημισύνθετων σταυροειδών ναών κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο προκύπτει ότι από την Άλωση και έως το πρώτο τέταρτο του 17ου αιώνα οι σχετικοί ναοί, ανακαλούν, περισσότερο ή λιγότερο κατά περίπτωση, τα αντίστοιχα μεσοβυζαντινά μνημεία του ίδιου τύπου, αποτελώντας ουσιαστικά ένα μεσοβυ-

56. Σε μεσοβυζαντινούς ναούς προσιδιάζουν το ανατολικό τμήμα του ναού, με τις τρεις τρίπλευρες κόγχες του ιερού, και η κανονικότητα και αυστηρότητα στην χάραξη.

ζαντινό επιβίωμα⁵⁷. Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι από τους υστεροβυζαντινούς ναούς τα δάνεια και οι επηρεασμοί είναι ελάχιστοι, ίσως λόγω του γεγονότος ότι οι περισσότεροι από τους ναούς της έρευνάς μας βρίσκονται στη νότιο Ελλάδα, περιοχή με πολύ ισχυρότερη παρουσία στην αρχιτεκτονική κατά τη μεσοβυζαντινή παρά κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο.

Η νέα εποχή στην εφαρμογή του τύπου ξεκινά περί το 1700, οπότε, εκτός του σταδιακού περιορισμού των σύνθετων σταυροειδών, παρατηρείται προσαρμογή των ναών που ακολουθούν ακόμη τον τύπο στα νέα δεδομένα και η απομάκρυνσή τους από τις βυζαντινές αφετηρίες. Ως αποτέλεσμα, προκύπτει η υιοθέτηση πολλών στοιχείων, κυρίως από την κυρίαρχη κατά την εποχή τρίκλιτη βασιλική, και η εμφάνιση ναών που αν και αυστηρώς τυπολογικά ανήκουν στην κατηγορία των σύνθετων

σταυροειδών, όπως οι οκτάστυλοι, οι ναοί της γεωγραφικής ομάδας Σπετσών-Αργολίδας και οι ναοί της Θεσσαλίας, στην ουσία αποτελούν συγχώνευση του σύνθετου σταυροειδούς με την τρίκλιτη βασιλική.

Για την εν γένει μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική έχει προταθεί η διαίρεσή της σε δύο υποπεριόδους, εκ των οποίων η πρώτη —που συνεχίζει τη βυζαντινή παράδοση— ολοκληρώνεται στα 1700 και η δεύτερη, η νεωτερική, με την ίδρυση του Ελληνικού Κράτους, στα 1830⁵⁸. Η εξέταση των σύνθετων και ημισύνθετων μεταβυζαντινών σταυροειδών εγγεγραμμένων οδηγεί στην ενίσχυση της συμβατικής αυτής διαίρεσης, που αναντίρρητα αντανακλά, σε θέματα πολιτισμού, τέχνης και αρχιτεκτονικής, και τη ραγδαία αλλαγή των οικονομικών και κοινωνικών δεδομένων από τα τέλη του 17ου αιώνα και εξής⁵⁹.

57. Αρκετοί άλλωστε είναι οι ναοί του 16ου-17ου αιώνα, για τους οποίους διατυπώνεται μετά βεβαιότητας ή ως πιθανότητα η άποψη πως έχουν κτιστεί πάνω σε μεσοβυζαντινό κτίσμα. Αναφέρουμε —εκτός του καθολικού της Σταυρονικήτας και του Τιμίου Προδρόμου Ιβήρων, για τους οποίους έγινε λόγος—, το καθολικό του Αγίου Γεωργίου Αρμά, τη Ζωοδόχο Πηγή Καρύταινας, τον Άγιο Ιωάννη στο Παλιούρι Καρδίτσας, και τα καθολικά της Μακαριώτισσα στη Δόμβραινα Βοιωτίας και της Μεταμόρφωσης στον Κάλαμο Αττικής.

58. Μπούρας, *ό.π.* (σημ. 24) 237 και St. Mamaloukos – M. Polyviou – P. Theocharides – Y. Kizis, «Early Post-Byzantine Church Architecture (16th-17th). Aspects of Post-Byzantine Architecture, Byzantium», *XIX International Congress of Byzantine Studies, Major Papers*, Κοπεγχάγη 1996, 287, όπου γίνεται η διάκριση μεταξύ πρώιμης και ύστερης μεταβυζαντινής περιόδου.

59. Βλ. ενδεικτικά Χασιώτης, *ό.π.* (σημ. 48) κυρίως 56, Mamaloukos – Polyviou – Theocharides – Kizis, *ό.π.* (σημ. 58) 288 και Χ. Μπούρας, «Η παγίωση των λαϊκών τρόπων στην ναοδομία του 18ου αιώνας», 25ο Συμπόσιο *X.A.E.*, 88-9.

Les églises du plan complexe et demi-complexe à croix grecque inscrite pendant la période post-byzantine

Vasileios Messis

Le type complexe de l'église à croix grecque inscrite qui connaît depuis le Xe siècle une expansion importante continue sa présence en terre grecque pendant l'époque post-byzantine. Mais cette présence est limitée presque exclusivement dans le continent, les îles des Sporades du Nord et Eubée. Toutes les églises de ce type sont localisées dans des monastères isolés, des villages montagneux et de petits centres de province. En revanche, le type demi-complexe de l'église à croix inscrite n'apparaît qu'en trois édifices pendant l'époque post-byzantine.

Les églises du type complexe à croix inscrite datant du XVIe et du début du XVIIe siècle présentent une grande ressemblance avec celles byzantines quant aux caractéristiques typologiques et morphologiques. Les caractéristiques les plus importantes de ce type d'église dans la première période post-byzantine sont la forme carrée ou légèrement rectangulaire du temple propre et la création d'un large espace central obtenu par la position des colonnes qui définissent la nef centrale près des murs collatéraux. La forme cruciale est soulignée tant dans l'intérieur avec l'indépendance relative du sanctuaire qu'à l'extérieur où les toits à deux versants qui couvrent les bras de la croix se distinguent nettement des toits à versant unique des parabëmata et des compartiments d'angle. Dans cette période les églises des monastères de Malesina, Asteriou, Stavronikita et Loukous, ainsi que l'église du plan demi-complexe à croix inscrite de saint Démétrios à Chrysapha sont les édifices les plus importants qui suivent ce type architectural.

Une nouvelle période concernant ce type commence à partir de la fin du XVIIe siècle. L'éloignement de la tradition byzantine et l'adaptation des éléments typologiques et morphologiques tirés de la basilique à trois nefs signalent la nouveauté. La largeur de la salle centrale est diminuée ainsi que l'indépendance du sanctuaire et des compartiments d'angle. La nef centrale se met en valeur avec l'allongement du bras longitudinal de la croix. Pendant le XVIIIe siècle la construction des églises est plutôt influencée par le type de la basilique à trois nefs. Par conséquent, le nombre des églises à croix inscrite est considérablement diminué.

Un nombre très limité d'églises à croix inscrite remonte au XIXe siècle. Ces églises qui se trouvent dans la plaine de Thessalie rappellent faiblement les églises à croix inscrite de la première période post-byzantine. Elles se trouvent en réalité au confluent du plan à croix inscrite avec celui de la basilique à trois nefs.

Χρονικά

Πανεπιστημιακή ανασκαφή Φιλίππων 2006-2007

Γεώργιος Γούναρης

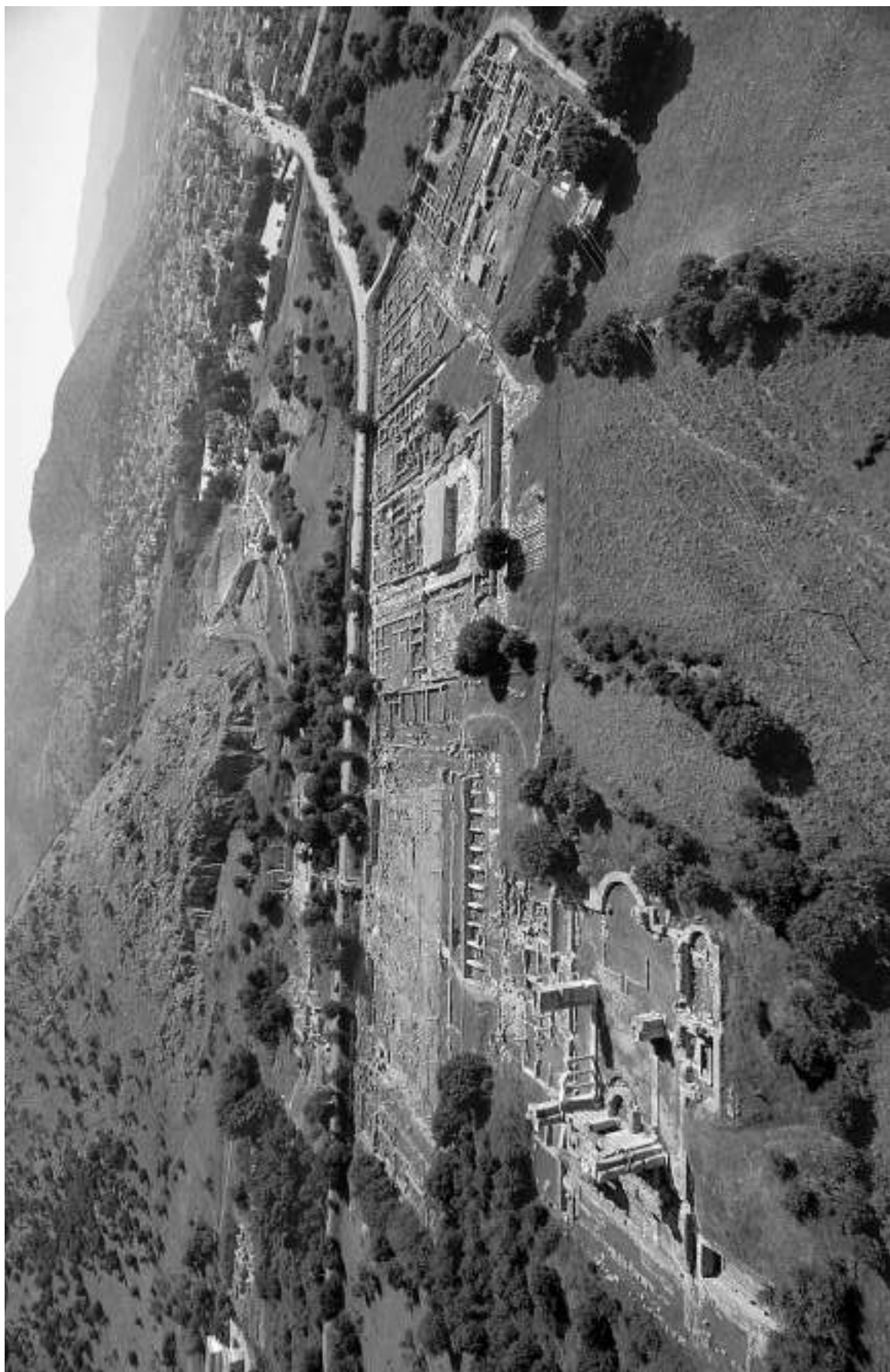
Η πανεπιστημιακή ανασκαφή των Φιλίππων κατά τα έτη 2006 και 2007 διήρκεσε συνολικά 11 εβδομάδες. Σ' αυτήν έλαβαν μέρος ως συνεργάτες, εκτός από τα μέλη του ΔΕΠ, η διδάκτωρ Κλασικής Αρχαιολογίας κα. Εμμανουέλα Γούναρη-Καμηλάτου (2006), η υποψήφια διδάκτωρ Αναστασία Σακελλαριάδη (2007), οι μεταπτυχιακοί φοιτητές Σταύρος Ζαχαριάδης, Αναστασία Γκιόγκη και Σόνια Ιγνατιάδου καθώς και 35 προπτυχιακοί φοιτητές και φοιτήτριες. Για κάθε ανασκαφική περίοδο του 2006 και 2007 εργάστηκαν περισσότεροι από 25 εργάτες.

Οι εργασίες επικεντρώθηκαν στις δύο οικοδομικές νησίδες που εκτείνονται νότια από τη διαγώνια οδό, δηλ. τη νησίδα των καταστημάτων-εργαστηρίων και τη νησίδα του υαλουργείου-ιπποδρόμου (εικ. 1-3). Αναλυτικότερα, στην πρώτη νησίδα οι εργασίες επεκτάθηκαν στα διάχωρα Ν, Ο, Ρ, Q, R, S, T, U 9-10, που βρίσκονται νότια από τα εργαστήρια των καταστημάτων, στα διάχωρα Μ, Ν, Ο, Ρ, Q 13-19 και R, S 16-19 εντός του χαρακτηρισμένου ως αίθριου χώρου, καθώς και στα διάχωρα i, j, 16-19 στη ΝΔ άκρη της νησίδας του υαλουργείου.

Οι τοίχοι των δωματίων που ανασκάφηκαν στη νότια πλευρά της νησίδας των καταστημάτων (διάχωρα Μ, Ν, Ο, Ρ, Q, R, S 16-19), σώζονται σε ύψος 1,90-1,95 μ. Τούτο οφείλεται στο γεγονός ότι στην ανωτέρω περιοχή που βρίσκεται στα όρια του καλλιεργούμενου κτήματος και του αγροτικού δρόμου συγκέντρωναν όλες τις πέτρες που έφερε στο φως το αλέτρι του γεωργού. Η τοιχοδομία των τοίχων συνίσταται από επιμελημένη αργολιθοδομή κυρίως από κροκάλες προερχόμενες από τον παραρρέοντα την αρχαία πόλη χείμαρρο, στην οποία παρεμβάλλονται προς ευθυγράμμιση των στρώσεων και σειρές λεπτών κεραμιδιών στέγης ή λεπτών πλίνθων (εικ. 4-5). Στα δωμάτια αυτά αλλά και σε όσους χώρους προσφέρονταν, η ανασκαφή προχώρησε σε

βάθος μέχρι το δόντι που σχηματίζει η υποθεμελίωση των τοίχων, που πάντα συμπίπτει να είναι λίγο χαμηλότερα από τα δάπεδα, τα οποία, ως σημειωθεί, εκτός από εκείνα των διαχωρών Ο, Ρ, Q 15, βρέθηκαν στρωμένα με συμπιλητό χώμα. Άλλα στοιχεία, όπως υπολείμματα από πλακόστρωση ή αποτυπώματά της σε κεραμεικό κονίαμα, που να δηλώνουν την ύπαρξη και αυτής της μορφής δαπέδων δεν βρέθηκαν.

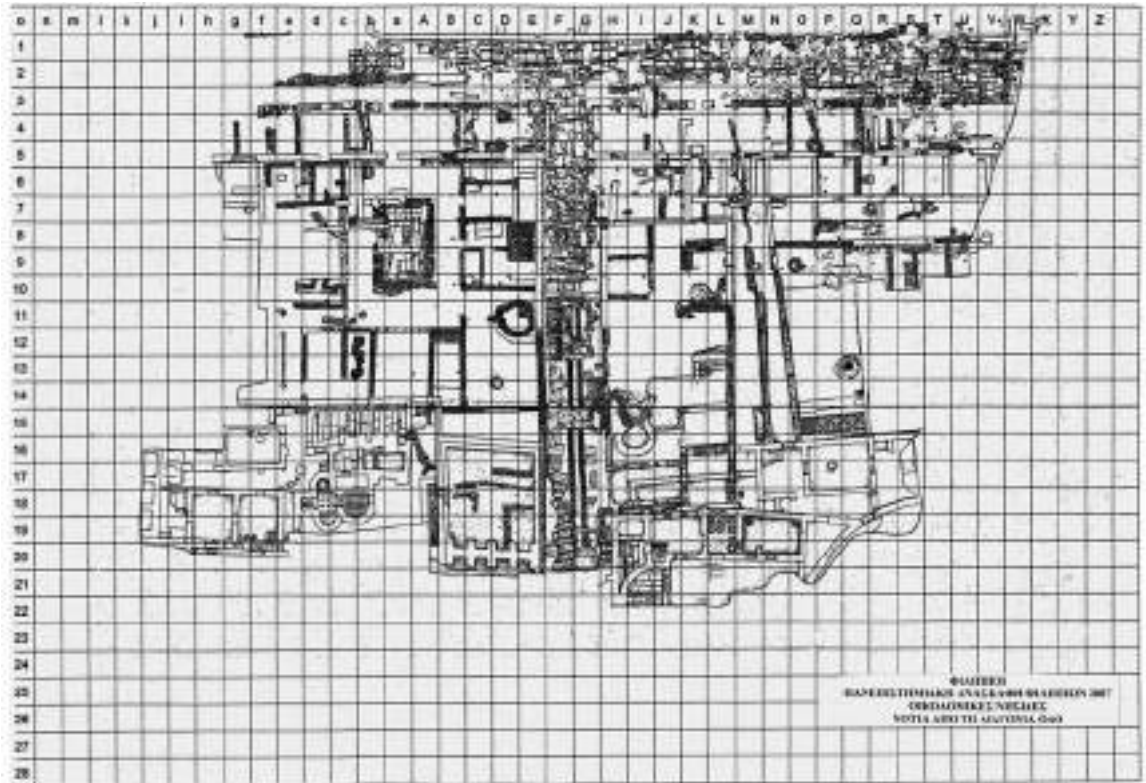
Σε παλαιότερη έρευνά μας στα διάχωρα που εκτείνονται αμέσως νότια από τα καταστήματα (εικ. 6), σε μικρό βάθος από την επιφάνεια του εδάφους, αποκαλύφθηκαν υπολείμματα οικοδομικών δραστηριοτήτων, ήτοι δύο θέσεις για την παρασκευή ασβεστοκονιάματος, που ασφαλώς σχετίζονται με τη μετατροπή της νότιας στοάς των καταστημάτων σε εργαστηριακούς ή αποθηκευτικούς χώρους, με το κλείσιμο των μετακλιονίων διαστημάτων, εργασία που θα μπορούσε να αναχθεί στο πρώτο μισό του 6ου αι. Μετά την ολοκλήρωση των οικοδομικών εργασιών οι θέσεις αυτές καλύφθηκαν και έμειναν κάτω από τα νεώτερα δάπεδα που μάλλον ήταν από συμπιλητό χώμα. Σε παλαιότερη έρευνά μας, που είχε γίνει σε βάθος ένα μέτρο περίπου πιο κάτω από το τελευταίο δάπεδο του χώρου, είχαν έλθει στο φως υπολείμματα αρχαιότερων τοίχων, που ασφαλώς ανήκουν χρονολογικά στο β' μισό του 4ου αι., σε εποχή δηλαδή κάπως μεταγενέστερη των ψηφιδωτών, στα οποία θα αναφερθούμε πιο κάτω. Άλλες οικοδομικές διεργασίες ή φάσεις προς το παρόν δεν εντοπίστηκαν στην έκταση του αίθριου χώρου, την οποία προς το παρόν έχουμε ανασκάψει. Όμως δώδεκα περίπου μέτρα νότια από τον νότιο τοίχο των καταστημάτων, μέσα στο διάχωρο Q 13, σε μικρό βάθος (0,30 μ.) από την επιφάνεια του εδάφους, ήλθε στο φως κτιστό κυκλικό πηγάδι (εικ. 7) με διάμετρο στομίου 0,98 μ., που είναι κτισμένο με αργολιθοδομή με χρήση κο-

Εικ. 1. Φίλιπποι, γενική άποψη του αρχαιολογικού χώρου από το Νότο.

Εικ. 2. Φίλιπποι, γενική άποψη των πανεπιστημιακών ανασκαφών από το Νότο.

Εικ. 3. Φίλιπποι, πανεπιστημιακή ανασκαφή, κάτοψη των τομέων νότια από τη διαγώνια οδό. Νησίδες ναλουργείου, αριστερά, και καταστημάτων-εργαστηρίων, δεξιά.

Εικ. 4. Φίλιπποι, πανεπιστημιακή ανασκαφή, άποψη των ανασκαμμένων διαχώρων Ν, Ο, Ρ, Q, R, S, T 16-18 από ανατολικά.

Εικ. 5. Φίλιπποι, πανεπιστημιακή ανασκαφή, άποψη των ανασκαμμένων διαχώρων N, O, P, Q 16-18 από ανατολικά.

Εικ. 6. Φίλιπποι, πανεπιστημιακή ανασκαφή, άποψη των ανασκαμμένων διαχώρων N, O, P, Q, R, S, T, U 9.

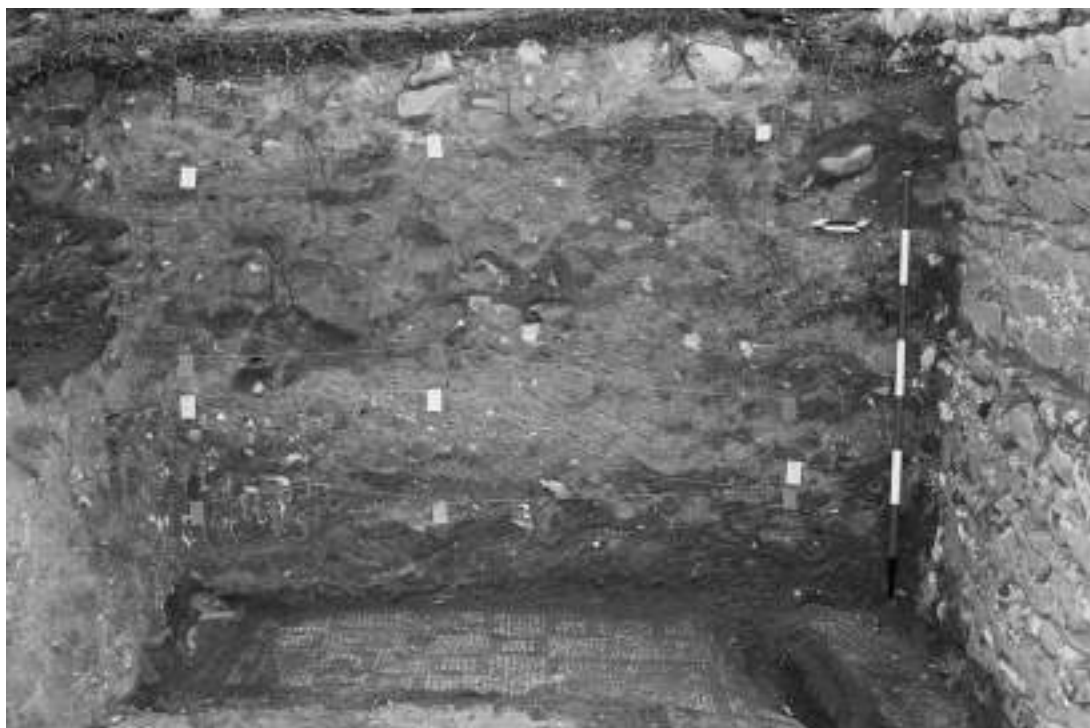
Εικ. 7. Φίλιπποι, πανεπιστημιακή ανασκαφή, το στόμιο του κτιστού πηγαδιού στα διάχωρα P, Q 13.

νιάματος. Ασφαλώς ανήκει στην τελευταία φάση της χρήσης του χώρου, αφού για την κατασκευή του διαταράχθηκε όλη η αρχαιότερη στρωματογραφία. Το πηγάδι καθαρίστηκε και ερευνήθηκε μέχρι το βάθος των 3,40 μ. χωρίς να ανασυρθεί τίποτα το αξιόλογο μέσα από αυτό. Μια στενόμακρη από ντόπιο μάρμαρο πλάκα, πλάτους 1,10 μ. και μήκους 1,30 μ., της οποίας η μία στενή πλευρά έχει πρόχειρα λαξευτεί ημικυκλική, φαίνεται πως αποτελούσε, μαζί με μια ακόμα αντίστοιχη που δεν βρέθηκε, το πρόχειρο προστομιαίο του πηγαδιού.

Από παλαιότερες ανασκαφικές περιόδους είχε προγραμματιστεί η διενέργεια δοκιμαστικής τομής στη νότια πλευρά του αιθρίου και σε επαφή με το βόρειο τοίχο των δωματίων, στα οποία συνοπτικά αναφερθήκαμε πιο πάνω. Η έρευνα αποσκοπούσε στον εντοπισμό της μορφής και των αρχαιότερων φάσεων του κτιρίου της νησίδας που ερευνούμε. Στην τομή, αρχικών διαστάσεων 3×3 μ., που έγινε στο ανασκαφικό διάχωρο Q 15 και που σταδιακά επεκτάθηκε και στα διάχωρα P και O 15, ήλθε στο φως χαμηλά, σε βάθος 2,05 μ., κάτω από το στρώ-

μα των κεραμιδιών της στέγης (εικ. 8-12) ψηφιδωτό δάπεδο οργανωμένο κατά τον άξονα Α-Δ σε δύο μεγάλα διακοσμητικά διάχωρα που φέρουν γεωμετρικά θέματα περιβαλλόμενα από κυανή ταινία πάχους τριών ψηφιδών. Περικλείουν, όπως σημειώθηκε, γεωμετρικό διάκοσμο φτιαγμένο με κυανές ψηφίδες σε λευκό φόντο. Η οργάνωση του ψηφιδωτού αλλά και η ύπαρξη υπολείμματος τοίχου στη ΒΑ άκρη του ανασκαμμένου τμήματος δηλώνουν πως πρόκειται για παραλληλόγραμμο στενόμακρο χώρο που έχει ανασκαφεί προς το παρόν σε μήκος 7,50 μ. περίπου και πλάτος 2,20 μ. Το ολικό μήκος του παραλληλόγραμμου αυτού χώρου είναι προς το παρόν άγνωστο, όπως άγνωστη είναι και η αρχιτεκτονική μορφή του κτιρίου στο οποίο ανήκει. Θα πρέπει, ωστόσο, να σημειωθεί πως το θέμα του ανατολικού διαχώρου του ψηφιδωτού (ανασκαφικά διάχωρα P, Q 15) είναι το ίδιο με του δαπέδου που είχε αποκαλυφθεί το 2005 στα διάχωρα K, L 15¹ και ότι και οι κατά μήκος άξονες των δύο ανασκαφέντων το 2005 και 2007 παραλληλόγραμμων χώρων βρίσκονται στην ίδια ευθεία (εικ. 13-14).

1. *Εγνατία* 10 (2006) 286, εικ. 17-18.

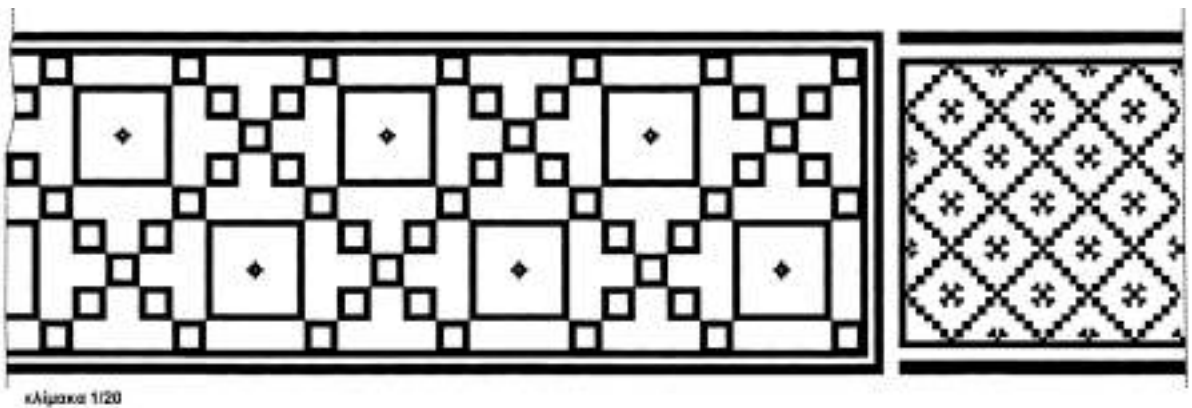
Εικ. 8. Φίλιπποι, πανεπιστημιακή ανασκαφή, η στρωματογραφία στην ανατολική παρειά του διαχώρου Q 15.

Εικ. 9. Φίλιπποι, πανεπιστημιακή ανασκαφή, το ψηφιδωτό δάπεδο στα διαχωρα Ο, Ρ, Q 15 από τα ανατολικά.

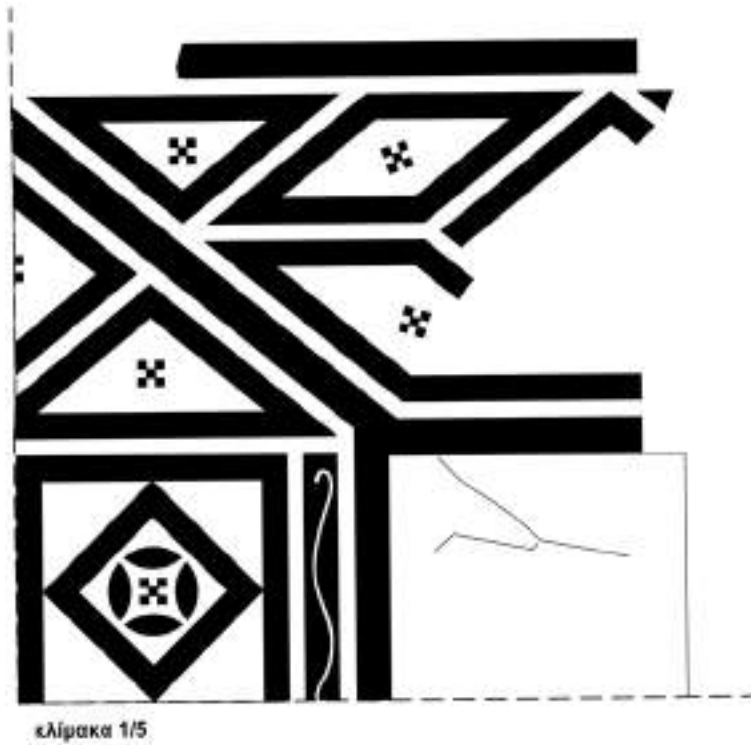
Εικ. 10. Φίλιπποι, πανεπιστημιακή ανασκαφή, τμήμα του ψηφιδωτού δαπέδου στα διάχωρα Ο, Ρ 15 (λεπτ.).

Εικ. 11. Φίλιπποι, πανεπιστημιακή ανασκαφή, σχεδιαστική αποτύπωση του αποκαλυφθέντος ψηφιδωτού στα διάχωρα Ο, Ρ, Q 15.

Είναι, λοιπόν, πολύ πιθανόν να πρόκειται για ενιαίο χώρο ενός μεγάλου κτιρίου, όπου ο διάκοσμος του δαπέδου έφερε εναλλασσόμενα διακοσμητικά θέματα. Ο διάκοσμος του ανατολικού διαχώρου (εικ. 15) αποτελείται από χιαστί οργανωμένες ταινίες που κατασκευάζονται από μικρά τετράγωνα πλευράς 0,20 μ. τοποθετημένα κατά κορυφήν. Μέσα στους δημιουργούμενους ρόμβους υπάρχουν άλλα πιο μεγάλα τετράγωνα, πλευράς 0,60 μ., φτιαγμένα από κυανές ταινίες πάχους δύο ψηφί-

δων. Στο κέντρο του κάθε τετραγώνου δημιουργείται ακόμα ένα μικρό τετράγωνο πλευράς 0,10 μ. Δυτικά, συνέχεια με το περιγραφέν διάχωρο, αναπτύσσεται ένα ακόμη διάχωρο (εικ. 10) του αυτού πλάτους και αγνώστου προς το παρόν μήκους. Δύο κυανές ταινίες στη βόρεια και νότια πλευρά από τέσσερις ψηφίδες η κάθε μία, που όμως δεν περιβάλλουν από όλες τις πλευρές το διακοσμητικό θέμα, ορίζουν το πλάτος του διαχώρου. Ακολουθεί μία ακόμη ταινία από τέσσερις λευκές ψηφίδες και

Εικ. 12. Φίλιπποι, πανεπιστημιακή ανασκαφή, σχεδιαστική αποτύπωση του τμήματος του ψηφιδωτού δαπέδου που βρέθηκε στο διάχωρο Q 14.

Εικ. 13. Φίλιπποι, πανεπιστημιακή ανασκαφή, άποψη του ΝΔ τμήματος της νησίδας των καταστημάτων-εργαστηρίων με τα ψηφιδωτά δάπεδα.

Εικ. 14. Φίλιπποι, πανεπιστημιακή ανασκαφή, λεπτομέρεια του ψηφιδωτού δαπέδου της εικ. 13, από τα δυτικά.

Εικ. 15. Φίλιπποι, πανεπιστημιακή ανασκαφή, άποψη του ψηφιδωτού δαπέδου του διαχώρου Q 15 από ανατολικά.

στη συνέχεια μία τρίτη από δύο κυανές ψηφίδες που δημιουργεί το παραλληλόγραμμο διάχωρο, μέσα στο οποίο σχηματίζονται ρόμβοι από μικροσκοπικά συμπαγή τετράγωνα τοποθετημένα κατά κορυφήν. Στο κέντρο των ρόμβων έχουν τοποθετηθεί μικροί διακοσμητικοί κυανοί σταυροί. Βόρεια και νότια τα περιγραφέντα διάχωρα ορίζονται από δύο πλατειές λευκές ταινίες (πλάτ. 0,69-0,73 μ.), στις οποίες οι ψηφίδες έχουν τοποθετηθεί λοξά προς το κέντρο της ταινίας δημιουργώντας ραχοκοκαλιά. Στη νότια πλευρά η λευκή ταινία του ψηφιδωτού έχει εν μέρει καταστραφεί από το βόρειο τοίχο του μεταγενέστερου χρονολογικά δωματίου, που ανασκάφηκε κατά το 2006 και το οποίο εντάσσεται στην εκτεταμένη ανακατασκευή της πτέρυγας της νησίδας κατά το πρώτο μισό του 6ου μ.Χ. αι. Την εποχή που ιδρύθηκε ο τοίχος, το αρχαιότερο κτίριο, στο οποίο ανήκει το ψηφιδωτό, είχε καταστραφεί και ο χώρος του μωσαϊκού, όπως δείχνει και η στρωματογραφία της ανατολικής πλευράς του σκάμματος (εικ. 8), είχε καταχωστεί σε ύψος 1,10 μ. περίπου. Έτσι, στο κατασκευασμένο μέσα στην κοίτη θεμελίωσης τμήμα του τοίχου τα κονιάματα είναι ξεχειλισμένα, το δε τμήμα της υποθεμελίωσης είναι πλατύτερο από το υπερκείμενο ορατό κατά 5-6 εκ. Άφθονα ήταν τα σπαράγματα έγχρωμων κονιαμάτων, όμως χωρίς ιδιαίτερο διάκοσμο, που περισυνελέγησαν από το στρώμα καταστροφής που είχε πέσει πάνω στο ψηφιδωτό δάπεδο. Ανάμεσά τους και μερικά κονιάματα που στην πίσω πλευρά τους έφεραν ίχνη μπαγδατί από καλάμια που το χρησιμοποιούσαν για τα χωρίσματα των δωματίων των ορόφων. Τα λίγα χάλκινα νομίσματα που βρέθηκαν μέσα ή ακριβώς πάνω από το στρώμα καταστροφής ανάγονται στο β' μισό και προς το τέλος του 4ου μ.Χ. αι.

Στη ΒΑ πλευρά του διαχώρου Q 15 αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου πλάτ. 0,60 μ. που διατηρείται σε μικρό ύψος και έκταση (εικ. 16). Έρευνα που έγινε προς τα δυτικά σε μικρό σχετικά βάθος για να διαπιστωθεί η συνέχεια του τοιχαρίου προς την κατεύθυνση αυτή δεν έφερε αποτελέσματα. Ελπίζεται πως κατά την επόμενη ανασκαφική περίοδο η επέκταση της ανασκαφής προς τα ανατολικά διάχωρα θα δώσει στοιχεία για τη διαμόρφωση του κτιρίου στην πλευρά αυτή. Βόρεια από το τοιχάριο που αναφέρθηκε πιο πάνω αποκαλύφθηκε τμήμα ισχυ-

Εικ. 16. Φίλιπποι, πανεπιστημιακή ανασκαφή, άποψη των ευρημάτων των διαχώρων Q 14 και Q 15.

ρού υδραυλικού κονιάματος, που αποτελούσε ίσως το πρώτο υπόστρωμα ψηφιδωτού, το οποίο ήλθε στο φως βορειότερα ή πιθανότερα το υπόστρωμα μαρμάρινης πλάκωσης που περιέβαλε εν είδει ταινίας το αποκαλυφθέν νέο ψηφιδωτό. Το θέμα του ψηφιδωτού είναι γεωμετρικό μεν αλλά συνθετότερο από το ψηφιδωτό που αποκαλύφθηκε στα διάχωρα O, P, Q 15, και δημιουργείται από λευκές ταινίες από τρεις και τέσσερις ψηφίδες σε βαθυκύανο φόντο (εικ. 12). Για την οργάνωση του συνόλου δεν είναι δυνατό να μιλήσουμε με σιγουριά. Όμως δίνεται η εντύπωση ότι το κεντρικό διάχωρο έφερε πλάκωση από ερυθρό κροκαλοπαγές μάρμαρο, περιβαλλόταν δε από ζώνες με τετράγωνα, τρίγωνα και ρόμβους σε ενιαία σύνθεση. Στο κέντρο των σχημάτων αυτών τοποθετείται διακοσμητικός σταυρός από λευκές ψηφίδες σε βαθυκύανο φόντο.

Στα δωμάτια, συνολικού μήκους 12 μ., που ερευνήθηκαν νότια από τα διάχωρα των ψηφιδωτών (εικ. 17), η ανασκαφή έφτασε σε βάθος 1,95-2,05 μ., δέκα περίπου εκατοστά κάτω από το ευρισκόμενο

Εικ. 17. Φίλιπποι, πανεπιστημιακή ανασκαφή, άποψη μέρους του δωματίου των διαχώρων P, Q 17-18.

Εικ. 18. Φίλιπποι, πανεπιστημιακή ανασκαφή, το κλιμακοστάσιο για τον όροφο του δωματίου των διαχώρων M 16 και M17.

in situ μαρμάρινο κατώφλι της θύρας του δυτικού τοίχου. Το κατώφλι, σε δεύτερη χρήση, είναι μεγαλύτερο από το άνοιγμα της θύρας, γι' αυτό η βόρεια παραστάδα της πατά πάνω σε αυτό. Το δάπεδο του δωματίου ήταν από συμπιλητό χώμα. Στο μέσον περίπου του δωματίου και κάτω από το επίπεδο του δαπέδου βρέθηκε θέση παρασκευής κονιάματος για το χτίσιμο των τοίχων. Η σύσταση των υπολειμμάτων του κονιάματος ήταν ίδια με αυτή των κονιαμάτων των τοίχων, περιείχε δηλαδή μόνο ασβέστη και άμμο και στις δύο περιπτώσεις στις ίδιες αναλογίες. Οι αναλύσεις των κονιαμάτων, που έγιναν στα εργαστήρια του «Δημόκριτου», έδωσαν την ίδια χρονολογία (420-590 μ.Χ.) και για το δείγμα που είχε ληφθεί από τον τοίχο και για το δείγμα που προερχόταν από τη θέση παρασκευής κονιάματος. Εντός του δωματίου βρέθηκαν μία ημισφαιρική μυλόπετρα από κροκαλοπαγή λίθο κακής ποιότητας που φέρει τετράγωνη οπή στο κέντρο για την προσαρμογή του ξύλινου ζυγού (εικ. 17), ένας καλής ποιότητας μαρμάρινος σφόνδυλος που πιθανόν να προοριζόταν κι αυτός για μυλόπετρα, μία βάση κίονα και ένα σχιστολιθικό κυκλικό καπάκι

πίθου. Επρόκειτο άραγε στο δωμάτιο αυτό να εγκατασταθεί κάποιος μύλος ή απλώς τα υλικά αυτά ήταν αποθηκευμένα εδώ για μελλοντική χρήση;

Από τη δυτική θύρα του προηγούμενου δωματίου μπαίνουμε σε ένα άλλο περίπου τετράγωνο δωμάτιο, στους οποίους τη ΒΔ γωνία υπήρχε κλίμακα για τον άνω όροφο (εικ. 18). Διατηρήθηκαν στη θέση τους τα τρία μαρμάρινα, σε δεύτερη ασφαλώς χρήση, σκαλοπάτια, συμπληρωμένα κατά το 1/3 με άλλης ποιότητας μάρμαρο, που έφεραν σε πλατύσκαλο. Είναι πολύ πιθανό το λοιπό τμήμα της κλίμακας να ήταν ξύλινο. Στοιχεία στήριξης της στους τοίχους του δωματίου, εκτός από τις συνηθισμένες σκαλότρυπες, δεν βρέθηκαν. Στο βόρειο τοίχο του δωματίου υπάρχει θύρα. Το κατώφλι της, όταν το δωμάτιο μαζώθηκε κατά 9ο πιθανόν αιώνα, ανέβηκε σε πολύ υψηλότερο επίπεδο. Εδώ, επίσης, και το αρχικό και το μεταγενέστερο δάπεδο ήταν από συμπιλητό χώμα.

Νότια από τα δύο προηγούμενα δωμάτια δημιουργείται ένας μακρόστενος ακανόνιστος διάδρομος, μήκους 12 μ. περίπου (εικ. 19), που είχε προορισμό να συνδέει τα δωμάτια με το κυκλικό κτίσμα

Εικ. 19. Φίλιπποι, πανεπιστημιακή ανασκαφή, διάδρομος μήκους 12 μ. που φέρει στη βόρεια είσοδο του κυκλικού κτίσματος.

Εικ. 20. Φίλιπποι, πανεπιστημιακή ανασκαφή, το στόμιο του πηγαδιού στο διάχωρο S 18, στο πάχος του τοίχου του κυκλικού κτιρίου.

που εκτείνεται νοτιότερα και του οποίου η ανασκαφή άρχισε το 2006. Στη νότια πλευρά του διαδρόμου ανοίγονται δύο θύρες. Αυτή που είναι δυτικότερα φέρει σε τριγωνικό χώρο που έχει την υποτείνουσα πλευρά καμπύλη, επειδή αποτελεί τμήμα του εξωτερικού τοίχου του κυκλικού κτιρίου με το οποίο γειτονεύει προς Νότο (εικ. 3). Η επικοινωνία του τριγωνικού με το κυκλικό κτίριο γίνεται με είσοδο πλάτους 0,80 μ., στην οποία διατηρείται και το κατώφλι (διάχωρα P 19, 20). Στο πάχος (0,80 μ.) του καμπύλου τοίχου, λίγο πιο νότια από τη θύρα, δημιουργείται ερμάριο πλάτους 0,80 μ. Η ανατολικότερη θύρα του διαδρόμου, πλάτους 1,50 μ., φέρει κατ' ευθείαν στο κυκλικό κτίριο. Στο ανατολικό πέρας του κυκλικού τοίχου, στην εσωτερική πλευρά του, δημιουργείται ρηχή κόγχη για να περιβάλλει το μαρμάρινο κυκλικό προστομαίο ενός καλοχτισμένου, προϋπάρχοντος μάλλον, πηγαδιού (εικ. 20), το οποίο από το βάθος των 3,50 μ. και κάτω είναι γεμάτο με μπάζα. Ελλείψει του κατάλληλου εξοπλισμού και για λόγους ασφαλείας των εργατών λεπτομερέστερη έρευνα δεν επιχειρήθηκε.

Βόρεια από το κυκλικό κτίριο και ανατολικά από το δωμάτιο με τις μυλόπετρες υπάρχει ακόμη ένας ακανόνιστος χώρος, στην ανατολική πλευρά του οποίου εγγράφεται τρίπλευρη κόγχη (εικ. 21-22). Στη μεσαία πλευρά της υπάρχει θύρα πλάτους 1,37 μ. με το μαρμάρινο κατώφλι (1,35 μ.) στη θέση του. Η θύρα ήταν δίφυλλη και άνοιγε προς τον αποθηκευτικό χώρο. Ποια ήταν η σχέση του στενόμακρου αυτού χώρου με το κυκλικό κτίριο με το οποίο συνδέεται; Αποτελούσε άραγε τον πρόδομο του; Τούτο θα φανεί κατά την επομένη ανασκαφική περίοδο. Ας σημειωθεί ότι η ανασκαφή δεν προχώρησε ανατολικότερα, καθώς βρισκόμαστε πλέον στα όρια του αγροτικού χωματόδρομου. Το ύψος των τοίχων της κόγχης, όπως και του ημικυκλικού κτιρίου, υπερβαίνει τα 1,90 μ. Η ανασκαφή προχώρησε 10 εκ. περίπου χαμηλότερα από το επίπεδο του δαπέδου και το δόντι που σχηματίζει η υποθεμελίωση. Στη μέση περίπου του δωματίου και κάτω από το επίπεδο του δαπέδου ήλθε στο φως τμήμα λεπτού τοίχου με κατεύθυνση Β-Ν που εφάπτεται στο βόρειο τοίχο του δωματίου, ο οποίος ανήκει σε δύο τουλάχιστον φάσεις (εικ. 23). Στη μέση του

Εικ. 21. Φίλιπποι, πανεπιστημιακή ανασκαφή, άποψη απο τα νότια του χώρου που είναι δυτικά από την τρίπλευρη κόγχη στα διάχωρα Q 16-18.

Εικ. 22. Φίλιπποι, πανεπιστημιακή ανασκαφή, άποψη της τρίπλευρης κόγχης στα διάχωρα S 16-18.

Εικ. 23. Φίλιπποι, πανεπιστημιακή ανασκαφή, άποψη από νότια του βόρειου τοίχου στο διάχωρο R 16.

τοίχου, στην αρχική τουλάχιστον φάση, δημιουργούνταν χτιστός πεσσός που χαμηλά έχει ενισχυθεί με μαρμάρινο κυβόλιθο. Υπήρχε άραγε σειρά ομοίων πεσσών προς Βορρά που δημιουργούσε κάποια στοά προς τον αίθριο χώρο;

Κατά την περίοδο του 2006 ολοκληρώθηκε και η ανασκαφή των διαχώρων Μ, Ν 14-15, στα όρια των οποίων συνεχίζεται ο μεταγενέστερος κτιστός και σχεδόν επιφανειακός αποχετευτικός αγωγός που διασχίζει όλη τη οικοδομική νησίδα και χύνεται στον κεντρικό αγωγό της Διαγώνιας οδού στα βόρεια. Ο πυθμένας του είναι στρωμένος με στρωτήρες κεραμίδες.

Κατά το 2006 έγινε συμπληρωματικός καθαρισμός της εξωτερικής πλευράς του νότιου τοίχου του δωματίου που βρίσκεται δυτικά από το τριγωνικό με την καμπύλη υποτεινούσα δωμάτιο καθώς και του τοίχου που κολλά νότια στον ανατολικό τοίχο του ίδιου δωματίου (Ο 20-21). Ο καθαρισμός έφτασε μέχρι το υποτιθέμενο δάπεδο, χωρίς ο χώρος να διαθέτει πλάκωση αντίστοιχη με αυτήν που είχε διαπιστωθεί στη δυτική πλευρά του χώρου (Ι, J 21) αλλά ούτε και αποτυπώματά της. Στη ΒΑ γωνία του δωματίου και περίπου στο μέσο του βόρειου και ανατολικού τοίχου είχε πακτωθεί παραλληλό-

Εικ. 24-25. Φίλιπποι, πανεπιστημιακή ανασκαφή, χάλκινο νόμισμα Κωνσταντίου, κοπής Θεσσαλονίκης, κύρια και πίσω όψη.

Εικ. 26-27. Φίλιπποι, πανεπιστημιακή ανασκαφή, φόλλις Ιουστίνου Β', κοπής Νικομήδειας.

Εικ. 28. Φίλιπποι, πανεπιστημιακή ανασκαφή, όστρακο πυθμένα αττικού εργαστηρίου Τ.

γραμμη μαρμάρινη τράπεζα, της οποίας τμήμα με το χείλος βρίσκεται είναι ακόμα στον τοίχο (εικ. 3). Δυστυχώς, η παρουσία του στύλου του δικτύου της ΔΕΗ κοντά στη γωνία που σχηματίζουν οι δύο τοίχοι μάς απαγορεύει προς το παρόν να προχωρήσουμε περισσότερο την έρευνα.

Κατά το 2007 η ανασκαφή συνεχίστηκε (εικ. 3) και στη ΝΔ πλευρά της οικοδομικής νησίδας του ιπποδρόμου-υαλουργείου, όπου σε παλιότερες περιόδους (2003-2005) είχαν ανασκαφεί δύο ισομεγέθη δωμάτια με θύρα στη νότια πλευρά και παράθυρο στον ενδιάμεσο τοίχο για εσωτερική επικοινωνία. Δυτικά από το δυτικότερο δωμάτιο είχε έλθει

Εικ. 29. Φίλιπποι, πανεπιστημιακή ανασκαφή, όστρακο πυθμένα λυχναριού αττικού εργαστηρίου του Στρατ[ο]λά[ου].

Εικ. 30. Φίλιπποι, πανεπιστημιακή ανασκαφή, χάλκινη γραφίδα.

στο φως ένα μαρμάρινο πλατύσκαλο στη βόρεια πλευρά και η αρχή κτιστής καμάρας που πιθανόν αποτελούσε την υποδομή κλίμακας για τον όροφο των δωματίων. Ακόμα δυτικότερα ανασκάφηκε τοίχος, πολύ καλής και επιμελημένης κατασκευής, μήκους δέκα μέτρων, ο οποίος, όπως φαίνεται, αποτελεί τον ανατολικό τοίχο ενός κτίσματος, στο οποίο δημιουργούνται, όπως φαίνεται προς το παρόν, τρία δωμάτια πλάτους 3 μ. και αγνώστου μήκους.

Ανάμεσα στα κινητά ευρήματα της ανασκαφής συμπεριλαμβάνονται νομίσματα προκωνσταντίνεια, κωνσταντίνεια (εικ. 24-27) και άλλων αυτοκρατόρων μέχρι τον 7ο αι. μ.Χ., όστρακα από λυ-

χνάρια αττικών εργαστηρίων – ΣΤΡΑΤΟΛΑΟΥ και Γ (εικ. 28-29) του 4ου αι., εφυαλωμένη κεραμική του 4ου-5ου μ.Χ. αι., χάλκινη γραφίδα (εικ. 30) και άλλα.

Συγχρόνως με την ανασκαφή έγιναν σε μικρή έκταση συντηρήσεις και αρμολογήματα των τοίχων που είχαν έρθει στο φως κατά την περσινή περίοδο. Επίσης, έγινε καθαρισμός των μωσαϊκών δαπέδων, καθαρισμός των μεταλλικών ευρημάτων, στερέωση σε τελλάρα και καθαρισμός των μεγάλων τμημάτων των τοιχογραφιών που είχαν βρεθεί κατά την περσινή περίοδο στα διάχωρα J, K 15, καθώς και πλύσιμο και συγκόλληση αλλά και ταξινόμηση των οστράκων.

Η Αρχαιολογία στην εκπαίδευση: ένα εκπαιδευτικό πρόγραμμα στη Βεργίνα δέκα χρόνια μετά

Αθανασία Κυριάκου – Νίκη Νικονάνου

«Εφτά και μισή το πρωί ήμουν στο πόδι έτοιμος. Οχτώ η ώρα φύγαμε με το λεωφορείο για τη Βεργίνα. Όταν φτάσαμε, δεν φανταζόμουν ότι θα περνούσαμε τόσο ωραία. Μας περίμεναν τέσσερις ξενανοί στο Ιερό της Εύκλειας. Μας είπαν και μας έδειξαν...»¹.

Εισαγωγικά

Η Βεργίνα αποτελεί εδώ και δεκαετίες μία από τις πανεπιστημιακές ανασκαφές του Α.Π.Θ. όπου εκπαιδεύονται οι φοιτητές Αρχαιολογίας. Το όνομα του Μανόλη Ανδρόνικου, η γοητεία του τόπου και του ευρήματος και σε πολύ μεγάλο βαθμό η συμπεριφορά των σημερινών καθηγητών που συνεχίζουν το έργο του δασκάλου τους εμπνέουν τους φοιτητές και συνιστούν τους λόγους, για τους οποίους δημιουργούνται κατά διαστήματα ομάδες ανθρώπων που δουλεύουν εθελοντικά ή με μικρή αμοιβή για την ανασκαφή είτε τους καλοκαιρινούς μήνες είτε καθόλη τη διάρκεια του έτους².

Ιδιαίτερο προϊόν της συνεργασίας της αρχαιολογικής ομάδας του Ιερού της Εύκλειας³ κατά τη δεκαετία του 1990 αποτέλεσε ένα εκπαιδευτικό

πρόγραμμα ενταγμένο στις δράσεις του Οργανισμού «Θεσσαλονίκη Πολιτιστική Πρωτεύουσα 1997». Οργανώθηκε και διεξήχθη αρχικά, με έξοδα του συγκεκριμένου φορέα, κατά τα έτη 1997 και 1998. Την επιστημονική εποπτεία του προγράμματος είχε η καθηγήτρια Χρυσούλα Σαατσόγλου-Παλιαδέλη και στην Ομάδα Εκπαιδευτικού Σχεδιασμού συμμετείχαν η Νίκη Νικονάνου ως μουσειοπαιδαγωγός, οι Αθανασία Κυριάκου και Χρύσα Σγουροπούλου ως αρχαιολόγοι και οι Περιστέρα Μυλωνά, Βασιλική Νίκα, Αικατερίνη Σκεφαλέ και Γεώργιος Σλαυκίδης ως παιδαγωγοί. Ο σχεδιασμός και η υλοποίηση του εκπαιδευτικού προγράμματος υπήρξε για όλους τους συμμετέχοντες μια συναρπαστική εμπειρία για τις δυνατότητες διεπιστημονικής συνεργασίας και εποικοδομητικής ανταλλαγής απόψεων, αλλά και υπέρβασης των δεδομένων τρόπων σκέψης. Στο πρώτο στάδιο του σχεδιασμού καλούμασταν να μεταφέρουμε την αρχαιολογική πληροφορία με τρόπο απλό και κατανοητό σε ένα πολύ απαιτητικό κοινό ηλικίας 9-11 ετών. Ευτυχώς, η μουσειοπαιδαγωγική προσέγγιση έθεσε τα όρια στον αρχαιολογικό ενθουσιασμό ως

1. Απόσπασμα, όπως και τα υπόλοιπα που παρατίθενται στο κείμενο, από εκθέσεις μαθητών της Δ' Δημοτικού από τη Βέροια, που παρακολούθησαν το εκπαιδευτικό πρόγραμμα. Η επεξεργασία και αξιολόγησή τους θα μπορούσε να αποτελέσει αντικείμενο μιας αυτόνομης εργασίας στο μέλλον.
2. Το βιβλίο του Μανόλη Ανδρόνικου, *Το χρονικό της Βεργίνας*, Αθήνα 1997, γραμμένο στα 1983, σκιαγραφεί την ατμόσφαιρα της ανασκαφής από την περίοδο που ήταν ακόμη φοιτητής μέχρι και τα χρόνια της μεγάλης ανακάλυψης. Μέσα από το κείμενο αναδύεται η προσωπικότητά του, ενώ αποκαλυπτικό για την επιστημονική του σκέψη συνδυασμένη με μια προσπάθεια απόδοσης του αρχαιολογικού και ιστορικού προβληματισμού στο ευρύ κοινό είναι το κλασικό πια βιβλίο του Βεργίνα. *Οι βασιλικοί τάφοι και οι άλλες αρχαιότητες*, Αθήνα 1984.
3. Το Ιερό της Εύκλειας είναι ο αρχαιολογικός χώρος στα βόρεια του ανακτόρου και του θεάτρου, στη δυτική μεριά της αρχαίας πόλης, που ανασκάπτεται από το 1982 από την καθ. του Α.Π.Θ. Χρυσούλα Σαατσόγλου-Παλιαδέλη. Το μεγάλο βωμό είχε εντοπίσει ήδη από τη δεκαετία του 1960 ο Μ. Ανδρόνικος. Τα πλούσια οικοδομικά κατάλοιπα σε συνδυασμό με τις αναθηματικές επιγραφές που κατονομάζουν τη θεά Εύκλεια υποστηρίζουν το χαρακτηρισμό της υπό έρευνα περιοχής ως τμήμα της αγοράς των Αιγών. Βλ. τις ανακοινώσεις της Χρ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη για τα αποτελέσματα της ανασκαφικής έρευνας στα ΠΑΕ, στην Εγνατία και στο ΑΕΜΘ (στον επετειακό τόμο του 1996, για τα δέκα χρόνια διεξαγωγής του συμποσίου, περιλαμβάνεται μια συγκεντρωτική έκθεση των μέχρι τότε αποτελεσμάτων, όπως και στον υπό έκδοση τόμο της εικοσαετίας), ενώ για την ανάλυση των επιγραφών βλ. της ίδιας «Ευρυδία Σίρρα Ευκλεία» στο *Αμητός. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μανόλη Ανδρόνικο*, Θεσσαλονίκη 1987, 733 κ.ε., καθώς και «Royal Appearances at Vergina-Aegae: Old and New Epigraphic and Literary Evidence», *AA* 2000, 383 κ.ε.

προς τον όγκο της πληροφορίας και τη διάρκεια του προγράμματος. Το δεύτερο στάδιο, η ίδια η διεξαγωγή του προγράμματος, αποδείχτηκε υπέρτοχα δύσκολη, καθώς έπρεπε να προσαρμοστούμε στα δεδομένα των μαθητών με την περιορισμένη υπομονή και την πιθανότερη ανταπόκριση μόνο σε συνεχή ερεθίσματα. Η πρόκληση μεγάλη, η εμπειρία μοναδική. Και η παρέα εξαιρετικά καλή, με αγάπη για την αρχαιολογία, για το συγκεκριμένο αρχαιολογικό χώρο, κέφι για παιχνίδι με τα παιδιά και ένα άριστο πνεύμα συνεργασίας και φιλίας. Αναφέρουμε αγαπημένους φίλους, τον Νίκο Δόκαλη, την Ελένη Μητσοπούλου, τον Βασίλη Ευαγγελίδη, την Κική Καλλιγά. Η Χρύσα Σγουροπούλου, πάντα οργανωτική, είχε αναλάβει την πλήρη γραμματειακή υποστήριξη, ενώ συμμετείχε ενεργά και στην υλοποίηση. Εξάλλου, οι αρχαιολόγοι και η μουσειοπαιδαγωγός, πάντα υπό την επίβλεψη της Χρυσούλας Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, επεξεργαστήκαμε τα κείμενα για το συνοδευτικό έντυπο του προγράμματος, που σχεδίασε ο Κώστας Αρώνης.

Το παρόν άρθρο προέκυψε από την έντονη ανάγκη να κοινοποιηθεί αυτή η ομαδική δουλειά⁴, που πραγματοποιήθηκε σε ένα εξαιρετικό κλίμα συνεργασίας και έχει πια μια ιδιαίτερη συναισθηματική φόρτιση, καθώς το έχουμε συνδέσει με την καλή μας φίλη Χρύσα Σγουροπούλου, που έφυγε τόσο απρόσμενα από κοντά μας τον Ιούνιο του 2007. Η συνεργασία με την Χρύσα υπήρξε αναμφίβολα από τις ευτυχέστερες, αποτελεσματικότερες και πιο κεφάτες. Η Χρύσα πήρε μέρος στην ανασκαφή της Βεργίνας από το 1993 μέχρι το 2000. Παράλληλα, συμμετείχε σε ερευνητικά προγράμματα του Α.Π.Θ. (για την ελληνιστική κεραμική και για τη θρησκεία στη Μακεδονία), ενώ από το 1996 μέχρι το 1999 φοίτησε στη Σχολή Ξεναγών του Ε.Ο.Τ. — όλοι οι συμφοιτητές τη θυμούνται με τρυφερότητα και αγάπη. Το 1998 ολοκλήρωσε τις μεταπτυχιακές της σπουδές στο Α.Π.Θ.⁵ και το 1999 έφυγε στη

Λωζάννη με υποτροφία για την εκπόνηση διδακτορικής διατριβής. Επέστρεψε το 2001 και στα επόμενα χρόνια δούλεψε στην Ολυμπία ως βασική συνεργάτιδα για την επανέκθεση του Μουσείου εν όψει των Ολυμπιακών Αγώνων του 2004 και αργότερα στην Καλαμάτα, ενταγμένη στο δυναμικό της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας. Παρά το γεγονός ότι βρισκόταν πια μακριά από τη Θεσσαλονίκη, διατήρησε στενή επαφή με τους ανθρώπους της ανασκαφής και είχε αναλάβει και υλικό προς δημοσίευση από το Ιερό της Εύκλειας, ύστερα από προτροπή της υπεύθυνης του χώρου. Ποτέ δεν έπαψε να αποτελεί αναπόσπαστο μέλος της ομάδας του Ιερού της Εύκλειας τόσο σε επιστημονικό όσο και σε φιλικό επίπεδο.

Είναι πραγματικά πολύ συγκινητικό να κρατούμε στα χέρια μας το αρχείο του εκπαιδευτικού προγράμματος τακτοποιημένο από την Χρύσα με τις δικές της σημειώσεις πάνω, με το χαρακτηριστικό γραφικό της χαρακτήρα, που στολίζει και τα καρτελάκια σε τόσα ευρήματα του Ιερού της Εύκλειας. Θα θυμόμαστε, άλλωστε, πάντα το γλυκό της ψεύδισμα που έκανε τα παιδάκια να ρωτούν αν είναι Γαλλίδα, ενώ ο Βασίλης, γνωστό πειραχτήρι, όταν εμψύχωναν μαζί μια ομάδα, την «έβαζε» να λείι την ιστορία με τον Περδίκκα, που η προφορά του την δυσκόλευε ιδιαίτερα, αλλά εκείνη πάντα γελούσε, όταν παραπονιόταν σε μας τους υπόλοιπους. Αυτό το γέλιο, η καταπληκτική αίσθηση του χιούμορ, ακόμη και στην αντιμετώπιση δύσκολων καταστάσεων, η οξυδέρκεια του νου και η σπιρτάδα στο βλέμμα θα μείνουν για πάντα χαραγμένα στη μνήμη μας.

I. Πλαίσιο ανάπτυξης και στόχοι του εκπαιδευτικού προγράμματος

1. Πλαίσιο ανάπτυξης

Για τη Θεσσαλονίκη, αλλά και γενικότερα για τη Βόρεια Ελλάδα, ο εορτασμός της πόλης ως Πο-

4. Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα ανακοινώθηκε τον Απρίλιο του 2000 (Α. Κυριάκου – Ν. Νικονάνου – Χ. Σγουροπούλου, *Εκπαιδευτικό Πρόγραμμα στη Βεργίνα*) στο πλαίσιο ημερίδας για εκπαιδευτικά προγράμματα που διοργανώθηκε από τα *Νέα της Τέχνης* στην Αθήνα, τα πρακτικά, ωστόσο, παραμένουν αδημοσίευτα. Περιγράφεται, επίσης, σύντομα από τη Ν. Νικονάνου στη διδακτορική της διατριβή στην Παιδαγωγική Σχολή του Α.Π.Θ.: Ν. Νικονάνου, *Αρχαιολογικά Μουσεία και Σχολείο. Εκπαιδευτικά προγράμματα μουσειακής αγωγής για την πρωτοβάθμια εκπαίδευση στην Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη 2002, 149-152.

5. Μια συνόψιση της μεταπτυχιακής της εργασίας δημοσίευσε το 2004: «Η εικονογραφία των γυναικείων κεφαλών στα αγγεία Κερτς», *ΑΔ 55* (2000) *Μελέτες*, 213 κ.ε., ενώ αποτέλεσε και την αφετηρία για το άρθρο της «Ο κόσμος της Ανατολής στην ελληνική εικονογραφία της ύστερης κλασικής εποχής», *Εγνατία 8* (2000) 203 κ.ε.

λιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης το 1997 προσέφερε ποικίλες δυνατότητες ανάπτυξης εναλλακτικών και πρωτοποριακών για την εποχή πολιτιστικών δράσεων. Ιδιαίτερα, σε ό,τι αφορά την εκπαίδευση των παιδιών και νέων σε θέματα πολιτισμού αναπτύχθηκαν δράσεις, οι οποίες αποτέλεσαν ένα νέο ξεκίνημα για την εκπαιδευτική αξιοποίηση της πολιτιστικής κληρονομιάς. Αν και οι μουσειοπαιδαγωγικές εφαρμογές είχαν αρχίσει στην Ελλάδα ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1970 και επεκτάθηκαν κυρίως μετά το 1985, ο αποκλειστικός σε μεγάλο βαθμό περιορισμός τους στην πρωτεύουσα ήταν σε εκείνη τη χρονική περίοδο δεδομένος⁶, παρόλες τις προσπάθειες αποκέντρωσης που είχαν πραγματοποιηθεί από το Υπουργείο Πολιτισμού⁷. Ο εκπαιδευτικός κόσμος της πόλης, εκπαιδευτικοί και μαθητές, δεν είχαν μέχρι τότε παρά ελάχιστες δυνατότητες για εναλλακτικές εκπαιδευτικές εμπειρίες σε χώρους πολιτισμού. Ειδικότερα, σε ό,τι αφορά τους αρχαιολογικούς χώρους η εμπειρία ήταν σχεδόν ανύπαρκτη. Ωστόσο, η συγκυρία ήταν γόνιμη και αυτό φάνηκε από τη θετική ανταπόκριση που είχε το όλο εγχείρημα τόσο από τους εκπαιδευτικούς που συμμετείχαν με τις σχολικές τους ομάδες στην υλοποίηση των εκπαιδευτικών προγραμμάτων, όσο και από τους αρχαιολόγους που πρόθυμα προχώρησαν σε διαφορετικές αναγνώσεις των επιστημονικών δεδομένων με στόχο την ευαισθητοποίηση, την προσέγγιση και την ενεργή συμμετοχή του κοινού.

Σε ό,τι αφορά την εκπαίδευση σε αρχαιολογικούς χώρους ο Οργανισμός Πολιτιστικής Πρωτεύουσας ανέπτυξε δύο προγράμματα, τους «*Αρχαιολογικούς Περίπατους*» που αφορούσαν αρχαιολογικούς χώρους μέσα στη Θεσσαλονίκη και το πρόγραμμα «*Αριστόβουλος: η Αρχαιολογία στην εκπαί-*

δευση» που στόχευε στην υλοποίηση εκπαιδευτικών προγραμμάτων σε αρχαιολογικές θέσεις του βορειοελλαδικού χώρου⁸.

2. Στόχοι

Σύμφωνα με το γενικό πλαίσιο⁹ του Αριστόβουλου τέθηκαν οι εξής στόχοι:

1. Η απομυθοποίηση της αρχαιολογικής επιστήμης μέσα από την προσπάθεια να εξηγηθούν οι μέθοδοι και οι λογικές της (ενημέρωση για όλα τα στάδια της αρχαιολογικής έρευνας) με τρόπο που να την αποσυσχετίζουν από το κυνήγι του θησαυρού και το μοντέλο του Ιντιάνα Τζούνς και να την αποκαθιστούν ως αποτέλεσμα της γνώσης, της παρατήρησης και της συλλογιστικής προσέγγισης.
2. Η κατανόηση του αρχαιολογικού ευρήματος ως στοιχείου ιστορικής μαρτυρίας και η προσπάθεια να καταδειχτεί η σχέση και η αλληλεξάρτηση των αρχαιογνωστικών επιστημών.
3. Ο σεβασμός του αρχαιολογικού ευρήματος ως μέρους του κοινού πολιτισμικού παρελθόντος και επομένως η εν δυνάμει προσπάθεια για την πάταξη της αρχαιοκαπηλείας.
4. Το ζωντάνεμα του αρχαιολογικού χώρου μέσα από τη δράση μέσα σε αυτόν και όχι μέσα από την περιήγηση.

Η επιλογή της Βεργίνας ως πρώτου χώρου όπου το παραπάνω σκεπτικό θα εφαρμοζόταν με μορφή συγκεκριμένων εκπαιδευτικών δράσεων θεωρήθηκε από πολλές απόψεις ενδεικνύομενη, επειδή:

1. Η εντυπωσιακή ανασκαφή της Μεγάλης Τούμπας παραποιήθηκε μέχρι ενός βαθμού στη συνείδηση του κόσμου, κυρίως από την παρέμβαση των μέσων μαζικής ενημέρωσης, ενώ και ο

6. Συγκεντρωτική καταγραφή των εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων που έχουν υλοποιηθεί σε μουσεία και πολιτιστικούς φορείς κάτω από την αιγίδα του ΥΠ.ΠΟ. υπάρχει στον κατάλογο της επετειακής έκθεσης «Παιχνίδια Πολιτισμού» που παρουσιάστηκε στην Αθήνα και Θεσσαλονίκη το 2002/2003. *Παιχνίδια Πολιτισμού. Εκπαιδευτικές δράσεις του Υπουργείου Πολιτισμού*, Αθήνα 2002.

7. Πρόκειται κυρίως για τις αρχαιολογικές εκπαιδευτικές εκθέσεις που οργανώθηκαν από το Τμήμα Εκπαιδευτικών προγραμμάτων και Επικοινωνίας του ΥΠ.ΠΟ. και παρουσιάστηκαν σε διαφορετικές πόλεις της Ελλάδας, μεταξύ των οποίων και η Θεσσαλονίκη. Βλ. σχετικά Στ. Χρυσουλάκη – Ε. Πίνη, «Το κόκκινο νήμα: αρχαιολογικές εκπαιδευτικές εκθέσεις», στον τόμο: Ν. Νικονάνου – Κ. Κασβίκης (επιμ.) *Εκπαιδευτικά ταξίδια στο χρόνο. Εμπειρίες και ερμηνείες του παρελθόντος*, Αθήνα 2008 (208-237).

8. Η κεντρική ιδέα του προγράμματος «Αριστόβουλος: η αρχαιολογία στην εκπαίδευση» οφείλεται στον καλλιτεχνικό διευθυντή του Οργανισμού Πολιτιστικής Πρωτεύουσας της Ευρώπης, Θεσσαλονίκη '97, Πάνο Θεοδωρίδη.

9. Το γενικό αυτό πλαίσιο, στο οποίο επρόκειτο να κινηθεί το πρόγραμμα το καθόρισε η καθ. Χρυσ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, η οποία και ανέλαβε την επίβλεψη του πιλοτικού προγράμματος που αφορούσε στον αρχαιολογικό χώρο της Βεργίνας και ήταν το μόνο που υλοποιήθηκε τελικά.

- Μανόλης Ανδρόνικος μυθοποιήθηκε παρά τη θέλησή του και έφτασε να αποτελεί σημείο αναφοράς για τη συλλογική συνείδηση ως προς την αρχαιολογική έρευνα, ιδιαίτερα στη Βόρεια Ελλάδα (στο επίπεδο της απομυθοποίησης).
2. Τα μνημεία του αρχαιολογικού χώρου της Βεργίνας συνδέονται κατ' εξοχήν με την ιστορία του μακεδονικού βασιλείου (στο επίπεδο της ιστορικότητας).
 3. Υπήρχε μια τάση αρκετά από τα ευρήματα, ξεκομμένα από το σύνολο, στο οποίο εντάσσονταν, να αντιμετωπίζονται ως αυτόνομα καλλιτεχνικά δημιουργήματα (στο επίπεδο της συνδυαστικής προσέγγισης των αντικειμένων).
 5. Ο συνδυασμός ανασκαφής σε εξέλιξη, επισκέψιμων αρχαιολογικών χώρων και μουσειακού χώρου, σε άμεση θεματική και χωρική σύνδεση μεταξύ τους, μπορούσε να αξιοποιηθεί εκπαιδευτικά για την βιωματική προσέγγιση του αρχαιολογικού έργου.

II. Μουσειοπαιδαγωγικό σκεπτικό

1. Από το σκάμμα στο μουσείο

Αφετηρία για τη μουσειοπαιδαγωγική προσέγγιση του αρχαιολογικού χώρου της Βεργίνας αποτέλεσε η αναγνώριση ότι πρόκειται για έναν πολύ σημαντικό αρχαιολογικό χώρο, που όλοι οι μαθητές γνωρίζουν είτε μέσα από τη συμμετοχή τους στις διαδικασίες τυπικής εκπαίδευσης είτε από εμπειρίες τους στο πλαίσιο της άτυπης εκπαίδευσης. Σε ό,τι αφορά τις δυνατότητες που παρέχονταν μέχρι τότε για επαφή των παιδιών και νέων με το συγκεκριμένο αρχαιολογικό χώρο, αυτές περιορίζονταν σε επισκέψεις-εκδρομές που στην καλύτερη περίπτωση συνοδεύονταν από μια παραδοσιακή ξενάγηση στο Ανάκτορο και επίσκεψη στους τάφους. Οι δυνατότητες δηλαδή μιας ουσιαστικής εκπαιδευτικής εμπειρίας ήταν εξαιρετικά περιορισμένες.

Με βάση το γενικό σκεπτικό του προγράμματος *Αριστόβουλος: η Αρχαιολογία στην Εκπαίδευση* επιλέχθηκε ως κεντρικός θεματικός άξονας του συγκεκριμένου εκπαιδευτικού προγράμματος η διαδικασία που οδηγεί ένα αρχαιολογικό εύρημα από το σκάμμα της ανασκαφής στο μουσείο. Ο αρχαιολο-

γικός χώρος της Βεργίνας προσέφερε από κάθε άποψη πλούσιο υλικό και δυνατότητες ουσιαστικής επεξεργασίας του συγκεκριμένου θεματικού πλαισίου μέσα από την ύπαρξη μιας ανασκαφής σε εξέλιξη (Ιερό της Εύκλειας), έναν επισκέψιμο και οργανωμένο αρχαιολογικό χώρο (Ανάκτορο και Θέατρο), και ένα μουσειακό χώρο (Βασιλικό Τάφοι).

Η επιλογή συνδυασμού αυτών των διαφορετικών χώρων και της ένταξής τους θεματικά και μεθοδολογικά σε ένα εκπαιδευτικό πρόγραμμα αναδείκνυε μια άλλη όψη της Βεργίνας για μαθητές και εκπαιδευτικούς, αλλά παράλληλα αποτέλεσε και μια δύσκολη πρόκληση που έχριζε εύστοχου και παιδαγωγικά αιτιολογημένου σχεδιασμού. Οι μετακινήσεις των μαθητών μέσα στον ευρύτερο αρχαιολογικό χώρο της Βεργίνας, η χρονική διάρκεια των εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων, αλλά πάνω από όλα η διαμόρφωση ενός εκπαιδευτικού πλαισίου που θα μπορούσε να ενδυναμώσει τους μαθητές για ενεργή συμμετοχή και να τους χαρίσει μια συνολική θετική εμπειρία αποτέλεσαν βασικά ζητήματα μουσειοπαιδαγωγικού προβληματισμού. Κεντρικός άξονας ήταν η εξοικείωση με τον αρχαιολογικό χώρο της Βεργίνας μέσα από μια διαδικασία που απείχε από τη συνηθισμένη ξενάγηση ή ακόμη και την απλή βόλτα «στα αρχαία».

2. Ομάδες κοινού και μέθοδοι

Σε ό,τι αφορά τις ομάδες κοινού το εκπαιδευτικό πρόγραμμα απευθύνθηκε σε σχολεία της Θεσσαλονίκης, αλλά ιδιαίτερη βαρύτητα δόθηκε στη συμμετοχή μαθητών από σχολεία του Νομού Ημαθίας, και ειδικότερα της τοπικής κοινότητας, για τα οποία σε πολλές περιπτώσεις, παρά την εγγύτητα, ο χώρος παρέμενε ουσιαστικά άγνωστος. Οι ηλικιακές ομάδες ήταν μαθητές της Δ', Ε' και ΣΤ' Δημοτικού και Α' Γυμνασίου, οι οποίοι διδάσκονταν ή είχαν διδαχθεί αρχαία ιστορία σύμφωνα με το σχολικό αναλυτικό πρόγραμμα, οπότε και θεωρήθηκε ότι είχαν μια σχετική εξοικείωση με τις ιστορικές περιόδους που σχετίζεται ο αρχαιολογικός χώρος. Ωστόσο, αν και το γενικό ιστορικό πλαίσιο, απαραίτητο για την προσέγγιση των αρχαιολογικών χώρων, μπορούσε να θεωρηθεί γνωστό, ο κεντρικός θεματικός άξονας, δηλαδή η πορεία του αρχαιολογικού ευρήματος από το σκάμμα στο μουσείο,

ήταν τόσο για τους μαθητές όσο και για τους εκπαιδευτικούς σε μεγάλο βαθμό άγνωστο¹⁰.

Επιπλέον, οι ηλικιακές ιδιαιτερότητες καθόρισαν τις μεθοδολογικές επιλογές σε συνάρτηση με τη χρονική διάρκεια του εκπαιδευτικού προγράμματος. Συγκεκριμένα, ήταν δεδομένο ότι οι επισκέψεις στο αρχαιολογικό χώρο της Βεργίνας έτσι και αλλιώς πραγματοποιούνται στο πλαίσιο ημερήσιας εκδρομής, γεγονός που έδωσε τη δυνατότητα για την ανάπτυξη ενός εκπαιδευτικού προγράμματος που θα εκτεινόταν χρονικά σε 3 με 3,5 ώρες. Με αυτόν τον τρόπο μπορούσε να πραγματοποιηθεί η επίσκεψη διαφορετικών σημείων του αρχαιολογικού χώρου που κρίθηκαν κατάλληλα για την επίτευξη της γενικής στοχοθεσίας του προγράμματος. Παράλληλα, όμως, έθετε και την ομάδα σχεδιασμού μπροστά στην απαίτηση να διατηρηθεί αμείωτο το ενδιαφέρον των μαθητών και η ενεργή συμμετοχή τους καθόλη τη διάρκεια του εκπαιδευτικού προγράμματος. Με βάση τα παραπάνω αναπτύχθηκαν διαφορετικά είδη εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων και εφαρμόστηκε μια ποικιλία μεθόδων και μορφών επικοινωνίας, κατάλληλων για τις επιλεγμένες ομάδες κοινού και εναλλασσόμενων ανάλογα με τις ιδιαιτερότητες του κάθε επιμέρους χώρου και θεματικής. Συγκεκριμένα, οι μέθοδοι που εφαρμόστηκαν στις εκπαιδευτικές δραστηριότητες της περιήγησης-συζήτησης, εξερεύνησης και θεατρικού παιχνιδιού ήταν η αφήγηση, η μαιευτική, η ερωτηματική, η δεικτική, η αποκαλυπτική και η μέθοδος της δραματοποίησης. Ως μορφές επικοινωνίας επιλέχθηκαν η ατομική και η ομαδική εργασία, ενώ σε όλα τα στάδια του εκπαιδευτικού προγράμματος βαρύτητα δινόταν στην αλληλεπίδραση των μαθητών μεταξύ τους και με τους εμψυχωτές, ώστε να υπάρχει τόνωση της κοινωνικής διάστασης της συνολικής εμπειρίας¹¹. Η άσκηση των ατομικών δεξιοτήτων, της παρατηρητικότητας, της μνήμης και της φαντασίας, η προώθηση της αυτενέργειας, η ανάπτυξη πνεύματος συνεργασίας και η έκφραση

προσωπικών απόψεων και κρίσεων αποτέλεσαν τους κύριους παιδαγωγικούς στόχους σε άμεση συνάρτηση με τις επιλογές δραστηριοτήτων, μεθόδων και μορφών επικοινωνίας.

Η προώθηση της αλληλεπίδρασης και της ενεργής συμμετοχής των μαθητών υποστηρίχθηκε και από την επιλογή για υποστήριξη της κάθε σχολικής τάξης από δύο εμψυχωτές, έναν αρχαιολόγο και έναν παιδαγωγό. Με τον τρόπο αυτό:

- α) Δεν μεταφερόταν το σχολικό κλίμα του μαθήματος, καθώς τα παιδιά δεν επικοινωνούσαν μόνο με ένα άτομο, με αποτέλεσμα να διαμορφώνεται πιο φιλική ατμόσφαιρα σχετικά γρήγορα, που είναι ζωτικής σημασίας για τη βραχύβια επαφή μαθητών και εμψυχωτών.
- β) Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα γινόταν πιο ελκυστικό και μπορούσε να πάρει τη μορφή παιχνιδιού χάρη στην εναλλαγή προσώπων και τρόπων επικοινωνίας. Επιπλέον, όμως, αυτή η επιλογή ήταν απαραίτητη για την καλύτερη υποστήριξη των εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων, όπως η εξερεύνηση και το θεατρικό παιχνίδι, αλλά και για τον έλεγχο της κίνησης των μαθητών τόσο στον υπαίθριο αρχαιολογικό χώρο, όσο και στο εσωτερικό του μουσείου.

Οι εκπαιδευτικές δραστηριότητες που υλοποιούνται σε υπαίθριους αρχαιολογικούς χώρους, τόσο όταν αυτοί είναι οργανωμένοι και επισκέψιμοι, αλλά πολύ περισσότερο στις περιπτώσεις που δεν υπάρχει συγκεκριμένη μουσειολογική μελέτη, στερούνται σε μεγάλο βαθμό, αν όχι ολοκληρωτικά, την ύπαρξη ερμηνευτικών μέσων. Παράλληλα, ακόμη και σε μουσειακούς χώρους που περιλαμβάνουν ένα ή περισσότερα ερμηνευτικά συστήματα (ενημερωτικά κείμενα, λεζάντες, φωτογραφίες, σχέδια κ.λπ.) η μουσειοπαιδαγωγική αξιοποίησή τους συχνά περιλαμβάνει και τη δημιουργία συμπληρωματικού ερμηνευτικού υλικού με βάση τις ιδιαιτερότητες της ομάδας κοινού και τις θεματικές προ-

10. Σχετικά με τη συζήτηση που αφορά την εξοικείωση των μαθητών με την αρχαιολογική έρευνα και την εκπαιδευτική αξιοποίηση ανασκαφικών χώρων βλ. K. Kasvikis – N. Nikonanou – K. Kotsakis, «Developing educational programmes for prehistoric sites: the Greek case study (Paliambela, Kolindros)», στον τόμο: I. Hodder, (επιμ.) *Archaeological management and education in prehistoric sites*, Καίμπριτζ 2007, 105-116 και βιβλιογραφία που αναφέρεται στο ίδιο άρθρο.

11. Βλ. σχετικά J. Falk – L. Dierking, *The museum experience*, Ουάσινγκτον 1992. J. Falk – L. Dierking, *Learning from Museums. Visitor Experiences and the Making of Meaning*, Λονδίνο 2000. Για τις εκπαιδευτικές δραστηριότητες σε σχέση με τις μεθόδους και μορφές επικοινωνίας βλ. N. Νικονάνου, «Εκθεμα και Επισκέπτης: μορφές επικοινωνίας σε εκθεσιακούς χώρους», Δ. Παπαγεωργίου – N. Μπουμπάρης – Ε. Μυριβήλη (επιμ.), *Πολιτιστική αναπαράσταση*, Αθήνα 2006, 165-185.

διαγραφές. Στην παρούσα περίπτωση το πρόβλημα αυτό αντιμετωπίστηκε με τη δημιουργία πλούσιου εποπτικού υλικού για κάθε επιμέρους χώρο και θεματική ενότητα (σχέδια, χάρτες, φωτογραφίες, κατόψεις και σκίτσα), εκπαιδευτικό υλικό για χρήση κατά τη διάρκεια του προγράμματος (φύλλα εργασίας και καρτέλες ρόλων) και ένα συνοδευτικό εκπαιδευτικό έντυπο για τους μαθητές. Το συνοδευτικό έντυπο για τους μαθητές λειτουργούσε ως αναμνηστικό της όλης εμπειρίας τους αλλά μπορούσε να αξιοποιηθεί εκπαιδευτικά και για την μετά-επεξεργασία του εκπαιδευτικού προγράμματος στη σχολική τάξη.

III. Σενάριο του εκπαιδευτικού προγράμματος

Στάδιο Α: Ιερό Εύκλειας

Η υποδοχή των παιδιών γινόταν στην πανεπιστημιακή ανασκαφή του Ιερού της Εύκλειας, όπου οι μαθητές κάθονταν σε ξύλινους πάγκους σε διάταξη Π κάτω από σκιάδια και μπροστά τους ήταν στημένα δύο καβαλέτα, όπου εναλλάσσονταν τα εποπτικά μέσα (εικ. 1).

«Στο Ιερό της Εύκλειας μας περίμεναν τέσσερις ξεναγοί. Δίπλα απ' το ναό είχαν τοποθετήσει ξύλα στο χρώμα και από πάνω είχαν βάλει μία τέντα. Από κάτω είχε καθίσματα. Μπροστά είχαν βάλει πίνακες με διάφορες εικόνες από τη Βεργίνα...».

Στην πρώτη ενότητα δίνονταν με την εφαρμογή της ερωτηματικής, δεικτικής και μαιευτικής μεθόδου και την ενεργητική προσέγγιση του πλούσιου εποπτικού υλικού¹² ιστορικά στοιχεία γενικά για τη Μακεδονία και πληροφορίες για την ίδρυση και τη χωροταξική οργάνωση της πόλης των Αιγών¹³.

«Πρώτα γνωριστήκαμε και μας είπαν που βρισκόμαστε, μας έδειξαν την ακρόπολη και μας έκαναν

διάφορες ερωτήσεις για το πως είχε γίνει η Βεργίνα. Μας έκαναν και άλλες ερωτήσεις σχετικά με τη Βεργίνα...».

«Το θέατρο, το ανάκτορο κι όλη η Βεργίνα ήταν χτισμένη στους πρόποδες των Πιερίων...».

Ακολουθούσε η δεύτερη ενότητα, στην οποία και πάλι με την εφαρμογή της μαιευτικής μεθόδου οι μαθητές ενημερώνονταν για τη διαδικασία της ανασκαφής (στελέχωση της ανασκαφικής ομάδας, λόγοι επιλογής του χώρου προς ανασκαφή, βασική ορολογία ανασκαφής, συνεργασία διαφόρων επιστημόνων). Η παρουσίαση σχεδίων με κάρναβο, στρωματογραφική τομή και στρώμα καταστροφής συνδυάζονταν με την επί τόπου παρατήρηση ενός καννάβου και ενός τμήματος στρώματος καταστροφής.

«Μας μίλησαν για το πώς δημιουργήθηκε το στρώμα καταστροφής. Είδαμε και κάτι σπασμένες κολώνες που ήταν οι κίονες...».

Στην τρίτη ενότητα τα παιδιά οδηγούνταν στον κεντρικό τομέα του Ιερού με το ναό, το βωμό και τις στοές, όπου δίνονταν πληροφορίες αφ' ενός για τη λειτουργία και τα ευρήματα των συγκεκριμένων χώρων και αφ' ετέρου για τα λατρευτικά έθιμα των αρχαίων, ενώ κατόψεις και αναπαραστάσεις του κεντρικού τομέα του Ιερού, φωτογραφίες ορισμένων ευρημάτων (βάση με επιγραφή ΕΥΡΥΔΙΚΑ ΣΙΡΡΑ ΕΥΚΛΕΙΑ, άγαλμα Εύκλειας) υποστήριζαν την όλη διαδικασία.

«Υστερα μας ξενάγησαν στον χώρο του Ιερού της Εύκλειας, μας έδειξαν τα αρχαία αγάλματα σε φωτογραφία...».

Στάδιο Β: Ανάκτορο

Στη συνέχεια οι σχολικές ομάδες περπατούσαν ως το Ανάκτορο, ακολουθώντας την πορεία του δυτικού τείχους της πόλης¹⁴.

12. Χάρτες της σύγχρονης και της αρχαίας Μακεδονίας, τοπογραφικό σχέδιο της πόλης των Αιγών, φωτογραφίες των επιμέρους μνημείων (Ανάκτορο, Θέατρο, Νεκροταφείο Τύμβων, Βασιλικό Τάφοι).

13. Ενδεικτικά για γενικά στοιχεία για την πόλη των Αιγών βλ. Σ. Δρούγου – Χρ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, *Βεργίνα. Περιδιαβάζοντας τον αρχαιολογικό χώρο*, Αθήνα 1999. Σ. Δρούγου «Βεργίνα. Η πόλη των Αιγών», *Εγνατία 7* (2003) 129 κ.ε., καθώς και πιο πρόσφατα Σ. Δρούγου – Χρ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, *Βεργίνα. Ο τόπος και η ιστορία του*, Αθήνα 2007.

14. Για το Ανάκτορο βλ. Μ. Ανδρόνικος – Γ. Μπακαλάκης – Ν. Μουτσόπουλος, *Το ανάκτορο της Βεργίνας*, Αθήνα 1961, το σχετικό κεφάλαιο στο Ανδρόνικος, *ό.π.* (σημ. 2) 1. Δρούγου – Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, *ό.π.* Chr. Saatsoglou-Paliadeli, «The Palace at Vergina-Aegae and its Surroundings» στον τόμο: *The Royal Palace Institution in the First Millenium B.C.*, Monographs of the Danish Institute at Athens 8 (2001) 201 κ.ε. και W. Hoepfner, «Palast der makedonischen Könige in Aigai (heute Vergina)», στον τόμο: *Die griechische Klassik. Idee oder Wirklichkeit*, Mainz 2002, 423 κ.ε. Για τα τείχη της πόλης βλ. Π. Φάκλαρης «Βεργίνα. Ο οχυρωματικός περίβολος και η ακρόπολη», *ΑΕΜΘ 10 Α* (1996) 69 κ.ε.

Εικ. 1. Το πρώτο στάδιο του εκπαιδευτικού προγράμματος στο Ιερό της Εύκλειας.

Εικ. 2. «Αναμνηστική» φωτογραφία μιας μαθητικής ομάδας κρατώντας την αναπαράσταση του ανακτόρου από το χρησιμοποιούμενο εποπτικό υλικό.

Εκεί, αρχικά, οι εμπυχωτές συζητούσαν με τους μαθητές, με αφετηρία σχέδια με κάτοψη και αναπαράσταση του Ανακτόρου, φωτογραφίες με το ψηφιδωτό δάπεδο του ανδρώνα και σχέδιο με κάτοψη και αναπαράσταση ιδιωτικής οικίας στην Όλυνθο, ζητήματα όπως οι διαφορές και ομοιότητες μεταξύ ιδιωτικής οικίας και Ανακτόρου, η θέση, η αρχιτεκτονική μορφή και η λειτουργία των επιμέρους χώρων του Ανακτόρου (εικ. 2).

«...Το ανάκτορο πως ήταν παλιά, που βρέθηκε το ψηφιδωτό, ποιο δωμάτιο αφιέρωσαν στον Ηρακλή...».

Στη δεύτερη ενότητα τα παιδιά καλούνταν να εξερευνήσουν σε ομάδες το Ανάκτορο με τη βοήθεια φύλλων εργασίας, τα οποία αντιστοιχούσαν σε ρόλους «επιστημόνων» και επαγγελματιών (Αρχαίοι Κατασκευαστές, Αρχαιολόγοι, Αρχιτέκτονες, Τοπογράφοι, Συντηρητές, Δημοσιογράφοι) και περιλάμβαναν ερωτήσεις, κάτοψη του Ανακτόρου για τον καλύτερο προσανατολισμό των μαθητών και φωτογραφίες, όπου ήταν αναγκαίο (εικ. 3-5). Οι ομάδες, εκτός από το φύλλο εργασίας, έπαιρναν κονκάρδες, όπου αναγράφονταν οι ρόλοι τους, καθώς και ό,τι χρειαζόνταν για τη διεκπεραίωση του ρόλου, π.χ. οι Αρχιτέκτονες εφοδιάζονταν με ένα πεντάμετρο (εικ. 6). Οι μαθητές κινούνταν ελεύθερα στο χώρο του Ανακτόρου και συνεργάζονταν μεταξύ τους με στόχο να ερευνήσουν, να παρατηρήσουν προσεκτικά και να ανακαλύψουν στοιχεία που τους αφορούσαν ως «ειδικούς» —πάντα με την υποστήριξη των εμπυχωτών (εικ. 7-8). Οι ερωτήσεις απέβλεπαν στην επαγωγική σκέψη, στην έκφραση προσωπικών απόψεων και στην εξοικείωση με το συγκεκριμένο αρχαιολογικό χώρο και τους ανθρώπους που εργάζονται σε αυτόν, αλλά και γενικότερα την αρχαιολογική συλλογιστική. Ενδεικτικά, αναφέρουμε ότι οι Αρχαίοι Κατασκευαστές έπρεπε να αιτιολογήσουν τις αρχιτεκτονικές ιδιαιτερότητες του ανακτόρου και να προσδιορίσουν τα υλικά δομής του, οι Αρχαιολόγοι να σημειώσουν την πιθανή πορεία του δρόμου που θα ένωνε το

ανάκτορο με το θέατρο, οι Αρχιτέκτονες να υπολογίσουν το ύψος του δωρικού κίονα με βάση τη διάμετρο του σφονδύλου που οι ίδιοι μετρούσαν και να σημειώσουν στην κάτοψη τα κατώφλια που έβλεπαν στα πραγματικά οικοδομικά λείψανα, οι Τοπογράφοι να δικαιολογήσουν την επιλογή της θέσης του ανακτόρου, οι Συντηρητές να κάνουν προτάσεις για έναν ασφαλή τρόπο έκθεσης του ψηφιδωτού δαπέδου, ενώ οι Δημοσιογράφοι να ενημερωθούν από τους αρχαιοφύλακες για τις ώρες λειτουργίας του χώρου και τα προς πώληση έντυπα και να καταγράψουν τις δικές τους εντυπώσεις από την επίσκεψη στη Βεργίνα.

Στο τέλος της «έρευνας» κάθε ομάδα παρουσίαζε τα «πορίσματά» της στους υπόλοιπους και ζητούσε και τις δικές τους προτάσεις, με αποτέλεσμα να τονώνεται η αυτοπεποίθηση των παιδιών (εικ. 9).

«...Εκεί μας ανέθεσαν ένα παιχνίδι, αλλά καλύτερα να το πω εργασία. Χωριστήκαμε σε αρχαιολόγους, αρχαίους κατασκευαστές, αρχιτέκτονες, δημοσιογράφους, συντηρητές και τοπογράφους. Μας έδωσαν χαρτιά για να απαντήσουμε στις ερωτήσεις. Οι ερωτήσεις ήταν εύκολες και ενδιαφέρουσες...».

Στάδιο Γ: Θέατρο

Τα παιδιά κατέβαιναν με τα πόδια από το Ανάκτορο στο παρακείμενο Θέατρο¹⁵, όπου και πραγματοποιούνταν κάτω από τα δένδρα ένα μικρό δείγμα φαγητού.

Η προσέγγιση του Θεάτρου ξεκινούσε με μια σύντομη εισαγωγή για τα θέατρα και το ρόλο τους στη ζωή των αρχαίων Ελλήνων. Στη συνέχεια οι εμπυχωτές επικεντρώνονταν στο συγκεκριμένο θέατρο και καλούσαν δύο μαθητές να διαβάσουν αποσπάσματα από έργα αρχαίων ιστορικών για τη δολοφονία του Φιλίππου Β' και την ανακήρυξη του Μεγάλου Αλεξάνδρου σε βασιλιά¹⁶. Συνέδεαν μαζί με τα παιδιά τα υλικά κατάλοιπα με τις γραπτές πηγές και εξέταζαν το πιθανό συμπέρασμα ότι το θέατρο αποτελούσε το χώρο, όπου έλαβαν χώρα τα δύο ιστορικά γεγονότα, τονίζοντας όμως το αβέ-

15. Για το θέατρο βλ. Ανδρόνικος, *ό.π.* (σημ. 2). Σ. Δρούγου, «Το αρχαίο θέατρο της Βεργίνας και ο περιβάλλον χώρος». *ΑΕΜΘ* 3 (1989) 13 κ.ε. και της ίδιας, *Το αρχαίο θέατρο της Βεργίνας*, Θεσσαλονίκη 1999.

16. Για τη δολοφονία του Φιλίππου βλ. Διόδωρος 16.91-94 και για την αναγόρευση του Αλεξάνδρου σε βασιλιά του ίδιου 17.2.2 και Ιουστίνος 11.1.8. Επίσης, Ν. G. L. Hammond – G. T. Griffith, *A History of Macedonia*, ν. ΙΙ, Οξφόρδη 1979, 675-698.

ΕΙΣΑΙ Ο ΕΙΔΙΚΟΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

Έχεις αναλάβει τη μελέτη του Ανακτόρου και την αναστήλωσή του. Πρέπει λοιπόν να καταλήξεις σε συμπεράσματα για τα ακόλουθα προβλήματα.

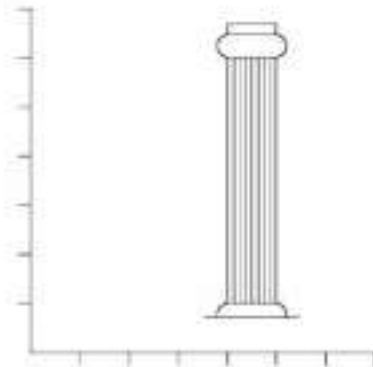
1. Αν γνωρίζεις ότι το ύψος ενός δωρικού κίονα είναι έξι φορές περίπου η διάμετρος του, μπορείς να αποκαταστήσεις το αρχικό ύψος ενός από τους κίονες που περιβάλλουν την υπαίθρια αυλή του Ανακτόρου;

.....

.....

.....

2. Αν στη συνέχεια ζωγραφίσεις δίπλα στην αναπαράσταση του κίονα μια ανθρώπινη μορφή (με ύψος 1,70μ.), θα έχεις καταφέρει να δείξεις στους μη ειδικούς ποια ήταν η σχέση του κτιρίου προς τους ανθρώπους που το κατοικούσαν.

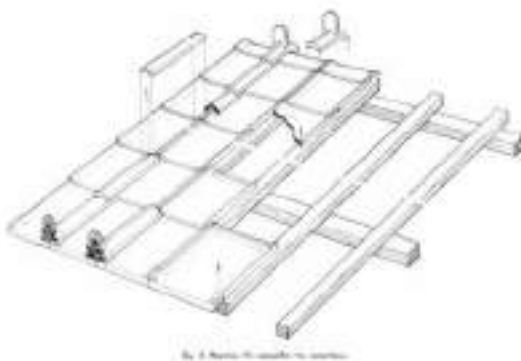
3. Η ανατολική μεριά του Ανακτόρου πρέπει να ήταν διάφορη. Σκάλες όμως δεν έχουν βρεθεί. Για ποιο λόγο πιστεύεις;

.....

.....

.....

4. Τα αρχαία κεραμίδια ήταν πολύ μεγαλύτερα και πολύ πιο περίτεχνα από τα σημερινά. Το σχέδιο σου δείχνει πως τοποθετούνταν το ένα δίπλα στο άλλο. Σημείωσε, λοιπόν, πάνω του τα κομμάτια που αναγνωρίζεις ανάμεσα σ' εκείνα που στήσαμε για σένα στο σημείο Α του Ανακτόρου.

5. Τα κατώφλια του Ανακτόρου μας βοηθούν να καταλάβουμε πού υπήρχαν πόρτες. Σημείωσε πάνω στην κάτοψη όσο περισσότερα κατώφλια μπορείς.

Εικ. 3. Το φύλλο εργασίας του αρχιτέκτονα.

ΕΙΣΑΙ Ο ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΟΣ ΤΗΣ ΟΜΑΔΑΣ

Έχεις δουλέψει χρόνια στην ανασκαφή του Ανακτόρου και προσπαθείς να καταλάβεις τους χώρους που το αποτελούσαν και τη χρήση τους, με βάση τα ευρήματα.

1. Στο κυκλικό δωμάτιο που βρίσκεται κοντά στην είσοδο βρέθηκαν αφιερώματα στους θεούς και επιγραφές που αναφέρουν τον Ηρακλή (πρόγονο των μακεδόνων βασιλιάδων).

Ποια ήταν, κατά τη γνώμη σου, η χρήση του χώρου αυτού;

.....

.....

2. Το πιο λαμπρό ψηφιδωτό δάπεδο βρέθηκε σε ένα δωμάτιο στη νότια πλευρά του ανακτόρου, το οποίο ανήκε σε ένα συγκρότημα με τρεις συνολικά χώρους. Παρόμοια δάπεδα πρέπει να υπήρχαν και στους άλλους δύο χώρους. Τι χρήση πρέπει να είχαν αυτά τα πολυτελή δωμάτια στην αρχαιότητα;

.....

.....

3. Στους περισσότερους χώρους του Ανακτόρου βρέθηκαν πολλά κεραμίδια στέγης. Κανένα κεραμίδι δε βρέθηκε στη μεγάλη εσωτερική αυλή.

Τι συμπέρασμα μπορείς να βγάλεις από το δεδομένο αυτό;

.....

.....

4. Δίπλα στο Ανάκτορο βρέθηκε ένα άλλο κτίριο με πολύ μικρότερες διαστάσεις και κατασκευασμένο από πολύ φτηνότερα υλικά.

Ποια πιστεύεις πως ήταν η χρήση του;

.....

.....

5. Λίγο χαμηλότερα από το Ανάκτορο βρέθηκε το Θέατρο.

Μεταξύ των δύο αυτών κτιρίων υπήρχε στην αρχαιότητα ένας δρόμος, διαφορετικός από αυτόν που εσύ ανέβηκες για να φτάσεις στο Ανάκτορο.

Εντόπισε πάνω στο σχέδιο την είσοδο του Ανακτόρου και σημείωσε πού θα βρισκόταν ο αρχαίος δρόμος που θα το ένωνε με το Θέατρο.

ΕΙΣΑΙ Ο ΔΗΜΟΣΙΟΓΡΑΦΟΣ ΤΗΣ ΟΜΑΔΑΣ

Ο αρχισυντάκτης της εφημερίδας σου ανέθεσε μια έρευνα για το Ανάκτορο. Η ευθύνη σου είναι μεγάλη.

1. Πρέπει να ενημερώσεις τους αναγνώστες σου:

για τις ώρες λειτουργίας του αρχαιολογικού χώρου
.....

για τις τιμές των εισιτηρίων
.....

για τα έντυπα που μπορεί να αγοράσει ο επισκέπτης
.....

για τους λόγους που φέρνουν τους τουρίστες στη Βεργίνα
.....
.....

και για ό,τι άλλο φαντάζεσαι πως θα τους ενδιαφέρει σε σχέση με το συγκεκριμένο αρχαιολογικό χώρο
.....
.....
.....

2. Ποιες είναι τελικά οι δικές σου εντυπώσεις από την επίσκεψη στο Ανάκτορο της Βεργίνας;
.....
.....
.....
.....

Εικ. 5. Το φύλλο εργασίας του δημοσιογράφου.

βαιο της αρχαιολογικής έρευνας, την πιθανή ύπαρξη και άλλων εκδοχών, σε τελική ανάλυση την αποσπασματική εικόνα του παρελθόντος που διαμορφώνεται από τις αρχαιογνωστικές επιστήμες.

Με βάση το παραπάνω σκεπτικό, ως μια πιθανή αφήγηση που συνδέεται με το χώρο, πραγματοποιούνταν ένα θεατρικό παιχνίδι με θέμα τη δολοφο-

νία του Φιλίππου¹⁷. Παράλληλα, με τη συναισθηματική συμμετοχή των μαθητών μέσα από τη δραματοποίηση επιτυγχάνοταν και η κατανόηση των ποικίλων λειτουργιών του θεάτρου και ο προσανατολισμός τους στον πολεοδομικό ιστό των αρχαίων Αιγών (εικ. 10).

17. Το θεατρικό παιχνίδι περιλάμβανε ρόλους, και τις αντίστοιχες καρτέλες ρόλων, με τα μέλη της βασιλικής οικογένειας, τους σωματοφύλακες, το δολοφόνο και τις συνοδούς της βασιλοπούλας Κλεοπάτρας, ενώ οι πρεσβευτές των άλλων ελληνικών πόλεων και οι Μακεδόνες αξιωματούχοι λάμβαναν θέση στα εδώλια και αντιδρούσαν με ζητωκραυγές ή φωνές στα γεγονότα που εκτυλίσσονταν μπροστά τους.

Εικ. 6. Μαθήτριες που έχουν αναλάβει το ρόλο του αρχιτέκτονα μετρούν τη διάμετρο του κίονα για να υπολογίσουν το ύψος του.

Εικ. 7. Μαθητές μέσα στο χώρο του ανακτόρου απαντούν στα φύλλα εργασίας.

Εικ. 8. Μαθητές μέσα στο χώρο του ανακτόρου απαντούν στα φύλλα εργασίας.

Εικ. 9. Μαθητές κάτω από τα δέντρα στο ανάκτορο στην εισαγωγική φάση της ενημέρωσης για τα χαρακτηριστικά του μνημείου.

Εικ. 10. Μαθητές με τους εμπνευστές τους στην πρώτη σειρά των εδωλίων του θεάτρου.

«...Μετά κάναμε δραματοποίηση. Πήγαμε στο θέατρο που είναι λίγο πιο κάτω. Στο θέατρο παίζονταν τραγωδίες και κωμωδίες. Το θέατρο είχε μόνο μια κερκίδα, γιατί οι άλλες ήταν από ξύλο και είχαν καταστραφεί...».

Στάδιο Δ: Βασιλικοί Τάφοι

Στο τελευταίο στάδιο τα παιδιά κατέβαιναν με το λεωφορείο στους Βασιλικούς Τάφους¹⁸, όπου ο στόχος ήταν η εξοικείωση με τα αρχαία ταφικά έθιμα. Με την καθοδήγηση των εμψυχωτών παρατηρούσαν και κατανοούσαν τη μορφή και το ρόλο των επιτυμβίων στηλών, διάβαζαν τις επιγραφές με τα ελληνικά ονόματα των νεκρών Μακεδόνων και γίνονταν οι απαραίτητοι παραλληλισμοί με τη σημερινή πρακτική. Ακολουθώντας επισκέπτονταν τους δύο ασύλητους μακεδονικούς τάφους του Φιλίππου Β' και του «Πρίγκηπα». Περιγράφονταν τα χαρακτηριστικά του μακεδονικού τάφου και ως κατακλείδα της πιο γνωστής ιστορίας που συνδέεται με το συγκεκριμένο αρχαιολογικό χώρο οι εμψυχωτές διηγούνταν την τελετουργική διαδικασία της ταφής που σχετιζόταν με τα έθιμα της ανώτερης μακεδονικής τάξης. Σημειώνεται πως οι εμψυχωτές επικεντρώνονταν μόνο στα μνημεία και στις δύο χρυσές λάρνακες.

«...Στη Βεργίνα οι τάφοι έμοιαζαν με μικρά σπιτάκια. Ακόμη ήταν πολύ περιποιημένοι και χρωματιστοί...».

IV. Εκπαιδευτικό έντυπο

Με την ολοκλήρωση του προγράμματος οι μαθητές παραλάμβαναν το εκπαιδευτικό έντυπο-κόμιξ, στο οποίο αποτυπωνόταν και όλη η φιλοσοφία του προγράμματος «Αριστόβουλος: Η Αρχαιολογία στην Εκπαίδευση»: η εξοικείωση αφενός με έναν αρχαιολογικό χώρο και αφετέρου με τη συλλογιστική της αρχαιολογικής επιστήμης (εικ. 11). Με τη γραφιστική απόδοση, τα ζωντανά χρώματα, την ελκυστική οργάνωση και τα σύντομα κείμενα ο μα-

Εικ. 11. Το εξώφυλλο του εκπαιδευτικού εντύπου. Το παγόνι σχεδίασε ο Αρκάς.

θητής και ο δάσκαλος έπαιρναν ένα φιλικό, εύχρηστο φυλλάδιο που μπορούσε να συζητηθεί μέσα στην τάξη και να λειτουργήσει ανατροφοδοτικά για όσα θέματα είχαν επεξεργαστεί επί τόπου.

Στην πρώτη ενότητα του εντύπου το ενδιαφέρον περιστρεφόταν γύρω από τους Μακεδόνες,

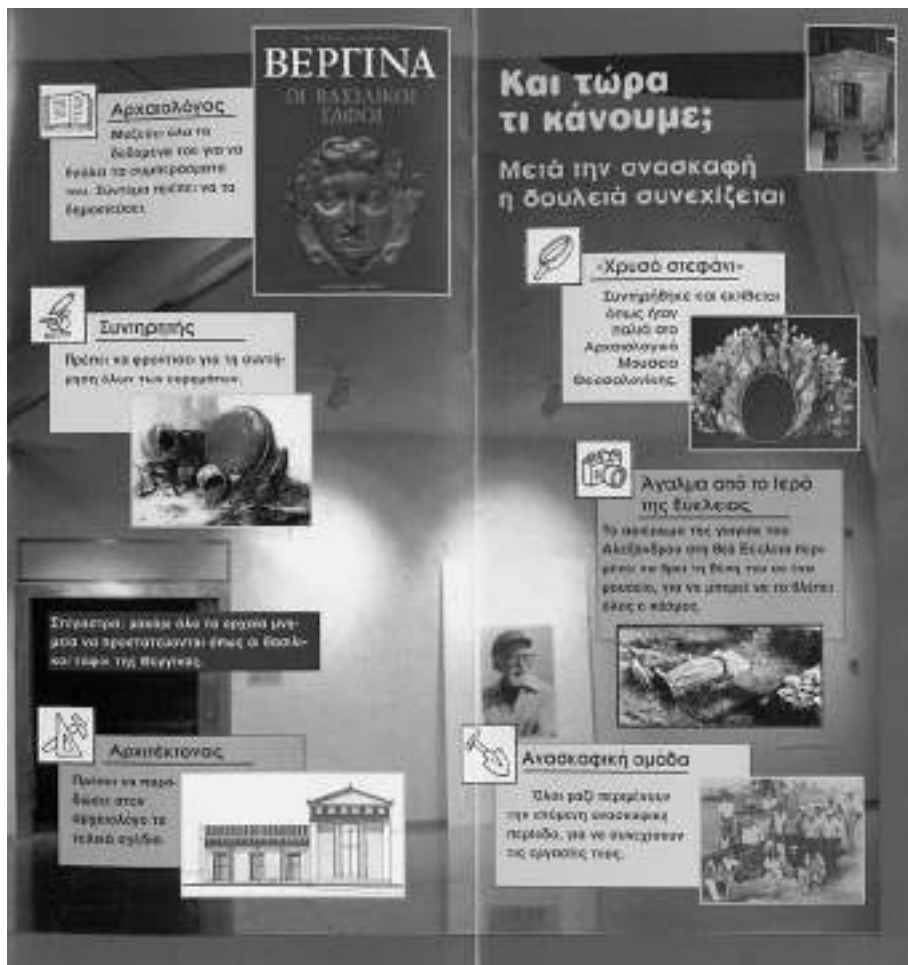
18. Εκτός από το Ανδρόνικος, *ό.π.* (σημ. 2) και Δρούγου – Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, *ό.π.* (σημ. 13), βλ. τις πρόσφατες δημοσιεύσεις: Χρ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, *Βεργίνα. Ο τάφος του Φιλίππου και η τοιχογραφία με το κυνήγι*, Αθήνα 2004 και Σ. Δρούγου, *Βεργίνα. Τα πήλινα αγγεία της Μεγάλης Τούμπας*, Αθήνα 2005. Για το σκεπτικό της έκθεσης στο Μουσείο βλ. Α. Κοτταρίδη «Το αρχαιολογικό έργο της ΙΖ' ΕΠΚΑ στη Βεργίνα. Το ιστορικό της έκθεσης των θησαυρών των βασιλικών τάφων», *ΑΕΜΘ* 11 (1997) 129 κ.ε.

την εγκατάστασή τους στην περιοχή της Μακεδονίας, την ίδρυση των Αιγών και τη χωροταξική και πολεοδομική οργάνωση τους πόλης (εικ. 12). Η κατανόηση των επιμέρους αρχαιολογικών χώρων επιτυχανόταν και με το παιχνίδι της κρεμάλας, ενώ ευρηματικές φράσεις στόχευαν στο να εντυπωθούν καλύτερα στη μνήμη (η λεζάντα στο νεκροταφείο γράφει «όλοι μαζί ... και οι τάφοι χώρια»).

Στη δεύτερη ενότητα ο θεματικός άξονας μετατοπιζόταν στα στάδια της αρχαιολογικής έρευνας και στη διεπιστημονική συνεργασία. Ο ευσυνειδητός αρχαιολόγος Εύρης Αμαψάχνης, που γονατισμένος στο χώμα εξέταζε προσεκτικά έναν μισοθαμμένο αμφορέα (εικ. 13), ο σοβαρός αρχιτέκτονας Πέτρος Αποτυπώνης που καθισμένος σε μια πέτρα σχεδίαζε με όλα του τα σύνεργα ανά χείρας, η χαριτωμένη συντηρήτρια Σίσσυ Συγκολλητάκη που συγκολλούσε ένα πήλινο αγγείο (εικ. 14) και οι

εργάτες Πέτρος Κοτρώνης, Μένιος Λακούβας, Ηρακλής Χειροδύναμος, Λάκης Χαλίκης και Θωμάς Χωματάς που δούλευαν εντατικά (εικ. 15) μοιράζονταν τις επόμενες σελίδες με μικρά εικονίδια που περιέγραφαν εύληπτα την επιφανειακή έρευνα, το στρώμα καταστροφής, τη φωτογραφική τεκμηρίωση, την αναπαράσταση, τα εργαλεία συντήρησης, κ.λπ. Το πράσινο φιδάκι-μασκώτ έκανε πάντα χιουμοριστικά σχόλια στο κάτω μέρος τους σελίδας.

Το έντυπο ολοκληρωνόταν με το ερώτημα «Και τώρα τι κάνουμε;». Η δημοσίευση των δεδομένων, η συντήρηση των ευρημάτων, η προστασία και η σχεδιαστική αναπαράσταση των μνημείων, η έκθεση των ευρημάτων και φυσικά η συνέχιση της επιστημονικής δουλειάς παρουσιάζονταν ως βασικές υποχρεώσεις της επιστημονικής ομάδας (εικ. 16). Το οπισθόφυλλο επανέφερε τον αναγνώστη στον

Εικ. 16. «Και τώρα τι κάνουμε;» Οι υποχρεώσεις της επιστημονικής ομάδας με το πέρας της ανασκαφής.

Ιστορία των Ανασκαφών

Το μόνο αραίο σημάδι για την ύπαρξη μιας αρχαίας πόλης στην περιοχή της σημερινής Βεργίνας ήταν το **Ανάκτορο**, που σπηκίεσαν μισογκρεμασμένα ψηλά πάνω στην πλαγιά του βουνού. Στο χρόνια που ακολούθησαν την καταστροφή του οι κάτοικοι των γειτονικών χωριών άρχισαν να εξελώνουν τους τείχους του και να χρησιμοποιούν τα λίθινα κομμάτια του για τα δικά τους σπίτια. Η ανάμιξη, όμως, του ανασκαφού διατηρήθηκε στο όνομα του **Δελφικού χωριού**, τα **Πολιτζίνα** (= μικρά ανάκτορα).

Στο μέσα του περασμένου αιώνα ένας γάλλος περιηγητής, ο **Léon Heuzey**, που αναζητούσε λείψανα από την πατρίδα του Μεγάλου Αλεξάνδρου, οδήγηθηκε από έναν παπά στο κρείπια του Ανακτόρου. Άρχισε την ανασκαφή, εγκαινιάζοντας έτσι την αρχαιολογική έρευνα της περιοχής. Μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή τον 1922 δημιουργήθηκε στην άλλη μεριά του αρχαιολογικού χώρου το σύγχρονο χωριό της Βεργίνας από Πόντιους, κυρίως, πρόσφυγες που χρησιμοποίησαν ξένα κομμάτια από το αρχαίο Ανάκτορο για τα κτίρια των σπιτιών. Στο μέσα περίπου του αιώνα μας, η περιοχή της Βεργίνας κέντρισε και πάλι το ενδιαφέρον των αρχαιολόγων και το Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης ξεκίνησε συστηματικές ανασκαφές.

Ο **Μανόλης Ανδρόνικος** συνδέθηκε περισσότερο απ' όλους με το χώρο της σημερινής Βεργίνας. Από τα φοιτητικά του χρόνια ήταν εκεί, μαζί με το δάσκαλο του, **Κωνσταντίνο Ρωμαιο**, και μετά τον πόλεμο κρέυνησε το μεγάλο νεκροταφείο των τύμβων, όπου ήταν θαμμένοι οι πρώτοι κάτοικοι της περιοχής. Στη συνέχεια αποφάσισε να ανασκάψει τη Μεγάλη Τούμπα και το 1977 αποκάλυψε τους μεγάλους βασιλικούς τάφους, σ' έναν από τους οποίους ήταν θαμμένος κι ένας από τους σπουδαιότερους μακεδονες βασιλεις, ο Φίλιππος. Μετά το 1980 ο ίδιος και οι συνεργάτες του, άρχισαν να κρείνουν και την υπολοιπη αρχαία πόλη. Μέχρι σήμερα έχουν βρεθεί το θέατρο, η Αγορά, ναοί και ιερά, δημόσια κτίρια και ιδιωτικές κατοικίες. Όσα έχουν αποκαλυφθεί μέχρι σήμερα και όσα πρόκειται να αποκαλυφθούν στο μέλλον συμπληρώνουν σιγά σιγά τις γνώσεις μας για την ιστορία και τον πολιτισμό της αρχαίας Μακεδονίας.

Εκπαιδευτική επιταγή: Χ. Βακαλόβη (Α.Ε.Π. - Ανεξάρτητη Βεργίνα)
 Πίνακας: Α. Κυριάκου - Χ. Τσιγαροπούλου - Χ. Ρωμανός
 Καλλιγραφική επιμέλεια - εκδόσεις/σχεδίαση: Ε. Αρμάς
 Το παρόν διεκδίκησε ο Άραξας
 Επιθεωρητής επιταγών: Αιμίλιος Ο.Ε.Ε.Ε. '91
 Βυρραστήρια Δεκάβου
 Συντονιστές: Α. Μελάνης & Βίβη Α. Σουραλή, Γ. Βακαλόβη

Εικ. 17. Το οπισθόφυλλο του εκπαιδευτικού εντύπου.

αρχαιολογικό χώρο της Βεργίνας με τη σύντομη ιστορία των ανασκαφών και λίγα λόγια για τον Μανόλη Ανδρόνικο και το έργο του (εικ. 17).

«...Όλο το ταξίδι ήταν πολύ ωραίο στη Βεργίνα...».

V. Υλοποίηση – Αξιολόγηση

Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα εφαρμόστηκε πιλοτικά τους μήνες Μάιο-Ιούνιο του 1997 και επαναλήφθηκε τον Οκτώβρη της ίδιας χρονιάς, καθώς και κατά τις περιόδους Μαΐου-Ιουνίου και Οκτωβρίου των ετών 1998 και 1999. Στη δεύτερη φάση των δύο τελευταίων ετών χρηματοδοτήθηκε από τα κονδύλια της Πανεπιστημιακής Ανασκαφής στη Βεργίνα. Συνολικά συμμετείχαν περίπου 6.000 παιδιά από τους νομούς Ημαθίας και Θεσσαλονίκης.

Σε ό,τι αφορά την αξιολόγηση του προγράμματος θα πρέπει να αναφερθεί ότι η ομάδα εκπαιδευτικού σχεδιασμού αναγνώρισε εξ αρχής τη σημασία της αξιολόγησης του προγράμματος με σκοπό τη διατύπωση συγκεκριμένων προτάσεων για την εκπαιδευτική αξιοποίηση του αρχαιολογικού χώρου της Βεργίνας. Ωστόσο, καθώς η όλη υλοποίηση είχε αποσπασματικό χαρακτήρα, πραγματοποιήθηκε κάτω από συγκεκριμένες χρονικές πιέσεις και χρηματοδοτήθηκε από διαφορετικούς φορείς, οι οποίοι δεν έθεταν ως κύριο στόχο τους τη διεξαγωγή του σε μόνιμη βάση, δεν μπόρεσε να διαμορφωθεί ένα πλαίσιο συστηματικής αξιολόγησης. Παρόλα αυτά μια μορφή άτυπης αξιολόγησης πραγματοποιήθηκε κατά τη διάρκεια της υλοποίησης, η οποία βασίστηκε στις εκτιμήσεις των εμπυρωτων, όπως αυτές

εκφράζονταν στις συναντήσεις αξιολόγησης και στην επεξεργασία των φύλλων εργασίας που χρησιμοποιούνταν για την εξερεύνηση του ανακτόρου.

Συγκεκριμένα, σε τακτά διαστήματα κατά τη διάρκεια της υλοποίησης πραγματοποιούνταν συναντήσεις της ομάδας εμψυχωτών, με στόχο τη συζήτηση όλων των θεμάτων που αφορούσαν την δι-εξαγωγή π.χ. ζητήματα περιεχομένων και πρόσληψής τους από τους μαθητές, μεθοδολογίας, λειτουργίας των χώρων, αξιοποίησης του εκπαιδευτικού υλικού κ.ο.κ. Σε αυτήν τη διαδικασία ιδιαίτερα βοηθητικό ήταν το γεγονός ότι μέσα από τις διαφορετικές ειδικότητες των εμψυχωτών δινόταν η ευκαιρία για αξιολόγηση του εκπαιδευτικού προγράμματος με διεπιστημονικές διαστάσεις, ενώ οι ίδιοι οι εμψυχωτές είχαν την ευκαιρία να συνεργαστούν και να ανταλλάξουν απόψεις και εμπειρίες λόγω των διαφορετικών γνωστικών αντικειμένων τους. Με βάση τις παρατηρήσεις των εμψυχωτών και την εμπειρία της πιλοτικής εφαρμογής περιορίστηκε η παροχή πληροφοριών που οι μαθητές δεν έδειχναν να αφομοιώνουν ιδιαίτερα, κυρίως εξειδικευμένων όρων για την ανασκαφή.

Επιπλέον, η επεξεργασία των φύλλων εργασίας αποτέλεσε έναν σημαντικό δείκτη εκτίμησης για την εμπέδωση και διαχείριση της προσλαμβανόμενης πληροφορίας από τους μαθητές, ο οποίος κατεύθυνε τους εμψυχωτές προς την ανάπτυξη θεματικών που δεν ήταν απόλυτα κατανοητές¹⁹. Σύμφωνα με την αξιολόγηση οι απαντήσεις των μαθητών κρίθηκαν σε γενικές γραμμές πολύ ικανοποιητικές²⁰. Γενικότερα το παιχνίδι εξερεύνησης του Ανακτόρου αξιολογήθηκε ως ιδιαίτερα αποτελε-

σματικό για την επίτευξη των στόχων του εκπαιδευτικού σχεδιασμού. Οι μαθητές ταυτίστηκαν με τους ρόλους που τους ανατέθηκαν και προσπάθησαν να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις τους. Το αδιαμφισβήτητο συμπέρασμα είναι ότι μπόρεσαν να προσανατολιστούν μέσα στο ανάκτορο, να κατανοήσουν τη δομή του και τη λειτουργία των επιμέρους χώρων του, βασιζόμενοι στην κάτοψη που υπήρχε σε όλα τα ερωτηματολόγια, αλλά και στην εισαγωγή που είχε προηγηθεί από τους εμψυχωτές, οι οποίοι, εξάλλου, υποστήριζαν διακριτικά τους μαθητές και τους παρότρυναν για προσωπική έρευνα²¹.

Επίλογος

Η κατ' επανάληψη εφαρμογή της συγκεκριμένης εκπαιδευτικής πρωτοβουλίας και η ένθερμη αποδοχή της από την εκπαιδευτική κοινότητα αποδεικνύει την ανάγκη για τη θεσμοθέτηση εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων με χαρακτήρα μονιμότητας στον αρχαιολογικό χώρο της Βεργίνας. Η αποσπασματικότητα της συγκεκριμένης προσπάθειας, αλλά και του προγράμματος Μελίνα²² που ασχολήθηκε με το συγκεκριμένο χώρο δεν μπορεί να θεωρηθεί επαρκής για τον αρχαιολογικό χώρο με τη μεγαλύτερη επισκεψιμότητα τα τελευταία χρόνια στη Βόρεια Ελλάδα.

Ο συγκεκριμένος εκπαιδευτικός σχεδιασμός αποτελεί μια παρακαταθήκη για την εκπαιδευτική αξιοποίηση του συνολικού αρχαιολογικού χώρου, η οποία θα μπορούσε με τις κατάλληλες αναπροσαρμογές να αποτελέσει τη βάση για νέες εκπαιδευτικές προσεγγίσεις. Τα στοιχεία της αξιολόγη-

19. Για παράδειγμα προβλήματα εντοπίστηκαν στο φύλλο εργασίας που αφορούσε τη συντήρηση, καθώς οι απαντήσεις έδειχναν ότι δεν είχε γίνει σαφής ο όρος «συντήρηση».

20. Για την αξιολόγηση των φύλλων εργασίας καθορίστηκε μία κλίμακα, με βάση την οποία οι απαντήσεις κρίνονταν ως πολύ καλές, καλές, ικανοποιητικές και μη ικανοποιητικές. Τα κριτήρια που προσδιόριζαν την τελική εικόνα ήταν κατά πόσο δόθηκαν οι σωστές απαντήσεις, αν ήταν σε κάποιες περιπτώσεις πάνω από μία οι εναλλακτικές λύσεις που προτεινόταν και αν γενικότερα η όλη διατύπωση υποδείκνυε πως οι μαθητές είχαν αντιληφθεί το ρόλο τους και είχαν κατανοήσει τον αρχαιολογικό χώρο του ανακτόρου.

21. Σχετικά με το ρόλο του εμψυχωτή σε μουσειοπαιδαγωγικές δραστηριότητες, βλ. Ν. Νικονάνου – Π. Νίτσιου «Ο ρόλος του εμψυχωτή. Εμπειρίες από εκπαιδευτικά προγράμματα σε μουσεία για σχολικές τάξεις», Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών, Τμήμα ΕΜΜΕ. Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών *Επιστημονική Συνάντηση «Το Πάσχος Σώμα. Οι πολιτισμικές Σπουδές Σήμερα και Αύριο»*, 23-24-26 Μαΐου 2003, Αθήνα 2004, 22-26. Πρέπει να σημειωθεί πως ένα ακόμη σημαντικό δεδομένο αξιολόγησης, που δεν αξιοποιήθηκε κατά το συγκεκριμένο πλαίσιο υλοποίησης, αποτελούν οι εκθέσεις μαθητών της Δ' Δημοτικού από τη Βέροια, που παρακολούθησαν το εκπαιδευτικό πρόγραμμα. Όπως ήδη αναφέρθηκε πιο πάνω, στη σημ. 1, το υλικό αυτό είναι δυνατό να αξιολογηθεί στο μέλλον.

22. Πρόκειται για το εκπαιδευτικό υλικό που δημιουργήθηκε από τη ΙΖ' ΕΠΚΑ στο πλαίσιο του προγράμματος ΜΕΛΙΝΑ με τίτλο «Η πόλη των Αιγών – Βεργίνα» για τον εκπαιδευτικό και «Οι Αιγές και οι Τημενίδες» για το μαθητή. Βλ. *Παιχνίδια Πολιτισμού*, Αθήνα 2002, 65-66.

σης του εκπαιδευτικού προγράμματος που παρουσιάζουμε εδώ, οι εξελίξεις της μουσειοπαιδαγωγικής θεωρίας και πράξης στην Ελλάδα και στο εξωτερικό, καθώς και της αρχαιολογικής έρευνας στην περιοχή τα τελευταία δέκα χρόνια μπορούν να ενσωματωθούν εποικοδομητικά στο σχεδιασμό μελλοντικών εκπαιδευτικών δράσεων.

Ειδικότερα, στοιχεία του σχεδιασμού θα μπορούσαν να μετεξελιχθούν σε περισσότερα εκπαιδευτικά προγράμματα με διαφορετικό άξονα το καθένα, θεματικό, χωρικό, πολιτισμικό, ιστορικό κ.λπ., με στόχο την εμπάθνηση και την παροχή δυνατοτήτων επαναλαμβανόμενων επισκέψεων. Σε αυτήν την κατεύθυνση ουσιαστικές θα ήταν η μέριμνα για την προετοιμασία των μαθητών πριν την επίσκεψη στον αρχαιολογικό χώρο και συγκεκριμένες προτάσεις για την μετά-επεξεργασία της εμπειρίας στη σχολική τάξη αλλά και την ενεργητική συμμετοχή των εκπαιδευτικών σε όλη την εκπαιδευτική διαδικασία. Θα μπορούσαν να εμπλουτιστούν οι δυνατότητες για εναλλακτικές προσεγγίσεις του αρχαιολογικού υλικού με έμφαση στην έκφραση προσωπικών κρίσεων και ερμηνειών και κατ' επέκταση στη δόμηση προσωπικών νοημάτων από τους μαθητές²³, αλλά και να αξιοποιηθεί ουσιαστικότερα η εκπαιδευτική λειτουργία της ανασκαφικής διαδικασίας²⁴. Σε ό,τι αφορά τη χρήση συνοδευτικού εποπτικού και εκπαιδευτικού υλικού θα πρέπει εξάλλου να διερευνηθούν οι δυνατότητες των νέων μέσων π.χ. CD-ROM, διαδικτυακοί τόποι κ.λπ. Επιπλέον, η εκπαιδευτική αξιοποίηση του χώρου και η απόκτηση ουσιαστικών εμπειριών δεν θα πρέπει να θεωρηθεί προνόμιο μόνο των σχολικών ομάδων, αλλά μπορεί να επεκταθεί και σε άλλες ομάδες κοινού με δραστηριότητες που απευθύνονται στον ελεύθερο χρόνο, όπως για παράδειγμα τις οικογένειες.

Παράλληλα, οι εργασίες ανάδειξης που πραγματοποιούνται στο ανάκτορο²⁵, αφενός θα καταστήσουν το μνημείο περισσότερο κατανοητό στο

ευρύ κοινό και αφετέρου θα δημιουργήσουν τις προϋποθέσεις για το σχεδιασμό ενός πληρέστερου προγράμματος που θα μπορούσε να αφορά μόνο το συγκεκριμένο χώρο. Το θέατρο, σε άμεση γειτνίαση με το ανάκτορο, εμφανώς μέρος του ίδιου οικοδομικού προγράμματος με αυτό, ίσως αποτελέσει το επόμενο μνημείο, όπου θα πραγματοποιηθούν εργασίες συντήρησης και ανάδειξης. Σε αυτή την περίπτωση θα μπορούσε άνετα να ενταχθεί σε ένα εκπαιδευτικό πρόγραμμα που θα συνδύαζε διαφορετικούς χώρους ή ακόμη και θα το αφορούσε αυτόνομα. Εξαιρετικά ενδιαφέρουσα ενότητα αποτελεί αναμφίβολα το Μουσείο των Βασιλικών Τάφων με πλήθος ευρημάτων από τους ασύλητους τάφους και με πολλές δυνατότητες για ανάπτυξη ποικίλων θεμάτων που σχετίζονται με την ιστορία και την αρχαιολογική έρευνα στη Μακεδονία. Το Ιερό της Εύκλειας, τέλος, ένας ανοιχτός αρχαιολογικός χώρος με το ανασκαφικό έργο σε εξέλιξη, θα είναι πάντα ένα φιλόξενο μέρος για εκπαιδευτικές δραστηριότητες. Από την άλλη η κτηριακή υποδομή που έχει αποκτήσει τα τελευταία χρόνια το Α.Π.Θ. στο χωριό της Βεργίνας παρέχει τη δυνατότητα διεξαγωγής πολιτιστικών εκδηλώσεων εκτός του αρχαιολογικού χώρου, αλλά σε άμεση γειτνίαση με αυτόν, μεταξύ των οποίων και δράσεων εκπαιδευτικού χαρακτήρα, τόσο για μικρούς όσο και για μεγάλους.

Κλείνοντας, θα θέλαμε να εκφράσουμε την ελπίδα ότι το παρόν κείμενο, πέρα από την τεκμηρίωση μιας εκπαιδευτικής εφαρμογής που υλοποιήθηκε δέκα χρόνια πριν, μπορεί να αποτελέσει έμπνευση για το σχεδιασμό και την υλοποίηση εποικοδομητικών εκπαιδευτικών δράσεων στον αρχαιολογικό χώρο της Βεργίνας για διαφορετικές ομάδες κοινού και στο μέλλον.

«...Στη Βεργίνα περάσαμε πολύ καλά. Αλλά και η συντροφιά μας ήταν καλή...»

23. Τα στοιχεία αυτά κινούνται στην κονστрукτιβιστική προσέγγιση της μάθησης και υποστηρίζονται στη μουσειοπαιδαγωγική θεωρία από τον G. Hein, *Learning in the Museum*, Λονδίνο 1998.

24. Σχετικά με τις εκπαιδευτικές δυνατότητες της ανασκαφικής διαδικασίας βλ. ό.π. (σημ. 10).

25. Βλ. σχετικά την ανακοίνωση της Α. Κοτταρίδη στο *ΑΕΜΘ* 21 (2007) (υπό έκδοση).

CLIOHnet 2: Το Δίκτυο της Ιστορίας

Ιάκωβος Μιχαηλίδης

Το CLIOHnet 2 αποτελεί ένα θεματικό δίκτυο στο πλαίσιο του Προγράμματος Σωκράτης-Έρασμος. Ο γενικός του στόχος είναι να εγκαθιδρύσει και να εδραιώσει νέες προσεγγίσεις και πρότυπα για τη διδασκαλία της Ιστορίας και την κατανόησή της σε όλα τα επίπεδα. Ο στόχος αυτός συνδέεται στενά με τις προκλήσεις και τις προοπτικές που δημιουργήθηκαν από τη διεύρυνση της Ευρωπαϊκής Ένωσης και τον αναπόφευκτα ακόμη μεγαλύτερο ρόλο που καλείται να διαδραματίσει στις παγκόσμιες εξελίξεις. Το CLIOHnet 2 θεμελιώνεται και ανταποκρίνεται στο πλαίσιο που έχει οριοθετηθεί από την επιτάχυνση των διαδικασιών της Μπολόνιας και της Λισαβόνας στις πολλαπλές συνδέσεις τους. Τα μέλη του Δικτύου πιστεύουν ότι μια κριτικά θεμελιωμένη υπερεθνική άποψη της Ιστορίας —της οποίας οι δρόμοι είναι διαμορφωμένοι, έχουν ερευνηθεί, μελετηθεί και κατανοηθεί— συνιστά ένα από τα πιο σημαντικά όπλα ενάντια στο ρατσισμό, τη ξενοφοβία και την κοινωνική διαμάχη. Η Ιστορία αποτελεί ένα από τα πεδία-κλειδιά, όπου η διεθνής κατανόηση μπορεί να διασφαλιστεί —ή να ακυρωθεί— και η συνεκτική ιδιότητα του πολίτη να κατοχυρωθεί —ή να θρυμματισθεί.

Οι κοινωνικές ομάδες, στις οποίες κατά πρώτο λόγο στοχεύει το CLIOHnet 2, είναι φοιτητές, καθηγητές και διάφοροι άλλοι που σχετίζονται με την Ανώτατη Εκπαίδευση στα μέλη και τις υποψήφιας προς ένταξη χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ο απώτατος στόχος του είναι η ευρωπαϊκή κοινότητα γενικά και ειδικότερα οι νέοι. Το ευρύτερο πλαίσιο της δράσης του Δικτύου καθιστά δυνατή τη σύνδεση και άλλων ηπείρων, μέσω των συνδεδεμέ-

νων εταίρων του Δικτύου στις χώρες του SEE, την Ασία, την Αφρική και τη Λατινική Αμερική.

Το CLIOHnet 2 διατηρεί ιστοσελίδα (www.clioh.net), ενώ πραγματοποιεί Ολομέλειες και Εθνικές Συναντήσεις σε όλες τις χώρες που συμμετέχουν. Παράλληλα, προωθεί τη δημιουργία εθνικών ομάδων εργασίας και την κατασκευή εθνικών ιστοσελίδων. Απαρτίζεται από Ομάδες Εργασίας (Task Forces), αφιερωμένες σε συγκεκριμένες όψεις των γενικών του ενδιαφερόντων και ορίζει ad hoc Επιτροπές για να ασχοληθούν με καθήκοντα που ανακύπτουν. Προωθεί την έκδοση τυπωμένων και online βιβλίων και άλλου υλικού, κατάλληλου για τη γνωστοποίηση των αποτελεσμάτων του. Διαθέτει εκπαιδευτικό υλικό και υλικό αναφοράς για τον σχεδιασμό προγραμμάτων και εκπαιδευτικών μαθημάτων. Ενθαρρύνει την πολυπολιτισμική και πολυγλωσσική μάθηση και διδασκαλία καθώς και τις ερευνητικές δυνατότητες. Τέλος, συνεργάζεται, προωθεί και οργανώνει Δίκτυα και προγράμματα, μεταξύ των οποίων το Tuning Educational Structures in Europe, το Tuning Latin America, το Archipelago of Humanistic Arts and Sciences και το Sixth Framework Network of Excellence, CLIOHRES.net.

Μία από τις συναντήσεις του Δικτύου πραγματοποιήθηκε στη Θεσσαλονίκη το διήμερο 22 και 23 Φεβρουαρίου 2008. Στο πλαίσιο μάλιστα της παραπάνω συνάντησης δόθηκε συνέντευξη τύπου, στην οποία οι επικεφαλές του Cliohnet παρουσίασαν στο ελληνικό κοινό τις δραστηριότητες και τις εκδόσεις του δικτύου.

Making, Using and Resisting the Law

Power and Culture

Bridging the Gaps

Rhetorics of Work

CLIOHRESnet Εκδόσεις 2008

Frontiers and Identities: Cities, Regions, Nations

Europe and its Empires

Discrimination and Tolerance in Historical Perspective

A. Gémes, Austria and the 1956 Hungarian Revolution

Communities in European History

Power and Culture

Religion and power in Europe

Reciprocity and Redistribution

CLIOHRESnet Εκδόσεις 2007

Imagining Frontiers Contesting Identities

Sights and Insights

Immigration Emigration

M. Smagacz, Revitalisation of Urban Space

Public Power in Europe

Power and Culture

Religion, Ritual and Mythology

Professions and Social Identity

CLIOHRESnet Εκδόσεις 2006

Frontiers and Identities

Europe and the World

Citizenship in Historical Perspective

F. Peyrou, La Comunidad de Ciudadanos

*Μεταπτυχιακές εργασίες &
Διδακτορικές διατριβές*

Περίληψεις μεταπτυχιακών εργασιών που εγκρίθηκαν από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας κατά το έτος 2008

Α. Τομέας Αρχαίας Ελληνικής, Ρωμαϊκής και Βυζαντινής Ιστορίας

Αγλαΐα Γκούρα, Οι ρωσικές επιθέσεις εναντίον της Κωνσταντινούπολης (9ος-11ος αι.)

Οι Ρώσοι, λαός σλαβικής και σκανδιναβικής καταγωγής, εμφανίστηκαν στο ιστορικό προσκήνιο μέσα στο πρώτο μισό του 9ου αι., οπότε και διαμορφώθηκε το πρώτο ρωσικό κρατικό μόρφωμα. Η ονομασία «Rus» προήλθε από το φιννικό όνομα Ruotsi, ονομασία που χρησιμοποιούσαν οι Φίννοι για τους Σκανδιναβούς και την οποία οι Σλάβοι προσάρμοσαν στους δικούς τους φωνητικούς κανόνες.

Η πρώτη καταγεγραμμένη επαφή των Ρώσων με τη βυζαντινή αυτοκρατορία έγινε το 838-839, όταν σύμφωνα με τα *Annales Bertiniani* (δυτική πηγή του 9ου αι.), μια ομάδα Ρώσων απεσταλμένων βρέθηκε στη βυζαντινή πρωτεύουσα. Υπό συζήτηση είναι η ιστορικότητα και η ακριβής χρονολόγηση δύο επιθέσεων που πραγματοποίησαν οι Ρώσοι στις βυζαντινές πόλεις Σουρόζη και Αμάστριδα μέσα στο πρώτο μισό του 9ου αι. Μέσα σε διάστημα δύο περίπου αιώνων (860-1043) οι Ρώσοι πραγματοποίησαν τέσσερις συνολικά επιθέσεις εναντίον της Κωνσταντινούπολης, τις οποίες καταγράφουν αρκετές βυζαντινές, παλαιοσλαβικές, δυτικές και μουσουλμανικές πηγές.

Στις 18 Ιουνίου του 860 οι Ρώσοι εμφανίστηκαν για πρώτη φορά μπροστά στα τείχη της βυζαντινής πρωτεύουσας και λεηλάτησαν τα περίχωρά της. Η επίθεση έληξε με την καταστροφή του μεγαλύτερου τμήματος ρωσικού στόλου από ξαφνική θύελλα που ξέσπασε στο Βόσπορο. Το 907 πραγματοποιήθηκε η δεύτερη ρωσική επίθεση κατά της Κωνσταντινούπολης, η οποία αναφέρεται μόνο από το Παλαιορωσικό Χρονικό, ενώ οι βυζαντινοί συγ-

γραφείς σιωπούν και για το λόγο αυτό η ιστορικότητα της επίθεσης αμφισβητήθηκε έντονα.

Τον Ιούνιο του 941 οι Ρώσοι επιχείρησαν νέα επίθεση εναντίον της βυζαντινής πρωτεύουσας. Οι Βυζαντινοί κατάφεραν να συντρίψουν τους Ρώσους χάρη στις συντονισμένες κινήσεις του βυζαντινού αυτοκράτορα Ρωμανού Α' Λεκαπηνού (920-944), τους ικανούς και έμπειρους βυζαντινούς αξιωματούχους και κυρίως το υγρό πυρ, η χρήση του οποίου προκάλεσε φόβο και πανικό στους Ρώσους. Τον Ιούλιο του 1043, οι Ρώσοι πραγματοποίησαν την τέταρτη και τελευταία επίθεση εναντίον της βυζαντινής πρωτεύουσας, η οποία έληξε με ήττα των Ρώσων, ενώ οι Βυζαντινοί είχαν μικρές απώλειες σε έμψυχο και άψυχο υλικό.

Τις τρεις από τις τέσσερις συνολικά ρωσικές επιθέσεις ακολούθησε η σύναψη συνθήκης ανάμεσα στους Ρώσους και τους Βυζαντινούς. Το 911, τέσσερα χρόνια μετά την επίθεση του 907, υπογράφηκε η πρώτη βυζαντινορωσική συνθήκη, η οποία προέβλεπε ιδιαίτερα προνομιακή μεταχείριση των Ρώσων που εμπορεύονταν στην Κωνσταντινούπολη. Μετά την επίθεση του 941 οι σχέσεις ανάμεσα στους δυο λαούς αποκαταστάθηκαν με την σύναψη νέας βυζαντινορωσικής συνθήκης το 944, λιγότερο ευνοϊκής για την ρωσική πλευρά, που περιείχε όμως αυτούσιες πολλές από τις διατάξεις της συνθήκης του 911. Την τελευταία ρωσική επίθεση ακολούθησε η σύναψη νέας συνθήκης ανάμεσα στη βυζαντινή αυτοκρατορία και τη Ρωσία του Κιέβου, η οποία χρονολογείται το 1046 και επισφραγίστηκε με την σύναψη επιγαμίας.

Αικατερίνη Κούσια, Η ιστορία της Καστοριάς κατά τη βυζαντινή περίοδο

Στην εργασία καταγράφεται η ιστορία της πόλης της Καστοριάς κατά τη βυζαντινή περίοδο και

αποτελείται από πρόλογο, επτά κύρια κεφάλαια, επίλογο και τρία παραρτήματα με χάρτες, εικόνες και καταλόγους αντίστοιχα.

Στο πρώτο κεφάλαιο καταγράφονται οι θεωρίες, οι οποίες διατυπώθηκαν σχετικά με την προέλευση της ονομασίας της πόλης.

Στα κεφάλαια δύο και τρία παρακολουθείται αντίστοιχα η νορμανδική και βουλγαρική παρουσία στην πόλη με την παράλληλη παρακολούθηση της στάσης του εκάστοτε βυζαντινού αυτοκράτορα.

Στα αμέσως δύο επόμενα κεφάλαια παρατηρείται η πορεία της πόλης πριν και μετά τη Δ' Σταυροφορία με σημαντικότερα γεγονότα τη μάχη της Πελαγονίας (1259) και τον επονομαζόμενο εμφύλιο των δύο Ανδρόνικων (1321-1328) με την άμεση εμπλοκή και στα δύο του ονόματος της πόλης.

Στο έκτο κεφάλαιο καταγράφεται λεπτομερώς η σερβική παρουσία στην Καστοριά υπό την ηγετική φυσιογνωμία του Στέφανου Ντουσάν και κατόπιν των διαδόχων του, καθώς είναι η μόνη από τις ξένες κυριαρχίες, η οποία ήταν μακροχρόνια και για την οποία διαθέτουμε τις περισσότερες πληροφορίες. Στο συγκεκριμένο κεφάλαιο παρακολουθείται, επίσης, και ο τρόπος που η πόλη περνά σε αλβανική κατοχή και τελικά στην τουρκική.

Στο έβδομο και τελευταίο κεφάλαιο συγκεντρώνονται οι πληροφορίες σχετικά με την πορεία της τοπικής κοινωνίας κατά τη βυζαντινή περίοδο καθώς και για την εκκλησιαστική ιστορία της πόλης κυρίως της επισκοπής της, η οποία διετέλεσε επί μακρότατον πρωτόθρονη στην αρχιεπισκοπή Αχρίδος, στην οποία και υπαγόταν.

Τέλος στον επίλογο καταγράφονται κάποια γενικά συμπεράσματα για την ιστορία της Καστορίας κατά τη βυζαντινή περίοδο.

Β. Τομέας Νεότερης και Σύγχρονης Ελληνικής και Ευρωπαϊκής Ιστορίας

Δέσποινα Αθανασιάδου, Στοιχεία της εκπαίδευσης των μουσουλμάνων Δ. Θράκης μετά το 1950
Η εργασία αναφέρεται στην εκπαίδευση των μουσουλμάνων της Θράκης, της μόνης νομικά αναγνωρισμένης μειονότητας στην Ελλάδα.

Η εργασία επιχειρεί να περατώσει διττό σκοπό. Αφ' ενός να συλλέξει τα στοιχεία εκείνα —νομικά, εκπαιδευτικά, ιστορικά— που συνθέτουν την εικό-

να της μειονοτικής εκπαίδευσης στη Θράκη, αφ' ετέρου να εισχωρήσει στον πυρήνα της εκπαιδευτικής διαδικασίας, στοχεύοντας να καταδείξει την αμφίδρομη σχέση ανάμεσα στη μειονοτική εκπαίδευση και τις διμερείς πολιτικές σχέσεις Ελλάδας-Τουρκίας.

Έτσι, η εργασία ασχολείται με θέματα, όπως το νομικό καθεστώς της μειονοτικής εκπαίδευσης στη Θράκη, το διδακτικό προσωπικό, τα σχολικά βιβλία, οι οικονομικοί πόροι, η διδαχή της επίσημης ελληνικής γλώσσας, αντικρυσμένα μέσα από το πρίσμα των ελληνοτουρκικών σχέσεων της περιόδου.

Τάνια Αυλογιάρη, Η βενετοκρατία στην Κύπρο και ο θεσμός της αγγαρείας (1489-1571)

Η παρούσα εργασία καλύπτει μία σημαντική περίοδο για την ελληνική ιστορία. Η βενετοκρατία στην Κύπρο ξεκινά επίσημα το 1489, όταν η Caterina Cornaro εξαναγκάζεται στην ουσία να την παραχωρήσει στη Δημοκρατία του Αγίου Μάρκου και διαρκεί ως και το 1571 που η νήσος επιδικάζεται στους Οθωμανούς. Τρεις λόγοι καθιστούσαν την κατάκτηση της Κύπρου σημαντική: Η γεωγραφική θέση του νησιού που εξυπηρετούσε τη διεξαγωγή του εμπορίου, ιδιαίτερα μετά την κατάληψη της Συρίας από τους Οθωμανούς, η πλούσια παραγωγή αγροτικών προϊόντων που διέθετε η Κύπρος, τα οποία αξιοποιούσε στον έπακρο βαθμό, και τέλος η στρατιωτική σημασία που είχε το νησί, αν σκεφθούμε πως τη συγκεκριμένη περίοδο οργανώθηκαν από τις ευρωπαϊκές δυνάμεις σταυροφορίες για την απελευθέρωση των Άγιων Τόπων από τους μουσουλμάνους. Άλλωστε, οι Βενετοί από το 12ο αι. είχαν αρχίσει να αποκτούν τα πρώτα εμπορικά τους προνόμια στην Κύπρο και έκτοτε πρωταρχικό στόχος τους ήταν η ισχυροποίησή τους στον τόπο.

Οι μεταρρυθμίσεις που εισήγαν οι Βενετοί στο νησί, αποσκοπούν αφενός στην εδραίωση του καθεστώτος τους και συνακόλουθα στην άμεση εκμετάλλευση του τόπου και αφετέρου στην αποτροπή τυχόν αντιδράσεων και αναταραχών από τον κυπριακό λαό. Στην ουσία, ενώ καταργούν το φεουδαρχικό καθεστώς που ίσχυε επί Lusignan, άτυπα το διατηρούν. Η διοίκηση μεταβιβάστηκε σ' ένα συλλογικό πολιτικό όργανο, το Regimento, που

συναπαρτιζόταν από τον τοποτηρητή και τους ρέτορες. Τη στρατιωτική ευθύνη του νησιού ανέλαβε ο «καπιτάνος της Αμμοχώστου». Το φορολογικό σύστημα και η δικαιοσύνη αναπροσαρμόστηκαν στις νέες ανάγκες, ώστε να εξυπηρετούν το βενετικό κράτος, ενώ ο οικονομικός τομέας και συγκεκριμένα το κρατικό μονοπώλιο σιτηρών και αλατιού ήταν άμεσα ελεγχόμενα από τη μητρόπολη. Η ανώτατη τάξη των ευγενών εξακολουθούσε να απολαμβάνει τα κοινωνικά και φορολογικά προνόμια —στερείται όμως των πολιτικών—, ενώ ταυτόχρονα απαλλασσόταν από την παροχή καταναγκαστικής εργασίας (αγγαρείας). Οι αστοί ασφαλώς τύχχαναν προνομιακής μεταχείρισης, δεν είχαν τα δικαιώματα των ευγενών, αλλά μπόρεσαν να απαλλαγθούν από τη δυσβάσταχτη υποχρέωση της αγγαρείας καθώς και ορισμένων φόρων. Τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα, οι πάροικοι και οι φραγκομάτοι, επί βενετοκρατίας ζούσαν κάτω από αντίξοες και εξοντωτικές συνθήκες ζωής, καθώς ήταν αναγκασμένοι να προσφέρουν από 14 έως 60 ετών αγγαρεία. Οι πάροικοι υπάγονταν στη δικαιοδοσία του φεουδάρχη και πέρα από τη δημόσια αγγαρεία (52 ημέρες το χρόνο) στην κατασκευή ή επιδιόρθωση οχυρωματικών έργων, ήταν αναγκασμένοι να δουλεύουν για 3 μέρες την εβδομάδα στα κτήματα του φεουδάρχη. Η προέλευση του όρου και οι μορφές που απαντάει ερευνώνται αναλυτικότερα. Δεν θα μπορούσε να ερευνηθεί ο θεσμός της αγγαρείας, αν δεν γινόταν πρωτίστως αντικείμενο μελέτης οι ιδιαίτερες συνθήκες που διαμορφώθηκαν στην Κύπρο κατά τη διάρκεια της βενετοκρατίας.

Χρήστος Βακάλης, Ο Ελληνισμός της Ρουμανίας το 19ο αιώνα. Η περίπτωση του Βουκουρεστίου

Το θέμα της συγκεκριμένης εργασίας αφορά την παρουσία του Ελληνισμού στον ευρύτερο χώρο της Ρουμανίας και ειδικότερα στην πόλη του Βουκουρεστίου. Χρονικά γίνεται αναφορά στο 19ο αιώνα και ειδικότερα στα χρόνια μετά το 1821. Αντικείμενο της έρευνας της εργασίας είναι οι ελληνικές κοινότητες, οι επιφανείς Έλληνες της περιοχής, αλλά και οι διακρατικές σχέσεις Ελλάδος-Ρουμανίας (από το 1860 και έπειτα).

Αικατερίνη Βερυκίου, Οι απαρχές του σερβικού σοσιαλισμού. Πολιτική σκέψη του Σβετοζάρ Μάρκοβιτς

Η εργασία με τον τίτλο «Οι απαρχές του σερβικού σοσιαλισμού» ασχολείται με το θέμα της γέννησης των πρώτων σοσιαλιστικών ιδεών στη σερβική πολιτική σκέψη του 19ου αιώνα. Ο κύριος εισηγητής των ιδεών αυτών ήταν μια μεγάλη προσωπικότητα της ιδεολογικής ιστορίας της Σερβίας, ο Σβετοζάρ Μάρκοβιτς, ο οποίος με το πρωτότυπο και πρωτοφανές έργο του, για την εποχή εκείνη, είχε ανατρέψει κάθε αρχή που θεωρούνταν δεδομένη στην πολιτική, οικονομική και κοινωνική ζωή της σχετικά πρόσφατα απελευθερωμένης από το οθωμανικό ζυγό Σερβίας.

Ο Σβετοζάρ Μάρκοβιτς είχε «χαρίσει» στην πολιτική σκέψη και στην πολιτική ιστορία της Σερβίας του 19ου αι. έννοιες, όπως είναι σοσιαλισμός, κοοπερατίβα, αγροτικός σοσιαλισμός και ρεαλισμός στη σκέψη.

Οι επιδράσεις των «τετραδίων του», όπως ο ίδιος ονόμαζε τα κείμενά του, διαρκούν και μετά τη λήξη του 19ου αι., αφού καταλυτική είναι η συνεισφορά τους στην μετέπειτα διαμόρφωση του σοσιαλιστικού κινήματος στη Γιουγκοσλαβία τόσο πριν όσο και μετά το Β' Π.Π.

Γεωργία Βλαχοδήμου, Από τον Πολυζωΐδη στον Παπαρρηγόπουλο. Ο «εξελληνισμός» του Βυζαντίου

Η κυρίαρχη αντίληψη της ιστοριογραφίας του 19ου αιώνα θεωρούσε πως η αποκατάσταση του Βυζαντίου ως ιστορικής εποχής αλλά και ως πολιτισμικής και η ενσωμάτωσή του ως τμήματος της ελληνικής ιστορίας έγινε από τον Σπυρίδωνα Ζαμπέλιο και τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο. Την ίδια εποχή ο Αναστάσιος Πολυζωΐδης αμφισβητούσε την πολιτική ύπαρξη του Βυζαντίου όχι όμως και την πολιτισμική του. Το πνεύμα του Βυζαντίου διασώθηκε από τους λόγιους φυγάδες στη Δύση. Το ίδιο συνέβη και στη συνείδηση του ελληνικού λαού με τη βοήθεια της Ανατολικής Εκκλησίας. Η περίοδος αυτή επικρίθηκε έντονα από Ευρωπαίους και Έλληνες Διαφωτιστές. Η επίκριση, ωστόσο, αφορούσε την πολιτισμική αξία και προσφορά του Βυζαντίου καθώς και την πολιτειακή και θρησκευτική του δομή και σε καμιά περίπτωση την ελληνικότητά του.

Μαρία-Άννα Γαβρινώτου, Η θέση της Γυναίκας στην οθωμανική αυτοκρατορία

Στόχος της παρούσας έρευνας είναι η μελέτη της θέσης των γυναικών τριών περιπτώσεων: των μουσουλμάνων γυναικών του αυτοκρατορικού χαρεμιού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, της αστικής τάξης της Πόλης και των Ελληνίδων της Χίου και της Μυτιλήνης, όπως αυτές περιγράφονται μέσα από το λόγο των περιηγητριών και περιηγητών της εποχής εκείνης.

Για τις περιηγήτριες και τους περιηγητές, αυτές οι γυναίκες δεν ήταν τίποτα άλλο από *γυναίκες της Ανατολής*. Τόσο οι Ελληνίδες όσο και οι μουσουλμάνες συμβόλιζαν το *εξωτικό*, το *ξένο*, που δημιουργούν ταυτόχρονα συναισθήματα φόβου και έλξης ανάγοντας κάποιες στιγμές την εικόνα τους στη σφαίρα του φαντασιακού. Ερχόμενοι όμως όλοι αυτοί σε επαφή με τα υποκείμενα της έρευνάς μας, αποδεικνύεται ότι οι γυναίκες αυτές δεν ήταν παθητικά υποκείμενα της πατριαρχικής κοινωνίας μέσα στην οποία ζούσαν, αλλά ενεργοί δράστες που έπαιρναν πρωτοβουλίες και λάμβαναν σημαντικές αποφάσεις στα πλαίσια ενός καλά δομημένου παρασκηνίου.

Πέτρος Καραβέλλας, Ο απόηχος των τεσσάρων Βαλκανικών διασκέψεων καθώς και του Βαλκανικού Συμφώνου στον ελληνικό τύπο

Η εργασία αυτή αναφέρεται στον απόηχο των τεσσάρων Βαλκανικών διασκέψεων (1930-1934) καθώς και του Βαλκανικού Συμφώνου στον ελληνικό τύπο. Παρά τη μεγάλη αισιοδοξία που υπήρχε, οι Βαλκανικές διασκέψεις δεν πέτυχαν το ποθούμενο αποτέλεσμα.

Ο ελληνικός τύπος μάς δίνει πληροφορίες με άρθρα και σχόλια του τόσο για τα γεγονότα που διεξήχθησαν την περίοδο εκείνη όσο και για τους λόγους, οι οποίοι οδήγησαν εν τέλει σ' αυτή την αποτυχημένη προσπάθεια των έξι Βαλκανικών χωρών.

Απόστολος Κουφοδήμος, Χιώτες πρόσφυγες στη Σύρο. Η συμβολή τους στη δημιουργία και στην οικονομική ανάπτυξη της Ερμούπολης (1821-1870)

Η συγκεκριμένη πρωτεύουσα μεταπτυχιακή εργασία αναφέρεται στην εγκατάσταση των Χίων προσφύγων στη Σύρο από το 1821 και μετά και στη συμβολή που αυτοί είχαν στην ανάπτυξη της Ερμούπολης κατά το 19ο αιώνα. Κυρίως μελετάται η συμμετοχή των Χίων στην ανάπτυξη του εμπορίου, της ναυτιλίας και της βιομηχανίας του νησιού. Αναφορά γίνεται και στην κοινωνία της εποχής. Τέλος, διερευνώνται τα αίτια παρακμής της Ερμούπολης.

Αικατερίνη Λύγκουρα, Πρακτικές ονοματοθεσίας στη σύγχρονη Ελλάδα, κανόνες και στρατηγικές: η περίπτωση των μεταναστών και παλιννοστούντων

Στην παρούσα εργασία μελετάται ο τρόπος με τον οποίο η αλλαγή του ονόματος μεταναστών και παλιννοστούντων στην Ελλάδα και η εναλλακτική χρήση του με το αρχικό αποτυπώνει και συμβάλλει στη διαπραγμάτευση των συσχετικών τους ταυτοτήτων στα ποικίλα δράσης (διαπροσωπικών σχέσεων και επαφής με τη γραφειοκρατία) και στη διαμόρφωση των σχέσεών τους με τα πρόσωπα του νέου κοινωνικού περιβάλλοντος. Η χρήση του ονόματος αποδεικνύεται πεδίο διαχείρισης της πολιτισμικής ταυτότητας, αλλά και πεδίο διαπραγματεύσεων και διεκδικήσεων του δικαιώματος για τη διαχείρισή της.

Ευαγγελία Μαλίγκου, Η Θεσσαλία κατά την πρώτη περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας: το οθωμανικό διεξοδικό κατάστιχο απογραφής του σαντζακίου των Τρικάλων (1454/55)

Κύρια πηγή της εργασίας αποτελεί το πρώτο γνωστό οθωμανικό διεξοδικό κατάστιχο (*mufassal defter*) του 1454/55, το οποίο γεωγραφικά καλύπτει και φορολογικά απογράφει το μεγαλύτερο μέρος της Θεσσαλίας. Η πραγμάτευση του θέματος ξεκινά με τον πρόλογο και τις εισαγωγικές παρατηρήσεις, όπου διατυπώνεται ο προβληματισμός που μας οδήγησε στην ενασχόληση με το συγκεκριμένο ζήτημα και η μεθοδολογία που ακολουθήθηκε για

την προσέγγισή του. Ακολουθεί η περιγραφή των γεωγραφικών ορίων και του διοικητικού πλαισίου της περιοχής, καθώς και ένα κεφάλαιο για την ιστορική διαδρομή του θεσσαλικού χώρου στα χρόνια πριν την οθωμανική κατάκτηση. Συνεχίζουμε με αναφορά στην εκκλησιαστική οργάνωση, την κοινοτική διοίκηση, τα κυριότερα μοναστήρια της εποχής και τα βακούφια των Τουραχανιδών. Έπειτα, έχουμε τρία σύντομα κεφάλαια, όπου αναλύονται τα χαρακτηριστικά του καταστίχου. Έπεται ένα κεφάλαιο, όπου λεπτομερώς αναφέρονται όλα τα παραγόμενα προϊόντα της Θεσσαλίας. Τέλος, δίνονται τα συμπεράσματα, ενώ σε παράρτημα παρατίθενται χάρτες, πανομοιότυπα φύλλων του καταστίχου, μετεγγραμμένα δείγματα ονομάτων χριστιανών φορολογουμένων και —επαληθευμένα από το κατάστιχο— συγκεντρωτικά στοιχεία για την παραγωγή και τη φορολογία στη Θεσσαλία κατά τον Ύστερο Μεσαίωνα.

Αναστασία Μπαμίχα, Δημόσια και ιδιωτική γη στην Αττική την πρώτη δεκαετία μετά την Ανεξαρτησία: Η περίπτωση του George Finlay

Η παρούσα εργασία διερευνά τη διαδικασία εδραίωσης της μεγάλης εγγείου ιδιοκτησίας στην Αττική μετά τη λήξη του πολέμου της ανεξαρτησίας και την επιχείρηση υπαγωγής της στα εθνικά κτήματα εκ μέρους του ελληνικού δημοσίου. Συγκεκριμένα, εξετάζεται η πορεία των διεκδικήσεων της κυβέρνησης επί του κτήματος του George Finlay στα Λιόσια μέσω της φορολογικής νομοθεσίας και τα διαβήματα του θιγόμενου ιδιοκτήτη προς αποκατάσταση της κυριότητάς του.

Ευθυμία Παυλίδου, Σχολείο και ΕΟΝ: μέσα ιδεολογικής χειραγώγησης του μεταξικού καθεστώτος

Η συγκεκριμένη εργασία πραγματεύεται το θέμα πώς το μεταξικό καθεστώς επιχείρησε να χειραγωγήσει ιδεολογικά την ελληνική νεολαία μέσω του σχολείου και της ΕΟΝ, προκειμένου να εξασφαλίσει το απαιτούμενο λαϊκό έρεισμα, που στερούσαν. Στο πλαίσιο αυτό μελετώνται οι αλλαγές που επέφερε στην εκπαίδευση το μεταξικό κράτος, η «άλωση» του σχολείου από την ΕΟΝ, η οργάνωση της ΕΟΝ και κυρίως η θεματολογία και ο τρόπος άσκησης προπαγάνδας από αυτήν.

Γεωργία Σαρικούδη, Ο επαναπατρισμός των πολιτικών προσφύγων από την Τσεχοσλοβακία μετά το 1974

Η εργασία αυτή έχει ως θέμα τον επαναπατρισμό των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων από την Τσεχοσλοβακία μετά το 1974, και εντάσσεται στο ευρύτερο πλαίσιο της έρευνας γύρω από τον Εμφύλιο πόλεμο και τις συνέπειές του. Μέσα από τις περιγραφές των επαναπατρισθέντων φαίνεται πως η «επιστροφή στην πατρίδα» δεν είναι μια απλή, αλλά μια σύνθετη διαδικασία, που συχνά επιφυλάσσει αντιφατικές εμπειρίες.

Ελένη Στόικου, Όψεις του εθνοφλετισμού των ορθοδόξων Αράβων από τα μέσα του 19ου αιώνα έως τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο

Κεντρικός στόχος της εργασίας είναι να παρουσιαστεί η παράλληλη πορεία προς την εθνική αφύπνιση και τη θρησκευτική χειραφέτηση των Βουλγάρων και των ορθοδόξων Αράβων, καθώς και τα κοινά χαρακτηριστικά της πορείας αυτής, υπό την επιρροή πάντοτε της ρωσικής πολιτικής. Σκιαγραφούνται οι παράγοντες που οδήγησαν τους ορθόδοξους Άραβες της Συρίας να διεκδικήσουν συμμετοχή στη διαχείριση των υποθέσεων του Πατριαρχείου Αντιοχείας και αναδεικνύονται τα γεγονότα που οδήγησαν στην εκλογή του πρώτου Άραβα Πατριάρχη στην Αντιόχεια. Επίσης, εξετάζονται οι αντίστοιχες προσπάθειες των ορθοδόξων Αράβων της Παλαιστίνης να προωθήσουν τις αξιώσεις τους.

Κοσμάς Τσελιγκαρίδης, Οι πολιτικές εξελίξεις στα βιλαέτια Θεσσαλονίκης και Μοναστηρίου την τετραετία 1908-1912

Στην παρούσα μεταπτυχιακή εργασία εξετάζονται οι πολιτικές εξελίξεις στα βιλαέτια Θεσσαλονίκης και Μοναστηρίου την τετραετία 1908-1912. Μελετώνται οι δύο εκλογικές αναμετρήσεις που σημειώθηκαν το 1908 και το 1912 αντίστοιχα υπό το νεοτουρκικό καθεστώς για την ανάδειξη των βουλευτών των εθνοτήτων της Μακεδονίας στο Οθωμανικό Κοινοβούλιο. Διερευνάται ακόμη η προσπάθεια των ελληνικών φορέων δράσης στη Μακεδονία να οργανωθούν σε εθνική βάση με στόχο την απόκτηση εκλογικών πλειοψηφιών.

Κική Τσόκκου, Πρόσφυγες του κρητικού πολέμου (1645-1669)

Μετά την πτώση της Κύπρου (1571) στα χέρια των Οθωμανών, η Κρήτη αποτελούσε τη μόνη μεγάλη στρατιωτική και οικονομική βάση της Βενετικής Δημοκρατίας στην ανατολική Μεσόγειο. Ο μακρόχρονος (1645-1669) κρητικός πόλεμος είχε ως συνέπεια όχι μόνο την απώλεια της πολύτιμης κτήσης των Βενετών, αλλά και την κρητική προσφυγική διασπορά. Η προσφυγή Κρητών στα Επτάνησα, το Αιγαίο και τη Βενετία υπήρξε αναμφισβήτητα σπουδαίο γεγονός, που προκάλεσε πολιτικές, κοινωνικές και πολιτιστικές ζυμώσεις στους τόπους καταφυγής. Η βενετική κρατική μηχανή λειτούργησε αποτελεσματικά αναλαμβάνοντας την υλική υποστήριξη και αποκατάσταση των προσφύγων, τουλάχιστον όσων είχαν κριθεί άξιοι βοήθειας. Συγκρούσεις, ωστόσο, δεν αποφεύχθηκαν μεταξύ γηγενών και προσφύγων, καθώς οι σχέσεις τους βρέθηκαν σε ανταγωνισμό. Στο πολιτιστικό επίπεδο οι κρητικοί πρόσφυγες μεταλαμπάδευσαν σε κάθε τόπο καταφυγής τους την πλούσια καλλιτεχνική και πνευματική παράδοσή τους.

Γ. Τομέας Αρχαιολογίας

Ι. Προϊστορική Αρχαιολογία

Αντιγόνη Αδαμίδου, Βλήματα σφεντόνας στη νεολιθική εποχή. Η περίπτωση του Δισπηλιού

Η εργασία πραγματεύεται την παρουσία, εξάπλωση και χρήση της σφεντόνας στο χώρο και στο χρόνο, κυρίως μέσα από τα αρχαιολογικά κατάλοιπά της, τα βλήματα.

Καταγράφονται, επίσης, τα πήλινα και λίθινα βλήματα σφεντόνας που εντοπίστηκαν στο λιμναίο νεολιθικό οικισμό του Δισπηλιού Καστοριάς καθώς και τα αντίστοιχα δημοσιευμένα ευρήματα από τις υπόλοιπες νεολιθικές θέσεις του ελλαδικού χώρου.

Παράλληλα, αναπτύσσονται τα συμπεράσματα, οι ερμηνείες αλλά και οι προβληματισμοί που προκύπτουν μέσα από τη μελέτη του συγκεκριμένου αρχαιολογικού υλικού.

Στυλιανή Καλτσογιάννη, Μελέτη οικοδομικών πηλών από το νεολιθικό οικισμό Παλιαμπέλων Κολινδρού

Η προσέγγιση της νεολιθικής αρχιτεκτονικής ως προς ζητήματα υλικών και τεχνολογίας και ειδικότερα η αποκατάσταση της ανωδομής ενός νεολιθικού οικήματος, συνιστούν το αντικείμενο αυτής της έρευνας. Με γνώμονα τη μορφολογική μελέτη περισυλλεγμένων τμημάτων οικοδομικού πηλού, η ανάλυση αντίστοιχου δείγματος από τον οικισμό των Παλιαμπέλων Κολινδρού επιχειρεί να σκιαγραφήσει την εξωτερική, καταρχήν, φυσιογνωμία ενός οικήματος της Μέσης Νεολιθικής περιόδου.

Νικόλαος Κατσακάριδης, Η επίδραση της φωτιάς στα αγγεία. Μια πειραματική προσέγγιση

Η εργασία εστιάζει στη διερεύνηση της μηχανικής αντοχής των αγγείων κατά τη χρήση, στη σύγκριση των μη πλαστικών, που περιέχονται στην πηλόμαζα, καθώς και στις συνολικές επιπτώσεις της φωτιάς στα αγγεία. Το θέμα προσεγγίζεται πειραματικά, χρησιμοποιώντας σύγχρονα αντίγραφα σκευή, με τις προσμίξεις που είναι γνωστές από τη Νεολιθική εποχή —όστρεα και χαλαζία. Στο δεύτερο μέρος παρουσιάζεται η μέθοδος που χρησιμοποιήθηκε, οι δοκιμές καθώς και τα αποτελέσματα και τα συμπεράσματα της μελέτης.

Βασιλική Παπαβασιλείου, Οι σχέσεις της ηπειρωτικής Ελλάδας και της κεντρικής Ευρώπης κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού

Το θέμα της εργασίας είναι οι σχέσεις των κοινωνιών της ηπειρωτικής Ελλάδας και της κεντρικής Ευρώπης κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού και αναπτύσσεται σε τρεις ενότητες. Στην εισαγωγή γίνεται μια αναδρομή στην ιστορία της έρευνας του ζητήματος αυτού και στο πρώτο μέρος αναλύονται περισσότερο οι θεωρητικές και μεθοδολογικές προσεγγίσεις που υποστηρίχθηκαν κατά καιρούς. Στο δεύτερο μέρος παρουσιάζονται οι ομάδες των ευρημάτων που συνδέουν τις δύο περιοχές (μέσα στο γεωγραφικό, χρονολογικό και κοινωνικοοικονομικό πλαίσιο που τις αφορά). Στα συμπεράσματα που κλείνουν το μέρος αυτό υποστηρίζεται η επιλεκτική «διακίνηση» τεχνουργημάτων μεταξύ των κοινωνιών ορισμένων τμημάτων της ηπειρωτικής Ελ-

λάδας και κεντρικής Ευρώπης κατά την περίοδο εκείνη και η πιθανή ύπαρξη ενός κοινού συνόλου ιδεών, τρόπων ζωής και πίστεων. Πρόκειται για μια αμφίδρομη επιρροή που δεν αλλοιώνει το χαρακτήρα τους και δεν επιβάλλεται αλλά επιλέγεται και αφομοιώνεται.

Κασσάνδρα Σισμάνη, Διερεύνηση των ταφικών πρακτικών στη Θεσσαλία κατά τη διάρκεια της Μέσης Εποχής του Χαλκού

Ο σκοπός της εργασίας είναι η διερεύνηση των ταφικών πρακτικών στη Θεσσαλία κατά τη διάρκεια της Μέσης Εποχής του Χαλκού. Τα αρχαιολογικά δεδομένα είναι λιγοστά και πολλές φορές ελλιπή για τη Μέση Εποχή του Χαλκού στη Θεσσαλία. Ωστόσο, μέσω της παρουσίασης και της ανάλυσης αυτών των δεδομένων επιχειρείται η ανίχνευση του τρόπου, με τον οποίο οι ταφικές πρακτικές αποτέλεσαν μέσο για τη διαμόρφωση της κοινωνικής οργάνωσης αυτή την περίοδο σε αυτή την περιοχή. Από αυτή την ανάλυση προέκυψε ότι προς το τέλος της Μέσης Εποχής του Χαλκού, κυρίως στις παράκτιες περιοχές της Θεσσαλίας, δρουν διάφορες ανταγωνιστικές ομάδες, οι οποίες χρησιμοποιούν ως μέσο τις ταφικές πρακτικές για τη διαμόρφωση και εγκαθίδρυση του κοινωνικού τους ρόλου. Αυτές οι κοινωνικές ομάδες, ακολουθώντας τις κοινωνικοπολιτικές εξελίξεις στη Νότια Ελλάδα, είναι που κατορθώνουν αργότερα, κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού, να βρίσκονται στο ανώτερο επίπεδο της κοινωνικής ιεραρχίας.

II. Κλασική Αρχαιολογία

Κοσμάς Δάφας, Ο χάλκινος Έφηβος των Αντικυθήρων

Το θέμα της συγκεκριμένης εργασίας είναι το χάλκινο άγαλμα του «Έφηβου των Αντικυθήρων».

Στο πρώτο κεφάλαιο γίνεται λόγος για τον εντοπισμό, την ανέλκυση του αγάλματος και των συνευρημάτων, καθώς και για το αρχαίο ναυάγιο των Αντικυθήρων.

Στο δεύτερο κεφάλαιο γίνεται αναφορά στη συντήρηση και αποκατάσταση του αγάλματος, ενώ στο τρίτο παραδίδεται η περιγραφή του.

Στο τέταρτο κεφάλαιο μελετώνται τα τεχνικά χαρακτηριστικά του έργου, με κύριο στόχο την κα-

τανόηση της μεθόδου χύτευσης που εφαρμόστηκε για την κατασκευή του.

Στο πέμπτο κεφάλαιο επιχειρείται η συγκριτική θεώρηση των στυλιστικών χαρακτηριστικών της μορφής και η χρονολόγησής της.

Στο έκτο και στο έβδομο κεφάλαιο εξετάζονται τα ζητήματα της καλλιτεχνικής απόδοσης και της ερμηνείας του Εφήβου.

Αθηνά Μαραθιανού, Παιδονόμος. Η ιστορία και εξέλιξη ενός αξιώματος στην Αρχαία Ελλάδα

Η παρούσα εργασία μελετά την ιστορία του θεσμού του παιδονόμου μέσα από την αναλυτική εξέταση των περιορισμένων διαθέσιμων γραμματικών και επιγραφικών πηγών. Αξιοποιώντας το υλικό αυτό αλλά και την υπάρχουσα βιβλιογραφία σχετικά με την εκπαίδευση στην αρχαία Ελλάδα η εργασία αυτή παρέχει μια ολοκληρωμένη εικόνα του θεσμού στη διαχρονική του εξέλιξη, ενώ παράλληλα απαντά σε ερωτήματα που δεν είχαν ασχολήσει την έως τώρα έρευνα.

Αντιγόνη Ντουσιπούλου, Ο ρόλος της μουσικής στο γυναικωνίτη, στο γάμο και στα επινίκια

Αντικείμενο έρευνας της εργασίας αποτελεί η μουσική δημιουργία που πραγματοποιούνταν κατά την αρχαϊκή και κλασική εποχή στο πλαίσιο των γυναικείων συγκεντρώσεων στο γυναικωνίτη, των γαμήλιων εθίμων και των επινίκιων εορτασμών. Ειδικότερα, έγινε προσπάθεια να εντοπιστούν οι ιδιαίτερες ονομασίες των ασμάτων που τυχόν εκτελούνταν, καθώς και να προσδιοριστούν τα μουσικά όργανα που χρησιμοποιούνταν σε δεδομένες περιπτώσεις. Μέσα προσέγγισης του θέματος αποτέλεσαν αφ' ενός οι φιλολογικές πηγές και αφ' ετέρου οι παραστάσεις σε αττικά αγγεία των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων.

Ευαγγελία Παυλοπούλου, Δίον. Τα νομίσματα των Μακεδόνων βασιλέων από την περιοχή των ιερών

Η παρούσα μεταπτυχιακή εργασία ασχολείται με τη δημοσίευση των νομισμάτων των Μακεδόνων βασιλέων από την περιοχή των ιερών του Δίου. Εξετάζονται τα νομίσματα χρονολογικά, ανά βασιλέα, από τον Αλέξανδρο Α' ως και τον Περσέα· κα-

λύπεται δηλαδή ένα χρονικό διάστημα περίπου 330 ετών (498-168 π.Χ.). Επίσης, παρατίθενται ακόμη τέσσερα κεφάλαια που αφορούν στην εικονογραφία, στις επιγραφές, στα μετρικά συστήματα των Μακεδόνων βασιλέων και σε στατιστικές μελέτες ανάλυσης των νομισμάτων.

Ελένη Ποιμενίδου, Βάσεις ανδριάντων αθλητών από την Ολυμπία από τα χρόνια του αυστηρού ρυθμού έως τις αρχές του 2ου αιώνα π.Χ.

Θέμα της παρούσας εργασίας είναι είκοσι από τις σωζόμενες βάσεις ανδριάντων αθλητών από την Ολυμπία, που χρονολογούνται από τα χρόνια του αυστηρού ρυθμού ως τις αρχές του 2ου π.Χ. αιώνα. Αρχικά, γίνεται μία σύντομη αναφορά στον τρόπο, με τον οποίο καθιερώθηκε η συνήθεια ίδρυσής τους και στη διάρκεια της, ενώ παράλληλα παρουσιάζονται κάποια γενικά χαρακτηριστικά των υπό εξέταση μνημείων. Ακολουθούν ο κατάλογος των βάσεων και η ανάλυση των τεχνικών χαρακτηριστικών και των επιγραφών που φέρουν. Απώτερος στόχος της συγκεκριμένης μελέτης είναι η κατά το δυνατόν αποκατάσταση της αρχικής εικόνας των ίδιων των ανδριάντων Ολυμπιονικών, αλλά και ο προσδιορισμός του χαρακτήρα τους, μέσω των στοιχείων που μας προσφέρουν οι υπό εξέταση βάσεις, αλλά και των πηγών.

Χρυσανγή Σασάνη, Οι αποικίες στην αρχαία Χαλκιδική. Η περίπτωση της Κασσάνδρας

Θέμα της εργασίας αποτελεί η ιστορική και τοπογραφική μελέτη των αποικιών, που ιδρύθηκαν στη χερσόνησο της Κασσάνδρας από την εποχή της ίδρυσής τους έως τα ρωμαϊκά χρόνια συνδυάζοντας τις πληροφορίες των αρχαίων πηγών με τα ανακαφικά δεδομένα.

Η χερσόνησος της Κασσάνδρας με το φυσικό της πλούτο και τη νευραλγική της θέση από πολύ νωρίς αποτέλεσε ένα θελκτικό προορισμό για τους κατοίκους της νοτίου Ελλάδος. Αποτέλεσμα ήταν να ιδρυθούν οκτώ αποικίες σε κοντινή απόσταση η μία με την άλλη (Ποτίδαια, Άφυτη, Νεάπολη, Αίγη, Θέραμβος, Σκιώνη, Μένδη, Σάνη). Οι πρώτες εγκαταστάσεις εμφανίζονται στα τέλη του 12ου αι. π.Χ. με αρχές του 11ου αι. π.Χ., ενώ τον 8ο και 7ο αι. π.Χ. με το νέο κύμα αποικισμού σημειώνεται αύξηση των θέσεων. Οι πόλεις μπορεί να μην εξελί-

χθηκαν σε μεγάλα κέντρα, γνώρισαν, όμως, μια περίοδο ακμής και οικονομικής άνθισης. Είχαν τη δυνατότητα να κόψουν δικό τους νόμισμα και να ιδρύσουν αποικίες. Παράλληλα, φαίνεται ότι διατηρούσαν δεσμούς με τις μητροπόλεις τους (Εύβοια, Αττική, Κόρινθος), ενώ ανέπτυξαν σχέσεις και με άλλες περιοχές (Ιωνία, Αιολίδα).

Χριστίνα Τσαγκάλια, Ένθρονοι τύποι του Δία και του Ασκληπιού στα πελοποννησιακά νομίσματα της ελληνιστικής και ρωμαϊκής εποχής

Αντικείμενο της μεταπτυχιακής εργασίας υπήρξε η μελέτη των ένθρονων τύπων του Διός και του Ασκληπιού, οι οποίοι απαντώνται στα πελοποννησιακά νομίσματα της ελληνιστικής και αυτοκρατορικής εποχής, με απώτερο στόχο την αναζήτηση αγαματικών τύπων. Εξετάστηκαν οι αλληλεπιδράσεις μεταξύ των επαρχιακών νομισματοκοπειών, οι επιρροές της νομισματοκοπίας της Ρώμης και διερευνήθηκαν ιστορικά γεγονότα και συγκυρίες, που οδήγησαν στην επιλογή των συγκεκριμένων τύπων.

Ειρήνη Τσακνή, Η ζωή των εταίρων μέσα από τις απεικονίσεις του αττικού Κεραμεικού (μετά τους Περσικούς Πολέμους και πριν τον Πελοποννησιακό Πόλεμο)

Αντικείμενο της εργασίας υπήρξε η μελέτη της ζωής των εταίρων μέσα από απεικονίσεις του αττικού Κεραμεικού. Τα χρονικά όρια εκτείνονται από το τέλος των Περσικών Πολέμων μέχρι και την έναρξη του Πελοποννησιακού. Το θέμα παρουσιάζεται μέσα από τρεις βασικές ενότητες: συμπόσια, σκηνές ιδιωτικού βίου και ερωτικά συμφραζόμενα, οι οποίες προσέφεραν σημαντικές πληροφορίες για τα ήθη και τις συνήθειες της αθηναϊκής κοινωνίας.

Νίκος Χατζής, Κεραμική γεωμετρικών χρόνων από τον αρχαίο οικισμό στο Καραμπουρνάκι. Μια μελέτη των κατώτερων στρωμάτων της τομής 23-13α

Κύριο αντικείμενο της εργασίας αποτελεί η μελέτη της κεραμικής που εντοπίστηκε στα κατώτερα στρώματα της τομής 23-13α, στον αρχαίο οικισμό στο Καραμπουρνάκι. Στο υλικό περιλαμβάνονται θραύσματα αγγείων που προέρχονται από διάφορα κεραμικά εργαστήρια του αρχαίου ελληνικού κό-

σμου, καθώς και ντόπιων αγγείων που κατασκευάστηκαν στην περιοχή του Θερμαϊκού κόλπου. Από τη μελέτη των θραυσμάτων, τα οποία χρονολογούνται κυρίως στον 8ο π.Χ. αι., προκύπτουν χρήσιμα συμπεράσματα για τις επαφές των ντόπιων με τους κατοίκους άλλων περιοχών και την παρουσία των Ευβοέων στο βορειοελλαδικό χώρο.

III. Βυζαντινή Αρχαιολογία

Βασιλική Αλεξίου, Βυζαντινοί λιτανικοί σταυροί

Το θέμα που πραγματεύεται η παρούσα μεταπτυχιακή εργασία είναι οι βυζαντινοί λιτανικοί σταυροί. Ειδικότερα, αντικείμενο μελέτης αποτελούν οι σωζόμενοι λιτανικοί σταυροί από τον 6ο ως και το 13ο αιώνα, διάστημα κατά το οποίο οι τεχνικές κατασκευής και διακόσμησης των σταυρών λιτανείας αγγίζουν το ύψιστο δυνατό όριο εκλέπτυνσης και καλλιτεχνικής αρτιότητας. Παράλληλα, οι λιτανικοί σταυροί που εξετάζονται στο παρόν πόνημα είναι κατ' αποκλειστικότητα μεταλλικοί, κατασκευασμένοι από πολύτιμα ή και ευτελέστερης αξίας μέταλλα, που σε πολλές, ωστόσο, περιπτώσεις διαθέτουν ξύλινο εσωτερικό πυρήνα, πάνω στον οποίο είναι επενδεδυμένα τα μεταλλικά φύλλα.

Στόχος, πιο συγκεκριμένα, του παρόντος πονήματος είναι η εξέταση ορισμένων ενδεικτικών παραδειγμάτων λιτανικών σταυρών, που ανάγονται στην προαναφερθείσα χρονική περίοδο και τα οποία μας παρέχουν διαφωτιστικές πληροφορίες σχετικά με τη χρήση, το ιδεολογικό περιεχόμενο, την τυπολογία και τις τεχνικές κατασκευής και διακόσμησης των συγκεκριμένων λειτουργικών αντικειμένων.

Χαράλαμπος Μποζίνης, Η μελέτη των θωρακίων του ελλαδικού χώρου από την παλαιοχριστιανική περίοδο έως το τέλος της οικονομικής

Αντικείμενο της εργασίας αποτελεί η μελέτη των πλήρων θωρακίων του ελλαδικού χώρου από την παλαιοχριστιανική περίοδο έως το τέλος της οικονομικής. Εξετάζεται η μορφή του διακόσμου στις επιφάνειες των πλακών, η δομή τους, οι τεχνικές κατασκευής και κατατάσσονται τα θωράκια τυπολογικά σε επτά διακοσμητικές ομάδες. Μελετάται η δομή, η διαμόρφωση και η τεχνική των πλαισίων, τα οποία κατηγοριοποιούνται σε έξι τύπους.

Δ. Τομέας Ιστορίας της Τέχνης

Παυλίνα Γεωργιάδου, Μελέτη και παρουσίαση των εκφάνσεων του μοτίβου της φτερωτής μορφής στην ελληνική ζωγραφική του 20ου αιώνα

Η παρούσα εργασία επικεντρώνεται στη μελέτη και παρουσίαση των εκφάνσεων του μοτίβου της φτερωτής μορφής στην ελληνική ζωγραφική του 20ού αιώνα. Η ανάπτυξη του θέματος γίνεται σε δύο βασικούς άξονες που σχετίζονται με τη συμβολική ή αλληγορική χρήση του μοτίβου. Ειδικότερα, στο πρώτο μέρος εξετάζονται οι ουράνιες φτερωτές μορφές, ενώ στο δεύτερο οι επίγειες φτερωτές μορφές.

Γλυκερία Παναγιώτα Διονυσοπούλου, Ονειρικά στοιχεία στους Έλληνες Σουρεαλιστές ζωγράφους – Γκίνης, Ίσαρης, Πανταλέων, Γέρος

Η παρούσα μεταπτυχιακή εργασία εξετάζει τη ζωγραφική δημιουργία τεσσάρων Ελλήνων καλλιτεχνών της β' γενιάς του Σουρεαλισμού στην Ελλάδα, του Άλκη Γκίνη, του Αλέξανδρου Ίσαρη, του Θόδωρου Πανταλέοντα και του Δημήτρη Γέρου, με βασικό στόχο τη μελέτη και την ανάλυση των ονειρικών στοιχείων που εμφανίζονται στα έργα τους.

Αναστασία Παπαναστασίου, Η ιστορική διάσταση του αρχαίου τοπίου: η Κοσμητεία Τοπίου

Η εργασία εξετάζει τη δράση της Κοσμητείας Εθνικού Τοπίου και Πόλεων κατά τις δεκαετίες 1950 και 1960. Η Κοσμητεία ήταν στην ουσία μια επιτροπή, με μέλη επιφανείς αρχιτέκτονες και πολεοδόμους της εποχής, όπως οι Δ. Πικιώνης, Κ. Μπίρης και Αρ. Προβελέγγιος, που είχε ως πρωταρχικό στόχο την προστασία του αττικού τοπίου από την άναρχη δόμηση. Ιδιαίτερη έμφαση δίδεται στον τρόπο με τον οποίο τα μέλη της Κοσμητείας προσέλαβαν το τοπίο· εντάσσεται δηλαδή η εργασία αυτή στη συζήτηση γύρω από την πρόσληψη του τοπίου, επιλέγοντας ως υπόθεση εργασίας την περίπτωση της Κοσμητείας.

Αγγελική Τσόπελα, Εκπαίδευση, Αρχαιολογία και Μουσείο. Προσεγγίσεις στην πολιτισμική διαφορά

Η εργασία διακρίνεται θεωρητικό και ερευνητικό μέρος. Στο *θεωρητικό πλαίσιο* εξετάζονται πτυχές από τα πεδία της εκπαίδευσης, της αρχαιολογίας και της μουσειολογίας, η σύγχρονη συζήτηση και προβληματική που αναπτύσσονται σε καθένα από αυτά, ώστε να καταδειχθούν οι άξονες που τα δια-

συνδέουν καθώς και οι δυνατότητές τους να συμβάλλουν στη συζήτηση σχετικά με ζητήματα ταυτότητας και ετερότητας και στην προσπάθεια για άρση του κοινωνικού αποκλεισμού. Η *έρευνα* αποσκοπεί στον εντοπισμό, την παρουσίαση και την κριτική αποτίμηση δράσεων των ελληνικών μουσείων που προσεγγίζουν την πολιτισμική διαφορά εναλλακτικά.

Περιλήψεις διδακτορικών διατριβών που εγκρίθηκαν από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας κατά το έτος 2008

Σοφία Ακριβοπούλου, Το εξάγωνο στη βυζαντινή αρχιτεκτονική

Το εξάγωνο στη μνημειακή αρχιτεκτονική εφαρμόζεται στα περίκεντρα κτίρια ήδη από την αρχαιότητα, σε σύνθεση πάντα με τον κύκλο που είναι το κυρίαρχο σχήμα. Με καθαρή, αυτόνομη μορφή εμφανίζεται την εποχή της Αυτοκρατορίας σε κτίρια κι εσωτερικούς χώρους. Στη χριστιανική αρχιτεκτονική εφαρμόστηκε ευρύτατα όχι μόνο σε μεγάλα κτίρια αλλά και σε μικρότερες, λειτουργικές κατασκευές, θρησκευτικού χαρακτήρα (κολυμβήθρες, άμβωνες, κιβώρια, φιάλες).

Η ιστορική και γεωγραφική εξάπλωση του εξαγώνου χαρακτηρίζεται περισσότερο από συγκεκριμένες ομοειδών, από διάσπαρτα και μεμονωμένα παραδείγματα: παλαιοχριστιανικές κολυμβήθρες σε Ιστρία-Δαλματία, Ρώμη και Βόρειο Αφρική, παλαιοχριστιανικοί άμβωνες σε Δαλματία και Παλαιστίνη, κτίρια της όψιμης αρχαιότητας σε Ρώμη, Θεσσαλονίκη και Κωνσταντινούπολη, μεσοβυζαντινά κτίρια σε Δαλματία, Γεωργία, Αρμενία, κατά προέκταση και Τρανσυλβανία, ημιεξαγωνικές ασίδες σε ναούς της ελλαδικής σχολής, «εξαγωνικοί» τρουλαιοί ναοί κοντά στην Πρεσλάβα. Μοναδική περίπτωση εφαρμογής του εξαγώνου είναι η σύνθεση της Αγίας Σοφίας Κωνσταντινούπολης.

Η ειδική συμβολική αξία του σχήματος εντάσσεται στο γενικό πλαίσιο συμβολισμών των περίκεντρων κτιρίων από τη στιγμή της εμφάνισής τους μέχρι τη σύγχρονη εποχή. Τα χριστιανικά εξάγωνα φέρουν, όπως και τα υπόλοιπα περίκεντρα της εποχής τους, έντονους συμβολισμούς, κυρίως θρησκευτικούς: οι βασικότεροι είναι η σύνδεση του θανάτου με τη βάπτιση και η ισχυροποίηση του ορθόδοξου τριαδικού δόγματος σε περιοχές που μαστίζονται από αιρέσεις (Ιστρία-Δαλματία, Βόρεια

Αφρική). Οι εξαγωνικές κολυμβήθρες συνδυάζουν πολλές φορές περισσότερο συμβολικά σχήματα: εξάγωνο, οκτάγωνο, τετράλοβο, ανά δύο ή και ανά τρία ή τοποθετούνται στο κέντρο οκταγωνικών βαπτιστηρίων. Τα μεσαιωνικά εξάκογχα έχουν σε πολλές περιπτώσεις ταφικό χαρακτήρα, επανέρχεται όμως κι ένας κοσμικός συμβολισμός: πολλά από αυτά είναι *capellae regiae* ή εξυμνούν και με διάφορους τρόπους ισχυροποιούν την εξουσία κοσμικών αρχόντων. Η παντελής απουσία του τύπου από τα εδάφη του Βυζαντίου κατά τη μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο και η παρουσία του σε περιφερειακά, πελατειακά πολλές φορές κράτη, δηλώνει μάλλον έναν επαρχιακό αναχρονισμό, που αξιοποιεί τύπους του παρελθόντος αυτούσιους — μεταλωτισμένους σε τοπικά ιδιώματα, με περισσότερο ή λιγότερο δημιουργικό τρόπο— για να ανακαλέσει τη χαμένη αίγλη και να λειτουργήσει ως συνδετικός κρίκος με το ισχυρό κράτος της περιοχής, το ανατολικό ρωμαϊκό.

Βικτώρια Αλλαμανή-Σουρή, Οι επιτύμβιες στήλες της Βέροιας και της περιοχής της

Στόχος της εργασίας αυτής, με θέμα τις επιτύμβιες στήλες της Βέροιας και της περιοχής της, είναι να εξαχθούν συμπεράσματα σχετικά με τη φυσιογνωμία της τοπικής παραγωγής, όπως αυτή διαμορφώνεται μέσα από επιρροές των σύγχρονων σημαντικών καλλιτεχνικών κέντρων. Στα υστεροελληνιστικά χρόνια επηρεάζεται από τα εικονογραφικά πρότυπα των εργαστηρίων της ΒΔ Μ. Ασίας και του νησιωτικού χώρου, ενώ στην αυτοκρατορική εποχή δέχεται επιδράσεις κυρίως από την τέχνη της Ιταλίας. Στον 1ο αι. π.Χ. το εργαστήριο αυτό κυριαρχεί σε μεγάλο τμήμα της επαρχίας Μακεδονίας με τη μορφή του Βεροιαίου γλύπτη Εύανδρου, ενώ και στα ρωμαϊκά χρόνια και ιδίως στο 2ο αι.

μ.Χ. η ποιότητα ορισμένων έργων του είναι εξαιρετική.

Από τις επιγραφές και το είδος των αναγλύφων αναδύεται μια εύπορη αστική τάξη, αντιπροσωπεύονται όμως και λαϊκότερα στρώματα, ενώ λείπουν μνημεία των επώνυμων Βεριοαίων και της τοπικής αριστοκρατίας.

Λεωνίδας Βοκοτόπουλος, Το κτηριακό συγκρότημα του Φυλακίου της Θάλασσας στον όρμο Καρούμες και η περιοχή του. Ο χαρακτήρας της κατοίκησης στην ύπαιθρο της Ανατολικής Κρήτης κατά τη Νεοανακτορική εποχή

Η μελέτη αυτή εξετάζει τη μορφή και την οργάνωση της κατοίκησης στην Κρήτη των Νεοανακτορικών χρόνων, εστιάζοντας στις μικρές οικίες της παραγωγικής ενδοχώρας. Αποσκοπεί στην κατανόηση του χαρακτήρα αυτών των εγκαταστάσεων και των σημειομένων τους για την κοινωνική οργάνωση.

Βάση για τη διαπραγμάτευση αποτέλεσε μια από τις λίγες ανασκαμμένες θέσεις της παραπάνω κατηγορίας —το λεγόμενο Φυλάκιο της Θάλασσας στις Καρούμες της ανατολικής Κρήτης. Παράλληλα, εξετάστηκε η κατοίκηση στη γύρω περιοχή.

Η ανάλυση των δεδομένων υποδεικνύει ότι στις επιμέρους περιόδους της Νεοανακτορικής πρέπει να επικρατούσαν πολύ διαφορετικές μορφές κοινωνικής οργάνωσης. Κατά τις πρώτες της φάσεις η κατοίκηση ήταν πυκνή και διασπαρμένη. Οι εγκαταστάσεις είχαν τη μορφή μεμονωμένων αγροικιών, που διακρίνονταν για τη μεγαλιθική τοιχοποιία και τη δεσπόζουσα θέση τους. Η όλη εικόνα δεν παραπέμπει σε μια διαστρωματωμένη κοινωνική οργάνωση. Στην ύστερη Νεοανακτορική οι περισσότερες αγροικίες εγκαταλείφθηκαν, φαινόμενο που πρέπει να συνδεθεί με την ανάπτυξη των γειτονικών πόλεων και με την ανάδυση μιας γαιοκτητικής αριστοκρατίας. Τα δεδομένα του Φυλακίου της Θάλασσας υποδεικνύουν ότι κατά το τέλος της Νεοανακτορικής οι ενοικοί του ανήκαν στις κατώτερες βαθμίδες της κοινωνικής ιεραρχίας, ήταν δε πιθανότατα ανεξάρτητοι μικροκαλλιεργητές. Η παρουσία κάποιων αντικειμένων κύρους στη θέση αυτή, και γενικότερα η ίδια η επιβίωση ορισμένων μεγαλιθικών αγροικιών —των κτηρίων, που μπορούν να θεωρηθούν ως το κατεξοχήν σύμβολο της

πραγματικότητας που επικρατούσε προηγουμένως στην ύπαιθρο— δηλώνουν ότι, παρά τις εντεινόμενες διαφοροποιήσεις στον πλούτο και την ισχύ, η πορεία προς μια σαφώς διαστρωματωμένη κοινωνική οργάνωση δεν ολοκληρώθηκε στη διάρκεια της Νεοανακτορικής εποχής.

Ευριπίδης Γεωργανόπουλος, Οι προσπάθειες των Ελλήνων του Πόντου για αυτοδιάθεση κατά το τέλος της οθωμανικής αυτοκρατορίας 1916-1922

Η διατριβή παρουσιάζει όλη την προσπάθεια της κίνησης και επιχειρεί μέσα από ανάλυση και σχολιασμό των διεθνών και τοπικών πολιτικών εξελίξεων να ερμηνεύσει τους λόγους αποτυχίας της βάσει κυρίως των διπλωματικών αρχείων των υπουργείων Εξωτερικών Ελλάδας, ΗΠΑ, Μ. Βρετανίας και Γαλλίας, καθώς επρόκειτο για ένα πρόβλημα που ήταν μέρος του Ανατολικού Ζητήματος και άρα θα έπρεπε να ειπωθεί βάσει των διεθνών εξελίξεων και της πολιτικής των Μ. Δυνάμεων. Με βάση αυτή τη θέση και μέσα από το πρωτοχρησιμοποιούμενο σε αρκετές περιπτώσεις πρωτογενές υλικό και την ανασύνθεση των έως τώρα γνωστών στοιχείων προέκυψαν νέα στοιχεία, όπως η έντονη κινητικότητα που παρουσιάστηκε στο ζήτημα το καλοκαίρι του 1917 και ο καίριος ρόλος των ΗΠΑ το 1919, που οδήγησαν σε νέα συμπεράσματα.

Hatem Mohamed Ahmed Gad Allah, Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της σύγχρονης χαρακτηριστικής στην Αίγυπτο

Παρουσιάζω αναλυτικά τα έξι κεφάλαια: στο πρώτο κεφάλαιο: Ιστορική επισκόπηση σχετικά με τη χαρακτηριστική τέχνη στην Αίγυπτο. Περιέχει γενικές πληροφορίες περί αιγυπτιακής τέχνης, κατηγορίες της χαρακτηριστικής και των γραφικών τεχνών, χαρακτηριστικά τους καθώς και ιστορική αναδρομή για την εξέλιξή τους από την εποχή της αρχαίας Αιγύπτου έως σήμερα. Ένα τμήμα της διατριβής αφιερώνεται στο να ορίσει την τέχνη της χαρακτηριστικής ως προσπάθεια παραγωγής επιφανειών εκτύπωσης και κατά συνέπεια επίτευξης καλλιτεχνικών πλαστικών αποτελεσμάτων διαφόρων τύπων. Στο δεύτερο κεφάλαιο: Το περιβάλλον της Αιγύπτου και η επίδραση της καθημερινής ζωής στη σύγχρονη αιγυπτιακή χαρακτηριστική. Αναφορά στο περιβάλλον και την καθημερινή ζωή στην Αίγυπτο και στην επί-

δρασή τους στα έργα χαρακτηρισής. Στο τρίτο κεφάλαιο: Η παραδοσιακή πολιτιστική κληρονομιά και ο ρόλος της στη σύγχρονη αιγυπτιακή χαρακτηρισή, περιλαμβάνει τη σημασία της φαραωνικής πολιτιστικής κληρονομιάς στην αρχαία αιγυπτιακή μυθολογία ως ιδιαίτερου τομέα αιγυπτιακής χαρακτηρισής και την επίδραση της λαϊκής παράδοσης στην αιγυπτιακή χαρακτηρισή. Στο τέταρτο κεφάλαιο: Πολιτιστική κληρονομιά της Αιγύπτου και η επίδρασή της στη σύγχρονη αιγυπτιακή χαρακτηρισή: Φαραωνική, Κοπτική, και Ισλαμική κληρονομιά και η επίδρασή τους. Στο πέμπτο κεφάλαιο: Οι μέθοδοι και οι σύγχρονες καλλιτεχνικές θεωρίες στην Αίγυπτο. Ρεύματα μοντέρνας τέχνης. «Ρεαλισμός – Ιμπρεσιονισμός – Εξπρεσιονισμός – Σουρεαλισμός – Συμβολισμός – Αφηρημένη Τέχνη – Κυβισμός». Επίδραση των ρευμάτων μοντέρνας τέχνης στην αιγυπτιακή χαρακτηρισή. Και στο έκτο κεφάλαιο: Αιγύπτιοι χαρακτές και η σχέση τους με τις διάφορες τεχνολογίες της χαρακτηρισής: «ξυλογραφία, χαλκογραφία, λιθογραφία, μεταξοτυπία και μικτές τεχνικές». Κατηγορίες της χαρακτηρισής, τεχνικές και χαρακτηριστικά της.

Μαρία Καγιαδάκη, Οι ζωγράφοι Γεώργιος και Φίλιππος Μαργαρίτης. Τα πρώτα καλλιτεχνικά εργαστήρια στην Αθήνα του 19ου αιώνα

Η διατριβή επικεντρώνεται στη ζωή, τη δραστηριότητα και την καλλιτεχνική δημιουργία των αδελφών Μαργαρίτη: στις σπουδές, την εγκατάστασή τους στην Αθήνα και στις πρώτες προσπάθειες εδραίωσης, στη λειτουργία και την παραγωγή των εργαστηρίων τους, στην εκθεσιακή δραστηριότητα, στην ενασχόληση με νέες και εφαρμοσμένες μορφές τέχνης —δηλαδή του Γεωργίου με τη λιθογραφία και του Φίλιππου με τη φωτογραφία—, στη διδασκαλία τους στο Σχολείο των Τεχνών και σ' αυτή του Γεωργίου στη Σχολή Ευελπίδων. Παράλληλα, επιχειρείται η τεκμηριωμένη καταγραφή των έργων τους. Ταυτόχρονα, επεκτείνεται στη λειτουργία και τις κατευθύνσεις άλλων καλλιτεχνικών εργαστηρίων της περιόδου και στους πρώτους φωτογράφους που δραστηριοποιήθηκαν στην Αθήνα. Βασική επίδιωξη αποτελεί η ένταξη της δραστηριότητας των δύο καλλιτεχνών στο γενικότερο ιδεολογικό πλαίσιο της εποχής και η ανάδειξη του ρόλου τους στην εξέλιξη της ελληνικής τέχνης και

στη διαμόρφωση της εικαστικής σκηνής και της αισθητικής του κοινού στην Αθήνα του 19ου αιώνα.

Αθανάσιος Καλλιανιώτης, Οι πρόσφυγες στη Δυτική Μακεδονία (1941-1946)

Καθώς για την περίοδο 1941-1946 στη Δυτική Μακεδονία υπάρχουν έως σήμερα προφορικές ή έντυπες απόψεις κι ερμηνείες που συγκρούονται σφοδρά μεταξύ τους, ήταν αναγκαίος ο φωτισμός του τοπίου με τους προβολείς της επιστήμης της Ιστορίας.

Μελετήθηκαν πηγές που φυλλάσσονται σε αρχεία (ιδιαίτερα τοπικά όπως των Δήμων) τόσο στην Ελλάδα όσο και στο εξωτερικό, καθώς επίσης και η σχετική βιβλιογραφία. Παράλληλα, έγιναν συναντήσεις με πρωταγωνιστές και αυτόπτες μάρτυρες του δράματος. Απαραίτητη, τέλος, κρίθηκε η επιτόπια γνωριμία με τον εξεταζόμενο χώρο.

Προέκυψαν τα εξής συμπεράσματα:

Πρώτη ξεκίνησε η αντίσταση εναντίον των κατακτητών η Ελληνική Πολιτεία με ειρηνικές μεθόδους στα Γρεβενά και τη Φλώρινα. Ομοίотροπα σχεδόν έδρασε στην αρχή και η οργάνωση ΥΒΕ, αλλά αργότερα δημιούργησε ένοπλες ομάδες σε συνεργασία ή συμπόρευση με την ΕΚΑ.

Ο Εμφύλιος Πόλεμος άρχισε το 1943, αντί του κλασικού 1946, αφού σκληρές συγκρούσεις και ομαδικές ή ατομικές δολοφονίες άρχισαν να επιβαρύνουν τη σκηνή ήδη από τον Απρίλιο του 1943.

Ο χαρακτηρισμός «λευκή τρομοκρατία» για την περίοδο 1945-46 θεωρείται υπερβολικός ή και ανάρμοστος, αφού την ίδια εποχή ένοπλοι Σλαβομακεδόνες δρούσαν αιματηρά ως τα κράσπεδα σχεδόν των Γρεβενών και της Κοζάνης.

Τον κατοχικό Εμφύλιο σημάδεψαν πάθη, όπου συγγενείς εκατοντάδων θυμάτων ζητούσαν δικαίωση, ενώ οι θύτες φυγοδικούσαν εντός ή είχαν καταφύγει εκτός της χώρας.

Οι κάτοικοι δεν μοιράστηκαν σε «προοδευτικούς» και αντικομμουνιστές εξαιτίας εθνοτικών ή εκπαιδευτικών παραγόντων, αλλά εξαιτίας της γεωγραφίας και της εκάστοτε επιτόπιας ένοπλης ισχύος.

Το κράτος των ανταρτών δεν διέφερε κατά πολύ από το πρότερο που επιδίωκε να αντικαταστήσει και η επιβλητικότητά του οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό στην επίμονη πολιτική επικοινωνία (σύγ-

χρονη και ύστερη) και στη συνεπικουρούσα (εν δυνάμει ή πραγματική) βία των όπλων.

Η εμφάνιση των αντικομμουνιστών οπλιτών κάτω από τη σκέπη των κατακτητών οφειλόταν στην επιθετικότητα των ανταρτών, η οποία εντάθηκε όταν το ΕΑΜ/ΕΛΑΣ άρχισε να στενοχωρείται από επισιτιστικά τουλάχιστον προβλήματα.

Ανεπαρκώς τεκμηριωμένη κρίθηκε η άποψη ότι όσοι αντιμάχονταν τους αντάρτες ήταν λιγότερο πατριώτες από αυτούς που πολεμούσαν τους κατακτητές και αντικρούεται με υποτιμημένα ή νέα δεδομένα.

Η πλειονότητα των κατοίκων δεν αυτεργούσε, αλλά υπομοχλευόταν, εν κρυπτώ ή φανερά, από διακριτές και μη ομάδες. Τελικός στόχος της ανατροπής ήταν η κατάκτηση, η κατοχή ή η (επ)ανάληψη της νομής της εξουσίας με την αρωγή όλων των δυνατών μέσων, όπως η πολιτική επικοινωνία ή η εμφανής βία χωρίς τη γνώμη της πλειοψηφίας.

Διάφορες απόψεις, όπως η ισχυρή προπολεμική παρουσία της Αριστεράς, το εξαπλωμένο φάσμα της πείνας, ο πολιτισμικός οργασμός στις ανταρτοκρατούμενες περιοχές, η κρατική και ατομική βία της Δεξιάς το 1945 απέκτησαν ισχύ αξιώματος λόγω της συνεχούς επανάληψής τους κι όχι εξαιτίας της εμπειρικής των τεκμηρίωσης.

Φωτεινή Καραλίδου, Κοινωνικές σχέσεις, ταυτότητες και τοπική αυτοδιοίκηση στο δήμο Αξιούπολης και στο δήμο Χέρσου του νομού Κιλκίς (η εφαρμογή του Ν.2539/97. «Καποδίστριας»)

Η διδακτορική διατριβή εξετάζει τις διοικητικές ανακατατάξεις και τις νέες χωρικές ταξινομήσεις που προέκυψαν με το νόμο 2539/97, γνωστό ως νόμο «Καποδίστριας», στο πλαίσιο εκσυγχρονισμού της τοπικής αυτοδιοίκησης. (Βάσει του νόμου οι παλιές κοινότητες συγχωνεύτηκαν σε δήμους, οι οποίοι αναλαμβάνουν την τοπική ανάπτυξη της περιοχής τους). Το βασικό ερώτημα αφορά τους τρόπους, με τους οποίους ο «Καποδίστριας» ερμηνεύεται κοινωνικά και υλοποιείται πολιτισμικά σε τοπικό επίπεδο και συγκεκριμένα στο δήμο Αξιούπολης και στο δήμο Χέρσου του νομού Κιλκίς. Εστιάζοντας στις δημοτικές εκλογές και τις πολιτιστικές εκδηλώσεις των διευρυμένων δήμων εξετάζεται το πως εκπροσωπούνται τα χωριά και πως οι τοπικοί φορείς διεκδικούν ή επανερμηνεύουν την τοπική

ταυτότητα και ιδιαιτερότητά τους στο παρόν.

Ο «Καποδίστριας» εξετάζεται «εκ των έσω» δηλαδή από τη σκοπιά των φορέων της τοπικής αυτοδιοίκησης καθώς επίσης και των υποκειμένων που βιώνουν και ερμηνεύουν τις συνέπειές του αναδεικνύοντας τις συγκλίσεις και αποκλίσεις μεταξύ τους.

Αντώνιος Κούλας, Οι ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις από το 1923 έως το 1928

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να καλύψει πολύπλευρα τις ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις από τη Συνθήκη της Λωζάνης μέχρι την επάνοδο του Βενιζέλου στη διακυβέρνηση της Ελλάδας, χρησιμοποιώντας για πρώτη φορά υλικό, εκτός από τα ελληνικά αρχεία, και από τα γιουγκοσλαβικά αρχεία και το γιουγκοσλαβικό Τύπο.

Η Ελλάδα μετά τη Μικρασιατική καταστροφή βρισκόταν παντελώς απομονωμένη και για να βρει ερείσματα στράφηκε προς τη Γιουγκοσλαβία, στηριζόμενη στην ελληνοσερβική συνθήκη συμμαχίας του 1913. Όμως, η Γιουγκοσλαβία ήταν μεγάλο κράτος της περιοχής με κεντροευρωπαϊκό προσανατολισμό. Το ενδιαφέρον της προς το νότο εστιάζονταν μόνο σε εξασφάλιση πολεμικού υλικού και πολιτικών και οικονομικών ωφελημάτων. Αυτό φάνηκε έντονα καθ' όλη την περίοδο, όταν έθετε συνεχώς περισσότερα αιτήματα στην Ελλάδα, προσφέροντας όμως ελάχιστα ανταλλάγματα. Έτσι, η Αθήνα υποχρεώθηκε να ακολουθήσει ενεργή πολιτική με άλλες χώρες και άρχισε να εξέρχεται από την απομόνωσή της.

Φοίβος Οικονόμου, Έλληνες μισθοφόροι στην υπηρεσία της επαναστατικής Γαλλίας 1789-1815

Η διδακτορική διατριβή με θέμα τους Έλληνες μισθοφόρους στην υπηρεσία της επαναστατικής Γαλλίας στο διάστημα 1789-1815 χωρίζεται σε δύο μέρη: στο πρώτο εξετάζονται διαδοχικά στα ανάλογα κεφάλαια τα πρώτα ελληνικά μισθοφορικά σώματα στη γαλλική υπηρεσία στο διάστημα 1797-1799 στα νησιά του Ιονίου, η προέλευση, η δημιουργία και η παρουσία κυρίως της *Ελληνικής* και της *Κοπτικής Λεγεώνας* κατά τη γαλλική εκστρατεία στην Αίγυπτο το 1798-1801, η δημιουργία και η παραμονή του τάγματος των *Chasseurs d'Orient* στη Γαλλία στο διάστημα 1801-1806, η συμμετοχή του

ίδιου τάγματος στη γαλλική εκστρατεία στη Δαλματία το 1806-1809 καθώς η δημιουργία και η οργάνωση των υπόλοιπων μισθοφορικών σχηματισμών στη γαλλική υπηρεσία στα νησιά του Ιονίου, κυρίως των δύο βασικότερων: του *Αλβανικού συντάγματος* και του *Επτανησιακού τάγματος* στο διάστημα 1809-1815. Στα κεφάλαια του δεύτερου μέρους εξετάζονται ζητήματα σχετικά με την καθημερινή ζωή, οι τακτικές και ο οπλισμός των μισθοφόρων, τα οικονομικά, πολιτικά και κοινωνικά αίτια του ελληνικής (και βαλκανικής) μισθοφορίας στη γαλλική υπηρεσία καθώς και ζητήματα και προβλήματα νοοτροπίας και πολιτικής ιδεολογίας. Η εργασία κλείνει με τη συνολική αποτίμηση και εξέταση της υπόθεσης εργασίας και ακολουθούν οι αρχειακές και βιβλιογραφικές πηγές.

Μαρία Παππά, Οργάνωση του χώρου και οικιστικά στοιχεία στους νεολιθικούς οικισμούς της Κεντρικής Μακεδονίας. Δ.Ε.Θ. – Θέρμη – Μακρύγιαλος

Αντικείμενο της έρευνας είναι η εσωτερική οργάνωση των επίπεδων και εκταταμένων οικισμών στην Κεντρική Μακεδονία βάσει των δεδομένων τριών ανασκαφών: στη Διεθνή Έκθεση και στη Θέρμη Θεσσαλονίκης και στο Μακρύγιαλο Πιερίας. Ο οικιστικός χώρος των οικισμών εξετάστηκε σε επίπεδο κοινοτικό και ενδοκοινοτικό. Η μεγάλη έκταση της ανασκαφής στο Μακρύγιαλο και η οριζόντια μετατόπιση των δύο φάσεων του οικισμού επιτρέπει τη μελέτη της εξέλιξης του κατά τη διάρκεια της νεότερης νεολιθικής και της σταδιακής μετάβασης από το συλλογικό χαρακτήρα του οικισμού κατά τη φάση I, σε μια οργάνωση του χώρου που δίνει μεγαλύτερη έμφαση στο ατομικό επίπεδο κατά τη φάση II. Τέλος, ένα ζήτημα που απασχόλησε την εργασία αυτή ήταν ο βαθμός κινητικότητας των επίπεδων οικισμών.

Αναστάσιος Τάντσης, Το υπερώο στη βυζαντινή ναοδομία

Τα υπερώα εισάγουν στους ναούς ένα δεύτερο λειτουργικό επίπεδο. Αναφέρονται ως χώρος διαχωρισμού τμήματος του εκκλησιάσματος. Μαρτυρούνται τρία είδη διαχωρισμού: ευγενείς από το λαό, γυναίκες από τους άντρες και ατελείς πιστοί (κατηχούμενοι – πεπτωκότες) από τέλειους χριστιανούς.

Πλέον διαδεδομένη είναι η χρήση από τον αυτοκράτορα και τους ευγενείς. Η παρουσία των ευγενών γυναικών στα υπερώα βρίσκει αντίθετο το ιερατείο. Συνεπώς, αναδεικνύεται η σπουδαιότητά τους ως χώρος προβεβλημένης παρουσίας εντός του ναού συνδεδεμένη με την πραγματική ή συμβολική παρουσία του άρχοντα και των ανώτερων κοινωνικών τάξεων. Αναδεικνύονται, έτσι σε κύριο παράγοντα ανάπτυξης και εξέλιξης της βυζαντινής ναοδομίας. Η κατασκευή τους σχετίζεται με την εξέλιξη της χορηγίας λατρευτικών κτηρίων από την αριστοκρατία και αποτελεί στοιχείο αποτύπωσης ιδεολογικού περιεχομένου πίσω από αυτή.

Η εργασία οργανώνεται σε κεφάλαια, στα οποία κυριαρχεί διαφορετική μεθοδολογική προσέγγιση. Με αυτό τον τρόπο αντιπαραβάλλονται και όλες οι απόψεις που έχουν εκφραστεί στην έρευνα. Την εργασία συνοδεύει εκτενής κατάλογος ναών με υπερώα.

Αστέριος Τσιούρβας, Ο σερβικός εθνικισμός. Πολιτικοί και πολιτικές στη Γιουγκοσλαβία του Μεσοπολέμου

Αντικείμενο της διατριβής μου είναι οι πολιτικές που εφαρμόστηκαν στο Βασίλειο Σέρβων, Κροατών και Σλοβένων, το κατοπινό Βασίλειο της Γιουγκοσλαβίας, σε όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου (από το 1918 έως το 1941). Με τις πολιτικές αυτές εγκαθιδρύθηκε —και επιχειρήθηκε να διατηρηθεί— η υπεροχή του σερβικού στοιχείου στη χώρα. Η έρευνά μου πραγματοποιήθηκε στα Κρατικά Αρχεία της Γιουγκοσλαβίας και στην Εθνική Βιβλιοθήκη του Βελιγραδίου, καθώς επίσης και στο Ιστορικό Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών στην Αθήνα.

Στα κεφάλαια της διατριβής μου αναλύονται οι συγκεκριμένες πολιτικές αποφάσεις που ελήφθησαν και προκάλεσαν ή ενέτειναν τη σύγκρουση των Σέρβων με τις άλλες εθνοτικές ομάδες του κράτους (κυρίως με τους Κροάτες, αλλά και με τους Αλβανούς, Βόσνιους Μουσουλμάνους και Σλαβομακεδόνες) α) κατά την περίοδο του Κοινοβουλευτισμού (1918-1929), β) κατά τη βασιλική δικτατορία (1929-1934) και γ) κατά την περίοδο της Αντιβασιλείας (1934-1941).

Θεοδόσιος Τσιρώνης, Ο πολιτικός λόγος και ρόλος της Εκκλησίας της Ελλάδος (1912-1940)

Αντικείμενο της εκπονηθείσας διατριβής είναι η μελέτη, κατανόηση και ανάδειξη των αιτίων και των

διαδικασιών, μέσω των οποίων η Εκκλησία της Ελλάδος συμμετείχε και επέδρασε στις πολιτικές εξελίξεις του ελληνικού κράτους ή επηρεάστηκε από αυτές, κατά την περίοδο που ακολούθησε τους Βαλκανικούς Πολέμους έως και το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Η μέχρι σήμερα ιστοριογραφική παραγωγή αναφορικά με το ζήτημα αυτό είναι σχετικά ισχνή, γεγονός που έχει ήδη επισημανθεί και από άλλους ερευνητές. Ως αιτίες θα μπορούσαν να προβληθούν η έλλειψη ενδιαφέροντος της ακαδημαϊκής κοινότητας, που λαμβάνει μερικές φορές τις διαστάσεις αρνητικής προδιάθεσης για την επιστη-

μονική έρευνα της πρόσφατης εκκλησιαστικής ιστορίας, αλλά και η επικράτηση αρνητικών, κατά κύριο λόγο στερεοτύπων, που καθιστούν «περιττή» τη διεξοδικότερη ενασχόληση με το συγκεκριμένο θέμα. Η διατριβή, βασιζόμενη σε δημοσιευμένες αλλά και σε πλήθος αδημοσίεωτων πηγών, στοχεύει στην πλήρωση του υπαρκτού ιστοριογραφικού κενού και η προσέγγιση όλων των εξεταζόμενων ζητημάτων γίνεται με την πρόθεση να καταστούν αντιληπτές οι αιτίες, οι διεργασίες και οι συνέπειες της ενεργούς παρουσίας της Εκκλησίας στην πρόσφατη πολιτική μας ιστορία.

Θέματα διδακτορικών διατριβών υπό εκπόνηση στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

Αρχαία και Βυζαντινή Ιστορία

- I. Καλακίδης, Γεωργία και γεωργικά εργαλεία στο Βυζάντιο από τον 11ο έως τον 15ο αιώνα.
- I. Κεραμέτση, Ρωμαϊκοί τρόποι χρονολόγησης στις ελληνόφωνες επαρχίες της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Συμβολή στις πολιτιστικές σχέσεις Ελλήνων και Ρωμαίων.
- Θ. Κίτσιος, Η αρχαία ελληνική ιστορία στην κεμαλική Τουρκία.
- Δ. Μακρής, Οι ελληνικές πόλεις της Θράκης και τα εγχώρια φύλα της περιοχής (281 π.Χ.-46 μ.Χ.).
- Γ. Μαλούχου, Επιγραφικές συμβολές στην ιστορία της Χίου των κλασικών και πρώιμων ελληνοιστικών χρόνων.
- Π. Σάββα, Το βασίλειο των Λουζινιάν στην Κύπρο. Η περίοδος της ακμής του.
- Χ. Σαμαράς, Η αμυντική ναυτική πολιτική των Βυζαντινών στα θαλάσσια και ποτάμια σύνορα κατά την πρώιμη και μέση βυζαντινή περίοδο.
- Β. Σκοπελίτη, Το φαινόμενο της πειρατείας κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο.
- Β. Στεφανής, Συμβολή στις σχέσεις κράτους και εκκλησίας στη μακεδονική δυναστεία. Πατριάρχες υιοί αυτοκρατόρων.
- Ν. Elam, Βυζαντινοτουρκικές σχέσεις μετά τη μάχη της Άγκυρας 1402-1421 μ.Χ.

Νεότερη Ιστορία και Λαογραφία

- I. Βετοπούλου, Μεθοριακή ληστεία στη βορειοδυτική Ελλάδα από το 1908 έως το 1930.
- I. Γκλαβίνας, Οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί στην Ελλάδα (1912-1923). Νομικό καθεστώς. Αντιμετώπιση από την ελληνική διοίκηση. Σχέσεις με τους γηγενείς.
- Π. Κακανοπούλου, Οι σχέσεις της Ιταλίας με τα δυτικά Βαλκάνια, 1949-1954.
- Γ. Καλαφίκης, Η οργάνωση του στρατού από τα μέσα του 3ου έως τις αρχές του 6ου αιώνα.
- Κ. Κατσάνος, Η Μακεδονία στο πλαίσιο της σερβικής εξωτερικής πολιτικής 1878-1903.
- Ε. Κόντρα, Η Χίος από τις αρχές του 19ου αιώνα έως το 1839 περίπου.
- Μ. Λιάπη, Προσδοκίες και διαψεύσεις στο πλαίσιο ενός συστήματος συλλογικής ασφάλειας – Ελλάδα και Κοινωνία των Εθνών στη δεκαετία του 1920-1930.
- Α. Μητσοπούλου, Η ιδέα του «εχθρού» στην Ελλάδα των ετών του ψυχρού πολέμου.
- Α. Μπουζιάς, Πολιτικές δυνάμεις και συνταγματικοί θεσμοί στη Σερβία (1903-1918).
- Β. Νάτσιου, Μια μεθοριακή ελληνική πόλη κατά τον 19ο αιώνα: Η Λαμία από το 1833 έως το 1881.
- Α. Παπασημακοπούλου, Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις της σύγχρονης έντυπης ελληνικής διαφήμισης.
- I. Πάρδος, Πειρατές και κουρσάροι στις ελληνικές θάλασσες κατά τον 17ο αιώνα.
- Θ. Πέτρου, Η Ύδρα στις αρχές του 19ου αιώνα.
- Κ. Πύρζας, Η βρετανική πολιτική και το Μακεδονικό Ζήτημα, 1890-1903.
- Κ. Σερλέτη, Η Θεσσαλία κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας μέσα από περιηγητικά κείμενα.
- Ο. Φωτοπούλου, Έλληνες στρατιωτικοί, αιχμάλωτοι πολέμων 1912-1930. Νομικό καθεστώς και προεκτάσεις του προβλήματος.
- Ε. Χαλκιαδάκης, Η πολιτική των κρητικών κυβερνήσεων στο ζήτημα της ένωσης της Κρήτης με την Ελλάδα.
- J. Faure-Aprosio, Σχέσεις της Ελλάδας με χώρες της νοτίου Αμερικής (19ος-20ος αιώνας). Οι περιπτώσεις της Αργεντινής και της Χιλής.

Προϊστορική Αρχαιολογία

- A. Αλματζή, Ιστορία και μεθοδολογία των ανασκαφών στη Μακεδονία και Θράκη. Οι ανασκαφές της Αρχαιολογικής Εταιρείας και των ξένων Αρχαιολογικών Σχολών.
- K. Βουζαζάκης, Γεωγραφικά πρότυπα και θεωρία του διακοινοτικού χώρου στη νεολιθική Θεσσαλία.
- E. Βούλγαρη, Κοινωνική σημασία της ατομικής έκφρασης και των διακοσμητικών θεμάτων στη μελέτη της νεολιθικής κεραμικής.
- T. Γιαγκούλης, Πασσαλόπηκτες κατασκευές στην προϊστορική Μακεδονία.
- E. Γκιούρα, Νεολιθική ειδωλοπλαστική της Σταυρούπολης Θεσσαλονίκης. Σχέσεις, ανταλλαγές και αλληλεπιδράσεις στη νότια Βαλκανική.
- A. Δημούλα, Η εμφάνιση της κεραμικής τεχνολογίας στον ελλαδικό χώρο – Το παράδειγμα της Θεσσαλίας.
- E. Ζάχου, Ο πρωτοελλαδικός οικισμός του Προσκυνά: η οργάνωση του χώρου και η παραγωγή και κατανάλωση της κεραμικής.
- Π. Καρατάσιος, Η έναρξη της νεολιθικής στην Ανατολία και τα Βαλκάνια και η ερμηνεία της πολιτιστικής αλλαγής.
- Π. Κολωνιάρη, Παραστάσεις αθλημάτων στον αιγαιακό χώρο κατά την εποχή του χαλκού.
- Π. Κομνηνός, Το τοπίο στις τοιχογραφικές παραστάσεις του αιγαιακού χώρου κατά την ύστερη εποχή του χαλκού.
- Γ. Κοτζαμάνη, Αρχαιοβοτανική έρευνα στο σπήλαιο της Θεόπετρας. Διεπιστημονικές προσεγγίσεις στην Προϊστορική Αρχαιολογία.
- M.-A. Παϊπέτη, Οικίες και κοινότητες της υστεροελλαδικής περιόδου στην κεντρική ηπειρωτική Ελλάδα.
- E. Παπαδοπούλου, Τροφοπαρασκευαστικές κατασκευές στον προϊστορικό οικισμό του Αρχοντικού Γιαννιτών.
- X. Παπαναστασοπούλου, Περίβολοι και οχυρώσεις της εποχής του χαλκού στο Αιγαίο.
- A. Ράμμου, Κεραμική της νεότερης νεολιθικής από την Αλεπότρυπα Μάνης.
- B. Ροντήρη, Θεσσαλική νεολιθική κεραμική. Τεχνολογία και κατανομή στο χώρο.
- E. Σαμαρτζίδου, Ζωοαρχαιολογικό υλικό από τη Δ. Μακεδονία. Συμβολή στην οικονομία της νεό-

τερης νεολιθικής.

- E. Σκαφιδά, Τα ειδώλια του νεολιθικού Διμηνίου. Στοιχεία κοινωνικής οργάνωσης και ιδεολογίας των νεολιθικών κοινοτήτων στη Θεσσαλία.
- Γ. Τσαρτσίδου, Συγκριτική μελέτη φυτολίθων από την ορεινή κοινότητα της Σαρακηνής και τη νεολιθική Μάκρη.
- I. Φάππας, Τα αρωματικά έλαια στη μυκηναϊκή Ελλάδα. Χρήση και κατανάλωση.

Κλασική Αρχαιολογία

- E. Αλεβίζου, Ψηφιδωτά με εικονιστικές παραστάσεις από συγκροτήματα θερμών της ρωμαϊκής αυτοκρατορικής περιόδου.
- I. Βασιλειάδου, Αρχαιολογικά τεκμήρια για την αγροτική ζωή από την αρχαία Πιερία.
- X. Γκατζόλης, Η κυκλοφορία του χάλκινου νομίσματος στη Μακεδονία.
- A. Δαλαβέρας, Η λατρεία της Αφροδίτης κατά τους ελληνιστικούς χρόνους στο βορειοελληνικό χώρο.
- N. Καζακίδη, Ο ρόλος των γλυπτών στα ελληνικά γυμνάσια.
- Δ. Καπλανίδου, Το πορτρέτο της εποχής των Σεβήρων στην Ελλάδα.
- X. Καραδήμα, Τα κεραμικά εργαστήρια της Σαμοθράκης στην ελληνιστική εποχή. Συμβολή στη μελέτη των οξυπύθμενων αμφορέων τοπικής παραγωγής.
- K. Κωνσταντούλας, Δυτική νεκρόπολη της Θεσσαλονίκης: Φιλολογικές, επιγραφικές και αρχαιολογικές μαρτυρίες.
- A. Κουκουβού, Λατομεία πωρόλιθου στην Ημαθία. Μελέτη για τη λατομική δραστηριότητα στην αρχαιότητα.
- Γ. Μάλλιος, Μύθος και ιστορία: η περίπτωση της αρχαίας Μακεδονίας.
- A. Μαυρομιχάλη, Χρήση και χρήστες υάλινων σκευών από την εφεύρεση της νέας τεχνικής τον 1ο αιώνα έως το μεσαίωνα.
- E. Μητσοπούλου, Τα ιερά της Αθηνάς στην Πελοπόννησο.
- M. Μιλιδάκης, Η γένεση και η πρώιμη φάση του αρχαίου ελληνικού θεάτρου.
- Z. Μπίλη, Η Πύδνα και η περιοχή της στους αρχαϊκούς και πρώιμους κλασικούς χρόνους.
- K. Νούλας, Πήλινα ειδώλια από την αρχαία Πύδνα.

- Συμβολή στην κοροπλαστική της αρχαίας Μακεδονίας.
- Ε. Οικονόμου, Η εικονογραφία των ταφικών μνημείων στη Μακεδονία των κλασικών και ελληνιστικών χρόνων. Συμβολή στην ερμηνεία τους.
- Ν. Παπανδρέου, Η ρωμαϊκή παρουσία σε ιερά της επαρχίας της Αχαΐας.
- Σ. Ραπτόπουλος, Εμπορικοί αμφορείς στις Κυκλάδες.
- Β. Σαριπανίδη, Αλληλεπιδράσεις κεραμικών εργαστηρίων κατά τους αρχαϊκούς χρόνους.
- Ι. Σαχανά, Ο θαλάσσιος θίασος στην τέχνη της ελληνιστικής και πρώιμης αυτοκρατορικής περιόδου.
- Β. Τζανακούλη, Η διεϊσδυση ξένων στοιχείων στο δωρικό ρυθμό.
- Α. Τουλουμτζίδου, Τα μέταλλα αγγεία στην αρχαία Ελλάδα.
- Λ.-Α. Τρακατέλλη, Η κατηγορία των λεγόμενων ψευδοκυπριακών αμφορέων. Συμβολή στη μελέτη της πρώιμης ελληνιστικής κεραμικής.
- Ε. Τρακοσοπούλου, Αρχαία Άκανθος.
- Κ. Τσονάκα, Χρήσεις αγγείων κατά τους αρχαϊκούς και κλασικούς χρόνους με βάση την εικονογραφική και γραπτή παράδοση.
- Χ. Τσούγγαρης, Η εποχή του σιδήρου στο Νομό Καστοριάς.
- Κ. Φίλης, Εμπορικές δραστηριότητες στον ελλαδικό χώρο με βάση κυρίως τα αρχαιολογικά ευρήματα.
- Ε. Χιώτη, Αυτοκρατορικά και ιδιωτικά πορτρέτα της εποχής των Αντωνίνων στην Ελλάδα.
- Ε. Ψαρρά, Ανάγλυφα και άλλα επιτύμβια μνημεία των ύστερων ελληνιστικών και αυτοκρατορικών χρόνων στη δυτική Μακεδονία.
- Ph. Laferrrière, Προβλήματα της διακόσμησης των μακεδονικών τάφων.
- Σ. Δαδάκη, Η πόλη των Σερρών στην παλαιοχριστιανική και βυζαντινή περίοδο.
- Μ. Κάππας, Η εφαρμογή του σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού στην ύστερη βυζαντινή περίοδο.
- Γ. Νούσιος, Το πάσχον σώμα στη βυζαντινή ζωγραφική. Ερμηνευτική μελέτη στην ανατομία και μορφολογία του.
- Ν. Παζαράς, Οι τοιχογραφίες του Αγ. Αθανάσιου Μουζάκη και η ένταξή τους στη μνημειακή ζωγραφική της ευρύτερης περιοχής κατά το β' μισό του 14ου αι.
- Κ. Ράπτης, Επανάχρηση δομικών υλικών και αρχιτεκτονικών μελών στα μνημεία της Θεσσαλονίκης.
- Ε. Χρυσάφη, Επιδράσεις της αυλικής εικονογραφίας στην απεικόνιση των αγγέλων στη βυζαντινή τέχνη.
- Π. Ψαρρή, Βυζαντινοί οικισμοί στο νησί της Ρόδου.

Ιστορία της Τέχνης

- Β. Αμανατίδης, Το ανθρώπινο σώμα ως εκφραστικό μέσο στην ελληνική τέχνη μετά το 1970.
- Ε. Γανίτη, Η διαμόρφωση της ελληνικής τέχνης μέσα από το κοινωνικό πλαίσιο και τις ιδεολογικές κατευθύνσεις στην Ελλάδα και την Ευρώπη κατά την κρίσιμη δεκαετία 1965-1975.
- Α. Γιαννουδάκη, Το έργο της γλύπτριας Φρόσως Ευθυμιάδη-Μενεγάκη (1911-1995).
- Ν. Γραίκος, Ακαδημαϊκές τάσεις της εκκλησιαστικής ζωγραφικής στην Ελλάδα κατά τον 19ο αιώνα. Ιδεολογικά και εικονογραφικά προβλήματα.
- Α. Κατσαρίδου, Η σύγχρονη τέχνη και η φωτογραφία στην Ελλάδα, 1970-2000.
- Δ. Κεφαλάς, Ο λόγος των Ελλήνων δημιουργών για την τέχνη στον εικοστό αιώνα.
- Ν. Μπονόβας, Εικονογραφικό πρόγραμμα Ιερού Ναού Τιμίας Ζώνης Μονής Βατοπεδίου.
- Κ. Παπαχρήστου, Η σχέση του κριτικού λόγου με την καλλιτεχνική δράση στην Ελλάδα μετά τον πόλεμο.
- Φ. Σπαχίδου, Δημοσιεύματα για την τέχνη στον ελληνικό περιοδικό τύπο κατά τον 19ο αιώνα.
- Ο. Φώτα, Τα σχέδια σε χαρτί του Ivan Kliun στη Συλλογή Κωστάκη.

Βυζαντινή Αρχαιολογία

- Σ. Βασιλειάδου, Μαρμάρινα γλυπτά στη Μακεδονία κατά τη μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο (Αρχιτεκτονικά γλυπτά και εκκλησιαστικά έπιπλα).